МУҺӘММӘТ ЙҮСҮП

Ислам әхлақи

Алмута, 2014

УДК 28
ББК 86. 38
Й 94

Муһәммәт Йүсүп
Й 94 Ислам әхлақи / Муһәммәт Йүсүп – Алмута: «Мир» нәшрият өйи, 2014. – жил. 286 б.

ISBN 978 - 601 - 7516 - 00 - 0

Диний алим Муһәммәт Йүсүпниң “Ислам әхлақи” намлиқ бу китавида әхлақимизни толуқтуридиған нурғун әһмийити зор пайдилиқ материаллар җәмләнгән.

УДК 28
ББК 86. 38

ISBN 978 - 601 - 7516 - 00 - 0

© Муһәммәт Йүсүп, 2014
© «Мир» нәшрият өйи, 2014

МУНДӘРИҖӘ

Муәллиптин ……………………………………………………................13

Биринчи бөлүм

Әхлақ һәққидә умумий баян..15
Әхлақ вә униң әһмийити …………………………………................15
Гөзәл әхлақ ………………………………….......................................15
Начар әхлақ ………………………………...15
Ислам динида әхлақ чүшәнчиси …………………........................16
Муһәммәд әләйһиссалам вә гөзәл әхлақ ……………….................16
Ибадәтләрниң әхлақни ислаһ қилиштики роли …………………….18
Ибадәт билән әхлақ айрилмайдиған бир пүтүнлүк …………………19
Ибадәттин әхлақий несивә алмиғанлар қиямәттә қуруқ қол қалиду.21
Роһий дунияси гөзәл болғанларниң иш-һәрикәтлириму гөзәл болиду..21
Әхлақи гөзәл киши Аллаһқа әң йеқимлиқтур ……………………….22
Гөзәл әхлақ җәннәтниң йолидур …………………........................22
Гөзәл әхлақ иманниң камиллиғиға дәлилдур ……..........................23
Әхлақниң даириси вә принсиплири ………......................................24
Шәриәт әһкамлириниң түрләргә бөлүнүши …………………..........24
Шәриәт әһкамлириниң әхлақ билән болған мунасивити …...............25
Инсанлар җәмийити һемишәм гөзәл әхлақларға муһтаҗ …………..29
Әхлақ пәзиләт инсанниң қәдир-қимметини бәлгүләйду....................30
Мусулманларниң дүшмәнлири дәсләп билгән һәқиқәт …………….33
Мустәмликичиләрниң нутуқлиридин нәмуниләр …………………..34
Нәпс вә роһ ………………………………………………………….35
Нәпс вә униң хусусийәтлири ………………………………………35
Нәпстә болидиған түрткиләр ……………………………………….36
Нәпсниң алий һиммәт түрткиси …………………………………...37
Нәпсниң төвән һиммәт түрткиси …………………………………..37
Нәпсниң оттура һаллиқ түрткиси ………………………………….37
Нәпсниң тәләплири ……………………………………………....38
Роһ вә униң хусусийәтлири ……………………………………...38
Нәпсни паклаш вә униң чарилири ………………………………....39
Нәпсни паклаш алдинқи пәризләрниң бири ……………………....39
Ичи гөзәл болмиғанларниң ташқи гөзәллиги пайдисиз ……………40
Аллаһ тәала қәлбләргә қарайду …………………………………….40
Нәпсни паклиғанлар мәхситигә йетиду …………………………..41
Әмәлләрдики сәмимийлик нәпсни паклашқа түрткә болиду ………42
Нәпсни паклашта тәрбийәниң әһмийити …………………………42
Гөзәл әхлақни тәшәббус қилишниң сири …………………………43
Аилидики әһвалиңиз әхлақиңизға баһа бериду 44
Әхлақни өлчәйдиған умумий принсиплар ………………………..51
Гөзәл әхлақ билән начар әхлақни өлчәйдиған умумий принсип …..51
Биринчи принсип ………………………………………………....51
Иккинчи принсип …………………………………………………...51
Үчинчи принсип …………………………………………………....52
Хулуқ билән әдәпниң пәрқи ………………………………………..52
Ташқи көрүнүшләр ички әхлақни ипадилимәйду …………….......53
Һекмәт, гөзәл әхлақ вә әқил ………………………………………..54
Әхлақниң пүтүн һаят саһалиригә умумийлиғи ……………………...55
Әхлақниң шәхсий вә иҗтимаий тәрәплири ………………………56
Әхлақниң мунасивити етибари билән түрлиниши …………………57
Һөрийәт вә униң чәк-чегариси ……………………………………..58

Инсанниң қудрити чәклик ……………………………………………….60
Шәхсий һәқ-һоқуқлар …………………………………………………60
Ижтимаий һәқ-һоқуқлар ………………………………………………61
Аллаһ тәаланиң һәқлири ……………………………………….....…62
Шәйтан вә униң инсан һаятидики тәсири ………………………...62
Биринчи һәқиқәт ……………………………………………………....62
Иккинчи һәқиқәт ……………………………………………………...63
Үчинчи һәқиқәт ……………………………………………………….64
Шәйтанниң вәсвәсилиридин қутулушниң диний чариси …………..64
Товва-истиғпарға буйрушниң сири …………………………………..64
Тәбиий әхлақ вә йетилдүрүлгән әхлақ ………………………………66
Тәбиий әхлақму бир хил әмәс ………………………………………...67
Инсандики әхлақ үгиниш қабилийити …………………………….....68
Әхлақ өзгәртишниң әң үнүмлүк чариси – тәрбийә …………………69
Гөзәл әхлақларни йетилдүрүш чарилири ……………………………70

Иккинчи бөлүм

Бизниң әхлақий борчимиз ……………………………………………….76
Динимизға қаритилған борчимиз ……………………………………….76
Аллаһқа қаритилған борчимиз ………………………………………...76
Пәйғәмбиримизгә қаритилған борчимиз ……………………………..76
Қуръан кәримгә қаритилған борчимиз …………………………....…77
Өзимизгә қаритилған борчимиз ……………………………………...77
Роһимизға қаритилған борчимиз ……………………………………..77
Аилә әзалиримизға қаритилған борчимиз …………………………..77
Вәтәнгә, хәлқимизгә вә инсанийәткә қаритилған борчимиз ……….77
Пүтүн инсанийәткә қаритилған борчимиз …………………………..78
Тәбиәткә қаритилған борчимиз ……………………………………….78
Гөзәл әхлақлиқ мусулманниң сүпити ………………………………..79
Гөзәл әхлақлиқ мусулман қилмайдиған ишлар ……………………..80
Әхлақни өзгәртиш мүмкинму? ………………………………………..81
Йеганә үлгә Муһәммәд әләйһиссаламдур …………………………...81
Пәйғәмбәр әләйһиссаламниң әхлақидин өрнәкләр ………………….81
Муһәммәд әләйһиссаламниң Аллаһқа қарита әхлақи ………………82
Муһәммәд әләйһиссаламниң инсанийәткә қарита әхлақи …………82
Муһәммәд әләйһиссаламниң мусулманларға қарита әхлақи ………82
Муһәммәд әләйһиссаламниң аилисидикиләргә қарита әхлақи …….83
Муһәммәд әләйһиссаламниң балиларға қарита әхлақи …………….84
Муһәммәд әләйһиссаламниң дүшмәнлиригә қарита әхлақи ……….84
Муһәммәд әләйһиссаламниң уруш вақтидики әхлақи ……………...85
Муһәммәд әләйһиссаламниң һайванларға қарита әхлақи ………....85
Пәйғәмбәр әләйһиссаламниң муһит вә тәбиәткә қарита әхлақи……86
Пәйғәмбәр әләйһиссаламниң сөһбәтдашлириға қарита әхлақи…….86

Үчинчи бөлүм

Гөзәл әхлақлар...87
Сөйгү вә униң қиммити ………………………………………………...87
Сөйгүләрниң әң чоңи Аллаһ сөйгүсидур ……………………………..87
Аллаһ сөйгүсиниң қиммити …………………………………………..88
Аллаһ сөйгүси немә билән ипадилиниду……………………………..88
Пәйғәмбәр сөйгүси …………………………………………………….89
Пәйғәмбәр сөйгүси қандақ ипадилиниду? …………………………..89
Вәтән сөйгүси ……………………………………………………….…89
Вижданлиқ инсан Вәтинини сөйиду …………………………………89
Мусулманларниң өз ара сөйгүси ……………………………………..90
Тәбиәт сөйгүси ………………………………………………………….90

Һәқиқәтни сөйүш ……………………………………………………91
Бәзи мөмүнләрму бәзи һәқиқәтләрни яман көриду…………………93
Һәқиқәтни сөйүш гөзәл әхлақниң асасидур …………………………93
Һәқиқәтни етирап қилиш пәзиләт ……………………………………93
Адаләт …………………………………………………………………94
Һәқиқәтни сөйгәнләр адаләтниму сөйиду …………………………...95
Адаләт тәләп қилинидиған ишлар ……………………………………95
Еһсан вә униң әһмийити ………………………………………………97
Еһсанниң мәнаси ………………………………………………………98
Еһсанни нийәт қилиш купайә қилмайду ……………………………99
Ибадәттә еһсан …………………………………………………………99
Ата-аниға еһсан қилиш ……………………………………………....100
Ата-аниға қандақ еһсан қилимиз? …………………….................100
Қизларға еһсан қилиш ………………….…............................101
Салам бериштики еһсан ……………………………………..........102
Җедәл вә муназиридә еһсан қилиш ………………………….......102
Гәп-сөздә еһсан қилиш ………………………………………........103
Рәһим-шәпқәт ……………………………………………………...104
Аллаһ тәала рәһмәт қилишни өз үстигә алған ………….….........105
Аллаһ тәаланиң рәһмити һәммини өз ичигә алиду……………......105
Ибадәтлиримиздин гуналиримиз көп ………………………...........106
Һечким әмәли билән җәннәткә кирәлмәйду …………....................107
Аллаһ тәаланиң каинаттики рәһмәтлиридин бәзиси …………........107
Аллаһ тәаланиң қәлбләргә орунлаштурған рәһмәтлиридин нәмуниләр ……..108
Аллаһ тәаланиң әң чоң рәһмити ……..109
Мәхсус рәһмәтләр ……………………………………………………110
Муһәммәд әләйһиссалам Аллаһ тәаланиң әң чоң рәһмитидур …...112
Рәһим-шәпқәтниң турмушимиздики әмәлийити …………...........112
1. Ата-аниларға рәһим-шәпқәтлик болуш ……………………….…113
2. Уруқ-туққанларға рәһим-шәпқәт қилиш ……………………....113
3. Балиларға рәһим-шәпқәт қилиш …………………………........114
4. Аялларға рәһим-шәпқәтлик болуш ………………………...........115
5.Аилиниң хизмәткарлириға рәһим-шәпқәтлик болуш …..............117
6. Һайванларға рәһим-шәпқәтлик болуш ……………………….....118
Рәһим-шәпқәт пүтүн ишларда тәләп қилиниду ……………….....120
7. Асий-гунакар кишиләргә рәһим-шәпқәтлик болуш …………….120
8. Езилгәнләргә рәһим-шәпқәт қилиш …………………………....122
Кишиләрниң әйивини йошурушниң зөрүрлиги……………………122
9. Адәм өз-өзигә рәһим-шәпқәтлик болуш ……………………….....123
10. Пүтүн инсанийәткә рәһим-шәпқәтлик болуш …………………123
Илим-пәнни ишлитиштә рәһим-шәпқәтлик болуш ……….........125
Растчиллиқ ……………………………….......................................125
Растчиллиқ җәннәткә киришниң капалити ……………………….127
Ялғанчилиқ хиянәтниң түри ………………………………..….128
Ялғанчилиқ мунапиқлиқниң муқәддимисидәр ……………………128
Һәқиқий растчиллиқ ………………………………………………129
Растчиллиққа адәтлинишниң йоли ……………………………….....129
Растчилликниң түрлири ……………………………………….....130
1. Нийәттики растчиллиқ ………………………………………....130
2. Сөздики растчиллиқ ……………………………………………130
3. Әмәлдики растчиллиқ ……………………………………………131
Растчилликниң мәртивиси ………………………………………..132
Қайси вақитта ялған ейтишқа болиду …………………………….132

Аманәт ………………………………..……...................................132
Аманәт парчиланмайду ……………………………………………134
Аманәтниң түрлири ………………………………………………..134
Кишиләрниң нәзәридә кичик саналған чоң аманәтләр ……………135
Елим-сетим ишлиридики аманәт ……………………………………136
Иш үстидики аманәт …………………………………………………136
Сир сақлаштики аманәт………………………………………………137
Әң чоң хиянәт ………………………………………………………..137
Аялниң аманити ………………………………………………………137
Балиларниң ата-анисиға муамилә қилиштики аманәт……………..…138
Сиз егә болған һәммә нәрсә аманәттур …………… ………………138
Динни йәткүзүш аманити ……………………………………………139
Әнди мусулманлар бу аманәтни қандақ ада қилиду ………………140
Вападарлиқ ……………………………………...……….............141
Вападарлиқ тәләп қилидиған ишлар ………………………………..142
1. Аллаһ тәалаға вападар болуш ……………………………………142
Ундақта Аллаһ тәалаға қандақ вападарлиқ қилиш керәк?................143
Вапасизлиқ үлгиси ……………………………………...................144
Вападарлиқ үлгилири ………………………………..…...............145
2. Пәйғәмбәр әләйһиссаламға вападар болуш …………..................146
Биринчи хәлипиниң вападарлиғи ……………………………………...146
Иккинчи хәлипиниң вападарлиғи ……………………………..….......146
3. Инсанларға муамилә ишлирида вападар болуш ……………..….147
Қәриз ишлиридики вапа борчи ……………………………………..….147
Вақитқа риайә қилмаслиқ мәсилиси ………………………………..150
4. Сизгә яхшилиқ қилған кишиләргә вападар болуш ……………...151
Устазларға вападар болуш ……………………………….........153
Ата-аниға вападар болуш …………………………………….....153
5. Һаят мусаписидә тонуған кишиләрниң һәммисигә вападар
болуш ……..154
Пәйғәмбәр әләйһиссаламниң вападарлиғидин өрнәкләр …………154
Жорисиға вападарлиқ қилиш …………………………………......157
Ибрәтлик қиссә ……………………………………………….....157
6. Вәдигә вападар болуш ……………………………………………157
Сәгәк мейә билән мәккәм ирадә вәдигә вапа қилишниң амили…...158
Өткән күнләрни әстә тутушму вападарлиқниң җүмлисидиндур …158
Пүтүн инсанийәткә вападар болуш ……………………….........159
Вападарлиқниң даириси кәң…………………………………….....159
Шәрм-һая ………………………………………………….........159
Шәрм-һая вә номусчанлиқ гөзәл әхлақтур ……………….............160
Инсанда һаяниң йоқилиши пүтүн палакәтләрниң
башлинишидур …...160
Һая – һаятлиқтур ………………………………………………...161
Һая билән хиҗиллиқниң пәрқи …………………………………..161
Һая билән иман қошгезәктур ……………………………..........162
Һая дәриҗисиниң әң жуқури пәллиси ……………………...............162
Шәрм-һая қиммәтлик җәвһәрдур ……………………………........163
Шәрм-һая билән меһри-муһәббәт иккиси қошгезәктур ……….......163
Һая вә номусчанлиқ чоң немәт ………………………………......164
Һаялиқ болуш инсан тәбиитиниң саплиғидур ……………..…...165
Һаяни йоқатқан адәм аманәтниму йоқитиду……………….........165
Сәвирчанлиқ пишип йетилгәнликниң аламити ………..……........167
Нәпсниң шәһваний истәклирини пәқәтла сәвирла турғузалайду.....167
Сәвирчанлиқ гөзәл әхлақ ……………………………….........166

Сәвирниң әһмийити ……………………………………………………168
Наһәқчиликкә сүкүт қилиш сәвирчанлиқ әмәс……………………......168
Мәнивий байлиқ бәхит-саадәт ………………………………….....169
Бәхит бала-чақидиму әмәс ………………………………………......170
Бәхит пән-техникидиму әмәс ……………………………………….170
Бәхит мәнивийәттә, өзимиздә ……………………………….........171
Хорма дәриғи вә мөмүн адәм ……………………………….........171
Силиқ вә әдәплик сөзләш гөзәл әхлақниң мевисидур …….........173
Муназирилишишниң әдәп-қаидилири …………………….............174
Муназириләшкүчиләрдә болушқа тегишлик шәртләр ……….…....175
Муназирә вақтидики әдәп-әхлақлар …….……………………..........174
Муназиридин кейинки әдәп-әхлақлар ………………………………176
Кәң қосақ болуш ………………………………………………….....176
Әпучанлиқ гөзәл әхлақтур …………………….......................177
Ғәзәпниң зийини көп ……………………………………………….178
Инақлиқ ……………………………………………………………......178
Инақлиқ абидилири ………………………………………………......179
Вақитни қәдирләш өмүрни қәдирлигәнликтур ……........................180
Әқиллиқ кишиләр вақитни қәдирләйду ……………………….....180
Вақит сақлап турмайду ……………………………………………181
Алий һиммәт вә униң һаяттики әһмийити ……………….........181
Һиммәт тоғрисида мутәпәккүрләрниң ейтқанлири ……………......182
Қандақ қилғанда алий һиммәтлик болғили болиду?….....................183
Һиммәтниң инсан һаятидики роли …………………………………183
Һиммәтни көтиришниң чарилири ………………………………….186
Алий һиммәтлик кишиләрниң сүпәтлири ……………………….187
Үмүт вә униң һаяттики роли ……………………………………...187
Яқуп әләйһиссаламниң қиссиси …………………………….........187
Муса әләйһиссаламниң қиссиси …………………………….......188
Һәзрити Муһәммәд әләйһиссаламниң қиссиси …………….............188
Үмүтниң роли чоң ………………………………………………190
Үмүтсизлик куприниң җориси ………………………………........190
Пакизлиқ ……………………………………………………………..191
Ихлас – садақәт рәмзидур …………………………………………...192
Кәмтәрлик ………………………………………………………….194
Өзини чоң тутқучилар җәннәткә кирмәйду ……………………...196
Пәйғәмбәр әләйһиссаламниң әхлақидин өрнәкләр ………………..196
Пәйғәмбәр әләйһиссаламниң кәмтәрлигидин әмәлий өрнәкләр 197
Саһабиләрниң кәмтәрлигидин өрнәкләр …………………..……198
Чирайлиқ кийиниш кибир әмәс……………………………………...200
Кәмтәрликниң чеки бар ………………………………………………...200
Пидакарлиқ ……………………………………………………………...200
Пидакарлиқ нәмунилири ………………………………………….....202
Зәйд ибни Әсләм …………………………………………………….202
Әбу Тәлһә Әнсарий ………………………………………………203
Мусъәб ибни Өмәйр …………………………………………….....203
Бурунқилар яхши үлгә ………………………………………….....204
Мәртлик вә бехиллиқ ……………………………………………….205
Сехийлиқ абидиси Һатәм ………………………………….........205
Бехиллиқ үлгиси Қарун ……………………………………..........206
Байлиқ билән нам-нишанә тиклигили болмайду ………..............206
Мәрт байлар җәмийәтниң йөләнчүклиридур………………….....207
Байлиқ синақ яки немәттур ………………………………........207
Бехиллиққа адәтләнгән хәлиқ ниҗат тапалмайду ……….....….....209

Пул-мал Аллаһ тәаланиң мүлкидур ……………………………...209
Бехилларниң һалакити өз қолида ………………………………...210
Бехиллар һемишәм зиян ичидә …………………………….........211
Инақлиқ аялларни һөрмәтләштин башлиниду ……………………..212
Аилә әр-аялниң өз ара муһәббити биләнла ронақ тапиду ……........212
Аялларни һөрмәтләш гөзәл әхлақ …………………………............213
Аялларниң асаслиқ вәзиписи ……………………………………….214
Зәһәрлик чекимликләрдин сақлиниш чарилири ………….............214
Зәһәрлик чекимликниң инсан психикисиға болған зийини ……....215
Зәһәрлик чекимликниң тән сақлиғиға болған зийини ……….........215
Зәһәрлик чекимликниң ихтисатқа болған зийини ………………....216
Ақ алвастидин жирақ туруң …………………………………........216
Зәһәрлик чекимликләрдин сақлинишниң чарилири …………….....217
Ата-аниниң улуқлиғи ………………………………………….......218
Атиниң әҗриму аниниңкидин қелишмайду ………………………..218
Ата-аниңизни һаят вақтида хуш қилиң …………………………......221
Пәрзәнт тәрбийәси ………………………………………….........222
Балиларға яхши үлгә болуш керәк …………………………………222
Нәсиһәт қилишқа мунасип вақит таллаш лазим………………….....223
Әмгәкни сөйүш гөзәл әхлақтур ………………………………......224
Әмгәк инсанниң шәрипидур ………………………………...…224
Рисқ ишлимәстин қолға кәлмәйду …………………………………..225
Һәқиқий ғәлибә нәпси хаһишни йеңиштур ……………………...…225
Нәпси хаһиш яман ишқа буйруйду …………………………………226
Нәпси хаһиш адәмниң қәлбидики шәйтан …………………...….226
Исламий саламлишиш әнъәниси …………………………………227
Уйғурларда саламлишишниң өзгичилиги …………………………227
Саламлишиш қаидиси ……………………………………….........227
Мусулманларда саламлишишниң әһмийити ……………………….228
Салам беришниң тәртиви ……………………………………………228
Кесәлләрни йоқлаштики әдәп-әхлақ қаидилири …………………...229
Кесәл йоқлаш үчүн совға елип бериш шәрт әмәс ………………….229
Мусулман әмәс кесәлләрниму йоқлаш саваплиқтур ………………230
Кесәл йоқлашта сақлинишқа тегишлик ишлар ………………….....230
Сорун вә сорундашларниң әдәп әхлақи ……………………………231
Сорунда җай талашмаслиқ ……………………………………......232
Чақирилмиған соруниға бармаслиқ ……………………….........232
Соруниниң әдәплири ……………………………………...............232
Дәстихандики әдәп-қаидиләр ……………………………….........233
Йемәк-ичмәкниң әдәп-қаидилири ………………………….........233
Өйгә кириштики әдәп-әхлақ қаидилири ………………………....224
Өйгә кириштә әдәпсизлик санилидиған ишлар ………………….....235
Чүшкүрүк вә әснәкниң әдәп-қаидилири ……………………….....236
Аилә һаятидики бир жүрүш әдәп-әхлақлар …………………….......237

Төртинчи бөлүм

Начар әхлақ түрлири……………………………………………......243
Начар әхлақ вә униң тәрипи ……………………………...............243
Начар әхлақ түрлири ………………………………………….......244
Адәм өлтүрүш ……………………………………………….........244
Өзини өлтүривелиш ……………………………………….........244
Ата-анини қахшитиш …………………………........................245
Бирәвгә қара чаплашниң яман ақивәтлири …………………………246
Ялған гувалиқ беришниң яман ақивити ……………………….....246
Алдамчилиқ вә униң түрлири ……………………………….....247

Сода-сетиқ ишлиридики алдамчилиқ түрлири ………………..........247
Иҗтимаий һаяттики алдамчилиқ түрлири …………….....................248
Алдамчилиқниң зиянлири …………………………………….........249
Ғевәт, униң хәтири вә гунайи ……………………………..............250
Хиянәтниң рәзиллиги ……......………………………………….......250
Хиянәтниң түрлири ……………………………………………….251
Зулум вә униң җазаси ……………………………………………..…252
Ялғанчилиқ вә униң ақивити ……………………………………..252
Мусулман ялған сөзлимәйду ……………………………………...253
Сөзидә турмаслиқ кесили вә униң зийини …………………...........254
Өчлүк, адавәт сақлашниң яман ақивәтлири ………………………..254
Кишиләрниң әйивини издәш рәзиллик …………………..................255
Кишиләрни мәсхирә қилишниң гунайи ………………....................256
Көрәлмәслик мәнивий ағриқтур ……………………….................257
Гәп тошуш вә униң ечинишлиқ ақивәтлири …………….................257
Кишиләргә ләқәм қоюш әдәпсизлик ……………………..............258
Һаясизлиқ – имансизлиқтур ………………………………........258
Шәрм-һая вә номусчан болушниң зөрүрлиги ……………………..258
Гуманхорлуқ вә униң аваричилиқлири …………………..............259
Вапасизлиқниң рәзиллиги вә вапасизлиқ түрлири ……….............260
Чеқимчилик, униң хәтәрлири вә җазаси …………………………....260
Өзини чоң тутушниң зийини вә гунайи ………………….............261
Чирайлиқ кийиниш өзини чоң тутқанлиқ әмәс……………….......262
Исрапхорлуқниң яман ақивити ……………………………………...262
Парихорлуқ вә униң рәзиллиги ………………………...............263
Пара бериш яки елишниң гунайи вә хәтири ………………….........263
Совға-салам беришниң һәр қәндиғи пара һесапланмайду…………263
Өзиниң һәққини елиш яки йоллуқ һоқуқини қоғдаш үчүн пара
бәрсә болиду…...264
Әхлақ һәққидә кәлгән айәтләрдин талланмилар ………………......265
Яхши әхлаққа чақирған айәтләр ……………………………………265
Начар әхлақлардин тосқан айәтләр ……………………............268
Аилә һаятидики әхлақлар һәққидә кәлгән айәтләр …….....................271
Иҗтимаий мунасивәтләрдә гөзәл әхлақларға буйруған айәтләр 272
Иҗтимаий мунасивәтләрдә начар әхлақлардин тосқан айәтләр......274
Иҗтимаий һаяттики әдәп-әхлақлар һәққидә кәлгән айәтләр …......277
Пайдиланған материаллар ………....…………………………......279

МУӘЛЛИПТИН

Бисмиллаһир рәһманир рәһим
(наһайити шәпқәтлик вә меһриван Аллаһниң исми билән башлаймән)

Әң гөзәл махташ вә әң есил мәдһийәләр аләмләрниң яратқучиси вә пәрвишчиси Аллаһ тәалаға хастур. Аллаһ тәалани чин жүрәктин мәдһийәләймән вә униңға шүкүр қилимән. Һәқ динни бизләргә йәткүзгән сөйүмлүк пәйғәмбиримиз һәзрити Муһәммәд әләйһиссаламға дуруд, дуа вә салам йоллаймән. Униң аилә тавабатлириға, саһабилиригә вә та қиямәткичә униң йолида маңған қериндашларға бәхит саадәт тиләймән.

Һазирқи заман мусулманлириниң һәзрити Муһәммәд әләйһиссаламниң: «Мән пәқәт гөзәл әхлақларни толуқлаш үчүнла әвәтилдим» дегән сөзидә ипадисини тапқан, униң пәйғәмбәрлигиниң ғайиси қилинған исламий гөзәл әхлақларни үгинип, өзлирини ислаһ қилишқа вә мусулманлиғини толуқлаш арқилиқ қайтидин қәд көтиришкә нәқәдәр зор еһтияжлиқ боливатқанлиғи һәммигә мәлум; чүнки бир милләтниң йүксилиши яки чөкиши униң әхлақиға бағлиқ иш. Мисирлиқ атақлиқ шаир Әһмәд Шәвқи мундақ дәп язған:

Әхлақ билән һәр милләт риважлинип давам етәр,
Айрилғанлар әхлақтин заваллиққа һаман кетәр.

Әхлақ әнә шундақ милләтниң тәғдирини бәлгиләйдиған муһим амил. Һөрмәтлик китапхан! Қолиңиздики «Ислам әхлақи» намлиқ бу әсәрни үч жилдин көпрәк вақит давамлиқ издиниш нәтижисидә тәйярлап чиқтим; бу әсәр уйғур тилида йезилған тунжа әсәр болуши мүмкин чүнки өтмүшләрдики уйғур өлүмалири көплигән исламий әсәрләрни йезип қалдурған болсиму, уларниң мутләқ көп санлиғи өз әсәрлирини әрәпчә яки парсчә язған; пәқәт XX әсирниң башлиридин етибарән Абдуқадир Дамоллам вә униң шагирти Сабит Дамолламлар башчилиғидики мәрипәт юлтузлири миллитимизниң дин вә дунийлиқ илим-мәрипәткә болған тәшналиғини қандуруш мәхсити билән әсәрлириниң бәзисини уйғур тилида йезип чиқип, ана вәтинимиздә уйғурчә исламий әсәрләрни барлиққа кәлтүргән вә хәлқимизниң еһтияжини бир қәдәр қандурған болди.

Лекин иман билән бир қатарда туридиған ислам әхлақини үгинишкә хәлқимиз шунчә зор еһтияжлиқ турсиму, әпсуски қедимдин һазирға қәдәр уйғур тилида ислам әхлақиға даир бирәр әсәр йезилип бақмиди.

Мән бу әсәрдә һазирқи заман мусулманлири арисида түгәп кетиш ховпигә йолуққан вә улар зор еһтияжлиқ боливатқан муһим әхлақий мәсилиләр үстидила тохталдим вә исламий гөзәл әхлақниң иман билән бир орунда туридиғанлиғини испатлашқа тириштим. Китавимни төвәндики төрт бөлүмгә айридим:

Биринчи бөлүм: әхлақ һәққидә умумий баян
Иккинчи бөлүм: бизниң әхлақий борчимиз.
Үчинчи бөлүм: гөзәл әхлақлар.
Төртинчи бөлүм: Начар әхлақ түрлири.

Бу китапни йезип чиқишта ислам дуниясидики әң нопузлуқ әсәрләр вә материаллардин пайдиландим. Китавимға әхлақ һәққидики әң ишәшлик вә мусулман өлүмалири оттурисида бирликкә келингән мәсилиләрни таллап алдим, бу китапниң чоң-кичик һәммигә аммибап вә чүшинишлик болуши үчүн тириштим. Җанабий Аллаһ тәаланиң бу аддий әмгигимни өз дәргайида қобул қилишини вә мусулман хәлқим үчүн мәнпәәтлик илимләр қатаридин орун елишини сораймән.

Мәһәммәт Йүсүп
2010- жил 24- март

БИРИНЧИ БӨЛҮМ

ӘХЛАҚ ҺӘҚҚИДӘ УМУМИЙ БАЯН

ӘХЛАҚ ВӘ УНИҢ ӘҺМИЙИТИ

Әхлақ – инсанниң роһида йәрлишип адәт һалиға кәлгән қилиқлар болуп, адәмниң иш-һәрикити, гәп-сөзи,идеяси, мүҗәз-хулқи, муамилә, мунасивити, өрпи-адитини өлчәмләштүрүп қелипқа салидиған мизан.

Әхлақ – күндилик турмушқа четилидиған даирисиниң кәңлиги, умумийлиғи, роли вә тәрбийә җәһәттин мәнивий күчләрниң сәрхили һесаплиниду. Әхлақ – гөзәл әхлақ вә начар әхлақ дәп икки түргә айрилиду.

ГӨЗӘЛ ӘХЛАҚ

Гөзәл әхлақ – өзимизгә, әтрапимиздикиләргә, җәмийәткә вә пүтүн инсанийәткә пайдилиқ болған, динимизниң принсиплириға уйғун кәлгән вә динимизда буйрулған әхлақлардур; бу исламий гөзәл әхлақму дейилиду. Гөзәл әхлақ даирисигә киридиған яхши ишлар вә адәтләр интайин көп, уларниң қисқичә баяни мундақ: гөзәл әхлақ – һәр ишта тоғра, адаләтлик, растчил болуш, вәдигә вапа қилиш, аманәткә ишәшлик, сөйгү-вапалиқ, иман-етиқатлиқ болуш, аилисидикиләргә меһрибан, ата-аниға вападар, уруқ-туққанларға көйүмчан, хошниларға әпучан, һайванларға рәһимдил болуш, мәйли дуниялиқ болсун, мәйли ахирәтлик болсун өз вәзиписини билиш вә өз вақтида орунлаш, хаталиғини дадил етирап қилиш, әбәдий җасарәтлик, сехий, мәрт, пакиз, мәдәнийәтлик, көкси-қарни кәң болуш, һәр ишта һәқиқәтни көзләш, өзигә ишиниш, өзигә йөлиниш, виҗданлиқ, ғурурлуқ болуш, номусини сақлашни билиш, вәтәнгә, миллитигә вә пүтүн инсанларға мәнпәәтлик болуш вә башқилар.

НАЧАР ӘХЛАҚ

Начар әхлақ – өзимизгә, әтрапимиздикиләргә, җәмийитимизгә вә пүтүн инсанийәткә зиянлиқ болған, динимизниң принсиплириға уйғун кәлмигән вә динимизда чәкләнгән қилиқлардур. Начар әхлақларниң түрлири интайин көп, уларниң қисқичә баяни мундақ: начар әхлақ – ялған ейтиш, алдамчилиқ қилиш, һарамни йейиш, ата-анини қахшитиш, хошниларни рәнҗитиш, хизмәтдашлириға тәкәббурлуқ қилиш, башқиларға дүшмәнлик қилиш, төһмәт қилиш, көрәлмәслик, қорқунчақлиқ, сөзидә турмаслиқ, һайванларни қийнаш, һорунлуқ, тамагәрлик, пурсәтпәрәслик, питнихорлуқ, ғевәтхорлуқ вә башқилардур.

ИСЛАМ ДИНИДА ӘХЛАҚ ЧҮШӘНЧИСИ

Динимизниң буйруған вә тосқанлириниң һәммиси инсанларни дуния вә ахирәттә бәхитлик қилишни вә инсанларни әң есил әхлақларға ериштүрүшни мәхсәт вә ғайә қилған. Инсанлар динимизда буйрулғанларниң һәммисигә толуқ әмәл қилидиған болса әлвәттә улар әң гөзәл вә әң есил әхлақларға егә болған болиду; чүнки динимизниң буйруғанлири вә тосқанлириниң һәммиси инсанларни өз өзлиригә, аилисидикиләргә, әтрапидикиләргә, җәмийәткә, муһитқа вә пүтүн инсанийәткә зиянлиқ болған барлиқ начар әхлақ вә яман мүҗәзләрдин жирақлаштуруп пайдилиқ ишларға йүзләндүриду.

Адәм әхлақий тәрбийә арқилиқла һәқиқий адәм болуп йетилиду, әвлатларға елип берилған әхлақ тәрбийәси қәйәрдә яхши елип берилса, шу йәрдики адәмләрниң идеявий сапаси, әхлақ сапаси, җисманий сапаси яхши болиду. Әхлақий тәрбийә арқилиқ әвлатларға қандақ адәм болуш, қандақ ғайә турғузуш, дәвиргә мас қәдәмдә қандақ илгириләш, қандақ қиммәт яритиш, немини қилиш, немини қилмаслиқ, немини сөйүш вә немиләрдин нәпрәтлиниш тоғрисида тәлим берилиду.

МУҺӘММӘД ӘЛӘЙҺИССАЛАМ ВӘ ГӨЗӘЛ ӘХЛАҚ

Муһәммәд әләйһиссалам бир һәдистә: «Мән пәқәт гөзәл әхлақларни толуқлаш үчүнла әвәтилдим» дегән (имам Бухарий ривайити). Әхлақ – пәйғәмбиримиз һәзрити Муһәммәд әләйһиссаламниң пәйғәмбәр болуп әвәтилишиниң ғайиси болған, йәни Муһәммәд әләйһиссалам инсанларниң әхлақини ислаһ қилиш вә гөзәл әхлақларни толуқлаш үчүн әвәтилгән. Муһәммәд әләйһиссалам пәқәт әхлақ үгитиш үчүнла пәйғәмбәр болуп кәлгәнму? Дәп һәйран болғучиларға ейтимизки, Аллаһ тәала Қуръан кәримдә Муһәммәд әләйһиссаламға: «Биз сени аләмләргә пәқәт рәһмәт қилипла әвәттуқ» дәйду. *(Әнбия сүриси 107-айәт).*

Ундақта рәһмәтниң мәнаси немә?

Рәһмәт сөзи – луғәттә көйүнүш, меһрибанлиқ, шәпқәт, рәһимдиллик дегән мәналарни ипадиләйду. Рәһмәт сөзини мәшһур тилшунас алим Абдулқаһир Журҗаний: «башқиларға яхшилиқ йәткүзүш» дәп тәриплигән. Ислаһатчи алим Ибни Қәййим Җәвзий: «Җапа тартсаңму, көңли халимисиму башқиларға мәнпәәт йәткүзүшни тәқәзза қилидиған сүпәт» дәп тәриплигән.

Әхлақниң бу айәт билән немә мунасивити бар?

Қени ойлап көрүң… бир дәқиқә мән билән биллә тәпәккүр қилиң… алдамчилиқ, ялғанчилиқ, хиянәтчилик, бир-биригә ишәнчсизлик, шәпқәтсизлик қатарлиқ начар илләтләр дәвир сүргән бир җәмийәттә рәһмәтни тапқили боламду? Бир-биригә ишәш қилалмайдиған, бир-биригә хиянәт қилидиған, бир-бирини алдайдиған, ялған сөзләйдиған бир аилидә рәһмәтниң изнасини көргили боламду? Шуңа кәскин ейталаймизки, «Мән пәқәт гөзәл әхлақларни толуқлаш үчүнла әвәтилдим» дегән һәдис билән «Биз сени аләмләргә пәқәт рәһмәт қилипла әвәттуқ» дегән айәт оттурисидики мунасивәт алдинқиси кейинкисини рояпқа чиқиридиған һалқилиқ мунасивәттур, чүнки әхлақ болмастин рәһмәт әмәлгә ашмайду.

Ундақта, әхлақ ибадәттин муһимму? Бу немә үчүн шундақ?

Шәксизки, әхлақ ибадәттин муһим; чүнки пүтүн ибадәтләрниң әң асаслиқ мевиси пәқәт әхлақни ислаһ қилиш вә шу арқилиқ Аллаһ тәала буйруған бәндичилик вәзиписини иҗра қилиштин ибарәттур. Әгәр шундақ болмиса ибадәтләрниң тәнтәрбийә һәрикәтлиридин пәрқи болмай қалиду. Яхши әхлақ яки гөзәл әхлақ әң совапліқ ибадәт қаталидин санилиду. Пәйғәмбәр әләйһиссалам бир һәдистә: «Қиямәт күнидә мусулман кишиниң яхшилиқ мизанида гөзәл әхлақтин салмақрақ келидиған һеч нәрсә йоқтур» дәп көрсәткән (Имам Тирмизи ривайити).

Динимизниң буйруған вә тосқанлириниң һәммиси инсанларни дуния вә ахирәттә бәхитлик қилишни вә инсанларни әң есил әхлақларға ериштүрүшни мәхсәт вә ғайә қилған инсанлар динимизда буйрулғанларниң һәммисигә толуқ әмәл қилидиған болса әлвәттә уларниң әң гөзәл есил әхлақларға егә болған болиду. Чүнки динимизниң буйруғанлири вә тосқанлириниң һәммиси инсанларни өзлиригә, аилисидикиләргә, әтрапидикиләргә, җәмийәткә, муһитқа вә пүтүн инсанийәткә зиянлиқ болған барлиқ начар әхлақ вә яман мүҗәзләрдин жирақлаштуруп, пайдилиқ ишларға йүзләндүриду, шуңа әң яхши мусулман әң әхлақлиқ кишидур.

ИБАДӘТЛӘРНИҢ ӘХЛАҚНИ ИСЛАҺ ҚИЛИШТИКИ РОЛИ

Динимизда буйрулған ибадәтләр әйни вақитта инсанларниң әхлақидики қиңғирлиқни түзитиш ролини ойнайду. Мәсилән: ибадәтләрниң беши болған намаз һәққидә Аллатаала Қуръан кәримдә: **«Һәқиқәтән намаз қәбиһ ишлардин, гуналардин тосиду»** дәйду *(Әнкәбут сүриси 45-айәт)*. Мәлумки, қәбиһ ишлар билән

гуналар начар әхлақниң нәтиҗисидур; тәләпкә лайиқ һалда, сәмимий нийәт билән иҗра қилинған намаз начар әхлақлардин чоқум тосиду вә яхши әхлақларға йетәкләйду. Аллатаала һәдис қудисийда мундақ дегән: «Мән намазни пәқәт мениң улуқлиғим алдида өзини төвән тутидиған, бәндилиримгә яманлиқ қилмиған, гуна-мәсийәткә давам қилмиған, күндүзлири мени яд әткән, пеқирларға, мусапирларға, тулларға вә хапилиқ тартип қалғанларға рәһим-шәпқәт қилған кишидинла қобул қилимән» (Зубәйдиривайити). Буниңдин көривелишқа болудики, сизниң намизиңиз сизни инсанларға рәһим-шәпқәтлик қилалмиса, сиз намаз оқуп униң мевисини көрәлмигән болисиз.

Закатниң ғайиси вә мевисидин мәхсәт гөзәл әхлақни йетилдүрүштур, чүнки өзини закат вә сәдиқиләрни беришкә адәтләндүргән адәм йоқсулларға ич ағритиш вә шәпқәт қилишни, шундақла сехийлиқни үгиниду. Закатниң буйрулишиниң ғайиси һәққидә Қуръан кәримдә мундақ кәлгән: «уларни гуналардин паклаш вә яхшилиқлирини көпәйтиш үчүн уларниң маллириниң бир қисмини закат һесавида алғин». *(Товва сүриси 103-айәт)*.

Айәттики «Яхшилиқлирини» дегән ибарә, закатниң маддий вә мәнивий барлиқ яхшилиқларни көпәйтидиғанлиғини ипадиләйду; сехийлиқ вә мәртликтин ибарәт гөзәл әхлақму, мәнивий җәһәттин берилгән закат болуп һесаплиниду. Гөзәл әхлақта чоқум ибадәтниң совави бир; пәйғәмбәр әләйһиссаламниң: «Бирәвгә очуқ чирай ечишинда сәдиқиниң совави бар» дегәнлиги буниңға ишарәттур (Тирмизиривайити).

Розиниң буйрулушиниң ғайиси һәққидә Қуръан кәримдә мундақ кәлгән: «**Әй мөмүнләр! гуналардин сақлинишиңлар үчүн, силәрдин илгирикиләргә роза пәриз қилғандәк, силәргиму рамизан розиси пәриз қилинди**» *(Бәқәрә сүриси 183-айәт).*

Айәттики «Гуналардин сақлинишиңлар үчүн» дегән ибарә, розиниң инсанни гунадин жирақ туридиған вә яхшилиқни сөйидиған гөзәл әхлаққа елип баридиғанлиғини ипадиләйду. Һәҗниң буйрулишиниң ғайиси һәққидә Қуръан кәримдә мундақ дейилгән **«Һәҗ вақти мәлум бир қанчә айдур, бу айларда һәҗ қилишни нийәит қилған адәм** (еһрам бағлиған) **ниң җинисий алақә қилиши, гуна қилиши вә җаңҗал қилиши мәнъий қилиниду; силәр қандақки яхши әмәлни қилсаңлар, Аллаһ уни билип туриду** (ахирәтлигиңлар үчүн) **озуқ еливелиңлар, әң яхши озуқ тәқвадарлиқтур»** *(Бәқәрә сүриси 197-айәт)*. Айәттики «Гуна қилиш вә җаңҗал қилиши мәнъий қилиниду» дегән ибарә билән «Әң яхши озуқ тәқвалиқтур» дегән ибарә һәҗ ибадитиниң кишиләрни гуналардин, кишиләргә азар бериштин жирақ болған тәқвалиқ даирисигә елип киридиған гөзәл әхлаққа йетәкләйдиғанлиғини ипадиләйду.

Жуқуриқи вә башқа пүтүн ибадәтләр мусулманлар йәтмәкчи болған мукәммәлликниң шотиси вә гөзәл әхлақларға адәтлинишниң йолидур. Орунлиғучисиға бу дунияда пайдиси болмиған ибадәтләрниң ахирәттә униңға пайда йәткүзәлишини тәсәввур қилғили болмайду.

ИБАДӘТ БИЛӘН ӘХЛАҚ АЙРИЛМАЙДИҒАН БИР ПҮТҮНЛҮК

Инсан тәнтәрбийә арқилиқ җисманий сағламлиққа еришсә, ибадәт арқилиқ роһий гөзәлликкә вә гөзәл әхлақларға еришиду; бәзи кишиләр мечиттә наһайити әхлақлиқ, амма мечитниң сиртида, җәмийәттә, аилисидә, иш орнида у башқа инсан….. Ибадәт билән әхлақ оттурисидики мундақ чоң айрилиш нәтиҗисидә, ислам дуниясида мундақ икки хил инсанлар мовжут: бири, әхлақи начар, амма ибадәтлирини вақтида орунлайдиғанлар, йәнә бири, әхлақи яхши, амма ибадәтләрни яхши орунлимайдиғанлар яки пәқәт орунлимайдиғанлар.

Җәмийәттә бәзи кишиләр барки, улар муамилә ишлирида наһайити растчил, дурус вә ишәшлик, амма намаз оқумайду; йәнә бәзи кишиләр барки, улар ибадәтләргә наһайити һерисмән болсиму, әхлақи начар болғанлиқтин бирини алдайду, биригә азар бериду; бу икки пирқиниң һеч қайсиси исламдин әмәс» (устаз Әмир Халидниң «Мөмүнниң әхлақи» намлиқ әсәридин).

Су билән от бирлишәлмигәндәк, тәләпкә лайиқ орунланған ибадәт билән начар әхлақ бирлишәлмәйду. Қуръан кәрим бәхиткә еришидиған һәқиқи мөмүнләрниң сүпәтлирини баян қилған барлиқ айәтләрдә, уларниң әхлақи билән ибадитини махтиған, мәсилән: Муъминун сүрисидә мундақ дейилгән: **«Мөмүнләр һәқиқәтән бәхиткә еришти, улар** (шундақ мөмүнләрки) **намазлирида** (Аллаһни улуқлиғанлиқтин) **униңдин әйминип турғучилардур»**. Бу ибадәт.

«Вәлләзинә һум әниллә্ғви муъридун» йәни – улар беһөддә сөз, беһөддә иштин жирақ болғучилардур. Бу әхлақ.« Вәлләзинә һум лилззәкати фаъилун» йәни – улар закат бәргүчиләрдур. Бу ибадәт. «Вәлләзинә һум лифуруҗиһим һафизун. Иллә әлә әзваҗиһим әв мамәләкәт әйманууһум фәиннииһум ғәйру мәлумин. Фәмәни әбтәғи вәраәъ зәликә фауләикә һумул адунә» йәни – улар әврәтлирини өзлириниң аяллири вә чөрилиридин башқилардин (йәни һарамдин) сақлиғучилардур. Өз аяллири вә чөрилири билән җинсий йеқинчилиқ

қилғучиларға маламәт қилинмайду; буниң сиртидин (жинсий тәләпни қандурушни) тәләп қилғучилар һәддидин ашқучилардур. Бу әхлақ.

«Вәлләзинә һумлилнатиһим вә әһдиһим раунә» йәни – улар өзлиригә тапшурулған аманәтләргә вә бәргән вәдисигә риайә қилғучилардур. Бу әхлақ. «Вәлләзинә һум әлә сәләватиһим юһафизун» йәни – намазлирини вақтида, тәләпкә лайиқ ижра қилғучилардур. Бу ибадәт. Қуръан кәрим йәнә Аллаһниң сөйгүсигә еришкән яхши бәндиләрниң сүпәтлириниму уларниң ибадити вә әхлақи билән биллә баян қилған, мәсилән: Фурқан сүрисидә мундақ кәлгән: **«Мәрһәмәтлик Аллаһниң яхши көридиған бәндилири, зиминда өзлирини төвән тутуп тәмкинлик билән маңиду, наданлар уларға налайиқ сөз қилса, уларға «Силәргә аманлиқ тиләймиз»** дәйду вә өз йолини давам қилиду. Бу әхлақ. «Вәлләзинә йәбийтунә ли роббиһим сужҗәда вә қиямә» йәни – улар кечиләрни пәрвәрдигариға сәҗдә қилиш вә узун-узун қиямда туруп, намаз оқуш билән өткүзиду. Бу ибадәт. «Вәлләзинә йәқулунә роббәна әсриф әнна әзәбә җәһәннәмә иннә әзәбәһа канә ғәрәмә. Иннәһа саәт мустәқәррә вә муқамәъ» йәни – улар, пәрвәрдигаримиз! Биздин җәһәннәм азавини жирақ қилғин, җәһәннәмниң азави һәқиқәтән сениң дүшмәнлириңдин айрилмайду;җәһәннәм һәқиқәтән яман қараргаһтур, яман җайдур. Бу ибадәт. «Вәлләзинә иза әнфәқу ләм юсрифу ва ләм йәқтуру вәканә бәйнә зәликә қәвамәъ» йәни –улар хираҗәт қилғанда, исрапчилиқму қилмайду, бехилликму қилмайду, оттураһал хираҗәт қилиду. Мана бу әхлақ. Демәк, динимизниң биздин тәләп қилидиғини ибадәт билән әхлақ һәр иккисидур.

ИБАДӘТТИН ӘХЛАҚИЙ НЕСИВӘ АЛАЛМИҒАНЛАР ҚИЯМӘТТӘ ҚУРУҚ ҚОЛ ҚАЛИДУ

Пәйғәмбәр әләйһиссалам бир күни саһабилиридин: «Кимниң қуруқ қол қалғучи екәнлигини биләмсиләр?»дәп сориғинида, саһабиләр: «Һеч қандақ мал-мүлки болмиған кишини қуруқ қол қалғучи киши, дәймиз» дәйду. Бу вақитта пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Қиямәт күни бирәв намаз, закат вә роза билән келиду, амма бирини тиллиған, биригә төһмәт чаплиған, бириниң мелини йәвалған, бириниң қенини төккән, бирини урған болуп, бу сәвәптин униң яхшилиқлири шуларға елип берилиду; униң яхшилиқлири түгисә,уларниң гуналири униңға артилиду, андин у дозаққа ташлиниду. Мана бу, мениң үммүтүмниң қуруқ қол қалғучисидур» дегән /Имам Муслим ривайити/.

РОҺИЙ ДУНИЯСИ ГӨЗӘЛ БОЛҒАНЛАРНИҢ ИШ-ҺӘРИКӘТЛИРИМУ ГӨЗӘЛ БОЛИДУ

Инсан роһий дуниясини гөзәл әдәп-әхлақ билән зенәтлигәндила җәмийәттә иш-һәрикити гөзәл, сөз-ипадиси гөзәл, муһитиму гөзәл болиду. Иппәт-һаялиқ, гөзәл ғайилик, қайтмас ирадилик, чидам-ғәйрәтлик, сәвир тақәтлик, тиришчан, сәмимий-садақәтлик, кәмтәр, ишчан, әпучан, мулайим, еғир-бесиқ, роһий дунияси мукәммәл адәм болалайду. Әксичә, әдәп әхлақ тәрбийәсигә сәл қаралса гөзәллик сәтликкә, яхшилиқ яманлиққа өзгириду;әхлақсиз адәм яман иш, яман мүҗәз, начар илләтни адәткә айландуривалиду. Мундақлар иш-һәрикити әски, сөзлири қопал, бейаа, пәскәш, номуссиз, виждансиз, рәһимсиз, сахтипәз, вапасиз, ялғанчи, алдамчи, ачкөз, нәпсанийәтчи, мәнмәнчи, чеқимчи, бехил, җедәлхор… қатарлиқ начар қилиқларға адәтлинип қалиду; нәтиҗидә, аилиниң хатирҗәмлиги, җәмийәтниң тәртиви бузулиду. Шуңа дуниядики барчә динлар әң авал кишиләрни гөзәл әхлақ билән зенәтләшкә чақирип кәлгән. Ислам динида болса, гөзәл әхлақ иманниң камалити һәм әң чоң ибадәт санилиду. Пәйғәмбәр әләйһиссалам бир һәдистә: «Мусулман адәм гөзәл әхлақи билән кечиси ухлимай намаз оқуған вә күндүзи роза тутқанниң совавиға еришәләйду» дәп көрсәткән /Ибни Һиббан вә Һаким ривайити/.

ӘХЛАҚИ ГӨЗӘЛ КИШИ АЛЛАҺҚА ӘҢ ЙЕҚИМЛИҚТУР

Аллаһқа әң йеқимлиқ адәм – әң әхлақлиқ адәмдур. Пәйғәмбәр әләйһиссаламниң йениға кәлгән бир әлчиләр өмиги униңдин: «Қандақ адәмни Аллаһ һәммидин бәк яхши көриду?»дәп сориғинида, пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Әң әхлақлиқ болған адамни Аллаһ һәммидин бәк яхши көриду» дәп җавап бәргән (Имам Әһмәд ривайити). Пәйғәмбәр әләйһиссалам үчүнму әң йеқимлиқ адәм әң әхлақлиқ адәмдур; пәйғәмбәр әләйһиссалам саһабилиригә мундақ дегән: «Силәргә ичиңлардин мән әң яхши көридиғанларни ейтип берәйму? әң әхлақлиқ болғанлириңлар мениң үчүн әң сөйүмлүк һесаплинисиләр» (Имам Әһмәд ривайити).

ГӨЗӘЛ ӘХЛАҚ ҖӘННӘТНИҢ ЙОЛИДУР

Пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Инсанларни җәннәткә киргүзидиған ишларниң әң көпи тәқвалиқ билән яхши әхлақтур» (Имам Тирмизи вә Ибни Маҗәривайити) дәп көрсәткән. У гөзәл әхлаққа тәшәббус қилип: «Мән әхлақи гөзәл адәмләрниң җәннәттики әң жуқури мәртивилик қәсиргә киришигә капаләт қилалаймән» дәп көрсәткән
(Әбу Давуд ривайити).

Мәрһум устаз Муһәммәд Ғәзәли «мусулманниң әхлақи» намлиқ әсәридә мундақ дәп язиду: «Иман кишини пәсликтин сақлиғучи вә улуқлуққа қозғатқучи күчтур, өзлирини диндарлардин санайдиған бир қисим кишиләр бәзи ибадәтләрни орунлап қойғини билән тәләп қилинған ибадәтләрни орунлашқа сәл қарайду; буниң билән қилған ибадәтлиридин пайда алалмайду. Бир адәм пәйғәмбәр әләйһиссаламниң йениға келип, униңға:«Я рәсулуллаһ! Бир аял бар, у намаз оқуйду, роза тутиду вә сәдиқини көп қилиду, лекин хошнисиға тили билән әзийәт беридикән» дегәндә, пәйғәмбәр әләйһиссалам: «У дозаққа кириду» дегән. У адәм йәнә: «Йәнә бир аял бар, намаз, розиси аз, сәдиқиниму аз беридикән, бирақ хошнисиға әзийәт бәрмәйдикән» дегәндә, пәйғәмбәр әләйһиссалам: «У җәннәткә кириду» дегән (Имам Бәйһәқий ривайити). Бу җавапта есил әхлақниң қиммитигә алаһидә етибар берилгән; йәнә бир һәдистә: «Гөзәл әхлақ худди су қирни ериткәндәк хаталиқларни еритиду; начар әхлақ сиркә һәсәлни бузғандаәк һәммини бузиду» дәп көрситилгән (Муһәммәд Ғәзалийниң «Мусулманниң әхлақи» намлиқ әсәридин).

ГӨЗӘЛ ӘХЛАҚ ИМАННИҢ КАМИЛЛИҒИҒА ДӘЛИЛДУР

Гөзәл әхлақ иманни тәкәмуллуққа елип баридиған вә уни күчләндүридиған амилдур; дәриҗә җәһәттә әхлақ билән иман бир орунда туриду. Пәйғәмбәр әләйһиссалам гөзәл әхлақниң әһмийитини баян қилип: «Имани әң камил мөмүн әң әхлақлиқ кишидур» дәп көрсәткән (Имам Бухарий ривайити).

Пәйғәмбәр әләйһиссалам бир күни «Аллаһниң нами билән қәсәм қилимәнки, ундақ адәм мөмүн болалмайду» дегән сөзни үч қетим тәкрарлиған, бу вақитта саһабиләрдин бири униңдин: «Я рәсулуллаһ! У қандақ адәм» дәп сориғанда, пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Хошниси униң аваричилиқлиридин хатирҗәм болалмайдиған адәм» дәп җавап бәргән (Имам Муслим, имам Әһмәд ривайити).

Қени ойлап көрүң! Балкониға яйған кирниң сүйини астинқи қәвәттики хошнилириға яки йолға еқитип кишиләргә азар қилидиғанлар билән машинисини хошнисиниң ишиги алдиға тохтитивелип уни беарам қилидиған яки хошнисиниң ишиги алдиға жунда яки әхләтләрни төкидиған, өйигә кирип-чиқиш җәриянида хошнилирини арамсизландуридиғанлар өзлирини иманимиз камил дәп ейталамду? әгәр «һәә» десә, у ялғанчидур.

Инсанниң вуҗудида рәзиллик чоңқурлишип, яманлиғи көпәйгәнсири худди адәм кийимидин айрилғандәкла дин-диянәттин айрилип қалиду; хуласилап ейтқанда, әхлақ һәр қандақ адәмниң дуния вә ахирәтлик ғәлибә яки мәғлубийитигә беваситә тәсир көрситидиған муһим амил.

ӘХЛАҚНИҢ ДАИРИСИ ВӘ ПРИНСИПЛИРИ

ШӘРИӘТ ӘҺКАМЛИРИНИҢ ТҮРЛӘРГӘ БӨЛҮНИШИ

Шәриәт әһкамлири(низамлири) бириккән һалда мундақ үч түргә бөлүниду:

1. Халис Аллаһ тәаланиң һәққини өз ичигә алған әһкамлар.
2. Шәхсий һәқ-һоқуқларни өз ичигә алған әһкамлар.
3. Коллективқа мунасивәтлик һәқ-һоқуқларни өз ичигә алған әһкамлар.

Аллаһ тәаланиң һәққи Аллаһ тәалаға иман кәлтүрүш, униң улуқлиғи алдида баш егиш, униңға у рази болидиған рәвиштә ибадәт қилиш, буйруған вә тосқанлириға риайә қилиш билән униңға бойсунуш қатарлиқларни өз ичигә алиду. Шәхсий һәқ-һоқуқлар кишиниң егидарчилиқ һоқуқи, тәсәрруп қилиш һоқуқи вә нәпсиниң егидарчилиғини өзигә һазир вә келәчәктә пайдилиқ болған шәкилдә башқуруш һоқуқи қатарлиқларни өз ичигә алиду.

Коллективқа мунасивәтлик һәқ-һоқуқлар башқилар билән өз ара һәмкарлишиш һоқуқи, кишиләрни яхши ишларға чақирип, начар ишлардин тосуш һоқуқи, адаләтни бәрпа қилиш, салаһийәтлик вә адаләтлик иш башқурғучиларни сайлаш һоқуқи қатарлиқларни өз ичигә алиду. Закат вә сәдиқиләрму коллективниң һәққи болғанлиғи етибари билән бу түргә кириду. Шәриәт әһкамлири вә тәклиплири төвәндики мундақ сәккиз түргә бөлүниду:

Биринчиси – етиқат мәсилилири болуп, бу етиқат ишлирида инсанниң ирадисини синашни мәхсәт қилиду.

Иккинчиси – ибадәт мәсилилири болуп, бу итаәт ишида инсанниң ирадисини синашни мәхсәт қилиду.

Үчинчиси – муамилә мәсилилири болуп, бу елим-берим муамилиси вә һәр қандақ пул муамилисидә инсанниң ирадисини синашни мәхсәт қилиду.

Төртинчиси – аилә һаятиға мунасивәтлик мәсилиләр болуп, бу ижтимаий мунасивәтләрни рәткә селиш, инсанниң ирадисини бу саһадә синашни мәхсәт қилиду.

Бәшинчиси – ижтимаий мунасивәт мәсилиси болуп, бу инсан турмушини рәткә селиш, аилә һаятида униң ирадисини синашни мәхсәт қилиду; бу бөлүмгә өйлиниш, ажришиш, аилә һаятидики һалал-һарам қатарлиқлар кириду.

Алтинчиси – әһдә-пәйман, келишим вә вәдилишишләргә мунасивәтлик мәсилиләр болуп, бу инсанлар арисида болуп туридиған муамилә мәсилилиридә инсанниң ирадисини синашни мәхсәт қилиду.

Йәттинчиси – исламий қаидә-йосунларға мунасивәтлик болуп, бу инсанниң әхлақи тәрәптин ирадисини синашни мәхсәт қилиду.

Сәккизинчиси – әдәп вә қаидә-йосунларға мунасивәтлик мәсилиләр болуп, кишилик вә ижтимаий һаятта инсанниң жүрүш-турушини ислаһ қилишни мәхсәт қилиду.

ШӘРИӘТ ӘҺКАМЛИРИНИҢ ӘХЛАҚ БИЛӘН БОЛҒАН МУНАСИВИТИ

Жуқуриқи шәриәт әһкамлириниң һәммисини әхлақтин ибарәт бирла мавзуниң ичигә киргүзүщкә болиду, чүнки шәриәт әһкамлирини орунлашқа түрткә болидиған нәрсә әхлақтур.

1. Етиқатниң әхлақ билән болған мунасивити

Ислам етиқати һәқиқәттә илмий һәқиқәтләр болуп, униң Аллаһ тәаланиң барлиғиға, бирлигигә, сүпәтлиригә, чүшәргән самавий китапларға, ғайипларға мунасивәтлик тәрәплири бардур. Илмий һәқиқәтләргә баш егиш әхлақий пәзиләт болуп, бу илмий һәқиқәтләрни қобул қилишқа түрткә болған нәрсә йәнила әхлақтур; чүнки һәқиқәтни етирап қилиш гөзәл әхлақ болса, илмий һәқиқәтләрни инкар қилиш вә униңдин үз өрүш рәзил-начар әхлақтур, униңға түрткә болған нәрсиму нәпсий хаһишниң тәсири астида келип һәқиқәтни рәт қилиш вә уни яман көрүштур.

Һәқиқәтни сөйүш вә уни өзиниң зийиниға болған тәғдирдиму қобул қилиштин ибарәт гөзәл әхлақ билән зенәтләнгән адәмниң бу гөзәл әхлақи уни һәқиқәткә баш егиш вә уни қобул қилиш, һәқ егисини етирап қилишқа елип бариду. Амма, бу гөзәл әхлақтин мәһрум болуп, өзиниң нәпси хаһишини әқлигә һаким қиливалғанлар һәқиқәтни қобул қилмайду, һәқ егисини етирап қилмайду. Буниңдин мәлумки, дунияда нурғун кишиләр арисида кәң тарқалған батил етиқатлар әхлақий булғинишлардин келип чиққан хурапатлар болуп, булғанмиған сап әхлақниң түрткиси бундақ батил етиқатларни рәт қилиду, әлвәттә.

2. Ибадәтниң әхлақ билән болған мунасивити

Ислам шәриитидики ибадәт пәқәт Аллаһ тәаланиң өзигила қилинидиған, униң буйруғанлирини орунлап, тосқанлиридин йениш билән униңға итаәт қилишни тәқәзза қилидиған, униң ата қилған сансизлиған немәтлиригә шүкри қилип, униңға бойсунушни, униңға йеқинлиқ издәшни вә уни чин дилидин сөйүшни тәләп қилидиған улуқвар итаәтчанлиқниң ипадисидур. Итаәт қилиниши зөрүр болған биригә итаәт қилиш әхлақий борч болуп, униң түрткиси һәқиқәтни сөйүш, һәқ егисиниң һәққини ада қилиштин ибарәт гөзәл әхлақтур. Чүнки итаәт қилиниши зөрүр болған биригә итаәт қилиниши униң тәбиий һәққидур.Һәқ егисиниң һәққини ада қилиш вә һәқиқәт өзини зитиға болған тәғдирдиму уни қобул қилиштин ибарәт гөзәл әхлақ билән зенәтләнгән адәмниң бу гөзәл әқлақи уни һәқ егисиниң һәққини ада қилишқа елип бариду, нәтиждә Аллаһниң һәққи болған қулчилиқ борчини ада қилишқа түрткә болиду.

Немәт бәргүчигә шүкүр қилишму гөзәл әхлақ болуп, буниңға түрткә болған нәрсә яхшилиқ қилғанниң мукапитини бериш, немәт бәргүчигә миннәтдарлиқ билдүрүштин ибарәт гөзәл әхлақтур. Аллаһ тәала немәт бәргәнлиги үчүн униңға шүкүр ада қилиш билән миннәтдарлиқ билдүрүшкә һәқлиқтур. Гөзәл әхлақлиқ адәм Аллаһ тәаланиң бу һәққини ада қилғандәк, инсанлар тәрипидин көргән яхшилиқларниму мукапатсиз қоймайду, мундақ қилиш вападарлиқтин санилиду. Аллаһ тәалаға ибадәт қилиш вә униңға итаәт қилиштин баш тартқучилар һәқ егисиниң һәққини бериштин ибарәт улуқ гөзәл әхлақтин мәһрум болғучилар болуп, Қуръан кәрим мундақларниң ахирәттә қаттиқ азапқа қалидиғанлиғини елан қилған.**«Мәсиһму** (Әйса пәйғәмбәрму), **Аллаһқа йеқин пәриштәләрму Аллаһқа бәндә болуштин һәргиз баш тартмайду, кимләрки Аллаһқа бәндичилик қилиштин баш тартидикән, билсунки, Аллаһ уларниң һәммисини** (қиямәт күни һесап елиш вә жазалаш үчүн) **өз дәргайиға топлайду; иман ейтқан вә яхши әмәлләрни қилғанларға кәлсәк, Аллаһ уларниң** (әмәллириниң) **әжрини толуқ бериду, немитини уларға бериду**, (Аллаһқа қулчилиқ

қилиштин) **баш тартқан вә көрәңләп кәткәнләргә кәлсәк, Аллаһ уларға қаттиқ азап қилиду. Улар өзлири үчүн Аллаһтин башқа** (Аллаһниң азавидин қутулдуридиған) **һечқандақ дост вә мәдәткар тапалмайду»** *(Ниса сүриси 172-173-айәтләр)*.

Шуңа Аллаһ тәаланиң пәриштәлири ибадәттин баш тартмайдиған бәндиләр дәп сүпәтләнгән. **«Пәрвәрдигариңниң дәргайидикиләр** (йәни пәриштәләр) **Аллаһқа ибадәт қилиштин баш тартмайду, Аллаһқа тәсбиһ ейтиду вә униңға сәждә қилиду»** *(Әъраф сүриси 206-айәт)*.

3. Пул-мал муамилисиниң әхлақ билән болған мунасивити

Пул-мал муамилиси тоғрилиқ вә адаләт үстигә қурулған муамилә болуп, тоғрилиқ билән адаләтни сөйүш гөзәл әхлақ қатаридин санилиду; тоғрилиқ вә адаләтпәрвәрликтин ибарәт гөзәл әхлақ билән зенәтләнгән адәм пул-мал муамилиси вә қандақла бир муамилидә чоқум ислам принсипи билән иш көриду. «дин – муамилидур» дегән сөзму шу сәвәптин ейтилған болуши керәк. Амма, тоғрилиқ вә адаләтпәрвәрликтин ибарәт бу гөзәл әхлақтин несивиси болмиғанлар башқиларниң һәқ-һоқуқиға тажавуз қилиш, һәқсизлик қилип башқиларға зулум қилиш қатарлиқ яманлиқларни қилиду; чүнки, һәқсизлик билән зулум болса, һәқиқәт өзиниң нәпси хаһишиға зит кәлгән вақтида, уни яман көрүш вә униңдин үз өрүштин ибарәт әхлақий қиңғирлиқтин келип чиқидиған нәрсә.

4. Аилә һаятидики әһкамлар билән әхлақниң мунасивити

Аилә һаяти үчүн бәлгиләнгән исламий әһкамлар вә қаидә-принсиплар әхлақ билән әмәлгә ашидиған болуп, әхлақ бу мунасивәтләрниң асаслиқ йөләнчүгидур. Мәсилән: аилә низами, шәхсләрниң һәқ-һоқуқлири вә уларниң вәзипилирини мисал қилидиған болсақ, аилә әзалири оттурисида өз ара һәмкарлиқ, бир-бирини чүшиниш вә бир-биригә йол қоюш, бир-бирини кәчүрүш, аилидики мәсъулийәтләрни һәр ким өзиниң иқтидари вә яритилиштики өзгичилигигә асасән адаләт билән бөлүшүш, өйлиниш, ажришиш, аилиниң еһтияжлирини қамдаш, мирасни һәққаний тәхсим қилиш қатарлиқ ишларниң һәммиси баштин-ахир гөзәл әхлақ принсиплириға әмәл қилиш биләнла тоғра йөнилишкә қарап йол алидиған ишлардур. Чүнки, дөләтниң қанун-принсиплири өй ичигә яримайду, өй ичидә пәқәт Аллаһтин қорқуштин ибарәт әхлақий вә вижданий принсипларла ишқа ярайду; йемәк-ичмәк вә ислам көрсәтмилиригә мунасип һалда кийиниш ишлириму бу мавзуға кириду.

5. Ижтимаий мунасивәт билән әхлақниң мунасивити

Ижтимаий мунасивәтләр әхлақ билән зич мунасивәтлик болуп, һәр бир шәхсниң һаяттики диний вә дунявлиқ вәзиписини, аилә әзалириға, хошнилириға, жут-җамаитигә вә пүтүн мусулманларға қаритилған борчини вә вәзиписини чин дили билән қетирқинип ижра қилиш иши, шу кишидики һәқиқәтни сөйүш, башқиларға йол қоюш, кәчүрүш, умумниң мәнпәәти үчүн өз нәпсиниң тәләплиридин ваз кечиштин ибарәт гөзәл әхлақниң түрткиси билән әмәлгә ашиду.

6. Әһдә-пәйман, келишим түзүш ишлириниң әхлақ билән мунасивити

Әһдә-пәйман, келишим вә вәдилишиш ишлирини елип бериштин мәхсәт, инсанларниң һәқ-һоқуқини қоғдаш, һәқсизликкә вә зулумға йол қоймаслиқтин ибарәттур. Мундақ муамилиләрни бирәвниң һәққигә тажавуз қилмастин һәққаний һалда елип бериш пәқәт гөзәл әхлақ даирисидә иш көрүш биләнла әмәлгә ашиду. Чүнки, гөзәл әхлақ кишини өз-өзидин һесап елиш, өзи етиқат қиливатқан динниң принсиплириға әмәл қилиш, һәқсизликкә қарши туруш қатарлиқ пәзиләтләргә елип бариду.

7. Исламий қаидә-йосунларниң әхлақ билән мунасивити

Исламий қаидә-йосунлар инсанниң жүрүш-туруши вә иш паалийәтлиридә, шундақла башқилар билән болған мунасивәтлиридә ипадилинип туридиған бир хил тоғрилиқ, һәққанийлик вә адаләтпәрвәрликни гәвдә қилған роһий гөзәлликтур. Униңда башқиларни һөрмәтләш, уларға яхши вә тоғра муамилә қилиш, уларни беарам қилидиған вә уларниң ғуруруни зедиләйдиған һәр қандақ гәп-сөз вә һәрикәтләрдин жирақ туруш қатарлиқ есил пәзиләтләр мужәссәм болиду. Бу қаидә-йосунлар пәқәт гөзәл әхлақтин несивә алған кишиләрдила өз ипадисини тапиду; чүнки бу ишлар дөләтниң жаза қануни билән қорқутуп қилдурғили болидиған ишлар әмәс, бәлки инсанларниң ички дуниясидин чиққан вә униң иш-һәрикәтлирини өз контроллиғи астиға алидиған әхлақниң күчи биләнла қилдурғили болиду.

ИНСАНЛАР ЖӘМИЙИТИ ҺЕМИШӘМ ГӨЗӘЛ ӘХЛАҚЛАРҒА МУҺТАЖ

Шәк қобул қилмайдиған һәқиқәтләрдин бири шуки, дунияда инсанлар топлишип яшайдиған қандақла бир жәмийәт болмисун, униң әзалири гөзәл әхлаққа бағланмастин, уларниң өз ара бир-бирини чүшинип, бир-биригә йол қоюп вә бир-бири билән һәмкарлишип бәхитлик һалда һаят кәчүриши вә риваж тепиши мүмкин әмәс. Мундақ қилмастин риваж тапқан инсанлар жәмийити бар дәп пәрәз қилсақму, у пәқәт маддий

мәнпәәтләр билән бағланған һәмкарлиқтур, бәс. Мундақ бир җәмийәт әзалирида маддий мәнпәәт бағлинишидин башқа улуқвар пәзиләтләр болмиғанда, уларниң ақивити чоқум кризисқа учрайду; чүнки һәр қандақ бир җәмийәтниң сағлам болуши үчүн әң аддий тәләп әзалар оттурисидики ортақ ишәнч вә бу ишәнчни йәрдә қоймайдиған хатирҗәмликтин ибарәт гөзәл әхлақтур.

Гөзәл әхлақ инсаний вә иҗтимаий зөрүрийәт болуп, дунияда һечқандақ бир җәмийәт униңдин беһаҗәт болалмайду, әхлақ бузулған һаман кризисларниң баш көтиридиғанлиғида шәк йоқ.

Әмиру әш -шуәра (шаирларниң әң пешиваси) дегән улуқ унванға сазавәр болған Мисирлиқ шаир Әһмәд Шәвқи мундақ дәп язған:

Әхлақ билән һәр милләт риваҗлинип давам етәр,
Айрилғанлар әхлақтин заваллиққа һаман кетәр.

Растчиллиқтин ибарәт гөзәл әхлақ һөкүм сүрмигән бир җәмийәттә кишиләрдә һәқ-һоқуқларниң қоғдилишиға, илим-пән, маарип вә йеңилиқ хәвәрлириниң растлиғиға ишәш боламду? Ишәнчтин ибарәт гөзәл әхлақтин несивиси болмиған бир җәмийәт кишилиридә өз ара һәмкарлиқ, муқимлиқ, хатирҗәмликниң мисаллирини тапқили боламду? Арисида бирлик, инақлиқ өз ара сөйгү-муһәббәт болмиған бир милләт қандақму парлақ келәчәк қуралисун? Өзиниң һәққини тәләп қилиш йолида дүшмәнләргә вә залимларға қарши шиҗаәт, қорқмас ирадә болмиған бир милләт қандақму асарәттин қутулалисун? Өзинила ойлайдиған, нәпси һәвәсини қандуруш үчүнла яшайдиған, қурбан беришни яқтурмайдиған бир инсан қандақму инсаний камаләтләргә йетәлисун?

Тарихий тәҗрибиләр шуни испатлидики һәр қандақ бир милләтниң мәнивий йүксилиштин болған несивиси уларниң әхлақ-пәзиләттики йүксилиш дәриҗисигә қарап болиду; қандақла бир милләтниң мәнивий тәрәптин жиқилиши уларниң әхлақий тәрәптин жиқилиши билән бир вақитта болиду. Шуңа һазирқи ғәрип әллири маддий тәрәптин тәрәққий қилип дуния дөләтлириниң әң алдиға өтүп кәткән болсиму, әхлақ тәрәптин төвән дәриҗигә чүшүп қалғанлиқтин, улар маддий җәһәттә баяшат турмуш кәчүргәндәк көрүнгән билән, мәнивий қашшақлиқта өмүр сүрмәктә. Бу дөләтләрдики һәқ-һоқуқлар шәхсләрдики әхлақий күч билән әмәс, бәлки қанунниң күчи биләнла қоғдилиду, шуңа мундақ бир җәмийәт хәлиқлиридә бир-биригә ишәш қилиш вә бир-бириниң яман ғәризидин хатирҗәм болуш дегән нәрсә болмайду, пәқәт дөләт қануниғила тайиниду.

Һалбуки, қанун һәммини көрәлмәйду, қанун өй ичидә ипадисини тапалмайду, пәқәт аилә әзалири тәрипидин шикайәт вә әризләр чүшкәндила уларниң ишлириға арилишиду; қорқутуш вә тәһдитләр билән әризни тосивалғанлар йәнила билгән һәқсизликлирини қиливериду. Европада ишләнгән фильмләрни көргәнләр бу һәқиқәтни яхши чүшиниду.

ӘХЛАҚ-ПӘЗИЛӘТ ИНСАННИҢ ҚӘДИР-ҚИММИТИНИ БӘЛГҮЛӘЙДУ

Әхлақ-пәзиләт һәр қандақ бир милләт хәлиқлири ичидә аҗримас бир тутқа болуп, уларниң иҗтимаий мунасивәтлирини бағлап туридиған асаслиқ һалқидур. Бу һалқиниң бирәр шәхстә йоқилиши яки үзүлүп кетиши билән шу шәхсниң умум билән болған алақиси пүтүнләй йоқалған вә үзүлгән болиду. Буниңға мимсал үчүн:

1. Гөзәл әхлақлардин «Растчиллиқ» алайли:

Растчиллиқ – җәмийәттики һәр бир шәхсниң иҗтимаий мунасивитини башқилар билән бағлап туридиған әң муһим һалқилардин бири болуп, мәзкүр шәхсниң муамилә, аманәт, вәдә, келишим, хәвәр, вақиә вә мәлумат қатарлиқ мавзуларда сөзлигәнлирини кишиләрниң нәзәридә ишәнчигә егә қилип туридиған асаслиқ нуқтидур. Қандақла бир шәхстики бу растчиллиқтин ибарәт пәзиләт йоқалған һаман, у шәхсни җәмийәт әзалири, қовум-қериндашлири билән бағлап турған муһим һалқа үзүлүп кәткән болиду; шуниң билән кишиләр униң сөзигә ишәнмәйдиған вә униңға ишәш қилмайдиған болиду-дә, униң билән муамилә қилиштин, келишим түзүштин, униңға бирәр ишни тапшуруштин ваз кечидиған болуп қалиду, бешиға еғир күнләр келип дәрт тартса яки ярдәм сориса униңға тәсәлли бәрмәйдиған, ярдәм қилмайдиған, башқиларға уни яхши тәриплимәйдиған болуп қалиду; чүнки, у адәм ялғанчилиғи билән тонулуп қалғандин кейин, кишиләр униң раст сөзигиму ишәнмәйдиған болуп қалиду, нәтиҗидә, у адәм җәмийәттә житим қалғанлиқтин, роһий азапларни йәткичә чәккәнниң сиртида, қовми-қериндашлириниң нәзәридә этивари йоқ биригә айлинип қалиду.

Бу һәқтә мундақ бир һекайә бар: чақчақлишишқа адәтлинип қалған бир адәм кечиси қаттиқ уссап кәткән болуп, ичкили су тапалмапту, шуниң билән у өгзисигә чиқип мәһәллә әһлини чақирип: «От кәтти, тез келиңлар, су елип келиңлар» дәп вақирапту; мәһәллә әһли бирликтә челәк-чөгүнлиригә су толтурған һалда

тездин йетип кәпту. Улар қариғидәк болса, һелиқи адәмниң өйидә оттин һеч әсәр йоқмиш, буниңға һәйран болған мәһәллә әһли: «Қени у от, көрмәйватимизғу?» дәп у адәмгә соал қоюпту; у адәм сөзигә күлкә арилаштуруп: «Бу уссузлуқниң оти ичимни көйдүривәткән еди, ичәй десәм өйүмдин су тапалмидим, шуңа силәрни чақирғантим» дәп җавап берипту. Мәһәллә әһлидин бәзиси униң бу чақчиғиға күлгән, бәзиси униңға маламәт қилған һалда қайтип кетипту; йәнә бир күни һелиқи адәм бу ялғанни қайта тәкрарлапту, бу вақитта мәһәллә әһли униңға ләнәт оқуп қайтип кетипту. Бир күни бу адәмниң өйигә растинла от кәткән болуп, у өгүзисигә чиқип бар авази билән мәһәллә хәлқидин ярдәм сорапту, вақирапту, һәтта сөзиниң растлиғини испатлаш үчүн жиғлапму беқипту, һечким униңға ярдәмгә кәлмәпту, шуниң билән һелиқи адәм пүтүн өй бесати билән отта көйүп өлүпту. (Бу қиссә, улуқ алим Абдураһман Һәбәннәкә Мәйданийниң «Ислам әхлақи» намлиқ әсәридин елинди)

2. Гөзәл әхлақлардин «Ишәшлик болуш яки аманәтдарлиқ» ни алайли:

Ишәнч җәмийәттики һәр бир шәхсниң иҗтимаий мунасивитини башқилар билән бағлап туридиған муһим һалқилардин бири болуп, кишиләрниң униңға пул-маллирини, сир-әсрарлирини, гәп-сөзлирини вә һәр қандақ қиммәтлик нәрсилирини иккиләнмәстин тапшуралишиға, хәлиқниң уни умумниң ишлириға мунасивәтлик муһим орунларға вәзипигә яки мәнсәпкә тайинлишиға түрткә болидиған асаслиқ нуқтидур. Қандақла бир шәхстики «Ишәшлик болуш» тин ибарәт бу әхлақий пәзиләт йоқалған яки зәипләшкән һаман, у шәхсни җәмийәт әзалири билән бағлап турған һалқа үзүлүп кәткән болиду, шуниң билән кишиләр униңға ишәш қилмайдиған болуп қалиду-дә, маддий вә мәнивий һечқандақ бир аманәтни униң йенида қоялмайдиған, умумниң мәнпәәтигә мунасивәтлик қандақла бир ишқа уни тайинлаштин сақлинидиған вә униңдин жирақ туридиған, башқиларға уни яхши тәриплимәйдиған болуп қалиду. Чүнки мундақ адәм ишәнчсизлик нами билән бирла қетим хәлиқниң еғизиға чиқип қелиш билән хәлиқниң өзигә болған ишәнчисини тамамән йоқатқан болиду. Шуниңдин кейин кишиләр униңға ишәш қилмайдиған болуп қалиду, нәтиҗидә у адәм қовум-қериндашлири ичидә ишәшсиз адәм болуп қалғанлиқтин, кишиләр арисида этиварсиз һаят кәчүрүшкә мәҗбур болиду.

3. Гөзәл әхлақлардин «Иппәт» ни алайли:

Иппәт – җәмийәттики һәр бир шәхсниң иҗтимаий мунасивитини башқилар билән бағлап туридиған муһим һалқилардин бири болуп, иппәттин ибарәт бу пәзиләт сайисида кишиләр униң йенида ар-номуслирини аманәт қоялайду, хошниси хотун-қизлирини униңға ишәш қилип тапшуралайду. Қисқиси, иппәт әрни аялниң униңға хиянәт қилмайдиғанлиғидин, аялни ериниң униңға хиянәт қилмайдиғанлиғидин тамамән хатирҗәм қилидиған нәрсидур; чүнки иппәтлик аял ериниң ишәнчигә хиянәт қилип, башқа бир әр билән бенормал мунасивәт қурмайду, башқилар билән муһәббәт һекайисини пәйда қилмайду, иппәтлик әрму шундақ. Кишиләрдә иппәттин ибарәт бу гөзәл әхлақ болмиса еди, бүгүнки бәхитлик аилиләр барлиққа кәлмигән, бәхитсизлик аилиләрдә мәжут болған болар еди.

Қандақла бир шәхстики «Иппәт» тин ибарәт бу әхлақий пәзиләт йоқалған яки зәипләшкәндә, у шәхсни җәмийәт әзалири билән бағлап турған әң муһим һалқа үзүлүп кәткән болиду; шуниң билән кишиләр мундақ адәмгә ишәш қилмайдиған, ар-номуслирини униңдин қачуридиған болуп қалиду-дә, хәлиқ ичидә «Номуссиз адәм», «стили бузуқ адәм» болуп оттуриға чиқип қалғандин кейин, у қәдирсиз адәм, кишиләр халимайдиған адәм болуп қалиду. Мундақ адәмниң қолидин қовми-қериндашлирини залимларға сетиветиш, вәтинигә хиянәт қилиш қатарлиқ чоң хиянәт түрлириниң һәммиси кәлмәйду десә ким ишиниду? Жуқуриқи мисалларға адаләт, сехийлик, вападарлиқ, ярдәмсөйәрлик, сәвирчанлиқ, кәмтәрлик қатарлиқ гөзәл әхлақларниң һәммисини қияс қилишқа болиду.

МУСУЛМАНЛАРНИҢ ДҮШМӘНЛИРИ ДӘСЛӘП БИЛГӘН ҺӘҚИҚӘТ

Мусулманларни мустәмликә қилмақчи болғанлар, өз вақтида мусулманларниң дуниядики нопузи (инавити) вә күч-қудрәт җәһәттики үстүнлигигә чидап туралмиғанлар вә ислам диниға дүшмәнлик мәвқәсидә болғанлар әң дәсләп сәзгән һәқиқәт мусулманлардики ислам әхлақиниң күчи болди.

Демәк, көп сандики мусулманлар өзлиридә болған қиммәтлик җәвһәрни тонумиған болсиму, уларниң дүшмәнлири бу җәвһәрниң қиммитини тонуп йәткән вә мусулманларни бойсундурушниң йоли алди билән улардики ислам әхлақидин ибарәт бу қиммәтлик җәвһәрни чириклә штүрүп, андин йоқитип ташлаш екәнлигини җәзмләштүргән. Улар ислам әхлақиға мундақ бир қанчә тәрәптин һуҗум қилған:

1. Дин дүшмәнлири мусулманлардики әхлақ мәнбии Аллаһқа вә қиямәт күнигә иман кәлтүрүш әқидиси екәнлигини билгәндин кейин, бар күчи билән мусулманлар арисиға худасизлиқ пикрини тарқитишқа киришти; шуниң билән ислам дуниясиға уларниң васитиси билән оттура әсирләрдә Европидики чириклә шкән христиан

черколириниң һакимийитидин қутулуш үчүн әйни вақиттики Европа зиялилири билип-билмәй көтирип чиққан « Секуляризм», «Атеизм» еқимлири киришкә башлиди.

2. Дин дүшмәнлири мусулманларниң ислам дининиң асаслиқ мәнбәлири болған Қуръан кәрим билән һәдисләрни тоғра йосунда чүшинип, шу бойичә иш көрүши уларни иманий күч-қувәт билән озуқландуридиғанлиғини билгәндин кейин, Қуръан кәрим вә һәдисләрни яман ғәрәзләр билән бурмилаш, исламий билимләрни тәтүр чүшәндүрүш, әқидә мәсилилиридә шәк-гуман пәйда қилиш қатарлиқ җинайәтләрни ишлиди.

3. Дин дүшмәнлири мусулманлардики күч-қувәт мәнбии болған ислам әхлақини йоқитиш мәсилисини һәл қилидиғанлиғини вә көзлигән арманлириға йетидиғанлиғини җәзм қилғандин кейин, барлиқ вcase васитилирини қоллинип, мусулманларниң әхлақини бузушқа өтти; бу йолда улар гаһ мусулман яшлирини шәһваний қилиқларға үндәш, бәзидә пул-малға мәптун қилиш, бәзидә Европа җәмийитини улар үчүн үлгә қилип көрситиштә уларни қайил қилиш қатарлиқ васитиләрниң һәммисини қолланди.

МУСТӘМЛИКИЧИЛӘРНИҢ НУТУҚЛИРИДИН НӘМУНИЛӘР:

1. XX әсирниң башлирида әрәп дуниясиға христиан дин тарқатқучилирини әвәтиш комитетиниң башлиғи доктор Сәмуил Зувәймир 1935-жили Бәһрәйндә чақирилған христиан дәвәтчилири қурултийида мундақ дәп сөзлигән: «Силәрниң ислам дөләтлиридики вәзипәңлар мусулманларни христиан диниға киргүзүш әмәс, чүнки мундақ қилиш уларни һидайәткә башлиғанлиқ вә уларға яхшилиқ қилғанлиқ болуп санилиду. Силәрниң вәзипәңлар мусулманларни ислам динидин чиқирип, Аллаһ билән алақиси үзүлгән, милләтләрниң жиқилмаслиғида таянчиси болған әхлақ билән видалашқан мәхлуқларға айландуруп қоюштур. Шундақ қилғандила силәр вәзипәңларни шәрәплик орунлиған вә ислам дөләтлирини мустәмликә қилиш қошунининң байрақдарлиридин болисиләр, силәрниң йүз жилдин бери давам қилип келиватқан бу вәзипәңләргә мубарәк болсун…»

(«Йәһудиләрниң тарихтин буянқи һелә-микирлири» намлиқ әсәрдин елинди).

2. Франциялик христиан дин адими 1922-жили Франция қошунлириниң әрәп мәмликәтлирини мустәмликә қилиш алдинқи сепидикиләргә бәргән тәлиматида мундақ дегән: «Силәрниң алдинқи ишиңлар аилә әзалирини бир-биригә дүшмән қилиш болсун, әхлақни улардин йилтизи билән елип ташлаңлар; чүнки инсанниң нәпси аилә бағлинишлирини үзүп ташлашқа вә һарам ишларға йеқинлишишқа майил келиду, қавақханиларда гәп сетип олтуруп, вақит өткүзүшни аилә мунасивитини ижра қилиштин әвзәл көриду» (алдинқи мәнбәдн).

3. Карл Маркс билән Ф. Энглис елан қилған коммунизм хитапнамисида мундақ дейилгән: «Әхлақ вә дин дегәнләрниң һәммиси буржуазияниң хияллири болуп, буларниң арқисиға буржуазларниң мәнпәәтлири йошурунған» (улуқ алим Абдураһман Һәбәннәкә Мәйданийниң «Ислам әхлақи» намлиқ әсәридин қисқартип елинди).

НӘПС ВӘ РОҺ

НӘПС ВӘ УНИҢ ХУСУСИЙӘТЛИРИ

Нәпс сөзи Қуръан кәримдә инсанниң ички қисмидики шәйъиләр үчүн қоллинилған болуп, у инсанниң жүрүш-турушлирида тәсири көринип туридиған көплигән инсаний сүпәтләр вә хусусийәтләргә егидур. Нәпсниң һәқиқий маһийити инсанларға ениқ мәлум болмисиму, амма нәпсниң көплигән сүпәтлири вә хусусийәтлири инсанниң жүрүш-турушлирида өзини көрситип туриду. Инсанларниң нәпслири әслидә бир нәпстин йәни Адәм әләйһиссаламниң нәпсидин яритилип көпәйгән; бу һәқиқәт инсанлар арисида нәпсләр оттурисидики тәркип нисбитиниң охшимаслиғини һесапқа алмиғанда, инсан нәпсиниң хусусийәтлири вә тәркиплиридә бир екәнлигини көрситиду.

Өзини раһәтләндүридиған вә истәклирини қандуридиған нәрсиләргә һәвәс қилиш, қизиқиш, тәләп қилиш, раһәт вә җапани һис қилиш, шатлиниш вә ғәмкин болуш, сөйүш вә нәпрәтлиниш, яқтуруш вә яман көрүш, тәсирлик сөзләрдин һиссиятқа келиш қатарлиқ виҗданий сүпәтләрниң һәммиси нәпсниң хусусийәтлиридин санилиду. Шуниңдәк, тоғра йолға һидайәт тепиш яки езиш, өзини паклаш яки булғаш хусусийәтлириму нәпстә болуп, яхшилиқ вә яманлиқ мәнбәлири, яхши билән яманни пәриқләндүрүш иқтидари вә яхшилиқ-яманлиқтин халиғанлирини қилиш қабилийити нәпстә бардур.

Нәпс яхшилиқ яки яманлиқ ишләшкә қадир болуп, қилғанлирини билип қилиш хусусийитигә егидур. Шуңа нәпсниң ирадисиниң сиртида болған ишлар униң хусусийәтлири яки сүпәтлиридин саналмайду, шу сәвәптин

нәпс қилғанлиридин өзи мәсъул болуп, яхши қилғанлириниң мукапатини, яман қилғанлириниң җазасини елишқа һәқлиқ болиду. Мукапат билән җаза мәсъулийәтниң мевиси болуп, мәсъулийәт болмиған ишта мукапат яки җаза дегәнләрму болмайду; шуңа нәпс яман қилған ишлири үчүн малалмәткә, яхши қилған ишлири үчүн мәдһийәгә лайиқ болиду.

Нәпс қилған барлиқ ишлириға мәсъул болған екән, униң яхши-яман барлиқ ишлири хатирилинип туриду, у қиямәт күнидә бу дунияда қилғанлириниң һәммиси хатирилинип йезилған һаләттә көриду. Адаләтниң қаидилиридин бири җазалаштин авал һесап елиш болғинидәк, һесап елишниң қаидилиридин бири һесап бәргүчигә өзини мудапиә қилиш һәққини бериштур. Шуңа қиямәт күнидики һесап мәйданида, һәр бир нәпс өзини мудапиә қилиш үчүн тиришиду. Қуръан кәримдики: **«Һәр адәм өзи билән болуп кетидиған, һәр адәм қилған әмәлиниң мукапити толуқ берилидиған, уларға зулум қилинмайдиған күнни әслигин»** дегән айәт буни ипадиләйду *(Нәһл сүриси 111-айәт)*.

Һәр нәпс өзиниң яхшилиқ вә яманлиқтин ишлигәнлирини билип туруп ишлигәнлиги үчүн у өзидин һесап елишниму билиду;шуңа қиямәт күнидә униңға: **«Намә-әмәлиңни оқуғин! Бүгүн өзәңгә өзәң гува болушуң йетәрлик»** дейилиду *(Исра сүриси 14-айәт)*. Нәпстә яхшилиқ вә яманлиқ мәнбәлири, яхшилиқ билән яманлиқни идрәк қилиш қабилийити вә буларниң қайсисини қилишқа йетәрлик түрткә болған екән, у яхши қилған ишлиридин хатирҗәмлик һис қилиш, яман қилған ишлири үчүн беарам болуп, өзигә маламәт қилиш хусусийити бардур. Чүнки нәпс қандақла бир яманлиқни ишләшкә киришкәндә, өзиниң истәклирини, һәвәслирини вә шәһвәтлирини тезрәк қандуруш вә бу ләззәтләр билән вақитлиқ һөзүрлиниш түрткиси билән һәрикәткә өткән болиду; нәпс қандақла бир яхшилиқни қилишқа киришкинидә, өзидики иҗабий түрткиләр – виҗданиниң авазиға қулақ селиш, Аллаһ тәаланиң разилиғиға еришиш арқилиқ җәннәткә еришиш қизғинлиғи билән һәрикәткә өткән болиду.

Виҗдан нәпсни һемишәм яхшилиққа чақирип туриду, амма нәпс униңға қулақ селиш яки уни рәт қилиш ишида ихтияр егисидур, шу сәвәптин нәпс өз қилмишлиридин җавапкар болиду.

НӘПСТӘ БОЛИДИҒАН ТҮРТКИЛӘР

Қуръан кәрим айәтлиригә асасланған чүшәнчиләрни тәһлил қилғанда, һәр қандақ бир нәпстә үч хил түрткә болуп, буларниң һәр бири нәпсини өз тәрипигә тартишқа тиришиду; амма нәпс бу үчиниң оттурисида таллаш ихтиярига егидур, бу үч хил түрткиниң бири алий һиммәт түрткиси, иккинчиси төвәнлик түрткиси, үчинчиси оттура һаллиқ түрткисидур.

НӘПСНИҢ АЛИЙ ҺИММӘТ ТҮРТКИСИ

Нәпсниң алий һиммәт түрткиси – уни яхшилиққа чақирип туридиған, пәзиләтләрни һис қилидиған, яман қилған ишлири үчүн өзигә маламәт қилидиған, яхши қилған ишлири сәвәплик сөйүнидиған рәббаний тәрәпниң түрткисидур.

НӘПСНИҢ ТӨВӘН ҺИММӘТЛИК ТҮРТКИСИ

Нәпсниң төвән һиммәтлик түрткиси – уни яман ишларға чақирип туридиған, гуна-мәсийәтләрни чирайлиқ қилип көрситип өзини қайил қилидиған, һәқиқәттин шәклиниш, тоғра йолдин адишиш қатарлиқ азғунлуқларға тәшәббус қилидиған шәйтаний тәрәпниң түрткисидур.

НӘПСНИҢ ОТТУРА ҺАЛЛИҚ ТҮРТКИСИ

Нәпсниң оттура һаллиқ түрткиси – униң иш-һәрикәтлирини бәлгиләйдиған, яхшилиқ билән яманлиқниң күчлүк түрткилири оттурисида қалған оттура һаллиқ түрткисидур.

Инсан нәпси рәббаний тәрипиниң чақириғиға қулақ селип, жуқури тәрәпкә өрлигинидә у «Арам тапқучи нәпс» қатаридин орун елип, Аллаһ тәаланиң пәзли-кәрәми билән өзиму мәмнун болған вә Аллаһ тәаланиму рази қилған нәпскә айлиниду. Қуръан кәримдики **«Әй арам тапқучи нәпс! Сән пәрвәрдигариңдин мәмнун, пәрвәрдигариң сәндин рази болған һалда, униң дәргаһиға қайтқин. Сән мениң яхши бәндилирим қатариға қошулғин, мениң җәннитимгә киргин»** дегән айәт бу мәнани ипадиләйду *(Фәҗр сүриси 27-30-айәтләр)*.

Әгәр у шәйтаний тәрәпниң вәсвәсилиригә, қизиқтурушлириға вә тәшәббуслириға әгишидиған болса, бу вақитта у «Беарам нәпс» қатаридин орун елип, Аллаһ тәаланиң адалитиниң тәқәззаси бойичә надамәт

чәккүчи вә өзигә маламәт қилғучи нәпс болуп қалиду-дә, **«Қиямәт күни һәр бир нәпсниң қилған яхши ишлири, яман ишлири өзиниң алдида аян болиду, улар яман ишлирини көрмәсликни, өзи билән яман ишлириниң арисида, мәғрип билән мәшриқниң арисидәк узун мусапә болушини арзу қилиду»** *(Ал имран сүриси 30-айәт).*

НӘПСНИҢ ТӘЛӘПЛИРИ

Нәпсниң тәләплириниң һәммиси сөкүлидиған дәрижидә әмәс, чүнки нәпсниң йоллуқ тәләплири вә йолсиз тәләплириму бар. Нәпсниң йоллуқ тәләплири – өзини яки башқиларни зиян-зәхмәткә учратмиған асаста, қаидә-йосун бойичә, өзиниң маддий вә мәнивий еһтияжини қандуруштин ибарәттур. Нәпсниң йолсиз тәләплири – өзини яки башқиларни зиян-зәхмәткә учритиш бәдилигә өзиниң маддий вә мәнивий һәвәслирини қаидә-йосунға ят бир шәкилдә қандуруштин ибарәттур.

РОҺ ВӘ УНИҢ ХУСУСИЙӘТЛИРИ

Роһниң маһийитини Аллаһ тәаладин башқа һечким билмәйду, шуңа Аллаһ тәала пәйғәмбәр әләйһиссаламға мундақ дегән: **«Улар сәндин роһниң маһийити һәққидә соришиду, роһниң маһийитини пәрвәрдигарим билиду дегин»** *(Исра сүриси 85-айәт).* Амма роһниң хусусийәтлиридин бири вуҗутни һәрикәтләндүрүш болуп, һүҗәйриләрдин тәркип тапқан бу маддий вуҗутта роһниң болуши һүҗәйриләрни һәрикәтчан, өсидиған вә яшайдиған қилиш ролини ойнайду. Чүнки роһ Аллаһ тәала йәр йүзидики җанлиқларға тарқитиватқән энергия болуп, һүҗәйриләрниң һәрикәтлиниш, көпийиш вә бөлүнүш қатарлиқ паалийәтлирини әмәлгә ашуриду; һүҗәйрә өлгән һаман униңдики роһму түгишиду (Улуқ алим Абдураһман Һәбәннәкә Мәйданийниң «Ислам әхлақи» намлиқ әсәридин қисқартип елинди).

Роһниң маһийитини билмисәкму, униң вәзиписини билгили болиду, роһниң өзини көргили болидиған һава долқунлириға яки электр энергиясигә охшитишқа болиду, чүнки вуҗуттики һүҗәйриләрни һәрикәтләндүридиған нәрсә роһтур. Бизниң уйғур тилимиздиму бирәвниң бирдинла паалийәтчан болуп кәткәнлигини «Роһлинип кәтти» дәймиз. Вәз-нәсиһәт яки тәсирлик шеир яки сөзни аңлап яки китап оқуп тәсирләнгән кишини «Роһий озуқ алди» дәймиз. Бу ипадиләрниң һәммиси роһниң қозғатқуч күч екәнлигини чүшәндүриду. Қисқиси, роһ инсан вуҗудида моторға охшиса, нәпс рольға охшайду;нәпс вуҗутни униңдики роһ билән биллә яманлиққа яки һалакәткә башлап меңиш ролини ойнайду. Шуңа Қуръан кәримдә нәпсни яманлиққа башлиғучи дәп сүпәтлигән: **«Нәпси дегән нәрсә һәқиқәтән яман ишларға көп буйруйду, пәрвәрдигарим рәһмәт қилип сақлиған адәм буниңдин мустәсна»** *(Йүсуф сүриси 53-айәт).*

Әрәп тилида «роһ» сөзи билән «нәпс» сөзи гаһ иккиси бир мәнада, гаһ бир-биригә йеқин мәнада қоллинилиду. Бизниң тилимиздики «җан» сөзини әрәпләр «роһ» яки «нәпс» дәп атайду. Бу икки сөз көп һалларда охшаш мәнада қоллинилсиму, гайида пәриқлиқ мәналарда келиду; мәсилән: «нәпс» йәнә «өз» дегән мәнани билдүриду, бирақ «роһ» бу мәнани билдүрмәйду; бирәв өлсә, униң җени чиқти дегән мәнани «фазит роһә» яки «хәрҗит роһә» дәйду, әрәпләр бирәр қетим болсиму «фазит нәфсә» яки «хәрҗит нәфсә» дәп қолланмайду. Шуңа роһни қозғатқучи күч яки энергия дейиш әң лайиқ болса керәк.Шуңа ислам мәнбәлиридә кәлгән «Тәһйрәлнәфс» йәни (нәпсини паклаш) дәп тәрҗимә қилиш тоғра болмиса керәк. Чүнки роһ өзи пак нәрсә, уни паклашқа һаҗәт йоқ, паклашқа тегишлик нәрсә нәпстур. Чүнки нәпс адәмни яман ишларға үндәйду, һәтта башлап маңиду, амма роһ адәмни һәрикәткә селиш вәзиписини өтәйду, уни башлиялмайду.

Хуласә қилғанда, Аллаһ тәала инсанға роһ билән нәпсни ата қилған болуп, инсанниң роһи униңдики ички гөзәлликләргә, униң нәпси көп һалларда униңдики яманлиқларға вәкиллик қилиду. Инсанниң әқли, сағлам пикри, ар-номус-иппити, сехийлиги, вападарлиғи вә барчә гөзәл әхлақи униңдики роһий гөзәлликниң ипадиси болғинидәк, инсанниң шәһванийлиғи, шәхсийәтчилиги, азғунлиғи, әқилсизлиги, ғәзәп-нәприти униңдики нәпси хаһишиниң ипадисидур. Шуңа Аллаһ тәала бизләрни нәпси хаһишимизға, шәйтанниң вәсвәсилиригә әгәшмәстин, ичимиздики пак роһимизниң чақириғиға әгишип, әқлимизни ишлитип, һәқиқәт йолида изчил давам қилишимизға буйруған.

НӘПСИНИ ПАКЛАШ ВӘ УНИҢ ЧАРИЛИРИ

НӘПСИНИ ПАКЛАШ АЛДИНҚИ ПӘРИЗЛӘРНИҢ БИРИ

Ислам дини пүтүн тәлиматлирида әң авал нәпсини паклашқа әһмийәт бәргән; нәпсини паклаштин мәхсәт – нәпс һәвәс қилип халайдиған барчә гуна-мәсийәтләр, һарам вә начар қилиқлардин уни жирақ тутуш, шәйтанниң уни кирлитишидин сақлап, уни өз контроллиғида тутуш дегәнликтур.Инсан нәпси пакланғанда, униң пүтүн әмәллири вә жүрүш-турушлири тоғрилиқ һәққанийлиққа қарап йол алған болиду. Қачанки, инсан нәпсидә бу паклиниш әмәлгә ашидикән, униңда гөзәл әхлақ вә пәзиләтләр бих урған болиду-дә, униң ички дунияси яхшилиқлар қайнимиға айлиниду. Инсанниң нәпси пакланған, тәбиити түзәлгән вақитта, униң ички-ташқи әһвалиниң ислаһ қилинишида шәк йоқ.

ИЧИ ГӨЗӘЛ БОЛМИҒАНЛАРНИҢ ТАШҚИ ГӨЗӘЛЛИГИ ПАЙДИСИЗ

Амма ислаһни инсанниң ташқи көрүнүшигила (заһири тәрипигила) қаратқанда бу мәхсәт әмәлгә ашмайду, у вақитта «Теши пар-пар, ичи бекар» нәрсә болуп қалған болиду, чүнки мундақ қилиш түврүксиз өй салғанға охшайду; асаси мәккәм болмиған һәр қандақ бена жиқилишқа мәһкумдур, униң үстигә инсанниң ташқи көрүнүши көп һалларда униң ички дуниясини ипадиләп берәлмәйду.

Шу сәвәптин ислам дини кишиләрниң ташқи көрүнүшидин көрә униң ички дуниясини ислаһ қилишқа наһайити зор әһмийәт бәргән. Чүнки инсанниң ички дунияси түзәлгәндила ташқи тәрипи түзилиду, шуңа өзиниң ички дунияси харап туруп, ясалмилиқ билән ташқи көрүнүшини наһайити яхши вә чирайлиқ көрситишкә урунғанлар мунапиқлар дәп атилиду; мундақларниң әхлақий көрүнүши тәбиий болмиған бир хил ясалмилиқтин ибарәт бир нәрсидур, униң һечкимгә пайдиси йоқ.

АЛЛАҺ ТӘАЛА ҚӘЛБЛӘРГӘ ҚАРАЙДУ

Аллаһ тәаланиң нәзәри вә әмәлләрни күзитиши қәлбләргә вә ички дуниясиға қаритилған. Пәйғәмбәр әләйһиссалам бу мәнани ипадиләп мундақ дегән: «Аллаһ силәрниң тәкки-туркуңлар вә шәклиңларға қаримайду, бәлки силәрниң қәлбиңларға қарайду» (Имам Муслим ривайити). Шуңа Аллаһ тәаланиң нәзәридә әмәлләрниң совап тәрәптин болидиған қиммити бу әмәлләрни қилғучиларниң нийәтлириниң қиммитигә қарап бәлгилиниду. Бу һәктә пәйғәмбәр әләйһиссалам мундақ дегән: «Әмәлләрниң қобул болуши нийәтләргә бағлиқтур, һәр ким өзи нийәт қилған нәрсисигә еришиду» (Бухарий вә Муслим ривайити).

Пәйғәмбәр әләйһиссалам тәқвалиқниң орни қәлб екәнлигини ипадиләп: «Тәқвалиқ мана бу йәрдә» дегән сөзни үч қетим тәкрарлап өзиниң жүригигә ишарәт қилған (Имам Муслим ривайити).

НӘПСИНИ ПАКЛИҒАНЛАР МӘХСИТИГӘ ЙЕТИДУ

Қуръан кәрим: «Нәпсини паклиғанлар мәхситигә йетиду, уни кирләткәнләр зиян тартиду» дегән өзгәрмәс принсипни оттуриға қоюш арқилиқ нәпсни иман ейтиш, униңға итаәт қилиш, униңға тәқвалиқ қилиш билән паклиғанларниң дуния вә ахирәттә мурадиға йетидиғанлиғини, әксичә, Аллаһ тәалаға куприлиқ қилиш, гуна-мәсийәткә чөкүш билән нәпсини харап қилғанларниң зиян тартидиғанлиғини очуқ елан қилған.

Аллаһ тәала Қуръан кәримдә мундақ дегән: **«Нәпсини яманлиқлардин паклиған адәм чоқум мурадиға йәтти, нәпсини яманлиқларға көмгән адәм зиян тартти»** *(Шәмс сүриси 9-10-айәтләр)*. **«Пакланған, пәрвәрдигарини яд етип униңға қулчилиқ борчини ада қилған адәм чоқум мәхситигә йәтти»** *(Әъла сүриси 14-15-айәтләр)*. Инсанниң әмәллири униң ички дунияси (роһийитидикиләр) ни растчиллиқ билән ипадиләп бәргән вақитта, униң бу әмәллири нәпсни паклаш йолидики күрәшлириниң әң образлиғи болуп һесаплиниду. Аллаһ тәала бу мәнани ипадиләп мундақ дегән: **«Силәрни лавулдап турған оттин агаһландурдум, униңға пәқәт һәқиқәтни инкар қилған, униңдин үз өрүгән бәхитсизләрла кириду; паклиниш үчүн мал-мүлкини яхшилиқ йоллириға сәрип қилидиған яхшилар оттин жирақ қилиниду, униң қилған яхшилиғи бирәвниң яхшилиғини яндуруш үчүн әмәс, пәқәт улуқ пәрвәрдигариниң разилиғи үчүндур. У пәрвәрдигари бәргән мукапаттин чоқум рази болиду»** *(Ләйл сүриси 14-21-айәтләр)*. Айәттә, роһни паклаш йолида хәйр-еһсан қилған адәмниң мурадиға йетидиғанлиғи ипадилиниду.

ӘМӘЛЛӘРДИКИ СӘМИМИЙЛИК НӘПСНИ ПАКЛАШҚА ТҮРТКӘ БОЛИДУ

Бәзи таәт-ибадәтләрдики сәмимийлик нәпсни паклашниң сәвәплиридин болуп қалиду; шуңа Аллаһ тәала яхши әмәлләрниң йенида начар әмәлләрниму қилип қойидиған, амма гунайини етирап қилидиған адәмләрниң пул-мелидин бир қисмини сәдиқә йолида елишниң у адәмниң нәпсини паклиши үчүн васитә

болидиғанлиғини баян қилип мундақ дегән: **«Йәнә бир қисим кишиләр гуналирини етирап қилди, улар яхши ишқа яман ишни арилаштуруп қойди. Аллаһниң уларниң товвисини қобул қилиши үмүтлиқтур. Аллаһ һәқиқәтән товва қилғучиларни мәғпирәт қилғучидур, наһайити меһрибандур. Әй пәйғәмбәр! уларни гуналиридин паклишиң вә яхшилиқлирини көпәйтишиң үчүн, уларниң маллириниң бир қисмини сәдиқә һесавида алғин, шубһисизки, сениң дуайиң уларға хатирҗәмлик елип келиду. Аллаһ уларниң сөзини аңлап турғучи, нийәтлирини билип турғучидур; улар Аллаһниң өз бәндилириниң товвисини қобул қилидиғанлиғини, халис нийәтлик кишиләрниң сәдиқисини қобул қилидиғанлиғини вә Аллаһниң товвини бәкму қобул қилидиғанлиғини, наһайити меһрибан екәнлигини билмәмду»** *(Товва сүриси 102-104-айәтләр).*

НӘПСНИ ПАКЛАШТА ТӘРБИЙӘНИҢ ӘҺМИЙИТИ

Нәпсини паклаш йолида тәрбийәниң әһмийити наһайити чоңдур; бәлки тәрбийәниң әң чоң хизмити нәпсини паклаш болса керәк. Шуңа пәйғәмбәрләрниң әң алдинқи вәзиписи уларға әгәшкәнләрниң роһини йүксәлдүрүш вә нәпсини паклаштин болған. Аллаһ тәала бу һәқтә мундақ дегән: **«Шуниңдәк өз ичиңлардин силәргә бизниң айәтлиримиздин тилавәт қилип беридиған, силәрни яманлиқлардин пак қилидиған, силәргә китапни** (Қуръанни) **вә һекмәтни** (сүннәтни) **үгитидиған, силәргә билмигәнлириңларни билдүридиған бир пәйғәмбәр әвәттуқ»** *(Бәқәрә сүриси 151-152-айәтләр).* **«Аллаһ мөмүнләргә Аллаһниң айәтлирини тилавәт қилидиған, уларни гуналардин пак қилидиған, уларға китапни вә һекмәтни үгитидиған, өзлиридин болған бир пәйғәмбәр әвәтип, уларға чоң еһсан қилди; һалбуки улар бурун очуқ гумраһлиқта еди»** *(әл имран сүриси 164-айәт).*

ГӨЗӘЛ ӘХЛАҚНИ ТӘШӘББУС ҚИЛИШНИҢ СИРИ

Шубһисизки, гөзәл әхлақниң пайдиси вә дуния-ахирәттики мевилири көплигән улуқ ибадәтләрниң соваидин вә пайдисидин көптур. Начар әхлақлардин сақлиниш көплигән ашкарә гуна-мәсийәтләрни қилиштин муһимдур. Гөзәл әхлақниң Аллаһ тәаланиң нәзәридики қиммити зикир, истиғпар вә нурғунлиған заһири ибадәтләрниң қиммитидин әлвәттә жуқуридур. Шу сәвәптин ислам дини гөзәл әхлаққа алаһидә зор қиммәт вә алаһидә әһмийәт бәргән. Шуңа ислам мәнбәлиридә гөзәл әхлаққа күчлүк тәшәббус қилған айәт вә һәдисләрниң интайин көплигини көримиз. Уларниң бир қисми төвәндикиләрдин ибарәт:

Пәйғәмбәр әләйһиссалам мундақ дегән: «Имани әң камил мөмүн, әң әхлақлиқ болғинидур, силәрниң әң яхшилириңлар аилисидикиләргә әң яхши болғанлиридур» (Имам Тирмизи ривайити). Пәйғәмбәр әләйһиссалам қандақ иман әң әвзәл иман болиду? дәп соралғинида: «Гөзәл әхлақ» дәп жавап бәргән. Пәйғәмбәр әләйһиссалам жуқуридики һәдисләрдә, иманда камаләт дәрижилиригә йүксилишни гөзәл әхлақ дәрижилиридики йүксилишкә бағлиқ қилған, чүнки инсанниң ички дуниясидин чиққан һәқиқий гөзәл әхлақ билән униң чин қәлбидин чиққан һәқиқий иманниң түрткилиридин биридур.

Ибадәтни Аллаһтаала үчүн сәмимий қилиш гөзәл әхлақтур; чүнки бу Аллаһ тәаланиң һәққини ада қилғанлиқ болуп, бәндиләр тәрипидин ибадәт қилиниш Аллаһ тәаланиң ялғуз һәққидур. Кишиләргә тоғра вә яхши муамилә қилиш гөзәл әхлақтур, чүнки бу башқиларниң маддий вә мәнивий һәқ-һоқуқлириға риайә қилғанлиқтур. Бу мавзуға ичкириләп киридиған болсақ, иманниң гөзәл әхлақниң тажиси екәнлигини байқаймиз; чүнки Аллаһ тәалаға иман кәлтүрүш һәқни етирап қилғанлиқ вә һәқиқәт алдида баш әккәнлик болуп, қандақла бир һәқ егисиниң һәққини етирап қилиш, һәқиқәткә баш егиш гөзәл әхлақларниң тажисидур. Әксичә, һәқни инкар қилиш вә һәқиқәткә бойсунуштин баш тартиш әң рәзил вә толиму начар әхлақтур.

Бу чүшәнчиләрни умумий ислам чүшәнчисигә бағлайдиған болсақ, инсандики гөзәл әхлақниң шахчилиридин һәр бири ислам шахчилиридин бир шахчә екәнлигини көримиз. Ислам шәриитидә буйрулған әмәлләрниң һәммиси қәлбтики чин иман билән роһтики гөзәл әхлақниң әсәрлиридин вә бу иккисиниң әмәлий мевилиридур. Бу чүшәнчиләрниң һәммисини топлап нәтиҗә чиқарғинимизда, худди пәйғәмбәр әләйһиссалам ейтқандәк «Имани әң камил мөмүн әң әхлақлиқ киши» екәнлигини җәзмләштүримиз. Чүнки, әхлақи әң яхши болған адәм иманида әң садиқ, нийитидә әң халис, Аллаһ тәалаға вә инсанларға қаритилған муамилисидә әң тоғра вә әң мукәммәл болиду. Бирәвниң инсанларға қарита толиму әхлақлиқ-һәқиқәтпәрвәр, сехий, кәмтәр, сәвирчан, шәпкәтлик, яхши сөзлүк болуп, Аллаһ тәалаға қарита әхлақсиз, һәқни қобул қилмайдиған, һәқиқәткә бойсунмайдиған, бәндичилик борчини ада қилмайдиған, буйруғанлирини қилмайдиған, тосқанлиридин янмайдиған болуши тәсәввур қилинмайду; мундақ адәм Аллаһ тәаланиң нәзәридә гөзәл әхлақлиқ адәм саналмайду.

Шуниңдәк, бирәвниң көрүнүштә инсанларға қарита наһайити әхлақлиқ болуп туруп, әмәлийәттә уларниң пул-мелини йәвалидиған, маддий вә мәнивий һәқ-һоқуқлириға тажавуз қилидиған, уларни зиян-зәхмәтләргә учритидиған болуши тәсәввур қилинмайду, чүнки мундақ қилиш гөзәл әхлақ тарازисиға чүшмәйду; әхлақ асаслири билән иман асаслириниң мәнбии бирдур, бу иккиси қәтъий айрилмайду, әхлақ имансиз толуқланмиғандәк, иманму әхлақсиз толуқланмайду (бу мавзу улуқ алим Абдураһман Һәбәннәкә Мәйданийниң «Ислам әхлақи» намлиқ әсәридин қисқартип елинди.

АИЛИДИКИ ӘҺВАЛИҢИЗ ӘХЛАҚИҢИЗҒА БАҺА БЕРИДУ

Пәйғәмбәр әләйһиссаламниң: «Силәрниң әң яхшилириңлар аилисидикиләргә әң яхши болғанлардур» дегән сөзи инсан әхлақиниң һәқиқитини өлчәйдиған вә оттуриға чиқиридиған әң тоғра мизандур. Чүнки, бәзи инсанлар башқиларниң алдида өзини наһайити әхлақлиқ қилип көрситәләйду, болупму йеқидин тонушқан кишилиригә мәлум вақитқичилик өзини әхлақлиқ вә яхши қилип көрситәләйду, амма шундақ қилалиши, һәтта өмүр бойи шундақ ясалма әхлақ билән иш қилиши натайин.Инсанниң ички дунийасини һәқиқий рәвиштә еник вә рошән көривелишниң васитилири нопуз, аилә, муамилә вә биллә сәпәр қилиштур, буларниң ичидә әң яхши мизан аилә һаятидур. Буниң тәпсилати мундақ:

Ясалма гөзәл әхлақи билән кишиләрни қайил қилип кәлгән бир инсан җәмийәттә мәлум нопузға яки мәнсәпкә еришкәндә бирдинла өзгириду, болупму, өзиниң җәмийәттики мәлум орнини вә нопузини һис қилғинида, у чоқум өзгириду; униң нопузи яки мәнсиви узунға созулғансири униңдики ясалмилиқ техиму ашкарилинишқа башлайду, андин башқилар билән маддий вә мәнивий муамилилиридә бу ясалмилиқ өзини көрситишкә башлайду, ахири өзиниң рәзил маһийитини оп-очуқ көрситиду.

1. Әгәр инсан мәнсәп тутқан яки мәлум нопузға егә болған мәзгиллиридә, аилисидики мәңгүлүк турмуш җәриянида, башқилар билән маддий вә мәнивий муамилә қилишқанлирида, қилчә өзгәрмәстин, өзиниң гөзәл әхлақини ахириғичә бир хил давам қилдуралиса, у һәқиқәтән әң әхлақлиқ кишидур. Йәнә бир мисал, аилидә адәттә әр күчлүк, аял аҗиз болиду;униң үстигә бәзидә аялдин әрни сәвирчанлиқтин чиқиридиған, кәң қосақлиқтин жирақ қиливетидиған, растчиллиқ принсипиға әмәл қилиштин тосуп қойидиған бәзи қилиқлар вә һәрикәтләр садир болуп туриду, чүнки турмушта кишиләр һәр күни бир хил өтмәйду, мошу ишларниң һәммисидә өзиниң есил пәзилити вә гөзәл әхлақини бир хил сақлап қалалиған әр растинла әң әхлақлиқ әрдур. Шуңа, бирәвниң әхлақиниң қанчилик дәриҗидә екәнлигини өлчәйдиған таразиларниң әң яхшиси аилә һаятидур. Бәзи инсанлар өзини гөзәл әхлақ вә пәзиләтлик қилип көрситәләйду, амма улар билән пул-мал муамилиси қилғиниңизда яки биллә сәпәргә чиқип көргиниңиздә, униңдики рәзилликләр оттуриға чиқиду. Иккинчи хәлипә Өмәр ибни Хәттабниң йениға бир адәм йәнә бир адәмгә гувалиқ бериш үчүн кәлтүрүлгәндә, һәзрити Өмәр гувачидин: «Сән гувалиқ бәрмәкчи болған кишиңни тонамсән?» дәп сорайду. Гувачи: «һәә тонуймән» дәп җавап бериду; һәзрити Өмәр униңдин: «Сән уни қандақ тонуйсән? униң билән йеқин хошниму?» дәп сорайду; гувачи: «Яқ» дәп җавап бериду. Өмәр йәнә униңдин: «Сән униң билән биллә сәпәр қилип баққанму?» дәп сорайду; гувачи йәнә: «Яқ» дәп җавап бериду. Өмәр йәнә униңдин: «Сән униң билән пул муамилиси қилип баққанму?» дәп сорайду; гувачи йәнә: «Яқ» дәп җавап бериду. Бу вақитта Өмәр: «Йоқал! Сән уни тонимайдикәнсән» дәйду вә униң гувалиқ беришини рәт қилиду.

2. Пәйғәмбәр әләйһиссалам мундақ дегән: «Қиямәт күни мөмүн кишиниң мизанида гөзәл әхлақтин салмақрақ келидиған һеч нәрсә йоқ» (Имам Тирмизи ривайити). Пәйғәмбәр әләйһиссалам бу һәдистә қиямәт күни мөмүн адәмниң әмәллири тартилидиған адаләт таразисида, әң салмақ келидиған, әң пәзиләтлик әмәл гөзәл әхлақ екәнлигини кәскин елан қилиду. Бәзи кишиләр бу һәдисни чүшиништә қийинчилиққа учриши мүмкин, улар: әң әвзәл әмәл Аллһтааланиң барлиғи вә бирлигигә чин ишинип, әмәл-ибадәтләрни толуқ орунлаштур. Бундақ болған екән, қиямәт күни мөмүн адәмниң мизанида әң салмақ келидиған әмәл иман болуши керәк әмәсму? Пәйғәмбәр әләйһиссалам қандақму «Қиямәт күни мөмүн кишиниң мизанида гөзәл әхлақтин салмақрақ келидиған һеч нәрсә йоқ дәйду?» дәп һәйран қелиши мүмкин. Лекин бу һәйранлиқ иман билән ибадәтниң исламий гөзәл әхлақ принсиплири бәлгилигән зөрүрийәтләрдин бири екәнлигини билгән һаман өзлигидин йоқилиду.

Шубһисизки, гөзәл әхлақ принсипи бәлгилигән зөрүрийәтләрниң әң алдинқиси Аллаһ тәаланиң барлиғи вә бирлигини етирап қилиш, гөзәл әхлақ принсипи тосқан яманлиқларниң биринчиси Аллаһ тәалани инкар қилиш вә униңға итаәт қилиштин баш тартиштур. Чүнки алдинқиси һәқ егисиниң һәққигә тениш вә һәқиқәтни етирап қилмаслиқтин ибарәт рәзил әхлақтур. Шәксизки, Аллаһ тәаланиң һәққи инсанлар тәрипидин етирап қилинип, ибадәт қилинишидур; шуңа Аллаһ тәала Қуръан кәримдә: **«Мән инсанларни, җинларни пәқәт**

маңа ибадәт қилиш үчүнла яраттим» (йәни мениң халиғиним бойичә, мениң әмримни тутқан һалда һаят кәчүрүш үчүн яраттим) дәйду *(Зарият сүриси 56-айәт)*.

Чүнки, Аллаһ тәала инсанни йоқтин бар қилип, униңға әқил-парасәт ата қилип, каинаттики барлиқ можудатни униң мәнпәәтлиниши үчүн яритип униңға бойсундуруп бәрди. Инсанни можудатларниң әң һөрмәтлиги вә ғожайини қилди, униңға түрлүк немәтләрни ата қилип рисқландурди. Ахирида Аллаһ тәала бу қилғанлириниң бәдилигә инсанлардин пәқәт йәккә-йеганә, тәңдашсиз илаһ екәнлигини тонуп, етирап қилиш вә униң өзигила қулчилиқ қилишни тәләп қилди. Бу шунчилик еғир тәләпму яки инсанлар шунчилик тузкорму? Мошундақ зор вә чоң һәқниң егиси болған Аллаһ тәаланиң бу һәққини етирап қилмаслиқ растинла рәзиллик әмәсму?

Демәк, Аллаһ тәаланиң нәзәридә әмәлләрниң әң каттиси вә пәзиләтләрниң әң есили болған иман инсандики камалий әхлақниң намайәндилиридин биридур. Униң билән қиямәт күни мөмүн адәмниң таразисида һәммидин еғир келидиған әмәлниң гөзәл әхлақ екәнлиги бизгә айдиңлашқан болди.

3. Пәйғәмбәр әләйһиссалам кишиләрни җәннәткә әң көп киргүзидиған нәрсиниң немә екәнлиги һәққидә соралғинида: «Аллаһқа тәқвалиқ қилиш вә гөзәл әхлақ» дәп җавап бәргән. Пәйғәмбәр әләйһиссалам йәнә кишиләрни дозаққа әң көп киргүзидиған нәрсиниң немә екәнлиги һәққидә соралғинида: «Еғиз билән әврәт» дәп җавап бәргән (Имам Тирмизи ривайити). Тәқвалиқ – Аллаһ тәаланиң ғәзивигә учрап қелиштин еһтият қилғанлиқтин, униң көрсәтмиси бойичә яшаш дегәнликтур.

Еғиз билән әврәтниң кишиләрни дозаққа әң көп киргүзидиған нәрсиләрниң болғанлиғиниң сәвәви бу иккисигә мунасивәтлик яман хулуқ түпәйлидин еди, чүнки пәйғәмбәр әләйһиссалам жуқуриқи һәдистә, бу иккисиниң тәқвалиқ билән гөзәл әхлақниң әкси қилип көрсәткән. Һәдистә еғиз билән әврәтниң тилға елинғанлиғи инсанниң бу иккиси билән һарам ишларни қилидиғанлиғи сәвәптин еди. Чүнки Аллаһ тәалани инкар қилиш, ялған сөзләш, кишиләргә төһмәт қилиш, ялған гувалиқ бериш, ғевәт қилиш, гәп тошуш, башқиларни мәсхирә қилиш, бирәвгә ләқәм қоюш, питнә қозғаш, батил даваларни тарқитиш қатарлиқ җинайәтләр еғизниң васитиси билән әмәлгә ашқандәк, зина-паһишә ишларни садир қилиш инсанниң уятлиқ (әврәт) йери билән қилиниду.

4. Пәйғәмбәр әләйһиссалам йәнә: «Силәрниң әң яхшилириңлар әң әхлақлиқ болғиниңлардур» дәп көрсәткән (Бухарий вә Муслим ривайити). Бу һәдистә, кишиләрниң яхшиси көп ибадәт қилғанлар әмәс, бәлки әхлақлиқ болғанлири екәнлиги қарарлаштурулған. Йәнә: «Қиямәт күнидә маңа әң сөйүмлүк вә мениң мәҗлисимгә әң йеқин болидиғиниңлар әхлақи әң яхши болғиниңлардур, қиямәт күни маңа әң яман көринидиғиниңлар вә мениң мәҗлисимдин әң жирақ болидиғиниңлар көп сөзләйдиған, сөзләштә өзини башқилардин үстүн көрсәтмәкчи болғанлар вә өзини чоң тутидиғанлардур» дегән
(Имам Тирмизи ривайити).

5. Пәйғәмбәр әләйһиссалам йәнә мундақ дегән: «Мөмүн адәм өзиниң гөзәл әхлақи сайисида кечиси намаз оқуп, күндүзи роза тутқанлириниң совавини тапиду» (Әбу Давуд ривайити). Униңдики сәвәп, Аллаһ тәаланиң разилиғини издигән һалда, гөзәл әхлақ даирисидә иш көридиған кишиләр иҗтимаий һаятидики көпинчә вақитларда гөзәл әхлақни тәқәзза қилидиған ишларға учрап туриду. Уларниң шу вақитлардики һалити уларни давам қиливатқан ибадәтләр саһасигә елип кириду, чүнки шу дәқиқиләрдә аччиғини жиғип, сәвирчанлиғини ашуруп, нәпси һәвәсини йеңип, интиқам елиш пәйлидин йенип, өзиниң гөзәл әхлақиниң тәқәззаси бойичә иш көрүш җәриянида тартқан җапалири һәқиқәтән кечиси ухлимай намаз оқуп, күндүзи роза тутқан абидниң ибадитигә тәңшилиду, гайида ешип чүшиду. Йәнә келип, бирәвниң кечә ухлимай намаз оқуп, күндүзи роза тутуш арқилиқ ибадәткә мәккәм болғанлиғи катта соваплиқ әмәл болсиму, йәнила униң пайдиси шу кишиниң өзи биләнла чәклиниду, йәни униң ибадитидин башқиларға пайда йәтмәйду; амма бирәвниң гөзәл әхлақи умум хәлиққә мәнпәәтлик болуп, Аллаһниң бәндилири у кишиниң гөзәл әхлақиниң пайдисини көриду, униң яхшилиғидин һәммә бирдәк бәһримән болиду, нәтиҗидә, бу адәмниң әхлақий әмәллири Аллаһ тәаланиң нәзәридә катта ибадәтләрдин санилип, у адәм совaптин бәһримән болиду. Шу сәвәптин пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Мөмүн адәм өзиниң гөзәл әхлақи сайисида кечиси намаз оқуп, күндүзи роза тутқанниң совавини тапиду» дегән (Әбу Давуд ривайити).

6. Пәйғәмбәр әләйһиссалам мундақ дегән: «Һәқлиқ болсиму дунялиқ үчүн җедәллишишни тәрк әткән кишини җәннәтниң әтрапидики бир қәсиргә, чақчақ үчүн болсиму ялған сөзләшни тәрк әткән кишини җәннәтниң оттурисидики бир қәсиргә вә әхлақи яхши болған кишини җәннәтниң әң жуқурисидики қәсиргә киргүзүшкә капаләтлик қилалайман» (Әбу Давуд ривайити).

7. Пәйғәмбәр әләйһиссалам йәнә мундақ дегән: «Яхшилиқ гөзәл әхлақтур, гуна сени беарам қилған вә башқиларниң көрүп қелиши яқтурулмиған иштур» (Имам Муслим ривайити). Һәдистики «Яхшилиқ» пүтүн яхшилиқ түрлирини өз ичигә алидиған ихчам сөз болуп, пәйғәмбәр әләйһиссалам уни «Гөзәл әхлақ» дәп

тәриплигән. Буниңдин мәлумки, гөзәл әхлақ барлиқ яхшилиқ түрлириниң һәммисини өз ичигә алидиған бир исимдур.

Амма гунаниң көңүлни беарам қилидиған вә башқиларниң көрүп қелиши яқтурулмайдиған болуши Аллаһ тәала инсанға ата қилған вижданниң сәвәвидин болуп, инсандики бузулмиған виждан пәзиләтләрни һис қилғандәк, гуналарниму һис қилиду, пәзиләтлик яхши ишларни қилғинида раһәтлиниду, яман иш қилғинида оңайсизлиниду; инсан гуна-мәсийәт ишлигинидә өзидә беарамлиқ һис қилған чеғида, әгәр бу ишни башқилар көрүп қалғинида, уларниңму шундақ һис қилидиғанлиғини билиду вә өзиниң сап тәбиитигә зит келидиған бу яман ишни қилғанлиғи сәвәплик яман ишни башқиларниң көрүп қелишини яқтурмайду. Пәйғәмбәр әләйһиссалам сөзлигән бу өлчәм тәбиити сап, вижданлиқ кишиләрниң нәзәридә интайин тоғра вә бәкму назук өлчәмдур.

8. Пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Аллаһ тәалаға әң яман көрилидиған адәм җедәлхор адәмдур» дәп көрсәткән (Бухарий ривайити). Мәлумки, җедәлхор адәм адәттики ишлар үчүнму җедәл қилишни яхши көриду, чүнки мундақ адәмниң нәпсидики начарлиқ уни шундақ қилишқа адәтләндүрүп қойиду; җедәлхор адәм инсанларға арам бәрмәйду, бириниң көңлини рәнҗитиду, бириниң һәққини тартивалиду, бирини қахшитиду; шу сәвәптин мундақ адәм Аллаһ тәалаға әң яман көрилидиған адәм болушқа тегишлик.Аллаһ тәала шунчилик меһрибанки, бәндилириниң бирлири тәрипидин рәнҗишини вә һәқсизликләргә учришини яқтурмайду, шуңа у бәндилиригә пайдилиқ болғанларни сөйиду, уларни зиян-зәхмәткә учритидиғанларни яман көриду.

9. «Нәдила болмиғин Аллаһқа тәқвалиқ қилғин, яманлиқ қилип қойсаң һаман яхшилиқ қилғинки уни өчәрсун, кишиләргә гөзәл әхлақ билән муамилә қилғин» (Имам Тирмизи ривайити). Бу һәдис әмәл қилған кишини инсаний камаләтләргә йетиштүридиған әң чоң әхлақий принсипларни өз ичигә алған болуп, инсанниң өзи билән яратқучиси вә башқа инсанлар оттурисидики мунасивити һәққидә тәлимат бериду. Инсанниң Аллаһ тәала билән болидиған мунасивитиниң әң беши униң ашкарә вә йошурун, кечә-күндүз, нәдила болмисун тәқвадарлиқ ичидә болушидур. Чүнки Аллаһ тәала бәндиниң ашкарә вә йошурун барлиқ ишлирини, һәтта көңлигә кәлтүргәнлириниму билип туриду; адәм нәдила болмисун вә қандақла бир ишни қилмисун тәқвалиқни көз алдидин айримаслиғи керәк, эксичә, мечиттә тәқвадар, елим-сетим ишлирида алдамчи, өйидә дин билән кари йоқ җүридиғанлар сахтипәзләр болуп, Аллаһ тәала мундақларни яқтурмайду, бу биринчи қаидә.

Иккинчи қаидә – пәйғәмбәр әләйһиссаламниң : «Яманлиқтин кейин яхшилиқ қилғинки, уни өчәрсун» дегән сөзи болуп, буниңда өзини ислаһ қилиш, тоғра йолға қайтиш вә гуна-мәсийәт ишләш билән нәпсини төвәнләткәндин кейин уни паклаш үчүн зөрүр болған илаһий көрсәтмә бар. Инсан өзиниң инсаний аҗизлиғи вә ирадисиниң мустәһкәм әмәслиги сәвәплик гуна-мәсийәтләргә чүшүп қалғандин кейин, бузулмиған вижданиниң авазиға қулақ селип, яхши ишларни қилиш арқилиқ бурунқи хаталиқлирини, яманлиқлирини йоққа чиқиралайду. Бу қаидә Аллаһ тәаланиң: **«Күндүзниң икки тәрипидә** (йәни әтигәндә вә кәчқурунқи вақитларда) **вә кечиниң дәсләпки вақитлирида намаз өтигин, шубһисизки, яхши ишлар арқилиқ яман ишлар жуюлиду, бу чүшәнгүчиләр үчүн вәз-нәсиһәттур»** *(Һуд сүриси 114-айәт)* дегән сөзидин елинған.

Үчинчи қаидә – йәнә пәйғәмбәр әләйһиссалам мундақ дегән: «Кишиләргә гөзәл әхлақ билән муамилә қилғин» дегән сөзи болуп, бу инсанниң башқилар билән болған мунасивитидики әхлақ принсипини бәлгилигән чоң қаидә; инсанларниң яратқучиси әң гөзәл әхлақлиқ болғанлиғи инсанларниңму бир-биригә Аллаһ тәала сизип бәргән гөзәл әхлақ даириси ичидә муамилә қилишини лазим қилиду.

10. Гөзәл әхлақ бунчилик улуқ вә жуқури орунни егилигән екән, пәйғәмбәр әләйһиссалам инсанларниң әң әхлақлиғи вә әң яхшиси еди; шуңа Аллаһ тәала униң әхлақини мәдһийиләп: **«Сән һәқиқәтән улуқ әхлақ егисисән»** дегән *(Қәләм сүриси 4-айәт)*. Имам Бухарий вә имам Муслимлар ривайәт қилған бир һәдистә: «Пәйғәмбәр әләйһиссалам кишиләрниң әң әхлақлиғи еди» дәп кәлгән.

ӘХЛАҚНИ ӨЛЧӘЙДИҒАН УМУМИЙ ПРИНСИПЛАР

Гөзәл әхлақ билән начар әхлақни өлчәйдиған умумий принсип үч болуп, улар төвәндикичә:

Биринчи принсип

Инсанни башқилардики билим-қабилийәт, әхлақ-пәзиләт, байлиқ, тәләй қатарлиқ қандақла бир артуқчилиқни – гәрчә өзиниң зийиниға болған тәғдирдиму, етирап қилишқа өзлигидин иштәргән туғма яки үгинип йетилдүргән һәр қандақ бир түрткә әхлақ принсиплиридин биридур. Бу принсипниң экси рәзил әхлақ түрлиридин санилиду; инсанни башқилардики билим-қабилийәт, әхлақ-пәзиләт, байлиқ, тәләй қатарлиқ

қандақла бир артуқчилиқни шәхсийәтчилик, көрәлмәслик, ичи тарлиқ қатарлиқ нәпси хаһиш сәвәплик етирап қилмаслиққа иштәргән яки кәспий (үгинип йетилдүргән) һәр қандақ бир түрткә начар әхлақ түрткилиридин бир түрткидур.

Иккинчи принсип

Инсанни үстидики һәқ-һоқуқларни толуқ ада қилишқа яки өзиниң билим, күчи, пул-мели, җәмийәттики орни билән башқиларға мәнпәәт йәткүзүшкә өзлигидин иштәргән туғма яки үгинип йетилдүргән һәр қандақ бир түрткә гөзәл әхлақ принсиплиридин бир принсиптур. Бу принсипниң әкси рәзил әхлақ түрткилиридин санилиду, инсанни башқиларниң һәқ-һоқуқиға таҗавуз қилишқа яки өзидин һечқандақ бир чиқим яки күч тәләп қилмайдиған ишлардиму башқиларға мәнпәәт йәткүзүштин ибарәт яки ихтиярий вә бирәр мәнпәәт көзлимигән һалда, бирәвни зияндин қутулдуруп қоюштин ваз кечишкә иштәргән туғма яки үгинип йетилдүргән һәр қандақ бир түрткә әхлақ түрткилиридин бир түрткидур.

Үчинчи принсип

Инсанни башқиларниң қоллиридикисигә көз қизартмастин, Аллаһ тәаланиң тәхсиматиға қарши чиқмастин, өзигә берилгәнләргә қанаәтлинип, униңға разилиқ билдүрүшкә өзлигидин иштәргән туғма яки үгинип йетилдүргән һәр қандақ бир түрткә гөзәл әхлақ принсиплиридин бир принсиптур. Бу принсипниң әкси рәзил әхлақ түрткилиридин санилиду, инсанни башқиларниң егә болғанлириға көз қизартиш, көрәлмәслик қилиш арқилиқ Аллаһ тәаланиң тәхсиматиға қарши чиқишқа иштәргән яки туғма үгинип йетилдүргән һәр қандақ бир түрткә начар әхлақ түрткилиридин бир түрткидур.

Хулуқ билән әдәпниң пәрқи

«Хулуқ – инсанниң ички дуниясида мустәһкәм орун алған ички түзүлмә болуп, униңдин садир болидиған ишлар һечқандақ тәкәллуп яки тәйярлиқ тәләп қилмастин, һәтта ойлашқиму һаҗәт болмастин тәбиий һалда чиқиду. Инсанниң ички дуниясидин садир болған ишлардин әқил вә динниң тәливигә уйғун болуп яхши вә чирайлиқ саналғанлири гөзәл хулуқ (яки әхлақ), әксичә болғини начар хулуқ дәп атилиду» (Әмир Халидниң шу мавзудики мақалисидин).

Амма ислам әхлақи – Қуръан кәрим билән сүннәтни мәнбә қилған ислам принсиплириға уйғун кәлгән һәр қандақ яхши иш-паалийәт вә чирайлиқ гәп-сөздин ибарәттур. Пәйғәмбиримиз Һәзрити Муһәммәд әләйһиссалам инсанийәткә әхлақ бабида әң көрүнәрлик есил үлгини яратқанлиғи үчүн Аллаһ тәала уни: **«Сән һәқиқәтән әң бүйүк әхлақлиқсән»** дәп махтиған *(Қәләм сүриси 4-айәт)*. Әдәп – инсанни есил хисләтләр вә яхши әмәлләр билән безәп, уни гөзәлләштүридиған нәрсә болуп, инсанниң иш-һәрикитини тизгинләш арқилиқ, уни түрлүк хаталиқларға вә яманлиқларға чүшүп келиштин қоғдаш ролиға егә. Хәлқимизму әл-җамаәтниң нәзәридә әйиплинишкә сәвәп болидиған нашаян ишларни қилиштин өзини сақлиған кишини «Әдәплик адәм» дегәндәк, җамаәтниң нәпритини қозғап қойидиған ишларни қилған кишини «Әдәпсиз адәм» дәйду. Хуласә қилғанда, әхлақ билән әдәпниң пәрқини төвәндикидәк ениқлаш мүмкин:

1. Әдәп асасән тәлим-тәрбийә билән нәпсини яхши ишларға чениқтуруш билән һасил болидиған нәрсә; амма хулуқ көпинчә инсанниң ички дуниясидин келидиған, тәрбийә билән өзгиридиған нәрсә.
2. Тәлим-тәрбийәниң әдәпни йетиштүрүштики тәсири әхлақни йетиштүрүшкә нисбәтән күчлүк болиду.
3. Әдәп қаритилған тәрәплири етибари билән һәр хил шәкилдә әмәлгә ашиду, амма есил хулуқ һәммила җайда вә һәр қандақ кишигә бир хил болушни тәқәзза қилиду. Мәсилән: ата-аниға муамимлә қилиштики әдәп, балиларға муамилә қилиштики әдәпкә охшимиғандәк, устазларға муамилә қилиштики әдәп савақдашларға муамилә қилиштики әдәпкә охшимайду. Чүнки һәммисиниң айрим орни бар; амма гөзәл әхлақ һәммә кишигә вә һәммила җайда бир хил болуши тәләп қилиниду, мәсилән: ишни көңүл қоюп қилиш, кәмтәр, растчил, вападар, меһир-шәпқәтлик, сехий-мәрт болуш қатарлиқ ишлар мәйли ата-аниға болсун, мәйли балиларға болсун, мәйли устазларға болсун, мәйли савақдашларға болсун, мәйли башқа һәр қандақ бир инсанға болсун һемишәм бир хил болушни тәләп қилиду.
4. әдәп көп һалларда инсанниң ички дуниясини ечип берәлмәйду, чүнки қандақла бир җәмийәттә яшиған адәм шу җәмийәттики кишиләрниң әйиплишигә учрап қелиштин қорққанлиқтин болсиму, шу җәмийәт хәлқиниң әдәп вә қаидилиридин чәтнәп кетишни халимайду-дә, чин көңлидин болмисиму әдәплик болиду. Амма хулуқ инсанниң ички дуниясидики мустәһкәм түзүлмә болғанлиқтин, униңдин садир болидиған ишлар көпинчә ихтиярсиз садир болиду, бу арқилиқ ички дуниясини ечип бериду.

ТАШҚИ КӨРҮНҮШЛӘР ИЧКИ ӘХЛАҚНИ ИПАДИЛИМӘЙДУ

Адәмниң жүрүш-турушидики әхлақий көрүнүши униңдики муқим хулуқни ипадилимәйду, йәни ташқи көрүнүшләр адәмниң ички дуниясини толуқ йорутуп берәлмәйду; шуңа адәмдики бәзи әхлақий көрүнүшләр көп һалларда, униң ички дуниясидики муқим хулуқни ипадилимәйду. Чүнки инсан қайсибир ғәрәз билән бәзи әхлақий қилиқларни худди шундақ қилиш униң тәбиий әхлақидәкла охшитип қилалайду. Бу гайида рия (көрсәтмичилик), гайида нифақ (мунапиқлиқ) түригә кириду, яки мундақ қилиқни бәзи кишиләр нәпсини яхши әхлақларға көндүрүш нийити билән қилишиму мүмкин.

Хулуқ дегән адәмниң ички дуниясида болидиған тәбиий яки үгинип йетиштүрүлгән ички қурулма болуп, униң әсири инсанниң жүрүш-турушида көрүниду, лекин мундақ көрүнүшни адәмниң ички дуниясиниң әйниги яки дәлили дәп кесип ейтишқа болмайду. Чүнки инсан мәшиқ қилиш билән өзидә болмиған әхлақни йетиштүрәлигәндәк, ялғандинму өзини әхлақлиқ қилип көрситәләйду, мәсилән: интайин бехил бир инсан бирәр ғәризини ишқа ашуруш үчүн өзини наһайити сехий қилип көрситәләйду, мал-дуниясини айимай төкәләйду. Амма у инсанниң тәбиий хулқи йәнила шу бехиллиғи билән давам қиливериду, чүнки униң әсли хулқи бехиллиқ әмәсму?!

Мундақ адәм сехийлиқни үгинип, униңға нәпсини бойсундуруп, сехийлиққа адәтләнмигичә униң хулқидики бехиллиқ шу бойичә қеливериду, мәсилән: бир жигит бир қизни өзигә мәптун қилиш үчүн өзиниң әсли маһийитини йошуруп, өзини һәр җәһәттә яхши көрситиши мүмкин, амма қизни рәсмий өзигә қартип болғандин кейин яки тойдин кейин, униң сахтилиғи бир-бирләп ечилишқа башлайду.

ҺЕКМӘТ, ГӨЗӘЛ ӘХЛАҚ ВӘ ӘҚИЛ

Һекмәт билән гөзәл әхлақниң мунасивити немә?

Һекмәт – жүрүш-турушни сағлам әқил вә тоғра динниң тәқәззасиға қаритип тоғрилаш, башқуруш вә йетәкләш дегәнликтур. Һекмәт мундақ икки вәзипини өз ичигә алиду:

1. Тоғриликтин чәтнәп кетиштин тосуш.
2. Тоғриликқа йетәкләш вә униңға иштириш.

Тосуш вә йетәкләшниң мәнбии сағлам әқил билән тоғра диндур. Бу икки мәнбәниң өз вәзиписини толуқ жарий қилдуруши үчүн әқилниң нәпси һәвәсләрниң тәсири астида қелиштин яки һәр қандақ бир нуқсандин сағлам болуши, алған диний тәлиматиниң, дини чүшәнчисиниң сағлам һәм тоғра болуши шәрттур. Әқил билән дин бу шәртқә тошқан вақитта һекмәтниң мәнбии болалайду. Һекмәт инсанниң жүрүш-турушиниң һәммә тәрәплиридә тәләп қилиниду; мәйли әхлақий тәрәптә болсун, мәйли қаидә-йосун тәрәптин болсун, мәйли өрпи-адәт тәрәптин болсун, мәйли нәпсиниң тәбиий тәләплирини орунлаш тәрәптин болсун, һәммисидә һекмәт билән иш көрүш тәләп қилиниду.

Шуңа әхлақ-пәзиләтләргә риайә қилиш, рәзил әхлақ вә яман қилиқлардин жирақ болуш һекмәтлик иш қилғанлиқтур; буниңдин мәлумки, һекмәт һәммини өз ичигә алған бир мавзу болуп, инсанниң жүрүш-турушидики һекмәтлик ишлар һекмәтниң бир парчисидур.

Һекмәт билән әқилниң мунасивити немә?

Әқилни бәзиләр муһит билән, һадисә вә вақиәликләр билән әң мунасип рәвиштә маслишиш, дәп чүшәндүриду. Адәттә һекмәт бир нәрсиниң һәқиқитини билиш үчүн сағлам әқилгә һаҗәт болиду, амма көпинчә һалларда әқил тепилған йәрдә һекмәт тепилмайду; шуңа муһит, һадисә вә вақиәликләр билән әң мунасип рәвиштә маслишиш вә һекмәт билән болғинидәк, бәзи һалларда һекмәт болмастин әқил биләнла болиду, мәсилән: Аллаһниң диниға ишәнмәйдиған мунапиқларму мусулманлар яшайдиған муһит, һадисә вә вақиәликләр билән әң мунасип рәвиштә маслишип кетәләйду, лекин бир мунапиқлиқ әқилниң күчи билән әмәлгә ашқан болсиму, һекмәттин мәһрумдур (улуқ алим Абдураһман Һәбәннәкә Мәйданийниң «Ислам әхлақи» намлиқ әсәридин қисқартип елинди).

Жуқурқилардин мәлум болдики, әқил башқа нәрсә, һекмәт башқа нәрсә; лекин әқил бәзидә һекмәтниң йоллирини тонушниң васитиси яки маддиси болалайду. Шуңа Қуръан кәрим вә һәдисләрдә һекмәт наһайити көп махталған. Қуръан кәримдә Аллаһ тәаланиң «Һекмәтлик иш қилғучи»вә «Һекмәт егиси»екәнлиги һәққидә тоқсәндин көпрәк айәт кәлгән, мундин башқа һекмәт Аллаһ тәаланиң инсанларға тәлим бериштики рәббанийлиғиниң унвани сүпитидә баян қилинған. **«Әйса рошән мөҗүзиләр билән келип ейтти: – силәргә мән һекмәт билән кәлдим…»** *(Зухруф сүриси 63-айәт)*. **«Аллаһ уммиләргә** (йәни йезишни вә оқушни билмәйдиған әрәпләргә) **уларниң ичидин уларға Қуръан айәтлирини оқуп беридиған, уларни гуналардин пак қилидиған, уларға китап** (Қуръан) **ни вә һекмәтни үгитидиған бир пәйғәмбәрни әвәтти»** *(Жумуә сүриси 2-айәт)*.

ӘХЛАҚНИҢ ПУТҮН ҺАЯТ САҺАЛИРИГӘ УМУМИЙЛИҒИ

Әхлақ инсан һаятиниң пүтүн саһалиридә вә инсанниң ички вә ташқи дуниясида ипадилинип туриду, мәсилән: тәпәккүр әхлақи, етиқат әхлақи, қәлб әхлақи, нәпс әхлақи вә жүрүш-туруш әхлақи қатарлиқлардур.

1. Тәпәккүр әхлақи

Пикир-тәпәккүрни өзигә вә инсанийәткә мәнпәәтлик болған илим-мәрипәт, пән-мәдәнийәт, тәжрибә-савақ, келәчәк үмүти вә һәр қандақ ижабий мавзуларға беғишлап, өчмәнлик, һәсрәт-надамәт, қайғу-һәсрәт, ғәзәп-нәпрәт қатарлиқларниң отлирини яндуридиған, һарам ишларға адәмниң шәһваний һәвисини қозғайдиған һәр қандақ тәпәккүр вә хияллардин жирақ болуш тәпәккүр әхлақидин санилиду, буниң экси пикир-тәпәккүрдики әхлақсизлиқтур.

2. Етиқат әхлақи

Сәпсәтиләргә, илим йоли билән испатланмиған гуманларға, һавайи-һәвәсләргә, ислам етиқатиға ят еқимларға, тәқлитчиликкә қәлбтин орун бәрмәстин, қәлбни мустәһкәм етиқат билән толтуруш етиқат әхлақидин санилиду, буниң экси етиқаттики әхлақсизлиқтур.

3. Қәлбниң әхлақи

Һәқиқәтни вә яхшилиқни сөйүш, батилни, яманлиқни яман көрүш, шижаәт, өчмәнлик, дүшмәнлик вә көрәлмәслик қатарлиқ начар туйғуларни сақлимаслиқ вә башқилар қәлбниң әхлақидин санилиду, буниң экси қәлбтики әхлақсизлиқтур.

4. Нәпсниң әхлақи

Иппәт, сәвирчанлиқ, һиммәт, алий тиләк, сехийлиқ, кәң қосақлиқ, әпучанлиқ вә башқилар нәпсниң әхлақидин болуп, буларниң экси нәпстики рәзиллиқтур.

5. Жүрүш-туруш әхлақи

Һәр вақит вә һәр қандақ җайдики жүрүш-турушларда, иш-һәрикәтләрдә, гәп-сөздә вә барлиқ ишларда өзиниң ички дуниясини растчиллиқ билән ипадиләш жүрүш-туруштики гөзәл әхлақтин санилиду; амма өзиниң ички дуниясини йошуруп, ясалмилиқ қилиш жүрүш-туруштики рәзил әхлақтур

ӘХЛАҚНИҢ ШӘХСИЙ ВӘ ИЖТИМАИЙ ТӘРӘПЛИРИ

Әхлақ инсанниң шәхсий вә ижтимаий тәрәплириниң һәммисини өз ичигә алиду:

1. Инсанниң шәхсий тәрәплирини өз ичигә алидиған әхлақлар – қанаәт, разимәнлик, интизамчанлиқ, қетирқиниш, чин ирадә, үмүтварлиқ вә башқилардур.

2. Инсанниң ижтимаий тәрәплирини өз ичигә алидиған әхлақлар – растчиллиқ, ишәшлик болуш, вападарлиқ, кәмтәрлик, башқилардин йәткән әзийәтләр алдида сәвирчан болуш, иппәт-номуслуқ болуш, кәң қосақлиқ болуш, әпучанлиқ, сехийлиқ, шижаәт вә башқилардур. Ижтимаий әхлақ принсипи бир жүмлә сөз билән ейтқанда, инсанниң башқилар тәрипидин қандақ муамилә көрүшини күтсә вә арзу қилса, башқиларғиму шундақ муамилә қилиши дегәнлиқтур.

Өзи яманлиқ қилип қойған яки билип-билмәй рәнжитип қойған биридин өзини әпу қиливетишни күткән адәм башқиларниму әпу қилсун! Башқиларниң өзигә қарита ишәшлик болушини күткән адәм башқиларға ишәнчлик болсун! Башқиларниң раст сөзлишини яқтурған адәм өзи растчил болсун, башқиларға һеч ялған сөзлимисун! Башқиларниң иппәтлик болушини яқтурған адәм өзиму башқиларға қарита иппәтлик болуши лазим.

Хотун-қизлириниң, һәдә-сиңиллириниң ар-номусини муқәддәс билгән адәм башқиларниңму хотун-қизлириниң, һәдә-сиңиллириниң ар-номусини муқәддәс билиши, аяқ-асти қилиштин, дағ тәккүзүштин сақлиниши лазим. Пәйғәмбәр әләйһиссалам мундақ дегән: «Дозақтин жирақ қилинип җәннәткә киргүзүлүшни халиған адәм иман билән өлсун кишиләрниң өзигә қандақ келишини яқтурса уларғиму шундақ кәлсун (Имам Муслим ривайити).

ӘХЛАҚНИҢ МУНАСИВИТИ ЕТИБАРИ БИЛӘН ТҮРЛИНИШИ

Әхлақ қаритилған тәрәплири етибари билән төрт түргә бөлүниду:

Биринчи түрдикиси – инсан билән Аллаһ тәала оттурисидики мунасивәткә қаритилған әхлақ болуп, бу түрдики әхлақ инсанға көплигән әхлақий борчларни жүкләйду, мәсилән: Аллаһ тәалаға болған иманда растчил болуш, униң илаһлиғида, барлиқ сүпәтлиридә, һәммә ишлирида әң мукәммәл екәнлигини етирап қилиш, униң немәтлиригә шүкүр қилиш, буйруғанлирини сәмимийлик билән орунлаш, тосқанлиридин қәтъий йениш, униңға барчә ихлас вә муһәббәтни беғишлаш, азавидин қорқуп, рәһмитини үмүт қилиш, уни һемишәм яд етиш вә башқилар. Бу түргә мунасивәтлик начар әхлақлар: Аллаһ тәалани инкар қилиш, тосқанлиридин янмаслиқ, униң немәтлиригә тузкорлуқ қилиш, буйруғанлирини қилмаслиқ, азавидин қорқмаслиқ, рәһмитидин үмүтсизлиниш, уни яд әтмәслик қатарлиқ куприлиқ вә гуна-мәсийәтләрдур.

Иккничи түрдикиси – инсанниң башқилар билән болған мунасивитигә қаритилған әхлақ болуп, бу түрдики әхлақ наһайити еник вә очуқтур. Улар: растчил, ишәшлик, иппәтлик, адаләтлик, әпучан, мәрт, сехий, һәммә ишта һәққаний болуш, вәзипини қетирқинип орунлаш, һәқ егисиниң һәққини, пәзиләт егисиниң пәзилитини етирап қилиш қатарлиқ мәнпәәтидин башқилар бәһримән болидиған гөзәл әхлақ түрлириниң һәммисидур.

Бу түргә мунасивәтлик начар әхлақлар: ялған сөз, хиянәт, һәқсизлиқ, дүшмәнлик, өчмәнлик, көрәлмәслик, бехиллиқ, яман муамилә, вәзипини орунлимаслиқ, яхшилиқ бәдилигә тузкорлуқ қилиш, һәқ егисиниң һәққини, пәзиләт егисиниң пәзилитини инкар қилиш қатарлиқ зийини башқиларға йетип баридиған барлиқ начар қилиқлардур.

Үчинчи түрдикиси – инсанниң өзигә қаритилған әхлақ борчи болуп, мусибәткә, бала-қазаға вә қайтурғили болмайдиған һәр қандақ қолдин беришләргә сәвир қилиш, тәртип-интизамлиқ болуш, дунялиқ вә ахирәтлик һәр қандақ бир ишни қетирқинип ихлас билән қилиш, аччиқниң кәйнигә кирмәслик вә инсан өз-өзини яхши идарә қилишта керәклик болған һәр қандақ чариләр бу түрдики әхлақий борчниң қатариға кириду. Бу түргә мунасивәтлик начар әхлақлар жуқурқиларниң тамамән әксини тәшкил қилиду.

Төртинчи түрдикиси – инсанниң башқа жанлиқлар билән болған мунасивитигә қаритилған әхлақий борчи болуп, улар: һайванларға рәһим-шәпқәтлик болуш, һәққини толуқ ада қилиш, яхши муамилә қилиш, қийнимаслиқ, ач қоймаслиқ вә уларниң жениму инсанларниңкигә охшаш жан екәнлигини әстин чиқармиған һалда муамилә қилиш қатарлиқлардур; әксичә, һайванларни қийнаш, ач қоюш, бир-бири билән соқуштуруш, оқ етиш мәшиқлиридә уларни нишанға елиш, беһудә өлтүрүш қатарлиқлар начар әхлақниң нәмунилиридур. Пәйғәмбәр әләйһиссалам бир һәдистә: «Бир аял бир мөшүкни нан яки су бәрмәстин яки йәрдин бир нәрсә тепип йейиш үчүн қоюп бәрмәстин, солап қоюп униң өлүмигә сәвәп болғанлиғи түпәйли дозихи болуп кәтти» дәп көрсәткән (Имам Бухарий вә Муслим ривайити).

ҺӨРИЙӘТ ВӘ УНИҢ ЧӘК-ЧЕГАРИСИ

Дунияда чәксиз һөрийәт болмайду, мундақ бир һөрийәт бар дәп гуман қилғанлар растинла ахмақлар болуп, уларниң бу гуманлири реаллиққа тамамән зит келиду; чүнки немә қилишни халиса шуни тосалғусиз вә чәклимисиз һалда әмәлгә ашуруш пәқәт бирла яратқучиниң қолидин келидиған иштур. Әһвал шундақ екән, чәксиз һөрийәт вә мутләқ ихтияр пәқәтла Аллаһ тәаланиң қолида. Чүнки Аллаһ тәала яратқучи вә йоқ қилғучи, һаят бәргүчи вә өлтүргүчидур. Һәқиқәтән Аллаһ тәала халиғинини қилалайду, чүнки каинат вә униңдики барлиқ сәвәпләр вә мутләқ күч-қудрәт униң қолида.

Инсан үчүн бу қудрәт нәдә болсун? Инсанниң халиғанлирини әмәлгә ашуруш иши униң ажизлиғи вә мәлум чәклимә ичидә екәнлиги сәвәплик көп һалларда әмәлгә ашмай қалиду, мәсилән: бирәв өзиниң һөр ирадиси билән мусабиқиләрдә биринчи болуп чиқишни халайду, лекин әмәлийәттә уни әмәлгә ашуралмиғинида өзиниң мутләқ һөрийәткә егә әмәслигини чүшиниду; егиз жайдин жиқилип чүшүп кетиватқан адәм шу дәқиқиләрдә өзидә худди қушлардәк учуш қудрити болуп, өлүмдин сақ қелишни шунчә арзу қилиду, лекин униңда нәдә бундақ қудрәт болсун?Инсан катта байлардин болушни арман қилиду, лекин һәммиси шундақ болаламду? Биздә қушлардәк учуш, ләһәңдәк су үзүш вә пәриштиләрдәк асманға өрләш һөрийити барму? Бизгә кәлгән өлүмни тосуп қалидиған һөрийәт биздә барму?

Әгәр инсанда мутләқ һөрийәт болидиған болса, немә үчүн арман қилғанлириниң һәммисигә егә болалмайду? Немә үчүн мағлуп болиду? Өтмүшләргә нәзәр салидиған болсақ, күчлүк дөләтләр өзлири зорлуқ билән мустәмликә қиливалған хәлиқләрни йәр йүзидин пүтүнләй йоқ қиливетип, уларниң вәтән даваси қилиш ховпидин үзүлкесил хатиржәм болушини қанчилик арман қилғанлиғини биләмсиз? Улар өзлиридә мутләқ һөрийәт барлиғини гуман қилип, қилмиған қәтилъамлири вә һәр хил сүйиқәстлири қалмиған болсиму, йәнила бу милләтләрни йоқ қилалмиған. Һиндистан, Алжирия вә бәзи Африқа дөләтлириниң мустәмликә дәвридә

бешидин кәчүргәнлири буниң мисалидур. Чүнки дунияда һечкимдә вә һечқандақ бир милләттә мутләқ һөрийәт дәйдиған нәрсә йоқ.

Әнди биз яшаватқан заманимиздин мисал алидиған болсақ, чишидин тирниғичә әң ховуплуқ вә әң заманивий уруш қураллири билән қуралланған Израилия җоһутлири пүтүн күчини ишлитип туруп, Пәләстиндики умумий нопуси бир йерим миллионға йәтмәйдиған, хәлқи намрат, дүшмәнгә атидиған таштин башқа қурали болмиған кичиккинә Газа шәһирини немә үчүн бойсундуралмиди? Униң үстигә көп жиллардин бери Газа шәһиригә қоюлған эмбарго Газа хәлқини техиму намратлаштуриватқән. Газа аһалиси йәйдиған, ичидиғини йоқ, кийидиғини йоқ, давалиниш үчүн йә дора йоқ йә пули йоқ, дүшмәндин мудапиәлиниш үчүн қурали техиму йоқ, шундақ пүтүнләй йоқлуқ ичидә, интайин ечинишлиқ бир вәзийәттә оттура әсирләрниң намратлиғида һаят кәчүрмәктә.

Израилия болса, пухралириғичә қуралланған, Америка вә Англия башчилиғидики дөләтләр, Пәләстингә хошна болған дөләтләр рәсмий яки ғәйрий рәсмий һалда Израилияни қоллиған, Газаға хошна дөләтләр Газа аһалисигә ярдәм қолини созуш бу яқта турсун, жирақ дөләтләрдин кәлгән дора-дәрмәк, йемәк-ичмәк қатарлиқ инсаний ярдәмләрниму Газаға кириштин тосаватқан. Бүгүнки күндә, шундақ вәзийәттә Израилия үчүн һаятида тепилмайдиған шундақ бир пурсәт бар туруп, немә үчүн Израилия Газани бойсундуралмиди?

Чүнки, чәксиз һөрийәт вә мутләқ ихтияр егиси болған Аллаһ тәала халимиди. Аллаһ тәала халимиғанлиқтин, инсанларниң хаһиши әмәлгә ашмиди. «Аләмләрниң рәбби Аллаһ халимиғичә силәр халимайсиләр» йәни силәр көзлигән мәхситиңларни Аллаһ тәала йол қоймиғичә әмәлгә ашуралмайсиләр.

Инсанниң қудрити чәклик

Инсанниң қудрити һәр қанчилик жуқури болуп кәтсун, пүтүн шәрт-шараитлар униң алдида һазир болған болсун, йәнила у арзу қилған нәрсилириниң һәммисигә еришәлмәйду, чүнки инсанниң қудрити вә униң һөрийити – мәйли у халисун яки халимисун тәбиий һалда чәкликтур. Инсанниң һөрийәттин болған һәққи көплигән һәқ-һоқуқларға зит келиду, буларниң ичидә шу инсанниң шәхсий һәқ-һоқуқлири, ижтимаий һәқ-һоқуқлар вә Аллаһ тәаланиң һәқ-һоқуқиму бар. Бу һәқ-һоқуқларниң һәммисигә пәқәт мувапиқлаштуруш вә һәқ-һоқуқ егилириниң һәр биригә адаләтлик тәхсим қилиш йоли биләнла еришкили болиду.

Шәхсий һәқ-һоқуқлар

Инсанниң шәхсий һәқ-һоқуқи, оқуп билим-мәрипәт елиш һоқуқи, өзигә йоллуқ һалда бәхит издәш һоқуқи, зиян-зәһмәттин сақлиниш һоқуқи, Аллаһ тәала бәргән немәтләрдин вә рисқлардин исрап қилмастин пайдилиниш һоқуқи, һалал қилинған ләззәт билән һөзүрлиниш һоқуқи вә башқа нурғунлиған һоқуқлардур. Амма, инсанниң өзигә вә башқиларға зиян йәткүзүши униң һәқ-һоқуқлириниң жүмлисидин әмәс, мәсилән: инсанда өзиниң шәхсий һөрийити даваси билән өзини өлтүрүш яки нәпси һәвәсниң кәйнигә кирип зиянлиқ нәрсиләрни истимал қилиш билән өзини кесәл қилиш яки сәвир-тақитини, әқил-параситини өзигә яки инсанийәткә пайдиси болмайдиған беһөддә нәрсиләр билән зайә қиливетиш һөрийити барму? әлвәттә йоқ!

Шуниңдәк, инсанда өзиниң шәхсий һөрийити даваси билән башқиларниң һәқ-һоқуқлириға, ар-номуслириға тажавуз қилиш һөрийити барму? Йоқ! Немә үчүн йоқ? Аллаһ тәала немә үчүн инсанларға мутләқ һөрийәт ата қилмиған? Чүнки дунияда һәр ким өзиниң шәхсий һөрийити даваси билән көңлигә кәчкәнләрниң, халиғанлириниң вә арзу қилғанлириниң һәммисини әмәлгә ашурмақчи болса, дунияниң интизами бузулған, ажизларниң яшаштин һеч несивиси болмиған болатти.

Ижтимаий һәқ-һоқуқлар

Ижтимаий һәқ-һоқуқлар көп болуп, инсанниң өзиниң шәхсий һөрийити даваси билән башқиларниң һәқ-һоқуқлириға дәхли-тәруз қилмаслиғи, шәхсниң җәмийәт әзалири билән биллә ижтимаий һәмкарлиқни, адаләтни асас қилған һалда һәққаний елип бериши, өзиниң мәнпәәти үчүн умумниң һәққини қурбан қилмаслиғи вә башқилардур.Инсанниң шәхсий һөрийәт даваси билән бирәвниң жениға замин болуш һәққи барму? Өзиниң нәпси һәвисини қандуруш үчүн башқиларға зиян йәткүзүш яки биригә басқунчилиқ қилиш һәққи барму? Яки турмушини қамдаш үчүн өзиниң шәхсий һөрийити даваси билән башқиларниң һәққини тартивелиш яки оғурлаш һәққи барму? Демәк, инсанниң шәхсий һөрийити башқиларға зиян йәткүзмәслик чәклимиси ичидә болиду. Һәтта бирәв бирәр жуқумлуқ кесәлгә гириптар болған болса, униң нсанлар топланған жайға бериш һөрийити чәклиниду; бу башқиларға кесәл жуқтуруп, уларға зиян йәткүзмәслик үчүндур.

АЛЛАҺ ТӘАЛАНИҢ ҺӘҚЛИРИ

Аллаһ тәаланиң инсанлар үстидики һәқлири интайин көптур, буларниң әң алдинқиси йәр йүзидә халис ибадәт қилиниш, улуқлиниш, сөйүлүш, яд қилиниш вә һәр ишта итаәт қилиништур. Аллаһ тәаланиң бу һәққини бәрмигәнләр Аллаһ тәалаға асийлиқ қилған, өзлирини зиянға учратқан болиду. Һәр иккиси инсанниң шәхсий һөрийитидин әмәс, чүнки Аллаһ тәаланиң һәққини бәрмәслик бир һәқсизлиқ, өзини ахирәтниң азавиға тутуш йәнә бир һәқсизлиқтур; инсанда өзини зиянға учритидиған ишни қилиш һәққи йоқ.

ШӘЙТАН ВӘ УНИҢ ИНСАН ҺАЯТИДИКИ ТӘСИРИ

Шәйтан инсанларниң көңлигә вәсвәсә селиш вә гуна, яман ишларни уларға чирайлиқ көрситиштин башқисини қилалмайду;шәйтанға әгәшкән инсан хаталиқларни, гуна-мәсийәтләрни вә барчә яманлиқларни өз ирадиси билән ишлигәнлиги үчүн, бу қилғанлиридин пәқәт өзила җавакар болиду, шәйтанға булардин һеч нәрсини жүклийәлмәйду, чүнки аздурған шәйтан болсиму, гунани ишлигән инсанниң өзидур. Ислам мәнбәлиридә шәйтан һәққидә көплигән һәқиқәтләр бар, уларниң қисқичә баяни төвәндикичә:

Биринчи һәқиқәт

Шәйтан инсанниң ирадисигә тәсир көрситәлмәйду, пәқәт шәйтанға әгишип, ихтиярий һалда өзиниң тизгинини шәйтанниң қолиға тутқузуп қойғанлар буниңдин мустәсна. Аллаһ тәала өз вақтида шәйтанларниң атиси Иблисқа хитап қилип мундақ дегән:

«Мениң бәндилиримгә (йәни уларни аздурушқа) **сениң күчүң йәтмәйду, пәқәт гумраһлардин саңа әгәшкәнләргила** (сениң күчүң йетиду)» *(Һиҗр сүриси 42-айәт).* **«Шубһисизки, мениң** (ихласмән) **бәндилирим үстидин сән һөкүмранлиқ қилалмайсән пәрвәрдигариң һәқиқәтән һамий болушқа йетәрликтур»** *(Исра сүриси 65-айәт).* **«Сән Қуръан оқумақчи болғиниңда, қоғланди шәйтанниң** (вәсвәсисидин) **Аллаһқа сиғинип пана тилигин; шубһисизки, мөмүнләрниң вә пәрвәрдигариға тәвәккүл қилғучилар** (йәни йөләнгүчиләр) **ниң үстидин шәйтан һөкүмранлиқ қилалмайду, шәйтан пәқәт өзини тутидиғанлар вә өзиниң** (иғва қилиши) **билән мушрик болуп кәткәнләр үстидинла һөкүмранлиқ қилиду»** *(Нәһл сүриси 98-100-айәтләр).*

Жуқурики айәтләрдин мәлумки, Аллаһ тәала шәйтанға инсанларниң көңлигә вәсвәсә селиш вә яман ишларни чирайлиқ қилип көрситиштин башқа қудрәт бәрмигән. Шәйтанларниң күчи пәқәт ихтиярий һалда тизгинни униң қолиға тутқузуп қойғанлар вә уни өзлири үчүн рәһбәр орнида тутқанларғила йетиду. Шу сәвәптин шәйтан қиямәт күни бу дунияда өзигә әгәшкәнләргә бу һәқиқәтни елан қилиду вә җавапкарлиқни үстигә алмайду. Мону айәт бу һәқиқәткә ишарәт қилиду: иш пүткәндә (йәни һесап түгәп, җәннәтиләр билән дозихилар айрилип болғанда), шәйтан: **«Аллаһ һәқиқәтән силәргә** (итаәт қилғучини мукапатлаш, асийлиқ қилғучини җазалаштин ибарәт) **раст вәдини қилған еди,** (вәдисигә вапа қилди). **Мән силәргә** (өлгәндин кейин тирилиш совап, җаза дегәнләр йоқ, дәп ялған) **вәдә қилған едим,** (вәдәмгә) **хилаплиқ қилдим, силәргә мениң** (куприға, гунаға зорлиғидәк) **һөкүмранлиғим болғини йоқ, мән силәрни пәқәт** (гумраһлиққа) **дәвәт қилдим, силәр дәвитимни қобул қилдиңлар, шуниң үчүн мени әйиплимәңлар, мән силәргә ярдәм берип силәрни қутқузалмаймән, силәрму маңа ярдәм берип мени қутқузалмайсиләр, мән силәрниң бурун мени Аллаһқа** (ибадәткә) **шерик қилғанлиғиңларни етирап қилмаймән, шубһисизки, залимлар чоқум қаттиқ азапқа дучар болиду»** дәйду. *(Ибраһим сүриси 22-айәт).*

Иккинчи һәқиқәт

Шәйтанниң инсан һаятидики вәзиписи пәқәт инсанларниң көңлигә вәсвәсә селиштин ибарәттур. Буниңдин көпрәгигә шәйтанниң күчи йәтмәйду; инсан шәйтанниң уни яман ишларни қилишқа вәсвәсә қилғанлиғини әлвәттә һис қилиду, лекин инсан өз-өзини бир банәләр билән ишәндүриду-дә, шәйтан қизиқтурған гунаға әгишиду. Аллаһ тәала Қуръан кәримдә мундақ дегән: **«Инсанларниң пәрвәрдигари, инсанларниң падишаси, инсанларниң илаһи** (Аллаһ) **қа сиғинип, кишиләрниң диллирида вәсвәсә қилғучи жинлардин вә инсанлардин болған йошурун шәйтанниң вәсвсисиниң шәрридин пана тиләймән»** дегин *(Нас сүриси 1-6 айәтләр).* **«Тоғра йол ениқ болғандин кейин арқисиға қайтивалғанлар** (йәни имандин куприға қайтқанлар) ға (уларниң бу ишини) **шәйтан чирайлиқ көрсәтти,** (шәйтан арзу вә әҗәлниң узунлиғи билән) **уларниң көңлини тиндүрди»** *(Муһәммәд сүриси 25-айәт).* Шәйтан инсанларни аздуруш үчүн қанчилик көп тәдбир қоллансиму, бәрибир униң тәдбири аҗиздур. **«Шәйтанниң тәдбири һәқиқәтән аҗиздур»** *(Ниса сүриси 76-айәт).*

Үчинчи һәқиқәт

Аллаһ тәала яхшилиқ билән яманлиқниң түрткилири оттурисида тәңпуңлуқни сақлаш үчүн шәйтанни инсанларниң һаятиға бәлгилигән (улуқ алим Абдураһман Һәбәннәкә Мәйданийниң «Ислам әхлақи» намлиқ әсәридин қисқартип елинди.

ШӘЙТАННИҢ ВӘСВӘСИЛИРИДИН ҚУТУЛУШНИҢ ДИНИЙ ЧАРИСИ

Аллаһ тәала бәндилиригә шәйтанниң вәсвәсилиридин қутулушниң чарисини үгитип мундақ дегән: **«Әгәр шәйтан саңа вәсвәсә қилса,** (шәйтанниң вәсвәсисидин) **Аллаһқа сиғинип пана тилигин. Аллаһ һәқиқәтән** (сөзүңни) **аңлап турғучидур** (ишиңни билип турғучидур). **Тәқвадар кишиләр шәйтанниң вәсвәсисигә учриса, Аллаһни әсләйду-дә, һәқиқәтни көрүвелип**, (шәйтанниң вәсвәсисидин) **қутулиду»** *(Әъраф сүриси 200-201-айәтләр)*.

ТОВВА-ИСТИҒПАРҒА БУЙРУШНИҢ СИРИ

Товва-истиғпар адәмни гуналардин паклап, хаталиқлардин жирақлитип туридиған нәрсә. Хаталиқни түзитип, гунани товва билән йоқитип маңмиғанда, бир гуна йәнә бир гунани, бир хаталиқ йәнә бир яки бир қанчә хаталиқларни туғдуруп меңивериду.Ахири адәм өзини чиқмас тар кочиларға киргүзүп қойиду; бу худди көйнәкниң биринчи түгмисини хата етиш билән униң пүтүн түгмилири хата етилип маңғиниға охшаш.Көйнәкниң дәсләп әткән түгмисини қайтидин тоғра әткәндин кейинла, башқа түгмиләрму тоғра вә жайида етилип маңиду.

Тарихларда ейтилишчә, Осман империяси зәипләшкән ахирқи дәвирләрдә, Түркияниң һәр қайси жайлирида, дөләткә қарши исиянлар баш көтиришкә башлиған; дөләт бу қозғилаңларни бастуруш үчүн түрмиләрдики җинайәтчиләрни чиқирип, уларниң қолиға қурал тутқузуп, шуларниң қоли билән қозғилаңни бастурған болсиму, кейинчә бу җинайәтчиләр өзлири исиян көтирип чиққанда дөләт уларни бастуруштин амалсиз қалған. Чүнки җинайәтчиниң қолиға қурал тутқузуш чоң бир хаталиқ еди. Бу хаталиқ кейин өзидинму чоң вә алдини алғили болмайдиған хаталиқларни кәлтүрүп чиқарған.

Өз хаталиғини билгән һаман униңдин дәрһал қол үзгән, бир гунани ишлигән һаман униңға пушайман қилип товва қилған адәм қайта хаталиқ садир қилиш вә йеңи гуна ишләштин өзини жирақ туталайду. Демәк, товва-истиғпар адәмниң иш-һәрикәтлириниң тоғра вә мустәһкәм болуп, давам қилишиға капаләт қилидиған нәрсә, шуңа товвиниң әһмийити зор, пайдиси көптур. Пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Мән һәр күни Аллаһқа йәтмиш қетимдин көпрәк товва-истиғпар ейтимән» дегән (Имам Бухарий ривайити).

Илгәрки вә кейинки пүтүн гуналири, камчилиқлири вә хаталиқлири кәчүрүм қиливетилгән бир мәсум пәйғәмбәрниң күндә Аллаһ тәалаға йәтмиш қетимдин артуқ товва-истиғпар ейтишиниң сәвәви немә? Товва дегәнни гуна қилғанлар қилмамду?

Пәйғәмбәр әләйһиссалам йәнә: һәр қандақ адәм балиси хаталашқучидур, хаталашқучиларниң әң яхшиси товва қилғчилардур» дегән (Имам Тирмизи вә Әбу Давуд ривайити). Буниңдики сир немә? Чүнки товва-истиғпар инсанниң тоғра йолдин езип кәтмәслиги үчүн униң қәдимини мустәһкәм қилип туридиған, хаталиқларниң вақтида жуюлуп, гуналарниң өчүрүлүп туруши арқилиқ уни мурәккәп хаталиқлар вә еғир гуналардин сақлап туридиған қалқандур. Әнди, пәйғәмбәр әләйһиссаламниң шунчилик көп товва-истиғпар ейтишиниң сәвәвигә кәлсәк, бу бир тәрәптин мусулманларға үлгә көрситиш арқилиқ уларни бу яхши ишқа адәтләндүрүш, йәнә бир тәрәптин уларниң та қиямәткичә тоғра йолда мустһәкәм болушини әмәлгә ашуруштин ибарәттур.

Пәйғәмбәр әләйһиссаламниң: «Һәр қандақ адәм балиси хаталашқучидур, хаталашқучиларниң әң яхшиси товва қилғучилардур» дегән һәдисигә кәлсәк, һәр қандақ адәм билип-билмәй чоқум хаталиқ өткүзиду вә гуна қилип қойиду. Һәтта һеч гуна қилмиған адәмниң өзини гунасиз һис қилип мәғрурлинишиниң өзиму гуна ишлигәндин еғиррақ гунадур; демәк, гунасиз адәм йоқ дунияда. Шуңа пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Әгәр силәр гуна қилмисаңлар, Аллаһ гуна ишләйдиған бир хәлиқни яритип, уларниң гуналирини мәғпирәт қилиду» дегән (Имам Муслим ривайити). Бу һәдисниң мәнаси Аллаһ тәаланиң гуна-мәсийәтләрни яқтуридиғанлиғини ипадилимәйду, бәлки бәндилириниң товвилирини қобул қилиш арқилиқ өзиниң «Ғафур» (кәчүргүчи), «Ғаффар» (гунакарларни наһайити бәк кәчүргүчи) дегән улуқ сүпәтлириниң әсәрлирини изһар қилиш вә бәндилиригә болған меһрибанлиғини ипадиләшни халайду.

Аллаһ тәала гунакар бәндилиригә хушхәвәр берип: *«Аллаһниң рәһмитидин үмүтсизләнмәңлар, у пүтүн гуналарни мәғпирәт қилиду»* дегән *(Зумәр сүриси 53,54-айәтләр)*. Бу айәтләр биринчидин, Аллаһ тәаланиң товва қилғучиларни яқтуридиғанлиғини ипадилисә, иккинчидин һечкимниң қилған товвиси бекарға кәтмәйдиғанлиғини вә товвиниң ахири мәғпирәт екәнлигини ипадиләйду.

ТӘБИИЙ ӘХЛАҚ ВӘ ЙЕТИЛДҮРҮЛГӘН ӘХЛАҚ

Әхлақ – тәбиий әхлақ вә йетилдүрүлгән әхлақ дәп иккигә бөлүниду:

Тәбиий әхлақ – яритилиштин бери инсанда болуп кәлгән тәбиий (туғма) әхлақ, йетилдүрүлгән әхлақ – яритилиш тәбиитидә болмисиму, кейинчә үгинип тәрбийә елиш йоли билән йетилдүрүлгән әхлақтур. Бәзи кишиләрниң әхлақи тәбиий әхлақ болуп, бу әхлақ уларниң балилиқ чағлиридила ипадилинишкә башлайду, улар әхлақ қаидилиригә өзлигидин тәбиий һалда риайә қилидиған болиду, бу тәбиий әхлақниң ипадисидур.

Бәзи кишиләрниң әхлақи тәлим-тәрбийәниң яки иҗтимаий муһитниң яки һәятлиқтин алған тәҗрибиләрниң түрткиси билән йетилдүрүлгән әхлақ болуп, бу үгинилгән яки йетилдүрүлгән әхлақ дәп атилиду. Лекин, бирәвниң әхлақни йетилдүрүши үчүн униңда әхлақни қобул қилидиған тәбиий қабилийәт болуши шәрттур. Бу худди қандақла бир маһарәтни егиләш үчүн униңға мунасип қабилийәт тәләп қилғиниға охшаштур. Инсанда бирәр маһарәтни үгиниш үчүн шу маһарәткә нисбәтән тәбиий қабилийәт болса, уни чоқум үгинип кетәләйду, әксичә, адәмдә шу маһарәткә нисбәтән тәбиий қабилийәт болмиса, уни үгинәлмәйду. Шундақла, инсанниң әзалириму шундақ болуп, бирәр маһарәтни үгиниш қабилийити болған әза мәшиқ қилиш йоли билән шу маһарәтни үгинип кетәләйду, мәсилән: қол хәт йезишни, рәсим сизишни вә башқиму маһарәтләрни үгинишкә нисбәтән тәбиий қабилийәтлик болғанлиғи үчүн қолни көндүрүш вә мәшиқ қилдуруш арқилиқ керәклик маһарәтләрни һасил қилғили болғанға, қулақта мәшиқ қилиш билән аңлаш маһаритини йетилдүрүш қабилийити болмиғанлиғи үчүн, қулиғи аңлимайдиған адәмниң аңлаш қабилийитини мәшиқ билән һасил қилалмиғиниға охшаш гөзәл әхлақни йетилдүрүш үчүн өзидә тәбиий тәйярлиқ яки қабилийәт болмиған адәм үгиниш, тәлим елиш вә башқа чариләр биләнму гөзәл әхлақни йетилдүрәлмәйду.

ТӘБИИЙ ӘХЛАҚМУ БИР ХИЛ ӘМӘС

Инсанларниң яритилиштики мүҗәз-хулуқтин болған несивиси бир хил болмиған. Бу һечким инкар қилалмайдиған бир һәқиқәт. Инсанлар туғма қабилийәт җәһәттә бир-биридин пәриқлиқ болғинидәк, уларниң бәдән қурулушиму күчлүк-аҗизлиқ, егиз-пакарлиқ, семиз-оруқлуқ, сақлиқ-кесәллик, чирайлиқ-көрүмсизлик җәһәтләрдә пәриқлиқ яритилған болуп, уларниң әхлақи вә ғәйрий әхлақи тәбиәтлириму бир хил болмиған.

Мәсилән: көриватимизки, бәзи инсанлардики тәбиий қорқунуч хислити башқилардин пәриқлиқ, бәзиләрдики тамагәрлик башқилардикидин қаттиқ болған; бәзи кишиләр тез аччиқлинидиған болса, йәнә бәзи кишиләр өзини тутивалидиған вә аччиғини мәлум қилмайдиған болиду. Бу хил тәбиий пәриқләрни техи муһитниң тәсиригә учримиған кичик балилардиму көргили болиду. Пәйғәмбәр әләйһиссалам мундақ дегән: «Аллаһ силәрниң араңларда рисқиңларни тәхсим қилғандәк, әхлақиңларниму тәхсим қилған» (Имам Әһмәд, Тирмизи ривайити). Пәйғәмбәр әләйһиссалам инсан тәбиитидики пәриқләрниң раст екәнлигини баян қилип мундақ дегән: «Инсанлар худди алтун, күмүчкә охшаш мәдәнләрдур, уларниң җаһилийәттә яхши болғанлири үгәнсә исламдиму яхшилардур» (Бухарий вә Муслим ривайити). Пәйғәмбәр әләйһиссалам бу һәдистә инсанларни алтун, күмүчкә охшаш мәдәнләргә охшатқан, бу интайин тоғра охшитиш болуп, мәдәнләрму жуқуриси алмас, төвини көмүргә охшаш қимммәттә вә вә шәкил һәм хусусийәтләрдә бир-биридин пәриқлиқ болғинидәк, инсанларму яритилиш тәбиитидә мүҗәз, хулқида вә башқа көплигән җәһәтләрдә худди мәдәнләргә охшаш пәриқлиқтур.

Әнди һәдистики «Җаһилийәттә яхши болғанлири үгәнсә исламдиму яхшилардур» дегән җүмлмигә кәлсәк, бу җүмлә интайин муһим бир өлчәмни оттуриға қойған болуп, у болсиму, тәбиитидә яхшилиқ болғанларниң қандақла бир муһит вә қандақ бир җәмийәттә яшимисун, шу яхшилиқниң ипадисини көрситидиғанлиғи еди. Шуңа пәйғәмбәр әләйһиссалам җаһилийәт әһлидин әхлақи яхши кишиләрни таллап чиқип, шуларниң мусулман болушини вә шулар арқилиқ күчлинишини Аллаһ тәаладин тиләтти. Пәйғәмбәр әләйһиссаламниң : «Әй Аллаһ! Өмәр ибни Хәттаб билән Әмр ибни Һишам (Әбуҗәһл) иккисиниң қайсиси саңа сөйүмлүк болса, шуни исламға һидайәт қилғин» дәп дуа қилғанлиғи вә Аллаһ тәаланиң Өмәр ибни Хәттабни исламға һидайәт қилиши билән мусулманлар ибадәтлирини ашкарә қилалайдиған болғанлиғи буниң мисалидур.

ИНСАНДИКИ ӘХЛАҚ ҮГИНИШ ҚАБИЛИЙИТИ

Өзидә гөзәл әхлақларни йетилдүрүш үчүн тәбиий қабилийәт болған һәр қандақ әқиллиқ инсан әхлақини ислаһ қилиш йолида тиришчанлиқ көрситидикән, у чоқум гөзәл әхлақларни һасил қилалайду, мәсилән: тез аччиқлинидиған адәм аччиғи кәлгәндә өзини тутивалидиған еғирбесиқлиқни һасил қилиш үчүн бәл бағлап тиришчанлиқ көрсәтсә, тәрбийә йоли билән у чоқум еғир бесиқлиқни һасил қилалайду. Әң учиға чиққан шәхсийәтчи адәмму әгәр униңда сехийлиққа адәтлиниш үчүн тәбиий қабилийәт вә тәбиий тәйярлиқ болуп, сехийлиққа адатлиниш үчүн чин ирадә тиклисә, тәрбийә йоли билән у чоқум сехийлиққа адәтлиниду вә сехийлиқтин ибарәт бу гөзәл әхлақни йетилдүрәләйду, мундақ бир шәхсийәтчи адәм бирдинла башқиларниң мәнпәәтини көзләп, өз мәнпәәтидин кечиш дәриҗисигә йетәлмисиму, у башқиларға өтәшкә тегишлик һәқ-һоқуқларни ада қилиши үчүн йетәрлик миқдарда сехийлиқни йетилдүрәләйду; башқа әхлақий пәзиләтләрниң һәммиси буниңға охшаш болуп, өзидә тәбиий қабилийәт болуш шәрти билән һасил қилиш йолида тиришқан һәр қандақ адәм чоқум уни һасил қилалайду.

Бу инсанниң қолидики иш, шуниң үчүн өзини тәрбийә билән ислаһ қилиш, өзидә гөзәл әхлақни йетилдүрүш ишиға әһмийәт бәрмигән инсан қиямәт күни Аллаһ тәаланиң алдида җавапкарлиққа тартилиду; чүнки инсан һасил қилиш қолидин келидиған ишларниң һәммисидин җавапкардур, шуниң үчүн қолидин келидиған туруп һасил қилмиғанлар Аллаһ тәаланиң алдида җазаға лайиқ болуп қалиду. Әгәр инсан әхлақидики қиңғирлиқларни түзитиш үчүн тиришмастин, өзини вә әхлақини өз йолиға қоювәтсә, қиямәт күни бу мәсъулийәтсизлиги үчүн җавапкарлиққа тартилиду.

ӘХЛАҚ ӨЗГӘРТИШНИҢ ӘҢ ҮНҮМЛИК ЧАРИСИ – ТӘРБИЙӘ

Әхлақни ислаһ қилип, уни яхшилиқ тәрәпкә өзгәртишниң әң яхши чариси тәлим-тәрбийә екәнлигидә шәк йоқ. Чүнки тәрбийә билән мәшиқ адәмләрниңла әмәс, бәлки әң вәһший, жирткуч һайванларниму өй һайванлири охшаш көндүрүш иқтидариға егә. Мәсилән: цирк оюни көрситидиғанлар тәбиити вәһшийлик билән толған ширниму көндүрүлгән һайванғиму өзгәртәләйду, инсанлар дельфин (Юнус белиғи) ни мәшиқ қилдуруш арқилиқ кичик балиларму униңдин қорқмастин биллә тамашә қилидиған һалға кәлтүрәләйду. Әгәр инсанларниң тәбиитидики мустәһкәм әхлақ өзгәрмәйдиған болса, Аллаһ тәаланиң шәриәтни чүшәргәнлигиниң әһмийити болмиған болатти, вәз-нәсиһәт қилғанниң пайдиси болмиған болатти вә Аллаһ тәаланиң **«Вәз-нәсиһәт қилғин, вәз-нәсиһәт мөмүнләргә пайдилиқтур»** дегән айитиниң мәнаси болмиған болатти. *(Зарият сүриси 55-айәт)*. Аллаһ тәаланиң рәһмити вә адалитидин инсанни пәқәт өзи қилған ишлар үчүнла җавапкарлиққа тартиду, өзидики өзгәртәлмәйдиған ишлардин инсанни мәсъул тутмайду, мәсилән: Аллаһ тәала пакар адәмни униң пакарлиғи, егиз бойлуқ адамни униң егиз бойлиғи сәвәплик җавапкарлиққа тартмиғиниға охшаш. Шуңа инсанниң җавапкарлиғи өзини вә әхлақини яки яманлиқ тәрәпкә өзгәртиш қолидин келидиған ишлар даирисидила болиду. Әһвал шундақ екән, Аллаһ тәала инсанниң өзини вә әхлақини яхшилиқ тәрәпкә өзгәртиш йолида тартқан мәшәқәтлиригә совап бәргәндәк, өзини вә әхлақини яманлиқ патқақлириға иштәргән кишини җазалайду.

Бу һәқтики ислам принсипи мундақ: **«Нәпсини пак қилған адәм мәхситигә йетиду, уни гунаға патурған адәм зиян тартиду»** *(Шәмс сүриси 10-айәт)*. **«Һәр қандақ бир қовум өзини өзгәртмигичә Аллаһ уларниң әһвалини өзгәртмәйду»** *(Рәид сүриси 11-айәт)*.

ГӨЗӘЛ ӘХЛАҚЛАРНИ ЙЕТИЛДҮРҮШ ЧАРИЛИРИ

Шәксизки, гөзәл әхлақларни йетилдүрүшниң әң үнүмлүк чариси тәрбийәдур. Ислам дини әхлақ тәрбийәсигә алаһидә зор әһмийәт бәргән болуп, әхлақ тәрбийәси иман тәрбийәси билән бир орунда туриду; шу сәвәптин пәйғәмбәр әләйһиссаламниң пәйғәмбәрлик һаятиниң көпрәгини иман билән әхлақни турғузуш йолиға атиғанлиғиму әҗәплинәрлик әмәс. Инсан тәбиити бирхил болмиғанлиқтин, уларниң биригә мунасип кәлгән тәрбийә чариси йәнә биригә мунасип кәлмәйду, шуниң үчүн ислам тәрбийәси пүтүн инсанларниң тәбиитигә мунасип келидиған тәрбийә васитилириниң һәммисини қолланған.Кишиләрниң өзлиридә ислам әхлақини йетилдүрүш үчүн ислам дининиң уларға тәғдим қилған тәрбийә чарилири: әмәлий мәшиқ, яхши муһит, яхши үлгә, мусулман җәмийитиниң иҗтимаий бесими қатарлиқлардур» (улуқ алим Абдураһман Һәбәннәкә Мәйданийниң «Ислам әхлақи» намлиқ әсәридин қисқартип елинди).

1. Әмәлий мәшиқ

Нәпсини иштәй билән қилған вә һәвәс қилған ишлиридин мәһрум қилиш вә уни шундақ қийинчилиқларға чениқтуруш гөзәл әхлақларни йетилдүрүш вә есил пәзиләтләргә адәтлинишниң чарилиридин бирсидур.

Бундақ мәшиқләр дәсләптә инсанға еғир туюлсиму, кейинчә уни қийин көрмәйдиған болуп кетиду, бу худди җисманий җәһәттин чениқиш арқилиқ бәдәнни күчләндүргәнгә охшаш.

Инсанда әхлақий пәзиләтләрни қобул қилишқа тәбиий иқтидар вә қабилийәт болғанлиғи үчүн тәрбийә дәйдиған нәрсә можут. Әгәр инсанниң әхлақи қәтъий өзгәрмәйдиған вә ислаһ қилинмайдиған болса еди, инсан һаятида тәрбийәниң әһмийити болмиған болатти. Амма, илаһий тәлиматлар билән реаллиқтики тәҗрибиләрни асас қилған тәрбийә методлири инсан тәбиитидә тәрбийәни қобул қилиш иқтидари барлиғини испатлап кәлмәктә; тәрбийәчиләр, устазлар вә муәллимләр бу методқа асасланған һалда, йеңи әвлатларни тәрбийәләш ишлирини елип бармақта. Пәйғәмбәр әләйһиссалам мундақ дегән: «Илим үгиниш билән сәвирчанлиққа адәтлинишкә болиду»; йәнә бир һәдистә: «Иппәтлик болушни халиған кишини Аллаһ иппәтлик қилиду, кишиләрдин беһаҗәт болушни халиған кишини Аллаһ беһаҗәт қилиду, сәвирчанлиқни мәшиқ қилған кишини сәвирчан қилиду» дәп көрсәткән (Бухарий вә Муслим ривайити).

Нәпсни жиғиш, униң һәвәслирини рәт қилиш вә көңли халимисиму өзини яхши ишқа вә есил пәзиләткә зорлаштин ибарәт җапалиқ мәшиқ билән гөзәл әхлақларни йетилдүрүш әлвәттә мүмкиндур, мәсилән: тез аччиқлинидиған адәм өзидә еғир бесиқлиқтин ибарәт гөзәл әхлақни йетилдүрүш йолида дәсләптә қийинчилиқ тартсиму, әмәлий мәшиқни давамлаштуруш арқилиқ ахири еғир бесиқлиқни һасил қилалайду; башқа әхлақ түрлириму шуниңға охшаш.

2. Яхши муһит вә пәзиләтлик җәмийәт

Пәзиләтлик җәмийәт – инсаний хисләтләрни, исламий гөзәл әхлақ вә алий пәзиләтләрни өзлиригә мужәссәм қилған, яхши қилиқ вә яхши адәтләрни яқтуридиған, яман адәт вә начар қилиқларни, шундақла начар әхлақларни яман көридиған инсанлар топлимидин тәркип тәркип тапқан җамаәтчиликтур. Пәзиләтлик җәмийәт Қуръан кәримдики: «Силәр инсанлар мәнпәәти үчүн оттуриға чиқирилған яхшилиққа буйруп, яманлиқтин тосидиған, Аллаһқа иман ейтидиған әң яхши үммәтсиләр» дегән айәттә махталған инсанлар яшайдиған җәмийәттур.

Яхши муһит вә пәзиләтлик җәмийәткә яхши чөкүп шу җәмийәт инсанлири билән биллә яшаш арқилиқ шу җәмийәт әзалириниң әхлақ пәзиләтлирини, яхши адәтлирини үгинип йетилдүргили болиду, чүнки инсан өзи яшиған җәмийәтниң вә шу җәмийәттики инсанларниң тәсири астида қалғанлиқтин, уларниң адәтлирини вә әхлақини ихтиярий вә ихтиярсиз һалда қобул қилиду, шу җәмийәт кишилири яқтурғанни яқтуридиған, улар яман көргәнни яман көридиған болуп қалиду; шундақ қилип шу җәмийәт кишилиридики әхлақ-пәзиләтләрни өзигә өзләштүриду. Тилида растчиллиқ, адитидә вападарлиқ, муамилидә адаләтпәрвәрлик ипадилинип туридиған үлгилик бир җәмийәттә яшиған адәм үчүн бу җәмийәт кишилириниң есил адәтлиригә хилаплиқ қилиш асанға тохтимайду, көңли халимисиму бу адәтләргә өзини көндүрүшкә тиришиду. Шундақ қилип бу җәмийәтниң әхлақини өзидә йетилдүриду, вақит узарғансири у шу җәмийәткә вәкиллик қилалайдиғанлар қатаридин болуп қалиду. Мәсилән: бехил инсандин бири әхлақ-пәзиләтлик вә сахавәтлик бир җәмийәттә яшиса, вақитниң узириши билән шу җәмийәт кишилириниң сехийлиғидин мәлум микдарда өзигә өзләштүрәләйду.

Қорқунчақ бири қорқушни билмәйдиған бир җәмийәт кишилири билән яшаш арқилиқ өзидики қорқунчақлиқ нисбитини төвәнлитиду. Әксичә, әхлақ-пәзиләттин несивиси болмиған җәмийәттә яшиғанларниң мутләқ көп қисми шу җәмийәтниң яман адәтлири вә начар әхлақлирини билип-билмәй қобул қилғанлиқтин гөзәл әхлақтин мәһрум қалиду.

3. Яхши үлгә

Яхши үлгә – әхлақ-пәзиләт үчүн әң яхши мисал болалайдиған әмәлий үлгә демәктур, бундақ үлгә униңға әгишип маңғили болидиған һиссий үлгә болғинидәк, униң иш-излирини вә сүритини тарихлардин, қиссиләрдин оқуш арқилиқ зеһинләргә кәлтүргили болидиған мәнивий үлгә болиду. Яхши үлгә шәхсләр үчүн үлгилик шәхсләрдин, коллектив үчүн җамаәттин тәсират елиш арқилиқ һасил болиду. Яхши үлгиниң гөзәл әхлақ вә есил пәзиләтләрни йетилдүрүштә тәсириниң чоң болғанлиғиниң сири мундақ:

1) яхши үлгә инсанлар җәмийитидин һәр қандақ бир җәмийәттә әң жуқури вә әң алий мәртивини егиләйду; бундақ бир мәртивә адәттә умум хәлиқни сөйгүсигә, тәғдирлишигә, һөрмәт-еһтирамға вә қизиқишиға сазавәр болиду. Бу әһвал мундақ бир үлгә яритишқа түрткә болидиған гөзәл әхлақ вә есил пәзиләтләрдин несивиси болмиғанлар арисида, үлгилик кишиләрни тәқлит қилиш роһини ойғитиду-дә, улар әхлақ пәзиләттә үлгилик кишиләрни шәкли җәһәттә болсиму дорашқа вә уларға өзлирини охшитишқа тиришиду, бу әһвал мәлум муддәт шундақ давам қилиши нәтиҗисидә, тәқлит қилғучилар тәқлит қилинғучилардики әхлақ-пәзиләтләрни үгиниду вә өзлиригә йәрләштүриду. Ахирида улар өзлириниң тиришчанлиғиға қарап гөзәл әхлақ вә есил

пәзиләтләрдин тегишлик несивисини алиду; чүнки инсан қандақла бир ишни мәлум муддәт тәқлит қилғандин кейин, бу иш униң адитигә айлинип қалиду.

2) камаләт дәриҗилиридә өзлүксиз йүксәлгән бирәр үлгә әқли ойғақ кишиниң қәлбидә, уни сөйүш, қәдирәш вә униңға қизиқиш тәсирини қозғаш билән бир вақитта, униңда камаләтләргә йүксилиш роһини ойғитиду. Әгәр униң тәбиитидә яхшилиққа майиллиқ болуп, камаләт мәртивилиригә өрләш иқтидари болса, өзигә нисбәтән үлгә саналған кишиниң яхшилиқ тәрәплирини тәқлит қилишқа тиришиду вә униң қилғанлирини қилиш үчүн күч сәрип қилиду. Шундақ қилип ахири мәхситигә йетиду вә тиришчанлиғиға қарап камаләт мәртивилиридин несивисини алиду.

3) яхши үлгә адәттә әң есил пәзиләт вә әң яхши әхлақлар билән зенәтләнгән киши болуп, у башқиларға бу артуқчилиқларни һасил қилишниң мүмкин екәнлик қанаитини бериду, шуниң билән әхлақ-пәзиләтлик болушқа қизиқидиғанлар иккиләнмәстин бу йолға қәдәм қойиду-дә, бу йолда көрсәткән тиришчанлиғиға қарап гөзәл әхлақ вә есил пәзиләтләрдин несивә алиду. Чүнки буларни һасил қилиш инсанниң иқтидаридики ишлардур; реаллиқта көриватимизки, тәлим-тәрбийә саһасидә көплигән кишиләр өзлириниң қудритини һис қилалмиғанлиқтин, бәзи ишларни әмәлгә ашуруш мүмкин әмәс дәп қарайду, улар башқиларниң шу ишларни әмәлгә ашурғанлиғини көргинидин кейин өзиниң қудритини синап беқиш мәхсити билән бу ишларға атлинип, ахир ғәлибә қилиду.

Бу ғәлибә инсандики башқиларни дорашқа болған тәбиий майиллиқ вә дораш қабилийити алаһидә ярдәм қилиду. Ислам дини яхши үлгини мусулманлар җәмийитиниң камаләт дәриҗилиригә қарап тәрәққий қилиш васитилиридин бири қилип бәлгилигән; әхлақ-пәзиләттә йүксилишиму буниң җүмлисидин санилиду. Қуръан кәрим мусулманлар үчүн пәйғәмбиримиз һәзрити Муһәммәд әләйһиссаламни «Әң яхши үлгә» қилип көрсәткән.**«Силәргә Аллаһни, ахирәт күнини үмүт қилған вә Аллаһни көп яд әткәнләргә – рәсулуллаһ әлвәттә яхши үлгидур»** *(Әһзаб сүриси 21-айәт)*. Бу айәт Аллатаала тәрипидин мусулманларға берилгән чоң тәлимат болуп, мусулманларниң Муһәммәд әләйһиссаламни пүтүн иш-һәрикәтлиридә, гәп-сөзлиридә вә җүрүш-турушлирида үлгә қилип, униңға һәқиқий рәвиштә әгишишни тәләп қилиду. Һәқиқәтән Муһәммәд әләйһисслам адәттики кишиләр вә камаләт дәриҗилиригә йүксилишкә интилидиғанлар үчүн әң яхши үлгидур.

Өз заманисида пәйғәмбәр әләйһиссалам мусулманлар үчүн һаят қайнамлириниң пүтүн саһалиридә роһи җисми билән тирик үлгә болуп өткән болса, пәйғәмбәр әләйһиссалам аләмдин өткәндин кейин, униң шанлиқ һаятини хатирилигән өлмәс әсәрләр нәсилдин нәсилгә йетип келиши нәтиҗисидә, та һазирғичә пүтүн ислам миллити үчүн әң яхши үлгә болуп кәлмәктә. Һазирқи әсирдә мусулманларниң көп санлиғи Муһәммәд әләйһиссаламни һаят қайнамлириниң һәммә саһалиридә толуқ үлгә қилалмиған болсиму, өткән он төрт әсирдин көпрәк тарихтин бери Муһәммәд әләйһиссаламни пүтүн ишлирида үлгә қилип кәлгән бир бөлүк мусулманлар топи үзүлүп қалғини йоқ; гәрчә улар һазирқи заманда сан җәһәттә аз болсиму, қиммити җәһәттә жуқуридур.

Пәйғәмбәр әләйһиссалам мундақ дегән: «Һәр заман мениң үммүтүмдин болған бир бөлүк кишиләр һәқиқәт йолида күрәш қилишни давамлаштуриду, бу иш та қиямәткичә шундақ болиду»
(Имам Муслим ривайити). У йәнә мундақ дегән: «Мениң үммүтүмдин һәр заман бир таипә кишиләр Аллаһ тәаланиң әмрини тутушни давам қилиду, уларға мухалипәтчилик қилғучилар вә уларни на үмүт қойғучилар уларға зиян йәткүзәлмәйду, бу иш та қиямәткичә шундақ давам қилиду» (Бухарий вә Муслим ривайити). Демәк, һәқиқий мусулманлиққа вәкиллик қилалайдиған бир бөлүк чин мусулманлар та қиямәткичә һәр вақит өзини испатлап вә башқиларға үлгә болуп туриду.

4) инсанларниң әхлақини ислаһ қилиш йолида, ислам тәрбийәси қолланған чарә-тәдбирләрниң бири мусулманлар топиниң шәхсләрни гөзәл әхлақ вә есил пәзләтләргә зорлайдиған мәнивий бесимдур. Чүнки һәр қандақ бир инсанлар җәмийитидә шу җәмийәт әзалири болған шәхсләрниң қәлбигә тәсир көрситәләйдиған мәнивий күч вә мәлум дәриҗидә бесим болиду.Әнди җәмийәттики бу мәнивий күч яки бесимниң мәнбии немә дегәндә у болсиму җәмийәттики шәхсләрниң шу җәмийәткә болған еһтияҗи вә шу җәмийәттин күтидиған маддий вә мәнивий мәнпәәтлиридур. Чүнки инсан башқилар билән арилишип яшайдиған иҗтимаий вә мәдәний мәхлуқат болғанлиқтин пәқәт мәлум инсанлар топи ичидә һаят кәчүрүш арқилиқла можут болуп туралайду. Инсанниң җәмийәт билән болған мунасивити униң җәмийәткә болған еһтияҗидин мәйданға кәлгән тәбиий мунасивәттур. Қандақла бир нәрсигә болған еһтияж егилирини өзигә қаритидиғанлиғи һәтта өзигә қул қиливалидиғанлиғи биз реаллиқта көриватқан һәқиқәтләрниң биридур. Әһвал шундақ екән еһтияж егиси болған адәм җәмийәттики кишиләрни қайил қилмиғичә вә уларни рази қилмиғичә җәмийитидин күткәнлирини алалмайдиғанлиғини билгәнлиги үчүн җәмийитидә етибарлиқ кишиләрдин болуш җәмийәттики кишиләрни қайил қилиш арқилиқ уларниң қоллишиға еришиш йолида мәҗбурий һалда җәмийәт кишилириниң йолиға әгишиду-дә уларниң өрпи-адәтлиригә маслишиду улар яқтуридиған қилиқлардин жирақ

турушқа тиришиду. Шундақ қилип у мусулманлар топи яқтуридиған гөзәл әхлақ вә есил пәзиләтләрни аста-аста өзидә йетилдүриду.

Әнди мәнивий еһтияждин сөз ачқинимизда инсанни җәмийити билән бағлап туридиған мәнивий еһияжларниң бири инсандики қәдир-киммәт еһтияжидур. Шуңа нурғун кишиләр башқиларниң қоллишиға һөрмәт-еһтирамиға һәтта махтишиға сазавәр болуш қизғинлиғи билән чин қәлбидин болмисиму яхши ишларни өзлигидин қилишқа өзлирини гөзәл әхлақларға адәтләндирүшкә башқиларниң нәпритини қозғап қоймаслиқ үчүн нәпси һәвәслиридин шәхсий ғәрәзлиридин һәтта бәзи зөрүр мәнпәәтлиридин ваз кечишкә мәҗбур болиду; мундақ инсанлар буларниң һәммисини җәмийәтниң инсан қәлбидики күчи вә бесими йүзисидин қилиду гәрчә мундақ шәкилвазлиқ қилиш инсаний вә исламий әхлақ өлчимигә уйғун кәлмисиму, башқилардин уюлуп болсиму яман ишларни тәрк етишкә, яхши ишларни қилишқа өзини көндүргән адәм, вақитниң өтиши билән аста-аста бу яхши адәтни әхлаққа айландуралайду, йәни яхши ишларни қилиш, гөзәл әхлақлар билән зенәтлиниш, яман вә начар қилиқлардин жирақ туруш униң әхлақиниң бир парчисиға айлинип, қалиду, нәтижидә бундақ адәм гөзәл әхлақ даирисидә иш көрүшни бирәр мәнпәәткә бағлимастинму давамлаштуридиған болуп қалиду.

ИККИНЧИ БӨЛҮМ

БИЗНИҢ ӘХЛАҚИЙ БОРЧИМИЗ

Биз мусулманларниң әхлақий борчимиз алтә түрлүк болуп улар төвәндикичә:
1.Динимизға қаритилған борчимиз.
2. Өзимизгә қаритилған борчимиз.
3. Аилимизгә қаритилған борчимиз.
4.Вәтән вә хәлқимизгә қаритилған борчимиз.
5.Инсанийәткә қаритилған борчимиз.
6. Тәбиәткә қаритилған борчимиз.

ДИНИМИЗҒА ҚАРИТИЛҒАН ӘХЛАҚИЙ БОРЧИМИЗ

Динимизға қаритилған әхлақий борчимиз төрт қисимға бөлүниду:
1) Диний принсипларға қаритилған борчимиз.
2) Аллаһқа қаритилған борчимиз.
3) Пәйғәмбиримизгә қаритидған борчимиз.
4) Қуръан кәримгә қаритилған борчимиз.

Һәр қандақ бир мусулманниң диний принсипларға қаритилған борчини ихчамлиғанда мундақ: дин мәсилилирини тоғра рәвиштә үгиниш, динниң пүтүн буйруғанлири вә тосқанлириға риайә қилип әмәл қилиш арқилиқ үлгилик бир мусулман болуш.

Аллаһқа қаритилған борчимиз

Аллаһқа қаритилған борчимиз қисқичә мундақ: Аллаһ сөйгүсини, униң җазасиға учрап қелиш ховпини қәлбимизгә өзләштүримиз, униң разилиғиға ериштүридиған ишларни қилишқа алдирап, тосқанлиридин жирақ туришимиз, униң бизгә ата қилған сансиз немәтлири үчүн шүкүр ейтип, Аллаһниң яхши бир бәндиси болушқа тиришишимиздин ибарәттур.

Пәйғәмбиримизгә қаритилған борчимиз

Пәйғәмбиримизгә қаритилған борчимиз қисқичә мундақ: пәйғәмбиримизниң муһәббитини қәлбимизгә орнитиш, уни өзимизгә пүтүн ишлиримизда рәһбәр қилиш, динимизни униң чүшәнгинидәк вә у яшиғандәк яшитишқа тиришиш, униң әхлақини өзимизгә үлгә қилиш, униңға дурут вә дуаларни йоллаш вә униң әң яхши үммүти болушқа тиришиштин ибарәттур.

Қуръан кәримгә қаритилған борчимиз

Қуръан кәримгә қаритилған борчимиз қисқичә мундақ: Қуръан кәримниң Аллаһниң сөзи екәнлигини есимиздин чиқармаслиқ билән биллә униңға әдәп билән муамилә қилиш, уни һемишәм тилавәт қилиш, униң мәнасини үгинип, көрсәтмилирини һаятимизда әмәлийләштүрүштин ибарәттур.

Өзимизгә қаритилған борчимиз

Өзимизгә қаритилған борчимиз бәдинимизгә қаритилған борчимиз вә роһимизға қаритилған борчимиз дәп иккигә бөлүниду.

Бәдинимизгә қаритилған борчимиз қисқичә мундақ: бәдинимизниң бизгә Аллаһтин бир аманәт екәнлигини билиш билән биллә уни пакиз тутишимиз, пак вә һалал нәрсиләр билән озуқландуришимиз, ибадәтлиримизни толуқ орунлишимиз, бәдинимизниң сақлиғини сақлашқа әһмийәт беришимиз, бәдинимизни пайдилиқ ишларға ишлитиш вә қиямәт күнидә һәр бир әзаниң бизниң бу дунияда қилған яхши-яман барлиқ ишлиримизға гува болидиғанлиғини әстин чиқармаслиғимиздин ибарәттур.

Роһимизға қаритилған борчимиз

Роһимизға қаритилиған борчимиз қисқичә мундақ: роһимизни исламий етиқат, яхши әхлақ вә гөзәл һис-туйғулар билән безәш билән биллә хата етиқат, начар әхлақ вә яман һис-туйғуларниң роһимизда орун елишидин сақлинишимиздин ибарәттур.

Аилә әзалиримизға қаритилған борчимиз

Аилә әзалиримизға қаритилған борчимиз қисқичә мундақ: аилә җәмийәтниң асаси, инсанларниң тунҗа мәктивидур. Шуңа аилиниң муқимлиғи вә аилә әзалириниң бәхит-саадити үчүн ғәйрәт көрситиш тәләп қилиниду. Аилидики ата-аниға вә башқа чоңларға һөрмәт қилиш вә әдәплик муамилә қилишимиз, уларни рәнҗитип қоюшқа сәвәп болидиған һәр қандақ иш-һәрикәтләрдин жирақ туришимиз вә Аллаһниң разилиғи атиниң разилиғида, җәннәт аниларниң тапини астида екәнлигини унутмаслиғимиз лазим.

Әр-аял вә аилиниң башқа әзалири арисида сөйгү билән һөрмәтни һәр нәрсидин үстүн тутишимиз, аилиниң еһтияҗлирини һалал кәсип вә тоғра йоллар билән тәмин етишимиз, балиларға пүтүн ишларда яхши үлгә болуп, уларни исламий гөзәл әхлақ даириси ичидә яхши тәрбийәлишимиз, балилар оттурисида айримичилиқ қилмастин, һәммигә охшаш яхши муамилә қилишимиз лазим.

Вәтәнгә, хәлқимизгә вә инсанийәткә қаритилған борчимиз

Һәр қандақ хәлиқниң вәтини униң әң қиммәтлик нәрсиси болуп, пул-мелини, җенини вә қиммәтлик һәр нәрсисини пида қилишқа әрзийду; бир мусулманниң вәтини вә хәлқигә қаритилған әң аддий борчи вәтини билән хәлқини дүшмәнлириниң сүйиқәстлиридин җан тикип қоғдиши, вәтинигә вә хәлқигә хиянәт қилмаслиғи вә бу иккисини худди өзиниң аилисидикилирини қоғдиғандәк қоғдишидин ибарәттур.

Пүтүн инсанийәткә қаритилған борчимиз

Пүтүн инсанийәткә қаритилған борчимиз қисқичә мундақ: дунийдики барлиқ инсанлар Адәм әләйһиссалам билән Һавва анимизниң пәрзәнтлиридур; инсанлар инсанлиқ тәрәптин өз ара қериндаштур, шуңа һечбир инсанни вә һечбир милләтни төвән көрмәслик вә камситмаслиқ лазим. Чүнки инсанлар оттурисидики тил, рәң, ирқ пәриқлири Аллаһниң әҗайип қудритини көрситидиған аламәтләрдин санилиду; биз өзимизниң диний етиқатимиз вә мәдәнийитимизни қәдирләш билән биллә башқилар биләнму чиқишип өтүшкә тиришишимиз лазим. Мусулман адәм пүтүн инсанларға уларниң тил, рәң, ирқ, дин вә вәтәнлириниң пәриқлиқ болғанлиғидин қәтъийнәзәр яхши муамилә қилиду, чәткә қақмайду, камситмайду, уларға ярдәм қилиду вә яхшилиқ тиләйду. Амма мусулманларниң диниға зиянкәшлик қилған яки уларниң диярлириға хирс қилмақчи болғанларға қәтъий қарши туриду.

Тәбиәткә қаритилған борчимиз

Аллаһ яратқан җанлиқ-җансиз һәр қандақ нәрсиниң биз инсанлар үчүн беваситә яки васитилик һалда алаһидә вәзиписи вә пайдиси бар. Биз можудатларниң һәр бириниң бизгә қанчилик пайдилиқ екәнлигини һәр вақит биләлмәслигимиз мүмкин. Амма, Аллаһ һечбир нәрсини бекарға яратқан әмәс, шуңа можудатлардики гөзәлликләрни вә яритилишидики һекмәтләрни билишкә вә пайдилинишқа тиришишимиз, Аллаһ яратқан можудатларниң пайдисини көргинимиздә Аллаһқа шүкүр қилишимиз вә Аллаһ тәбиәткә бәкиткән тәңпуңлуқни бузмаслиғимиз лазим. Тәбиәт – Аллаһ тәаланиң сәнъитидур. Аллаһ тәала тәбиәтни инсанийәтниң мәнпәәти үчүн яритип бәргән; Һәр қандақ бир мусулманниң тәбиәткә қаритилған борчи тәбиәттин йоллуқ һалда пайдилиниш, уни булғиништин, кирлиништин вә бузулуштин асраш, уни сөйүш вә қоғдаштин ибарәттур.

ГӨЗӘЛ ӘХЛАҚЛИҚ МУСУЛМАННИҢ СҮПИТИ

Гөзәл әхлақлиқ бир мусулман мундақ болиду:

1) ислам дининиң асасий әқидилиригә чин көңлидин ишиниду.

2) Аллаһниң буйруған ибадәтлирини орунлайду.

3) ибадәтләрни пәқәт Аллаһ разилиғиға еришиш үчүн қилиду.

4) Аллаһ мәнъий қилған ишлардин жирақ туриду.

5) һәр кимгә гөзәл әхлақ даирисидә муамилә қилиду.

6) пәйғәмбиримизни сөйиду.

7) Қуръан кәримни тилавәт қилиш билән көп мәшғул болиду, униң мәнасини билишкә тиришиду вә көрсәтмиси бойичә әмәл қилиду.

8) вужудини пакиз вә һалал нәрсиләр билән озуқландуриду, йемәк-ичмәклиридә һарам вә зиянлиқ нәрсиләрдин жирақ туриду.

9) роһини гөзәл туйғулар билән толтуриду, қәлбидин бузуқ хиял вә яман ғәрәзләргә орун бәрмәйду.

10) ата-анисиға әң алий еһтирам билән яхши муамилә қилиду, уларни рәнҗитип қоюштин сақлиниду.

11) аилә чоңлириға, урук-туққанлириға, холум-хошнилириға вә достлириға яхши муамилә қилиду.

12) балилириға вә жорисиға әң есил муамилидә болиду, уларниң ғемини йәйду, уларниң бәхит-саадити үчүн тиришиду, балилириниң яман адәтлиригә көнүп қелишниң алдини алиду.

13) мусулманларни өз қериндашлиридәк сөйиду вә улар билән яхши өтиду, житимларниң бешини силайду, аҗизларға ярдәм қилиду.

14) Хәлқиниң вә вәтининиң мәнпәәтини өзиниң шәхсий мәнпәәтидин үстүн билиду.

15) өзиниң етиқатида вә мәйданида мустәһкәм туриду, башқа дин әһлигә вә уларниң етиқатлириға һөрмәт қилиду.

16) пүтүн инсанийәткә вә һәр қандақ бир җан егисигә меһри-шәпқәтлик болиду.

17) тәбиәтни асрайду, муһит тазилиғиға әһмийәт бериду.

18) дуния вә ахирәтлиги үчүн пайдилиқ болған илимләрни егиләштин зерикмәйду.

19) һәр ишта раст сөзлүк, сәмимий, вападар, вижданлиқ вә ғурурлуқ болиду.

20) дуния вә ахирәтлик тәңпуңлуқни сақлайду, аилисиниң еһтияҗлирини қамдаш йолида һеч өлмәйдиғандәк ишләйду, амма ахирәтлиги үчүн әтә өлидиғандәк ибадәт қилиду.

ГӨЗӘЛ ӘХЛАҚЛИҚ МУСУЛМАН ҚИЛМАЙДИҒАН ИШЛАР

Гөзәл әхлақлиқ бир мусулман төвәндикиләрни қилмайду:

1) ислам етиқатиға зит келидиған пикир-еқимларни қобул қилмайду.

2) исламда буйрулған әмәл-ибадәтләрни тәрк әтмәйду, гуна-мәсийәт ишлимәйду.

3) җәмийәттики әхлақсиз кишиләргә әгәшмәйду, уларға нәсиһәт қилишниму унутмайду.

4) ялған сөзлимәйду, сахтипәзлик қилмайду, ғевәт қилмайду, төһмәт қилмайду.

5) һарақ ичмәйду, тамака чәкмәйду, өсүм билән муамилә қилмайду, бирәвниң һәққини йемәйду.

6) бирәвгә өчмәнлик, дүшмәлик, көрәлмәслик қилмайду, кишиләрни мәсхирә қилмайду.

7) ата-анисини қахшатмайду, аилисидикиләргә қаттиқ қол болмайду.

8) һорун, тириктап, бехил, намәрт, уятсиз, тузкор болмайду.

9) пурсәтпәрәс, һелигәр, алдамчи, отқуйруқ, чеқимчи болмайду.

10) вәтинигә, миллитигә вә қовум-қериндашлириға хиянәт қилмайду.

ӘХЛАҚНИ ӨЗГӘРТИШ МҮМКИНМУ?

Әхлақни өзгәртиш тамамән мүмкин; тәрбийә билән яман вә начар әхлақларни гөзәл вә есил әхлақларға өзгәрткили болиду, әгәр ундақ болмиса тәрбийәниң немә әһмийити болсун?! Пәйғәмбиримиз һәзрити Муһәммәд әләйһиссалам мундақ дегән: «Илим үгиниш билән, әхлақ бәрпа қилиш билән, сәвирчанлиқ билән һасил болиду» (Имам Бухарий ривайити). Худди адәмниң бовақ вақтидики нақис вә вә йетәрсиз бәдини ғизалиниш арқилиқ аста-аста тәкамуллашқиниға охшаш, униң әхлақиму гөзәл әхлақларни үгиниш вә өзигә өзләштүрүш йолида тиришиш арқилиқ тәкамуллишиду.

ЙЕГАНӘ ҮЛГӘ МУҺӘММӘД ӘЛӘЙҺИССАЛАМДУР

Пәйғәмбиримиз һәзрити Муһәммәд әләйһиссалам барлиқ яхши ишларда, пүтүн инсанийәт үчүн әң яхши үлгә болғинидәк, гөзәл әхлақ, пәзиләт, алийҗанаплиқ қатарлиқларниң һәммисидә әң яхши үлгидур. Шуңа Аллаһ тәала мусулманларни һәр ишта Муһәммәд әләйһиссаламни үлгә қилишқа буйруп: **«Силәргә Аллаһни, ахирәт күнини үмүт қилған вә Аллаһни көп яд әткәнләргә – рәсулуллаһ әң яхши үлгидур»** *(Әһзаб сүриси 21-айәт)*. Мәлумки, Муһәммәд әләйһиссалам йәр йүзидә инсан еһтияҗлиқ болған пүтүн ишларда, үлгә қилип әгишишкә әрзийдиған бирла шәхстур. Ундақта, биз алди билән Муһәммәд әләйһиссаламни тонушқа муһтаҗмиз, чүнки өзини тонумастин, уни үлгә қилғили болмайду.

ПӘЙҒӘМБӘР ӘЛӘЙҺИССАЛАМНИҢ ӘХЛАҚИДИН ӨРНӘКЛӘР

Пәйғәмбиримизниң әхлақи Қуръан кәрим еди. У Аллаһниң әмригә бойсунушта, ибадәтләрни орунлашта, Аллаһ мәнъий қилған ишлардин жирақ турушта, барчә яхши ишларни қилишта инсанларниң алдинқиси еди. У гөзәл әхлақ җәһәттиму пүтүн инсанийәтниң алдиға өтүп кәткәнликтин, инсанийәтниң иптихарлиқ үлгисигә айланған еди. Пәйғәмбиримизниң гөзәл әхлақ униң пүтүн һаятидики барлиқ иш-излирида ипадиләнгән болуп, төвәндики мавзуларда техиму рошән көргили болиду:

1) Аллаһқа қарита әхлақи
2) инсанийәткә қарита әхлақи
3) мусулманларға қарита әхлақи
4) аилисидикиләргә қарита әхлақи
5) балиларға қарита әхлақи
6) дүшмәнлиригә қарита әхлақи
7) уруш вақтидики әхлақи
8) һайванларға қарита әхлақи
9) муһит вә тәбиәткә қарита әхлақи
10) сөһбәтдашлириға қарита әхлақи

Муһәммәт әләйһиссаламниң Аллаһқа қарита әхлақи

Муһәммәд әләйһиссалам Аллаһни әң яхши тонуған, уни һәқиқий мәнада қәдирлигән вә униңға болған бәндичилик борчини вайиға йәткүзгән зат еди. У Алллаһни һәммидин бәк улуқлатти, һемишәм Аллаһниң рәһмитидин үмүтлиниш вә ғәзивигә учраштин сақлиништин ибарәт тәңпуңлуқни сақлатти; пүтүн һаятини вә дунияликтики қиммәтлик һәр нәрсисини Аллаһниң йолиға аташта инсанийәткә үлгә еди. Аллаһтин кәлгән хошаллиқ үчүн униңға шүкүр қилатти, униңдин кәлгән мусибәт яки ғәм-қайғу үчүн униңдин сәвир тиләтти. Аллаһ ата қилған қисмәткә көңлидин рази болатти, илгирики вә кейинки барлиқ гуналири мәғпирәт қилинған туруп, кечилири Аллаһқа намаз оқуп путлири ишшип кетәтти.

Муһәммәд әләйһиссаламниң инсанийәткә қарита әхлақи

Муһәммәд әләйһиссаламниң пүтүн аләмләргә рәһмәт болуп әвәтилгәнликтин, иман ейтқан вә ейтмиған пүтүн инсанларға рәһим-шәпқәт, кәңчилик, кәчүрүм, азадилик вә һөрлүкни дуния тарихида тунҗа болуп тәшвиқ қилған һәм әмәлийити билән тәдбиқ қилған заттур. У пүтүн инсанийәтни сөйгәнлигидин һемишәм уларниң һидайәт тепип ниҗатлиққа еришишигә тиришатти вә уларға яхшилиқ тиләтти, униң гөзәл әхлақини дүшмәнлириму бирдәк етирап қилатти.

Муһәммәд әләйһиссаламниң мусулманларға қарита әхлақи

Муһәммәд әләйһиссалам мусулманларға әң меһри-шәпқәтлик, әң көйүмчан зат еди. Қуръан кәримдә униң әхлақи алаһидә мәдһийилинип: «Сән һәқиқәтән гөзәл әхлақлиқсән» дейилгән. Қуръан кәримдә униң мусулманларға болған әхлақи мундақ кәлгән: **«Аллаһниң рәһмити билән сән уларға мулайим болдуң; әгәр қопал, бағри қаттиқ болған болсаң, улар чөрәңдин тарқап кетәтти»** *(Ал имран сүриси 159-айәт)*.

Муһәммәд әләйһиссаламниң аилисидикилиригә қарита әхлақи

Муһәммәд әләйһиссалам аилисидикилиригә әң яхши муамилә қилидиған, әң үлгилик бир әр, әң шәпқәтлик бир ата вә интайин мәсъулийәтчан бир аилә башлиғи еди. Имам Муслим ривайәт қилған һәдистә,

саһабиләрниң: «Аялларға меһрибанлиқ қилишта пәйғәмбәр әләйһиссаламдин артуқ бирәвни көрмидуқ» дегәнлиги қәйт қилинған. Пәйғәмбәр әләйһиссалам башқиларниму бу яхши әхлаққа чақирип: «Силәрниң әң яхшилириңлар, өз әһлигә әң яхши муамилә қилидиғанлардур, мән өз әһлигә әң меһрибан кишиңлармән» дегән (Ибни Маҗә ривайити).

Пәйғәмбәр әләйһиссалам дөләтниң рәиси, дин вә дунуялиқ ишларниң рәһбири, әскәрләрниң қомандани, мечиттә мусулманларниң имамлиғи қатарлиқ еғир жүкләр вә мәсъулийәтләр үстигә жүкләнгән туруп, бу ишларниң һәммисини жайида вә толуқ орунлиғанниң сиртида, аилиси еһтияҗлиқ болған сөйгү-муһәббәт, өй ишлирида аялларға ярдәмлишиш, уларниң хошаллиғи вә дәртлирини аңлашқа вақит айриш вә уларниң көңлини елиштин ибарәт аилисигә мунасивәтлик борчиниму һеч унтуп қалматти.

Пәйғәмбәр әләйһиссалам аялларниң ислам динидики қәдир-қиммитини наһайити яхши билгән вә уларға көйүнгәнликтин, өй ишлирида аяллириға ярдәмлишәтти, уларға еғирлиқ салматти, өзиниң кийимлирини өзи ямап, бәзидә өзи жуюп кийәтти, йемәк-ичмәклирини көп һалларда өзи тәйярлатти. Пәйғәмбәр әләйһиссаламниң аяли һәзрити Айшә рәзийәллаһу әнһа пәйғәмбәр әләйһиссламниң өйидә қилидиған ишлири тоғрилиқ соралғинида: «Рәсулуллаһ өйидә башқа инсанларға охшаш бир инсан еди, өзиниң кийимини өзи яматти, маллирини өзи сағатти, өзиниң ишлирини өзи қилатти» дәп җавап бәргән (Имам Әһмәд ривайити). У йәнә бир қетим «Рәсулуллаһ өйидә немә иш қилатти» дәп соралғинида: «Рәсулуллаһ өйидә аилисиниң ишлирини қилиш билән болатти, намаз вақти болған һаман мечиткә чиқип кетәтти» дәп җавап бәргән (Имам Бухарий ривайити).

Инсанийәтниң үлгиси болған улуқ пәйғәмбиримизниң әхлақи алдида бизниң уйғур әрлиримиз нәдә? «Әр киши тамақ әтсә болмайду», «Әр киши кир жуса болмайду» вә «Әр киши бала бақса болмайду» дегәнләрни ким ейтипту? Биз пәйғәмбиримизгә әгишәмдуқ яки ислам әхлақиға зит келидиған начар адәтлиримизгиму?! Қолида балисини көтирип маңған яки очақ бешиға кәлгән әрни әйипләйдиған начар адәтниң һазирму бәзи уйғурлар арисида һөкүм сүриватқанлиғи һәқиқәтән әҗәплинәрлик вә сәскинәрлик иш.

Муһәммәд әләйһиссаламниң балилириға қарита әхлақи

Пәйғәмбәр әләйһиссалам һәр кишигә униң әқли вә сәвийәсигә мунасип муамилидә болатти, балиларни хошал қилишни бәкму яхши көрәтти; балиларниң қийнилип қелишиға зади чидап туралматти, һемишәм житимларниң бешини силатти, бәзидә балиларниң әқлигә маслишип улар билән оюн ойнатти, балиларму бу үлгилик пәйғәмбәрни өз ата-анисидинму бәк сөйәтти вә һемишәм униң билән биллә болушни халатти. Бир адәм пәйғәмбәр әләйһиссаламға: «Я рәсулуллаһ! Сиз балиларни сөйидикәнсиз, мениң он балам бар, һазирғичә бириниму сөйүп бақмидим» дегәндә, пәйғәмбәр әләйһиссалам униң таш жүригигә ечинип: «Кишиләргә рәһим-шәпқәт қилмиғанларға Аллаһ рәһим қилмайду» дегән (Бухарий вә Муслим ривайити).

Муһәммәд әләйһиссаламниң дүшмәнлиригә қарита әхлақи

Пәйғәмбәр әләйһиссалам дүшмәнлиригиму наһайити меһри-шәпқәтлик зат болғанлиқтин, улар ичидиму чоңқур һөрмәткә егә еди; дүшмәнлири униң чақирған динини инкар қилған болсиму, Муһәммәд әләйһиссаламниң гөзәл әхлақини, растчиллиғини вә инсанийәттә болушқа тегишлик меһри-шәпқәт, рәһимдиллиқ, адаләт вә башқиму барлиқ есил сүпәтләрниң униңда мужәссәмләнгәнлигини иқрар қилатти. Пәйғәмбәр әләйһиссалам билән униң саһабилиригә еғир зулумларни салған, уларни әң вәһший қийин-қистақларға алған, һәттә уларни жутлиридин қоғлап чиқарған, буни аз дәп уларниң мал-мүлүклирини халиғанчә талан-тараҗ қилған, өйлирини көйдүрүп ташлиған Курәйш қәбилиси башчилиғидики Мәккилик әрәпләр Мәккә азат болған күни бир тәрәптин Муһәммәд әләйһиссаламниң уларни қандақ еғир җазаларға тартидиғанлиғини күтсә, йәнә бир тәрәптин меһри-шәпқити һәммигә умум болған бу улуқ затниң шәпқитигә тәлмүрүп, қаттиқ қоркунуч ичидә турғинида, пәйғәмбәр әләйһиссламниң уларни: «Тарқилиңлар, азатсиләр» дегәнлиги, Мәккиниң уруш җинайәтчилиридин бири болған, Муһәммәд әләйһиссаламға қаттиқ өчмәнлиги билән тонулған вә барчә еғир җинайәтләрниң һәммисини ишлигәнниң сиртида, пәйғәмбәр әләйһиссаламниң қизи Зәйнәп рәзийәллаһу әнһани уруп қосиғидики балисини чүшириветкән Һибар ибни Әсвәд дегән адәмни кәчүриветкәнлиги инсанийәт тарихида көрүлмигән бир кәчүрүм болғанлиқтин, әрәпләр топ-топ болуп өз ихтияри билән ислам диниға киришкә башлиған вә әрәп йерим арали қисқа муддәт ичидә ислам дияриға айланған.

Муһәммәд әләйһиссаламниң уруш вақтидики әхлақи

Муһәммәт әләйһиссалам мәсилини урушсиз һәл қилишқа тиришатти, пәқәт уруш қилиштин башқа чарә қалмиған яки дүшмәнләр бесип кәлгән вақиттила уруш қилишни қарар қилатти. Пәйғәмбәр әләйһиссалам һәр

қетим урушқа чиқиштин авал мусулман әскәрлиригә йолйоруқ берип: «Силәргә тиғ тәңлимигәнләрни, яшанғанларни, аялларни, балиларни өлтүрмәңлар! Зираәтләрни набут қилмаңлар, дүшмәнләрниң бәдәнлирини парчилимаңлар, әсирләрни хорлимаңлар» дәп җекиләтти.

Муһәммәд әләйһиссаламниң һайванларға қарита әхлақи

Муһәммәд әләйһиссаламниң шәпқити инсанларғила әмәс, бәлки һайванларғиму тегишлик еди; нан, су бәрмәстин бағлап қойғанлиғи түпәйли өлгән бир мөшүк сәвәплик бир мөмүнә аялниң дозихи болуп кәткәнлигини, бир бузуқ аялниң уссузлиқтин тилини чиқирип турған бир иштни өтүгини селип, қудуқтин су елип суғарғанлиғи үчүн җәннити болуп кәткәнлигини мусулманларға сөзләп бериш арқилиқ барлиқ җан егилиригә рәһим-шәпқәт қилишни үгәткән зат Муһәммәд әләйһиссаламдур.

Бир һайванниң өлүмигә сәвәп болғанлиқ түпәйли бир мөмүнә аялниң дозаққа, бир һайванниң җенини қутқузуп қойған бир бузуқ аялниң бу яхшилиғи үчүн җәннәткә лайиқ болғанлиғидин ибарәт бу аддийғинә қиссә чоңқур мәнаға егә болуп, бизгә шәпқәтниң Аллаһ тәаланиң дәргайида қанчилик катта орни бар екәнлигини чүшәндүрүп бериду. У һайванларни боғузлиғандиму уларға шәпқәт көрситишни буйруған еди; у мундақ дегән: «Аллаһ һәммә нәрсигә рәһмәтни йезиватқән, мал боғузлиғанда мални қийнимастин яхши боғузлаңлар». Бир адәмниң пичақни қойниң көзигә көрситип туруп биләватқанлиғини көрүп қелип униңға: «Пичақни малға көрсәтмә! Уни икки қетим өлтәрмәкчимусән?» дәп кайиған.

Пәйғәмбәр әләйһиссаламниң муһит вә тәбиәткә қарита әхлақи

Муһәммәд әләйһисслам муһит тазилиғини вә тәбиәт саплиғини сақлашқа әң зор әһмийәт бәргән зат болуп, «Пакизлиқ – иманниң йеримидур» дегән принсипни елан қилиш арқилиқ, өй ичини, кийим-кечәкләрни вә бәдәнни пакиз тутушқа буйруған; намаз оқуш, Қуръан тилавәт қилиш, Кәбини тавап қилишқа охшиған ибадәтләрни таһарәттин ибарәт пакизлиқ билән орунлашқа, көпчилик топлишидиған орунларға жуюнуп, хушбуй нәрсиләрни чечип беришқа әмр қилған. Мундин башқа һәҗ вә өмрә қилғучиларниң Мәккиниң дәл-дәрәқлирини, өсүмлүклирини вә зираәтлирини кесиштин вә жулуштин мәнъий қилғанлиғи, уруш вақтида әскәрләрниң зираәтләрни набут қилмаслиғини, дәл-дәрәқләрни кәсмәслигини вә от қоймаслиғини қаттиқ җекигәнлиги пәйғәмбәр әләйһиссаламниң тәбиәтни қанчилик сөйидиғанлиғи вә уни асрашқа қанчилик әһмийәт беридиғанлиғини көрситиду.

Пәйғәмбәр әләйһиссаламниң сөһбәтдашлириға қарита әхлақи

Пәйғәмбәр әләйһиссалам өзиниң алий пәзилити вә гөзәл әхлақи билән сөһбәтдашлирини өзигә җәлип қиливалатти, униң билән бир қетим сөһбәтлишиш пурситигә егә болған адәм қайта сөһбәтлишишни арман қилатти; қисқиси, униң сөһбитигә тойматти. Пәйғәмбәр әләйһиссалам бирәв билән сөһбәтләшкәндә униң сөзини бөлмәтти вә бундақ қилишни әхлақсизлиқ дәп биләтти, сөзләватқан кишидин һечвақит үзини башқа тәрәпкә буриматти, униң сөзини диққәт билән аңлатти, қарши тәрәпниң әдәпсизлигигә һәргизму аччиқлинип кәтмәтти. Пәйғәмбәр әләйһиссалам интайин кичик пеил вә толиму кәмтәр зат болуп, кишиләрниң униңға башқа милләтләр каттилириға орнидин турғандәк, орунлиридин турушини яқтурматти; олтарғанда адәттики кишиләрдәк қәйәрдә орун болса шу йәрдә олтуратти, аҗизларни вә кәмбәғәлләрни хор көрмәтти, уларни яхши көрәтти, уларниң бешини силатти.

<u>**ҮЧИНЧИ БӨЛҮМ**</u>

ГӨЗӘЛ ӘХЛАҚЛАР

СӨЙГҮ ВӘ УНИҢ ҚИММИТИ

Сөйгү – һаятлиқниң җени, қәлбниң зенити вә бәхитниң капалитидур. Сөйгүниң қиммитини тонуғанлар: «Дунияда сөйгү умумлишидиған болса, инсанлар нә адаләткә, нә қанунға муһтаҗ болмиған болатти» дегән екән қедимдә. Улуқ алим Җалалиддин Румий мундақ дегән екән: «Сөйгү – аччиқни татлиққа, тупрақни алтунға, кирни саплиққа, кесәлни сақлиққа, түрмини бостанға, ғәзәпни шәпқәткә айландуридиған, төмүрни еритидиған, ташни юмшитидиған, өлүкни тирилдүридиған вә униңға аби һаят беғишлайдиған бир мөҗүзидур».

Сөйгүләрниң әң чоңи Аллаһ сөйгүсидур

Сөйгүләрниң әң чоңи Аллаһ сөйгүсидур. Чүнки сөйгү-муһәббәт көпинчә қарши тәрәпниң сөйгүси яки униңдики қайил қиларлиқ сүпәтләр яки униңдин көргән зор яхшилиқлар түрткиси билән қәлбкә орнайдиған нәрсә. Һалбуки, Аллаһ тәалада сөйгү-муһәббәткә түрткә болидиған амилларниң һәммиси толиғи билән бар, мәсилән: Аллаһ тәала бәндилиригә бәкму шәпқәтлик вә толиму меһрибан заттур.Униң бу шәпқитини вә меһрибанлиғини әқли бар инсан Аллаһ тәаланиң уни ана қарнидики вақтидин тартип таки чоң болуп, яшап өлгинигә қәдәр қандақ пәрвиш қилидиғанлиғини әлвәттә чүшиниду. Шуңа пәйғәмбәр әләйһиссалам қучиғида балиси бар бир аялни көрситип туруп, саһабилиридин: «Бу аялни балисини отқа ташлашқа рази болиду, десәм ишинәмсиләр?» дәп сориғанда, саһабиләр: «Бу аял һәргиз балисини отқа ташлашқа рази болуп туралмайду» дәйду; андин пәйғәмбәр әләйһиссалам уларға: «Билиңларки, Аллаһ бәндилиригә мошу аялниң балисиға болған меһрибанлиғидинму бәк меһрибандур» дегән (Имам Бухарий ривайити).

Аллаһ тәаланиң инсанларни икки аләмлик бәхит-саадәт йолиға башлаш үчүн уларға шәпқәт пәйғәмбири болған һәзрити Муһәммәд әләйһиссаламни әвәткәнлиги вә һидайәт мәнбии болған Қуръан кәримни чүшүргәнлиги, гунакарларниң товва қилип, өзлирини ислаһ қиливелишиға пурсәт берип, уларни дәрһалла җазалимайдиғанлиғи вә товвиниң ишигини та қиямәткичә очуқ қойғанлиғиму Аллаһ тәаланиң бәндилиригә болған меһрибанлиғиниң ипадисидур. Сөйүш үчүн қайил қиларлиқ сүпәтләрдин сөз ачсақму, Аллаһ тәала пүтүн сүпәтлиридә, иш-паалийәтлиридә вә тәдбирлиридә әң мукәммәл йеганә зат. Пүтүн гөзәлликләр, мукәммәлликләр вә барлиқ яхшилиқларниң мәнбии Аллатааладур.

Сөйүш үчүн түрткә болидиған яхшилиқтин сөз ачқандиму, Аллаһ тәала әң мукәммәл сөйгүгә лайиқ йеганә заттур. Инсан характери униңға яхшилиқ қилғанға һөрмәт қилиш вә уни сөйүшни тәбиий борч дәп билиду. Дунияда қайси бириниң яхшилиғи инсанни йоқтин бар қилип, әң чирайлиқ шәкилдә яратқан, униңға әқил-идрәк ата қилип, барчә мәхлуқатлардин һөрмәтлик һәм қудрәтлик қилған вә уни каинатниң ғоҗайини қилип бәлгиләп, һәммини униңға бойсундуруп бәргән кәрәмлик, шәпқәтлик Аллаһниң яхшилиқлириға йетәклисун?!

Аллаһ сөйгүсиниң қиммити

Аллаһ сөйгүси иманниң асаслиқ тәркиви, һәқиқий мүмкинликниң ипадиси, ибадәтләрниң әң каттиси, сөйгүләрниң әң есили, һәқиқий мусулманлиқниң ипадисидур. Шуңа Аллаһ тәала Қуръан кәримдә: **«Мөмүнләр Аллаһни һәммидин артуқ дост тутқучидур»** дегән *(Бәқәрә сүриси 165-айәт)*. Пәйғәмбәр әләйһиссалам униң әһмийитини баян қилип мундақ дегән: «Кимки униңда үч нәрсә болидикән, у иманниң һалавитини тетиған болиду: биринчиси, Аллаһ вә униң пәйғәмбири униң үчүн һәммидин сөйүмлүк болуши; иккинчиси, бирәвни дост тутса уни пәқәт Аллаһниң разилиғини көзләп дост тутидиған болуши; үчинчиси,мусулманлиқтин кейин капир болушни, худди отқа ташлинишни яман көргәндәк яман көридиған болуши»
(Имам Бухарий ривайити).

Чүнки, Аллаһ тәала сөйгү-муһәббәтниң йеганә мәнбиидур; дуниядики пүтүн сөйгүләр Аллаһ тәаланиң чәксиз сөйгүсидин бир тамчә болған һалда, Аллаһ тәаладин кәлгән, қәлбләргә сөйгү отини салғучиму Аллаһ тәаладур.

Аллаһ сөйгүси немә билән ипадилиниду?

Аллаһ сөйгүси униңға һәқиқий рәвиштә итаәт қилиш, пүтүн һаят қайнамлирида униң көрсәтмилирини дәстур қилип әмәл қилиш билән ипадилиниду.

Пәйғәмбәр сөйгүси

Пәйғәмбәр сөйгүси Аллаһ сөйгүсидин қалса әң әһмийәтлик сөйгү болуп, иманниң бир парчисидур. Аллаһ тәала тәрипидин инсанийәтни дуния вә ахирәтниң бәхит-саадәтлиригә ериштүрүшкә кепиллик қилидиған ислам динидин ибарәт һәқ динни елип келиш арқилиқ инсанларни куприниң зулмәтлиридин қутулдуруп, иманниң парлақ нуриға башлап чиққан вә барлиқ яхши ишларниң бирдинбир үлгиси болған һәзрити Муһәммәд әләйһиссаламдинму сөйүмлүк ким болсун?! Шуңа пәйғәмбәр әләйһиссалам мундақ дәп көрсәткән: «Силәрниң һечбириңлар мени атисидин, балисидин вә барлиқ кишилиридин артуқ сөймигичә мөмүн болалмайду» /Имам Бухарий ривайити/.

Пәйғәмбәр сөйгүси қандақ ипадилиниду?

Пәйғәмбәр сөйгүси дин вә дунияліқ пүтүн ишларда Муһәммәд әләйһиссаламниң йолиға әмәлий рәвиштә әгишиш вә уни һәқиқий мәнада үлгә қилиш билән ипадилиниду.

Вәтән сөйгүси

Аллаһ тәала вә униң пәйғәмбириниң сөйгүсидин қалса, әң шәрәплик вә улуқ сөйгү – Вәтән сөйгүсидур. Һәқиқий мусулман киши өз вәтинигә садиқ болиду; чүнки, мусулманлиқниң тәқәззаси вападарлиқни тәләп қилиду. Худди ибадәтләрму инсанни башқа мәхлуқатлардин алаһидә пәриқлиқ бир мөҗүзә сүпитидә яритип, униңға бу каинатниң яхшилиқлирини вә йәр йүзиниң ғоҗайинлиғини ата қилған кәрәмлик Аллаһқа шүкүр вә миннәтдарлиқ изһар қилиш йүзисидин қилинидиған бир вапа борчи болғандәк, вәтәнни сөйүш вә униң йолида мал-мүлкини, җенини вә һәр қандақ нәрсисини пида қилиш һәр қандақ бир пуханиң уни иллиқ қойнида өстүрүп йетилдүргән ана вәтәнгә өтәшкә тегишлик вапа борчидур.

Виждланлиқ инсан вәтинини сөйиду

Виждланлиқ инсан вәтинини сөйүшни инсанлиқ борчи дәп билиду, чүнки инсан характери яхшилиққа яхшилиқ қайтурушни, яхшилиқ қилғанни сөйүшни тәбиий зөрүрийәт дәп тонуйду. Дунияда инсан үчүн униңға иллиқ бағрини ечип, уни түрлүк немәтлири билән күтүвалған, уни барчә яхшилиқлиридин бәһримән қилған, көкси-қарни кәң таша ана вәтинидинму сөйүмлүк бири барму? Яхшилиқни яхшилиқ қилиш билән қайтуруш үчүн униңдинму әла бири барму?!

Вападар инсан чоқум өз вәтинини сөйиду, чүнки, һәр кимниң өз вәтини худди анисиниң қойнидәк иссиқ вә юмшақтур. Шуңа уни «Ана вәтән» дәймиз. Анимиз ховупқа учриса бизниң қанчилик беарам болуп кетидиғанлиғимиз вә уни қутқузуш үчүн җиддий иш қилидиғанлиғимиз ениқла турған йәрдә, вәтәнму шундақ қәдирлик вә қиммәтлик анимиздур, чүнки, аниларни өстүргән тупрақму әнә шу Ана вәтән әмәсму?!

Мусулманларниң өз ара сөйгүси

Һәзрити Муһәммәд әләйһиссалам: «Аллаһ тәаланиң нами билән қәсәм қилимәнки, силәр мөмүн болмиғичә җәннәткә кирәлмәйсиләр, бир-бириңларни сөймигичә мөмүн болалмайсиләр» /Имам Муслим ривайити/. Мусулман адәм кишиләргә уларниң рәңги, тили, ирқи, дини вә вәтәнлириниң охшаш болмиғанлиғи сәвәплик дүшмәнлик мәвқәсидә болмайду. Чүнки ислам дини нәзәридә, пүтүн инсанлар һәзрити Адәмдин, Адәм болса тупрақтин яралғандур. Уларниң арисидики тил, рәң, ирқ пәриқлири пәқәт Аллаһ тәаланиң чәксиз қудритини вә гөзәл сәнъәтлирини көрситидиған бирәр аламәтләрдур. **«Аллаһниң қудритини намайән қилидиған аламәтләрдин бири, асманларни вә зиминларни яратқанлиғи, тилиңларниң, рәңгиңларниң охшимиғанлиғидур; шубһисизки, буниңда билидиғанлар үчүн ибрәтләр бардур»** *(Рум сүриси 22-айәт)*.

Тәбиәт сөйгүси

Тәбиәт – Аллаһ тәаланиң сәнъитидур. Аллаһ тәала тәбиәтни инсанийәтниң мәнпәәти үчүн яритип бәргән; униңдин пайдилиниш, уни асраш, уни сөйүш вә қоғдаш динимизда гөзәл әхлақлардин санилиду. Тәбиәт биз инсанлардәк тузкор әмәс, бәлки у вә униңдики барлиқ шәйъиләр өз тиллири билән Аллаһ тәалани улуқлайду, уни мәдһийәләйду. Қуръан кәрим бу һәқиқәтни баян қилип мундақ дәйду: **«Йәттә асман-зимин вә улардики мәхлуқатлар Аллаһниң нуқсансизлиғини сөзләйду,** (каинаттики) **қандақла нәрсә болмисун, Аллаһни барчә нуқсанлардин пак дәп мәдһийәләйду, лекин силәр** (тилиңлар охшаш болмиғанлиқтин) **уларниң мәдһийәсини сәзмәйсиләр»** *(Исра сүриси 44-айәт)*.

Аллаһниң қудрәт-камали, гөзәл сәнъәтлири, немәтлириниң түрлири йезилған. Мусулман киши тәбиәтни Аллаһ тәаланиң сәнъити болғанлиғи етибари билән сөйиду, уни һәр қетим көргинидә, униңда Аллаһ тәаланиң чәксиз қудрити вә илим-һекмитиниң излирини көриду, нәтиҗидә, униң Аллаһ тәалани тонуши ашиду, имани күчлиниду. Шуңа Қуръан кәримниң көплигән айәтлири кишиләрни тәбиәтниң һәрхил мәнзирилиригә қарап тәпәккур қилишқа чақирмақта.

ҺӘҚИҚӘТНИ СӨЙҮШ

Һәқиқәтни сөйүш һәммә адәмниң шиари, лекин әмәлийәттә һәммә адәм һәқиқәтни сөйәләмду? Тәбиийки, һәқиқәтни еғизда сөйгәнлик һечнәрсигә яримайду, һәқиқәтни көңүлдә сөйгәнликму ишқа яримайду, бәлки һәқиқәтни әмәлий һәрикити билән чин қәлбидин сөйүш тәләп қилиниду. Биз мусулманлар һәқиқәтни еғизимизда сөйгәндәк әмәлийитимиздә сөйәлигән болсақ һалимиз башқичә болған болар еди, әлвәттә. Худди исламниң алтун дәвирлиридики мусулманлардәк яки кейинкиләрдәк, һеч болмиғанда.

Мәлумки, «Һәқиқәтни сөйүштин» ибарәт бу гөзәл әхлақ барчә гөзәл әхлақларниң баш таҗиси вә җәвһиридур. «Һәқиқәтни сөйүш» тин ибарәт бу гөзәл әхлақтин һәқиқәт үчүн өз мәнпәәтини қурбан қилиш, растчиллиқ, адаләт, вападарлиқ, ишәшлик болуш, сәмимийлик, вәдисидә туруш қатарлиқ көплигән гөзәл

әхлақлар түрлинип чиқиду. Һәқиқәт йолида өз мәнпәәтини қурбан қилиш һәқиқәтни сөйгәнликниң әң растчил вә көрүнәрлик ипадисидур. «Һәқиқәтни сөйүш» тин ибарәт бу гөзәл әхлақтин чәтнәп кетиштин ялғанчилиқ, һәқсизлик, хиянәт, вапасизлиқ, сөзидә турмасмлиқ, һәқиқәтни қобул қилиштин баш тартиш қатарлиқ нурғунлиған рәзил қилиқлар туғулиду.

«Һәқиқәтни сөйүш» тин ибарәт бу гөзәл әхлақтин чәтнәп кетишниң сәвәплириму көп болуп, асаслиғи учиға чиққан шәхсийәтчилик, нәпсиниң һәр қандақ һәвәслиригә бойсунуш болса, бәзиси көңүлниң пәслиги, башқиларни яман көрүш хаһиши вә шәйтанға әгишиштин ибарәттур. Қуръан кәримдин «Һәқиқәтни сөйүш» тин ибарәт бу гөзәл әхлаққа ишарәт қилған көплигән айәтләрни тапалаймиз. **«Билиңларки, ичиңларда рәсулуллаһ бар, әгәр у нурғун ишларда силәргә итаәт қилидиған болса, чоқум қийин әһвалда қалаттиңлар, лекин Аллаһ силәргә иманни қизғин сөйгүзди вә уни дилиңларда көркәм қилди, силәргә писқни, куприни вә гунани яман көрсәтти, әнә шулар Аллаһниң пәзли вә немити билән тоғра йолда болғучилардур. Аллаһ һәммини билгүчидур, һекмәт билән иш қилғучидур»** *(Һуҗурат сүриси 7-8-айәтләр)*.

Бу айәт Аллатааланиң қәлибкә иманни қизғин сөйгүзүп, купри билән гуна мәсийәтни яман көрсәткәнлигини ипадиләйду; мәлумки, иман – әң чоң һәқиқәт болған Аллаһ тәалани етирап қилиш дегәнликтур; иманни сөйүш һәқиқәтни сөйгәнликниң вә һәқиқәтни батилдин үстүн қилғанлиқниң әң көрүнәрлик ипадисидур. Чүнки ислам динида иман кәлтүрүшкә буйрулғанларниң һәммиси һәқтин кәлгән һәқиқәтләрдур. Һәқиқәтни сөйүш батилни яман көрүшни тәқәззә қилиду; купри билән гуна-мәсийәт батил болғанлиқтин, һәқиқәтни сөйгән мөмүнләрниң уларни яман көрүши тәбиий әһвал. Чүнки қәлибтики икки зит нәрсә бирләшмәйду. Мөмүнләр һәқиқәтни сөйүп, уни өз нәпсиниң һәвәслиридин, шәһвәтлиридин артуқ көргәнликлири үчүн улар иман ейтип, тоғра йолға һидайәт тапқан.

Амма капирлар өзлириниң нәпси һәвәслиригә, шәһвәтлиригә зит кәлгән һәқиқәтни яман көргәнликтин, ислам диниға капир болған вә өзлириниң һавайи-һәвәслирини ислаһ қиливалған. Һәқиқәтни яман көргәнләрниң һәқиқәткә чақирғучилар билән уларға нәсиһәт қилғучиларниму яман көридиғанлиғи, өзилириниң нәпсанийитигә мувапиқ кәлгән батилни сөйидиғанлиғи вә һидайәткә әгишиштин мәнивий корлуқни үстүн көридиғанлиғи тәбиий әһвал. Шуңа Аллаһ тәала Сәмуд қовми һәққидә мундақ дегән: **«Сәмудқа болса тоғра йолни көрсәттуқ, улар һидайәттин корлуқ** (йәни азғунлуқ) **ни артуқ билди, қилмишлири түпәйлидин уларни хар қилғучи чақмақ азави һалак қилди, иман ейтқанларни вә тәқвадарларни қутқаздуқ»** *(Фуссиләт сүриси 17-18-айәтләр)*. Айәттин мәлумки, Сәмуд қовми мәнивий корлуқтин ибарәт куприни һидайәттин ибарәт имандин артуқ көргән, чүнки куприлиқ батилни сөйгәнлик, һидайәт һәқиқәткә есилғанлиқтур.

БӘЗИ МӨМҮНЛӘРМУ БӘЗИ ҺӘҚИҚӘТЛӘРНИ ЯМАН КӨРИДУ

Иманни сөйүп, куприни яман көридиған мөмүнләрдин бәзи кишиләрму гайида өзлириниң нәпси хаһишлириға уйғун кәлмигән һәқиқәтләрни яман көриду вә нәпси аваригәрчилиги сәвәплик купридин төвән бәзи батилларниму сөйиду, шуниңдәк, күприни сөйүп, иманни яман көридиған мусулман әмәс қовумлардин бәзи кишиләрму инсаний хисләт вә қисмән сағлам тәбиәтниң түрткиси билән имандин башқа бәзи һәиқәтләрни сөйиду. Жуқуриқиларниң һәммисини нисбий хаһишниң түрткиси билән мәйданға кәлгән нисбий майиллиқниң нәтижиси дейишкә болғандәк, мусулман әмәс қовумлардин бәзисиниң әхлақидики гөзәлликләрни улар дини инсаний һис вә қисмән сағлам тәбиәтниң тәсири билән һәқиқәткә болған нисбий майиллиқниң нәтижси дейишкә болиду.

ҺӘҚИҚӘТНИ СӨЙҮШ ГӨЗӘЛ ӘХЛАҚНИҢ АСАСИДУР

Һәқиқәтни сөйүш вә һәқиқәт үчүн өз мәнпәәтлиридин ваз кечиш инсандики әң есил хулуқ болуп, униңдики нурғунлиған улуқвар пәзиләтләр вә гөзәл әхлақлар мәйданға кәлгәндәк, батилни сөйүш вә батилни мудапиә қилиш инсандики әң рәзил хулуқ болуп, униңдин нурғунлиған рәзилликләр вә яман қилиқлар келип чиқиду; демәк, «Һәқиқәтни сөйүш» умумий гөзәл әхлақниң асаслиридин биридур, униңдин барчә гөзәлликләр вә башқа яхшилиқлар түрлинип чиқиду.

ҺӘҚИҚӘТНИ ЕТИРАП ҚИЛИШ ПӘЗИЛӘТ

Мәлумки, һәқиқәтни етирап қилмиған адәм һәқиқәт аян болғандин кейинму униңға баш әгмәйду, чүнки мундақ адәм әхлақниң асаслиқ җәвһиридин, яхшилиқниң чақириқлириға қулақ селиш хислитидин мәһрум қалған адәмдур. Әқил-һоши җайида, гәп-сөзлири вә җүрүш-турушлири нормал бир адәмни сараң дәп сүпәтлигән бир адәмни һәқсизлик қилғучи вә гөзәл әхлақтин мәһрум адәм дәймиз; чүнки у очуқла бир һәқиқәтни инкар қилған болди. Һәқиқәтни билип туруп, уни инкар қилиш әң қәбиһ әхлақсизлиқтур, шуниңдәк, пәзиләт егисиниң пәзилитини, илим әһлиниң илмини билип туруп инкар қилиш гөзәл әхлақтин пүтүнләй мәһрум қалған, рәзиллик патқиғиға патқан бәхитсизләрниң ишидур.

Дунийдики әң кәчүрүлмәс тузкорлуқ вә әң рәзил әхлақ бирәвниң ата-анисиниң қилған яхшилиқлирини инкар қилиши вә уларниң һәқлирини ада қилмаслиғидур. Униңдинму чоң хәсислик вә әң әхлақсизлиқ пәйғәмбиримиз Муһәммәд әләйһиссаламниң пәйғәмбәрлигини билип туруп инкар қилиштур. Чүнки Муһәммәд әләйһиссалам пүтүн аләмләр үчүн рәһмәт болуп әвәтилгән йеганә пәйғәмбәр. Униң рәһбәрлигини етирап қилиш у елип кәлгән рәһмәтләргә миннәтдарлиқ билдүргәнликтур. Буниңдинму бәк хәсислик вә қәбиһ әдәпсизлик өзини йоқтин яратқан рәббини инкар қилиш, униң яратқучи, рисқ бәргүчи, һидайәт қилғучи вә уни алғучи, яхшилиқниң мукапатини, яманлиқниң җазасини йеганә илаһ екәнлигини етирап қилмаслиқтур, буниңдинму яман тузкорлуқ барму?!

Аллаһ тәалаға вә униң немәтлиригә инкар қилған адәм әң чоң, тәңдашсиз бир һәқиқәтни рәт қилған болиду; мундақлардин нисаний хисләт яки әхлақниң әсәриниму тапқили болмайду, чүнки мундақлар рәзилликниң патқиғиға бешичә патқанлардур. (бу мавзуда улуқ алим Абдураһман Һәбәннәкә Мәйданийниң «Ислам әхлақи» намлиқ әсәридин пайдилинилди).

АДАЛӘТ

Адаләт – һәр бир һәқ егиснининң һәққини кам-зиядә қилмастин бериштур; адаләтни бәрпа қилиш һәр бир мусулман үчүн диний-әхлақий мәҗбурийәттур. Адаләтни бәрпа қилиш һәқиқәтни сөйгәнликниң ипадилиридин биридур, чүнки адаләтниң принсиплири вә уни әмәлийләштүрүш әйни вақитта һәқиқәт тәқәзза қилған нәрсини җүргүзүштур, демәк, адаләт билән һәқиқәтниң өз ара бағлиниши интайин зич бағлиништур, шуңа Қуръан кәримдә адаләт билән һәқиқәтниң биллә бағлинип кәлгәнлигни көримиз.

«Аллаһ китап (йәни Қуръан) ни **һәқ билән чүшәрди вә адаләтни чүшәрди, сән немә билисән? қиямәт йеқин болуши мүмкин»** *(Шура сүриси 17-айәт)*. **«Биз һәқиқәтән пәйғәмбәрлиримизни рошән мөҗүзиләр билән әвәттуқ вә улар билән биллә инсанлар адаләтни бәрпа қилсун дәп, китапни, қанунни чүшәрдуқ»** *(Һәдид сүриси 25-айәт)*.

ҺӘҚИҚӘТНИ СӨЙГӘНЛӘР АДАЛӘТНИМУ СӨЙИДУ

Һәқиқәтни сөйидиған вә уни етирап қилидиған адәм чоқум адаләтлик болиду, чүнки адаләт өзи етирап қилған шу һәқиқәтни рояпқа чиқиридиған нәрсә; адаләтни сөймигән адәмниң һәқиқәтни сөйгәнлигидә гуман бар.

АДАЛӘТ ТӘЛӘП ҚИЛИНИДИҒАН ИШЛАР

Адаләт тәләп қилиниған ишлар интайин көптур, улардин муһимлири төвәндикичә:

1. Адәм башқурушта адаләтлик болуш

Мәсуллуқ мәйли хас болсун, мәйли умумға мунасивәтлик болсун, һәр биридә Аллаһ тәала бәлгилигән адаләт принсипи бойичә иш көрүш тәләп қилиниду; умумға мунасивәтлик мәсулийәттә һәқ егилириниң маддий вә мәнивий һәқлирини толуқ ада қилиш, һәқлиқ болмиғанларниң сүйиистимал қилишиға йол қоймаслиқ вә аммиға уларниң һәр бириниң иқтидариға тәхсиматида адаләт билән иш көрүш қатарлиқлардур.

2. Дава ишлирида адаләтлик болуш

Дава ишлирида адаләтлик болуш дегәнлик давагәр оттурисида һөкүм қилғучиниң Аллаһ тәала бәлгилигән адаләт принсипи бойичә иш көрүши, қайсибир тәрәпкә ян басмаслиғи, яки һәқсиз зиянға учратмаслиғи, адаләтпәрвәрликкә нуқсан йәткүзидиған ишлардин жирақ туруши қатарлиқлардур. Икки давагәрниң оттурисида һөкүм қилиш улардин һәқ егисиниң һәққини қарши тәрәптин елип бериш билән болиду, ариси бузулғанларниң оттурисида һөкүм қилиш уларни чирайлиқчә яраштуруп қоюш билән болиду, гунакар үстидә һөкүм қилиш униңға йетәрлик җазасини бериш билән болиду.

3. Гуваличта адаләтлик болуш

Гувалиқ бериштә адаләтлик болуш дегән, гувачиниң өз көзи билән көргән яки өз қулиғи билән еник аңлиған ишларға растчиллиқ билән әйнән гувалиқ бериши дегәнликтур. Гувалиқни тоғра ада қилиш гөзәл әхлақтин болса, гувалиқни йошуруш яки ялғандин гувалиқ бериш әң яман рәзилликтур, шуниңдәк гувалиқни йошурушму чоң гунадур. Чүнки гувалиқни йошуруш кишиләрниң һәқ-һоқуқлирини қолға кәлтүрүшини тосивалғанлиқ болуп, чоң һәқсизликни садир қилғанлиқтур. Аллаһ тәала мундақ дегән: **«Гувалиқни йошурмаңлар, кимки уни йошуридикән, һәқиқәтән униң дили гунакар болиду. Аллаһ қилмишиңларни тамамән билгүчидур»** *(Бәқәрә сүриси 283-айәт).* Амма ялғандин гувалиқ берип бирәвни қарилаш Аллаһ тәаланиң нәзиридә әң еғир, кәчүрүлмәс гуна саналған «Боһтанул әзим» (әң чоң боһтан) дур.

4. Хатириләп язғанда адаләтлик болуш

Инсанлар оттурисидики маддий вә мәнивий һәқ-һоқуқларни язған катип униңға ейтилғанларниң һәммисини растчиллиқ вә һошиярлиқ билән тоғра йезишқа буйрулған болуп, әксичә иш көрүш әхлақий рәзиллик вә һәқ һоқуқларни зайә қиливәткәнликтур.

5. Әр-аялларниң бир-биригә адаләтлик муамилә қилиши

Әр-аялларниң бир-биригә адаләтлик муамилә қилиши дегәнлик уларниң һәр бириниң қарши тәрәпкә өтәшкә тегишлик һәқләрни, мәҗбурийәтләрни вә мәсъулийәтләрни Аллаһ тәала бәлгилигән бойичә толуқ вә адаләтлик һалда ада қилишини көрситиду.

6. Балиларға адаләтлик болуш

Балиларға адаләтлик болуш дегәнлик балилар оттурисида меһри-муһәббәттә, муамилидә, тәрбийәдә, оқутушта, ишқа буйрушта, бир нәрсә бериштә вә ата-аниниң қолидин келидиған пүтүн ишларда адаләт билән иш көрүш дегәнликтур.

7. Таразида адаләтлик болуш

Таразида адаләтлик болуш дегәнлик таразида бир нәрсә тартқанда яки қандақла бир өлчүгүч билән өлчигәндә алдамчилиқтин тамамән хали болған һалда, растчиллиқ билән иш көрүш дегәнликтур. Аллаһ тәала Қуръан кәримдә, алғанда толуқ тартип елип, сатқанда кам тартип бәргүчиләрни қиямәт күнигә ишәнмигүчиләр дәп сүпәтләш арқилиқ уларға қаттиқ азапни вәдә қилиш билән тәһдит яғдурған: **«Өлчәмдә вә таразида кам бәргүчиләргә вай! Улар кишиләрдин өлчәп алған чағда, толуқ алиду, кишләргә өлчәп яки тартип бәргән чағда кам бериду; улар бүйүк бир күндә инсанлар аләмләрниң пәрвәрдигариниң һозурида тик туриду»** *(Мутәффифин сүриси 1-6-айәтләр).*

8. Нәсәптә адаләтлик болуш

Нәсәптики адаләттин мәхсәт, балиларниң өз атисиниң нәсәбидә болуши дегәнликтур, әксичә балиларниң өз атисидин тенип, өзини беқивалған өгәй дадисиниң нәсәбигә мәнсүп қилиши адаләтсизликтур. Шуңа Аллаһ тәала Қуръан кәримдә һәр кимни өз атисиға мәнсүп болушини буйруған: **«Силәр бала беқивалғанларниму Аллаһ** (һәммә һөкүмдә өз пуштуңлардин болған) **балилириңларниң һөкмидә қилмиди, бу** (йәни өз пуштуңлардин болмиғанларни бала дейиш) **пәқәт ағзиңларда ейтилған сөздур. Аллаһ һәқ сөзни ейтиду, тоғра йолға башлайду; уларни атилириниң исимлири билән чақириңлар, бу Аллаһниң дәргайида тоғридур»** *(Әһзаб сүриси 4-5-айәтләр).*

9. Кишиләрни яраштурушта адаләтлик болуш

Бир-бири билән уруш қилған икки пирқә мусулманларни, бир-бири билән аразлишип қалған кишиләрни, ариси бузулған достларни, арисини бузуш алдида турған әр-хотунни Аллаһ тәала буйруған адаләт принсиплири бойичә яраштуруп қоюш дегәнликтур. Жуқуриқилардин башқа адаләт тәләп қилидиған пүтүн ишларда һәқ-һоқуқ мәсилилиридә адаләт принсипи бойичә иш көрүш тәләп қилиниду. Қуръан кәрим вә һәдисләрдә кишиләрни адаләтни бәрпа қилишқа чақирған әмирләр интайин көптур. Алллаһтаала пәйғәмбәр әләйһиссаламға хитап қилип мундақ дегән: **«Ейтқин! Аллаһ чүшәргән барлиқ китапларға иман ейттим, араңларда адаләтлик болушқа буйрулдум»** *(Шура сүриси 15-айәт).*

Алааһтаала мусулманларни адаләтлик болушқа чақирип мундақ дегән: **«Әй мөмүнләр! Аллаһниң һәқлирини ада қилишқа тиришиңлар, адиллиқ билән гувалиқ бериңлар, бирәр қовумгә болған өчмәнлигиңлар уларға адил болмаслиғиңларға сәвәп болмисун,** (дүшминиңларға) **адил болуңлар, бу** (йәни уларға өчмән туруп адил болушуңлар) **тәқвадарлиққа әң йеқиндур, Аллаһтин қорқуңлар, Аллаһ һәқиқәтән қилмишиңлардин хәвәрдардур»** *(Маидә сүриси 8-айәт).*

ЕҺСАН ВӘ УНИҢ ӘҺМИЙИТИ

Еһсан – умумий мусулманлар арисидин йоқап кетишкә башлиған, ислам дуниясида тепилиши интайин аз болған бир муһим әхлақтур. Бу шунчә әһмийәтлик бир әхлақ болуп туруп, уни көп сандики мусулманлардин,

һәтта диянәтлик саналған кишиләрдинму тапқили болмайдиған һаләткә келип қалған. Әпсуслинарлиғи, еһсандин ибарәт бу гөзәл әхлақтин умумий мусулманлар пайдилиналмиған билән ғәрип дунияси буниңдин пайдилиништа ғәлибә қилған. Имам Бухарий Әбуһурәйрә рәзийәллаһу әнһудин ривайәт қилған бир һәдистә пәриштә Жибриил әләйһиссалам пәйғәмбәр әләйһиссаламниң йениға инсан сүпитидә келип, униңдин ислам билән иман һәққидә сориғандин кейинла еһсан һәққидә сориған; чүнки, еһсан иманниң тәқәззаси вә гөзәл әхлақниң таҗисидур. Ундақта, еһсанниң мәнаси немә?

Еһсанниң мәнаси

Еһсан – һәр ишни қетирқинип, көңүл қоюп қилиш демәктур. Қуръан кәримдики: **«Аллаһ һәр нәрсини мукәммәл яратти»** дегән айәт бу мәнани ипадиләйду *(Сәҗдә сүриси 7-айәт)*, чүнки әрәп тилидики «Еһсан» сөзи умумий мәнаси билән «Итқан» йәни қетирқиниш (көңүл қоюш) дегән мәнани ипадиләйду. Ишни қетирқинип қилиш дегәнму әхлақтин саниламду? Дәп һәйран қелишиңиз мүмкин, шундақ, еһсан гөзәл әхлақлар ичидә әң әһмийәтлиги санилиду. Чүнки, ислам дининиң чақириғи һәр ишни қетирқинип қилиш – ибадәт, муамилә, гәп-сөз, иш-һәрикәтләрниң һәммисини қетирқинип, берилип, пухта вә яхши қилиш – ислам әхлақидин санилиду, шуңа пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Аллаһ тәала силәрдин ишни қетирқинип қилғучиларни яқтуриду» дегән
(Тәбәраний ривайити). Қуръан кәримдә: **«Аллаһ адаләтлик болушқа, еһсан қилишқа вә урук-туққанларға силә-рәһим қилишқа буйруйду»** дәйду *(Нәһл сүриси 90-айәт)*. Йәнә бир айәттә: **«Аллаһниң рәһмити еһсан қилғучиларға йеқиндур»**. *(Әъраф сүриси 56-айәт)*.

Пәйғәмбәр әләйһиссалам мундақ дегән: «Аллаһ еһсанни һәр нәрсигә йезивәткән» (Имам Муслим ривайити). Демәк, биз чоң-кичик, аддий-мурәккәп һәр қандақ ишта еһсан билән иш қилишқа буйрулғанмиз. Биз мусулманлар Аллаһ тәаланиң әмрини тәрк етип, Аллаһ тәаланиң һәққини толуқ ада қилмастин, уни шәклий ибадәтлиримизгила қисқартип қоюп, ибадәтниң умумий вә чоңқур мәнасидин ғәпләттә келип, динимизниң роһидин, Аллаһ тәаланиң биздин истигәнлиридин жирақлишип қалғанлиғимиз үчүн бүгүнки һалға чүшүп қалғанмиз. Һидайәт, иман, инсап биз мусулманларда бар, рәһим-шәпқәтму биз мусулманларда бар, дунияниң тәбиий байлиқлири йәнила биз мусулманларниң зиминлиридин чиқиду, пән-техникида илгириләш вә башқиларға беқинмастин һөр, қудрәтлик, баяшат һаят кәчүрүшниң пүтүн амиллири биз мусулманларда бар. Пәқәт биздә кам болғини һәр ишни қетирқинип ишләш, растчиллиқ, сәмимийлик, вәдигә вапа қилиш, интизамчанлиқ, инақлиқ, тиришчанлиқ, өзигә ишиниш, мәнивий җасарәт қатарлиқ муһим әхлақлардур.

Ғәрип дунияси пән-техника яки илим-мәрипәт дегәнләрни билмигән чағларда биз мусулманлар дуния хәлқиниң алдида едуқ, һазирқи илим-пәнниң нәзәрийәвий асаслирини салғучилар Ибнисина, Фарабий, Ибни Һәсән, Ибни Рушиди, Харәзмий қатарлиқ мусулман алимлиридин еди. Һәтта дунияниң хәритисини тунҗа қетим сизған киши бизниң бовимиз Махмут Қәшқәрий еди. Амма, биз әхлақ даирисидин чиқип кетип, шәхсийәтчилик биздә баш көтәргәндин кейин, илим-пән, тәрәққият вә кәшпият нөвитини башқиларға өткүзүп берип, өзимиз мәнивий қашшақлиқ билән һәр тәрәптин намратлиққа муптила болдуқ. Һазирқи күндә әң тәрәққий қилған дөләтләр дәп саналған Европа дөләтлиридә һәр ишни қетирқинип ишләш, раст сөзләш, сәмимийлик қатарлиқ инсаний әхлақлар можут. Демәк, уларда биздики шәклий әхлақлар болмисму, бир қисим инсаний әхлақлар бар.

Хәлқимиздиму «Қетирқинип ишлигән адәм риваж тапиду» дегән мәнадики һекмәтлик сөзләр бар. Биз қайсибир ишни қетирқинип қиливатимиз? Шәклий әхлақимиздин башқа қайсибир әхлақимизни ислаһ қилалидуқ?

Еһсанни нийәт қилиш купайә қилмайду

Пәйғәмбәр әләйһиссалам жуқурқи һәдисниң давамида: «Мал боғузлаштиму еһсан қилиңлар, пичақни иштиклитип, малниң җенини қийнимай боғузлаңлар» дәп көрсәткән. Еһсан қилишта нийәтла купайә қилмайду, бәлки уни әмәлдә көрситиш вә шуниңға йетәрлик сәвәпләрни һазирлаш тәләп қилиниду, худди өлтүрмәкчи болған малниң җенини қийнимастин еһсан тәриқисидә боғузлимақчи болған адәм, пичақни иштиклитишкә муһтаж болғинидәк, үгиниш қилмақчи болған оқуғучиму мунасип вақитни вә мунасип җайни таллашқа вә мунасип чирақ йоруғини таллашқа муһтаждур.

Ибадәттә еһсан

Ибадәт билән еһсан интайин зич мунасивәтлик болуп, ибадәтни әң мукәммәл дәриҗидә толуқ ада қилиш еһсандур. Шуңа Жибриил әләйһиссалам пәйғәмбәр әләйһиссаламдин еһсан дегән немә? дәп сориғанда, пәйғәмбәр әләйһиссалам униңға: «Еһсан – худди Аллаһни көрүп туриватқандәк ибадәт қилишиңдур, гәрчә сән Аллаһни көрәлмисәңму, Аллаһ сени көрүп туриду» дәп җавап бәргән (Ибни Маҗә ривайити). Инсан намаз,

закат вә розиға охшаш ибадәтләрнила әмәс, бәлки дуния вә ахирәтлик пүтүн ишлирини еһсан тәриқисидә қетирқинип қилидиған болса, ишлириниң һәммисидә нәтиҗә қазиналайду вә Аллаһ тәалаға әң мукәммәл шәкилдә қулчилиқ қилған болиду, чүнки, һәр ишни Аллаһ мени көрүп туриватиду дегән етиқат билән Аллаһниниң разилиғини көзләп қилған адәм пүтүн ишлирида ибадәт ичидә болған болиду.

Ата-аниға еһсан қилиш

Аллаһ тәала Қуръан кәримдә: **«Аллаһ униң өзигила ибадәт қилишиңларни вә ата-аниға еһсан қилишиңларни пәриз қилди»** дәйду *(Исра сүриси 23-айәт)*.

Бир адәм пәйғәмбәр әләйһиссаламниң йениға келип: «Я рәсулуллаһ! Сиз билән биллә җиһат қилишни халаймән» дәйду. Пәйғәмбәр әләйһиссалам униңдин: «Ата-анаңдин бирәрси тирикму?» дәп сориғанда, һелиқи адәм, «Һәә, иккилиси тирик» дәп җавап бериду. Пәйғәмбәр әләйһиссалам униңдин: «Растинла сән совап издәмсән» дәйду, андин пәйғәмбәр әләйһиссалам униңға: «Ундақта, қайтқин, ата-анаңға яхши һәмра болуп, уларниң хизмитини қилғин» дәп уни қайтуриветиду (Нәсаий ривайити).

Мусулманлар куппарларға нисбәтән сан вә күч җәһәттә аз болғанлиқтин, җиһат қилғучи қошунниң санини көпәйтишкә шунчилик зор еһтияҗлиқ болған шараитта, пәйғәмбәр әләйһиссаламниң бу адәмни әң улуқ ибадәт болған җиһаттин мәнъий қилип, ата-анисиға хизмәт қилишқа қайтуривәткәнлиги, ата-аниға һәмра болуп, уларниң хизмитини қетирқинип қилишниң нәқәдәр чоң ибадәт екәнлигини испатлашқа йетәрлик.

Ата-аниға қандақ еһсан қилимиз?

Жуқуриқи айәттики «Ата-аниға еһсан қилиш» тин ибарәт бир жүмлә сөз көплигән мәналарни ихчам һалда өз ичигә алған. Аллаһ тәала бу бир жүмлә сөз арқилиқ бизни ата-анимизға еһсан қилишниң чоңқур мәналиригә башлайду. Уларға еһсан қилиш, уларға һәр вақит тәбәссүм билән қараштин башлап, мулайимлиқ билән, силиқ вә әдәплик муамилә қилиш, пәс авазда әдәплик сөз қилиш вә уларниң маддий вә мәнивий, дин вә дунияліқ қандақла бир хизмити үчүн һемишәм уларниң алдида һазир болушқичә болған бир жүрүш пәрзәнт борчлирини мукәммәл дәриҗидә қетирқинип иҗра қилишни өз ичигә алиду.

Ата-аниниң хизмитини чин жүрәктин қетирқинип қилиш һәр қандақ пәрзәнт үчүн пәриздур. Чүнки Аллаһ тәаланиң ибадәттин кейинла буйруған пәрзи ата-аниға еһсан қилиштур. «Еһсан» сөзи яхшилиқ қилиш дегән мәнаниму өз ичигә алғанлиғи етибари билән уруқ-тиуққанларға яхшилиқ қилиш, пеқирларға яхшилиқ қилиш дегәндәк ихтиярий хәйр-еһсан вә сәдиқиләрниму өз ичигә алиду. Амма ата-аниға қаритилған еһсан сөзи бу мәналарда кәлмәйду, чүнки ата-аниға қетирқинип хизмәт қилиш балилар үстидики муқәддәс борчтур. У һәргизму ихтиярий һалда қилип қойидиған хизмәт яки хәйр-еһсан әмәс; ата-аниси алдидики бу муқәддәс борчини тәрк әткән киши авал бу дунияда, андин ахирәттә униң җазасини чоқум тартиду.

Қизларға еһсан қилиш

Қизларға еһсан қилиш уларға вә уларниң дин вә дунияліқ пүтүн ишлириға көңүл бөлүп, уларға дуния вә ахирәттә пайдилиқ болған мәнпәәтләрни көрстиштә қетирқинип тиришчанлиқ көрситиш, уларни тәрбийәләштә, беқишта, қатарға қошушта қетирқинип иш қилиш демәктур. Пәйғәмбәр әләйһисслам мундақ дегән: «Кимки униң икки қизи яки һәмшириси болуп, уларға еһсан қилидикән, у киши бу иккисиниң сәвәви билән җәннәткә кириду» (Ибни Маҗә ривайити). Қизларға вә һәмширилиәргә қандақ еһсан қилиниду?

Тәбиийки, еһсан пәйғәмбәр әләйһиссаламдин үгиниш билән қилиниду; пәйғәмбәр әләйһиссалам пүтүн пәрзәнтлиригә, хусусән сөйүмлүк қизи Фатимә рәзийәллаһу әнһаға еһсанниң әң көрүнәрлик үлгисини көрсәткән еди. Қачан Фатимә рәзийәллаһу әнһа пәйғәмбәр әләйһиссаламниң йениға киргинидә, униңға орнидин туратти вә пешанисигә сөйүп қоюп йенида олтарғузатти. Һазирқи заманда қанчилик ата қизлириға шунчилик меһрибанлиқ вә һөрмәтни көрситәләйду? Мусулманларниң йол башчиси, дөләтниң рәиси, мечитниң имами, ислам қошунининиң алий қомандани вә Аллаһ тәаланиң һәм авам хәлиқниң нәзәридә әң чоң һөрмәт-еһтирамға сазавәр болған катта бир пәйғәмбәр шунчилик әһмийәтлик ишлирини қайирип қоюп, алдиға киргән қизиға алаһидә орнидин туруп, униңға салам бәргән вә бағриға басқан йәрдә, адәттики инсанлар қандақ болуши керәк? Пәйғәмбиримизниң бу кәмтәрлиги алдида бәзибир диндар қияпәттики кишиләрниң, молла аталған сәллиликләрниң, һаҗи-һәрәм болғанларниң вә аз-тола мәнсәпкә яки байлиққа еришип ғадайғанларниң өзлирини һечкимгә тәң қилмаслиғини немә дегили болиду?

Фатимә рәзийәллаһу әнһа ятлиқ болғандин кейин, улар пәйғәмбәр әләйһиссаламдин сәл жирақ бир җайда маканлашқан еди. Пәйғәмбәр әләйһиссалам бир саһабиниң йениға берип униңға: «Мән қизимниң пирақиға бәрдашлиқ берәлмидим, сениң өйүңдин маву өйни бизгә сетип бәрсәң, қизимини маңа йеқин бу җайға көчүрүп кәлсәм» дәйду; саһабә: «Я рәсулуллаһ! Мән вә өйүм Аллаһниң йолиға аталған, халиғанчә тәсәрруп қилиң» дәйду. Шуниң билән пәйғәмбәр әләйһиссалам Фатимә рәзийәллаһу әнһани өйиниң йениға көчүрүп келиду.

Салам бериштики еһсан

Аллаһ тәала мундақ дәйду: ***«Вә изаһуййиътум битәһиййәтә фәһәйу биәһсәнә минһа әв руддуһа»*** йәни **«Силәргә бирәв салам қилса, силәр униңдинму мукәммәл салам қилиңлар яки саламни әйнән қайтуруңлар»** *(Ниса сүриси 86-айәт).* Мәлумки, мукәммәл салам қилиш «Әссаламу әләйкум» дегән кишигә «Вәәләйкум әссалам вә рәһмәтуллаһи вә бәрәкатуһу» йәни (Аллаһниң аманлиғи, рәһмити силәргә болсун), дейиш, саламни әйнән қайтуруш «Вәәләйкум әсслам» дейиштур.

Мусулманларниң бир-бири билән учрашқинида, бир-биригә салам беришиниң өзиму бир еһсандур. Чүнки мусулманлар башқиларға охшаш «Яхшимусиз?» дәп һал сорап қоймастин, учрашқан кишигә аманлиқ вә саламәтлик тиләйду, буниңдинму яхши әһвал сораш барму дунияда? Улуқ пәйғәмбиримиз һәзрити Муһәммәд әләйһиссалам: Аллаһ тәаладин бизгә елип кәлгән ислам динида, инсанийәтниң бәхит-саадити үчүн йетәрлик ғәзниләр бар; инсанларниң бәхит-саадити бу улуқвар ғәзниләрни билип пайдилинишқа бағлиқ иш» дегән.

Җедәл вә муназиридә еһсан қилиш

Бу мавзудиму Аллаһ тәала бәндилиригә бәзи тәвсийәләрни қилишни чәттә қалдурмиған вә мундақ дегән: **«Улар билән әң чирайлиқ рәвиштә муназириләшкин»**. *(Нәһл сүриси 125-айәт).* Сизгә бирәв яқмайдиған бир гәпни қилса, «Бу немидегән қамлашмиған сөз» дәйсиз; әгәр әдәплигирәк болсиңиз «Мән бу сөзгә қошулмаймән» дәйсиз. Лекин һәр икки җавапта еһсан әмәлгә ашмиған; әгәр сиз «Сизму мениң көз қаришимни аңлап баққан болсиңиз» десиңиз һәммидин яхши әмәсму?!

Пәйғәмбәр әләйһиссаламдин муназирилишиш усулини үгинәйли, пәйғәмбәр әләйһиссалам Мәккидә дәсләп исламни тәшвиқ қилған вақитлириниң биридә, Мәккиниң каттибашлиридин Утбә ибн Рәбиә пәйғәмбәр әләйһиссаламниң йениға келип пәйғәмбәр әләйһиссаламниң шәнигә лайиқ кәлмәйдиған пәс тәклипләрни оттуриға қойиду, уни ислам дәвитидин ваз кечишкә үндәп, бу йолда әгәр байлиқ халиса, пүтүн Мәккиниң байлиғини жиғип беришни, мәнсәп тилисә, уни өзлиригә падиша қиливелишни, әгәр әқлидин азған болса, әң уста дохтурларни тәклип қилип уни давалитишни оттуриға қойиду. Пәйғәмбәр әләйһиссалам униң сөзлирини толуқ ейтивелиши үчүн пурсәт берип, сөз арилиғида: «Сөзлә әбу Вәлид, аңлаватимән» дәйду. Утбәниң сөзи ахирлашқандин кейин, униңға: «Сөзүң түгидиму Әбу әл-Вәлид?» дәйду вә өзиниң җававини чирайлиқчә ейтип, уни йолға селип қойиду.

Пәйғәмбәр әләйһиссламниң бу есил әхлақи инсанларға әң әдәплик рәвиштә муназирилишиш усулини вә муназирә әхлақини үгитиду. Һазирқи XX1 әсирниң мәдәнийәтлик инсанлириниң көпчилигидә болмиған, бәзилиридә болғандиму техи йетилип толуқланмиған гөзәл әхлақлар инсанийәтниң иптихарлиқ үлгиси һәзрити Муһәммәд әләйһиссаламда толиғи билән бар еди. Шуңа мусулманларла әмәс, бәлки пүтүн инсанийәт Муһәммәд әләйһиссаламниң әхлақини үгинишкә интайин муһтаж. Қарши тәрәпниң сөзини көңүл қоюп, толуқ аңлашниң өзи еһсан қатариға киридиған гөзәл әхлақтур.

Гәп-сөздә еһсан қилиш

Аллаһ тәала Қуръан кәримдә: **«Мениң бәндилиримгә ейтқинки, улар әң чирайлиқ сөзләрни қилсун»** дәйду *(Исра сүрси 53-айәт).* Һәр қандақ йәрдә алқишлинидиған, инсанларниң көңлини йорутидиған, таштәк қаттиқ жүрәкләрниму юмшитидиған, қаттиқлиқ билән һәл қилғили болмайдиған ишларни һәл қилидиған сеһирлик нәрсә чирайлиқ сөздур. Еһсан һәммә ишларда тәләп қилиниду, оқуғучиларниң үгинишлирини әстайидил қилиши, ишчи-хизмәтчиләрниң вәзиписини қетирқинип орунлиши, ата-аниниң балилирини көңүл бөлүп тәрбийәлиши, содигәрләрниң вә дукандарларниң херидарлириға сәмимий болуши, балиларниң ата-анисиға вә муәллимлиригә садақәтмән болуши, әрниң аялиға, аялиниң еригә садиқ вә растчил болуши, достниң достқа сәмимий болуши қатарлиқ гөзәл әхлақларниң һәммиси еһсандин санилиду.

Рәһим-шәпқәт

Рәһим-шпқәт һәммимиз яхши билидиған, қулақларға чирайлиқ аңлинидиған бир сөз. Рәһим-шәпқәтниң мәнаси һәммигә шунчилик еник тонушлуқ болсиму, рәһим-шәпқәт аримизда тепилиши интайин аз болған, бәлки инсанийәтниң қәлбидин өчүрүлүп кәткән бир әхлаққа айлинип қалди. Әслидә биздин тәләп қилинған нәрсә рәһим-шәпқәтниң мәнасини билиш әмәс, бәлки уни әмәлий һаятимизда ижра қилиш еди. Һазирқи инсанийәт дуниясиниң бу әхлаққа нәқәдәр зор еһтияҗлиқ боливатқанлиғи һәммигә мәлум; рәһим-шәпқәтниң йоқилиши билән җинайәтләр көпәйди, атом бомбилар инсанийәт һаятини тәһдит астиға елип, у йәр-бу йәрләрдә өзини көрситидиған, бир дәқиқә ичидә миллионларчә инсанниң җениға замин болидған һалға кәлди.

Пүтүн инсанийәт Аллаһ тәаланиң рәһим-шәпқитигә зор еһтияҗлиқ болуп, һәммә униң рәһим-шәпқитини тиләйду. Биз мусулманлар һемишәм һәр намизимизда вә дуалиримизда Аллаһ тәаланиң бизгә рәһим-шәпқәт қилишини, гуналиримизни әпу қилишини сорап келиватимиз. Әһвал шундақ болғандин кейин, немә үчүн

Аллаһ тәаланиң бәндилиригә рәһим-шәпкәт қилмаймиз? Һалбуки: «Аллаһ тәала бәндилиридин пәқәт рәһим-шәпкәтлик болғанлириғила рәһим қилиду» әмәсму? (Бухарий вә Муслим ривайити). Пәйғәмбәр әләйһиссалам бу мәнани наһайити толуқ вә ениқ дәрҗидә ипадиләп: «Рәһим-шәпкәт қилғанларға Аллаһ тәала рәһим-шәпқитини беғишлайду, йәр йүзидикиләргә рәһим-шәпкәт қилиңлар, асмандики зат (Аллаһ тәала) силәргә рәһим-шәпкәт қилиду» дегән (Тирмизи вә Әбу Давуд ривайити).

Дуния вә ахирәттә Аллаһ тәаланиң рәһим-шәпқитигә еришишниң бирла йоли Аллаһ тәаланиң мәхлуқатлириға рәһим-шәпкәт қилиштур. Бу һәдистики «Йәр йүзидикиләргә» дегән сөз мусулманларнила әмәс яки инсанларнила әмәс, бәлки инсан, һайван, учар қуш вә һәр қандақ җан егисигә рәһим-шәпкәт қилишниң лазимлиғини ипадиләйду. Ата-аниларға, балиларға, қол астидикиләргә, әр-аяллар бир-биригә, уруқ-туққанларға, хошниларға, һайванларға қандақ рәһим-шәпкәтлик болуш керәклиги һәққидики мавзуға атлиништин бурун, Аллаһ тәаланиң бизгә болған рәһим-шәпкәтлирини қисқичә тонуп өтүшимизгә тоғра келиду.

Аллаһ тәала рәһмәт қилишни өз үстигә алған

Рәһим-шәпкәт Аллаһ тәаланиң сүпәтлири ичидә асаслиқ вә дайимий сүпәттур. Амма ғәзәп бизниң қилмишлиримизниң нәтиҗиси болған бир сөһбәт. Шуңа Аллаһ тәаланиң исим-сүпәтлириниң әң бешида «Әл рәһман» йәни (рәһим-шәпкәт қилғучи) дегән сүпәт келиду. Аллаһ тәала Қуръан кәримдә: ***«Кәтабә роббукум әлә нәфсиһи әррәһмәтә»*** йәни **«Пәрвәрдигариңлар рәһим-шәпкәт қилишни өз үстигә алди»** дәйду *(Әнъам сүриси 54-айәт)*.

Аллаһ тәаланиң рәһмити һәммини өз ичигә алиду.

Аллаһ тәала пәйғәмбәр әләйһиссаламға тәсәлли берип: **«Фаин кәззәбукә фәқул роббукум зу рәһмәтинвәсиәтин вәла юрәдду бәъсуһу әнилқәвмил муҗримин»** йәни **«Әгәр улар сени инкар қилса: пәрвәрдигариңлар кәң рәһмәт егисидур, шуниң билән бир вақитта, униң азави гунакар қовмидин қайтурулмайду, дегин»** дәйду *(Әнъам сүриси 147-айәт)*. Бу айәтни оқуғинимизда, Аллаһ тәаланиң рәһмитиниң интайин кәң екәнлигидин гуманланмаймиз, шундақтиму әқлимизгә Аллаһ тәаланиң бу кәң рәһмити қанчилик болидиғанду вә униң чеки бармиду? Дегән соалниң келидиғанлиғи еник. Бу соалимизға Аллаһ тәала мундақ дәп җавап бәргән: «Вә рәһмәти вәсиәт куллә шәйъин» йәни (мениң рәһмитим мәхлуқатниң һәммисигә ортақтур), йәни Аллаһ тәаланиң рәһмити инсан, һайван, учар қуш вә һәр қандақ мәхлуқатқа чәксиздур.

Аллаһ тәаланиң рәһмити вә шәпқити һәммигә шундақ ортақки, Аллаһ тәаланиң барлиғини инкар қилидиған инсанларму бу рәһмәттин мәһрум қилинмиған; су, һава вә барчә рисқ Аллаһ тәаланиң мүлки болуп, уни рәһмити йүзисидин бәндилиригә халиғиничә тәңшәп бериду, һәтта Аллаһ тәалани инкар қилған капир инсанларниму бу рәһмәттин мәһрум қилмиған. Чүнки Аллаһ тәаланиң бу дуниядики рәһмити пүтүн мәхлуқатлириға ортақтур. Амма ахирәттики рәһмити Аллаһни тонуп, униңға қулчилиқ ада қилған мөмүн, мусулман бәндилиригә хастур. Пәйғәмбәрләрниң пешиваси Ибраһим әләйһиссалам интайин меһмандост киши еди. Ривайәт қилинишичә, бир күни униң өйигә яшинип қалған бир адәм кирип келиду. Ибраһим әләйһиссалам адити бойичә уни тамақландуруш үчүн очаққа от яққанда, бу адәм отқа чоқунушқа башлайду, буни көргән Ибраһим әләйһиссаламниң сәвриси тешип, униңға: «Тур! Сән отқа чоқуниватамсән?» дәйду. Шуниң билән бу адәм өйдин чиқип кетиду. Бу вақитта, Аллаһ тәала Ибраһим әләйһиссаламға Җибриилни әвитиду, андин Ибраһим әләйһиссалам һелиқи кишигә: «Пәрвәрдигарим сениң йүзүңдин маңа кайиди» дәйду, бу вақитта һелиқи адәм: «У һәқиқәтән рәһим-шәпкәтлик илаһ екән, ибадәт қилишқа толиму һәқлиқ екән» дәйду вә иман ейтиду.

Һәтта Ибраһим әләйһиссалам Аллаһ тәалаға дуа қилип: «Пәрвәрдигарим! Бу йәрни (Мәккини) тинч шәһәр қилип бәргин, аһалисидин Аллаһқа вә ахирәт күнигә иман ейтқанларни түрлүк мевиләр билән рисқландурғин» дегәндә, Аллаһ тәала өзиниң рәһмитиниң чәксизлигини изһар қилип: **«Капир болған адәмниму** (рисқтин) **азғина муддәт** (йәни дуния һаятида) **бәһримән қилимән, андин кейин** (ахирәттә) **уни дозаққа һайдаймән»** дегән *(Бәқәрә сүриси 126-айәт)*.Аллаһ тәаланиң рәһмити һәр заман униң ғәзивини бесип чүшиду. Пәйғәмбәр әләйһиссалам мундақ дегән: «Аллаһ тәала мәхлуқатни яратқинида, әрштики китавиға, мениң рәһмитим чүшиду, дәп йезивәткән» (Тирмизи, Ибни Маҗә ривайити).

Ибадәтлиримиздин гуналиримиз көп

Әгәр биз гуналиримиз билән ибадәтлиримизни мизанға қоюп тартип көридиған болсақ яки һесаплап көридиған болсақ, бизниң гуналиримиз әлвәттә Аллаһқа қилған ибадәтлиримизни вә шүкримизни бесип чүшидиғанлиғида шәк йоқ. Аллаһ тәаланиң рәһмитиниң ғәзивини бесип кетидиғанлиғиму бизгә қилған айрим

рәһмитидур. Аллаһ тәала бу чәксиз рәһмитиниң тәқәззаси билән бизниң нурғунлиған гуналиримизни кәчүриветиду, нурғунлириниң җазасини ахирәткә қоюп, бу дунияда бизни рәсва қилмайду, немәтлиридин мәһрум қилмайду.

Қуръан кәримдә: **«Пәрвәрдигариң наһайити мәғпирәт қилғучи вә рәһим-шәпқәт егисидур, әгәр Аллаһ уларни қилмишиға қарап җазалайдиған болса, әлвәттә уларға қилинидиған азапни тезләткән болатти»** дәйду *(Кәһф сүриси 58-айәт)*.

Һечким әмәли билән җәннәткә кирәлмәйду

Пәйғәмбәр әләйһиссалам бир күни: «Һечким өз әмәли билән җәннәткә кирәлмәйду» дегәндә, саһабиләр: «Я рәсулуллаһ сизчу?» дәп сорайду, бу вақитта пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Мәнму өз әмәлим билән җәннәткә кирәлмәймән» дәп җавап бериду (Имам Муслим, имам Әһмәд ривайити). Пәйғәмбәр әләйһиссалам йәнә мундақ дегән: «Аллаһ тәала рәһмәтни яратқанда, уни йүз парчә қилип яратқан болуп, униң тохсән тоққуз парчисини өзигә елип қелип, зиминға пәқәт бирла парчисини чүшәргән. Пүтүн мәхлуқатлар мошу бир парчә рәһмәт билән бир-биригә рәһим-шәпқәт қилишиду, һәтта атниң қулуни анисини емиватқанда, беши қисилип кәтмисун дәп путини көтирип туриду» (Имам Бухарий ривайити).Аллаһ тәала тохсән тоққуз рәһмәтни қиямәт күни бәндилиригә инъам қилиш үчүн өзигә елип қалған. Ундақта Аллаһ тәаланиң рәһмәтлири бу дунияда йоқму? Әлвәттә бар, һәмди сан-санақсиз бар. Қуръан кәримдә Аллаһ тәаланиң бу сан-санақсиз рәһмәтлиридин бәзиси баян қилинған.

Аллаһ тәаланиң каинаттики рәһмәтлиридин бәзиси

«Силәрни кечидә арам алсун, күндүздә, һаятлиқ йолида, Аллаһниң пәзлини тәләп қилсун вә шүкүр қилсун дәп, силәр үчүн кечә билән күндүзни яритиши Аллаһниң рәһмитидиндур». *(Қәсәс сүриси 73-айәт)*.Ойлап бақайли, әгәр дуния пәқәтла кечә яки пәқәтла күндүз болған болса, инсанларниң толиси зерикиштин һәр хил нерва аҗизлиқ кесәллиригә дучар болған вә дунияниң ләззити қалмиған болатти. **«Улар, ямғурниң йеғишидин үмүтсизләнгәндин кейин, Аллаһ ямғурни яғдуруп бериду, рәһмитини яйиду»**. *(Шура сүриси 28-айәт)*. **«Аллаһниң рәһмитиниң нәтиҗилиригә қариғинки, у зиминни өлгәндин кейин қандақ тирилдүриду»**. *(Рум сүриси 50-айәт)*. Аллаһ тәаланиң рәһмити болған ямғур болмайдиған болса, һаят мәнасини йоқатқан болатти, чүнки һаятниң мәнбии болған суниң мәнбии ямғурдур. Қуръан кәримдики: **«Һәммә җанлиқ моҗудатни судин яраттуқ»** дегән айәтниң мәнаси буни ипадиләйду *(Әнбия сүриси 30-айәт)*.

Ямғурни бәргүчи Аллаһ тәала болуп, у шамалларни әвәтиш билән булутларни һәрикәтләндүрүш арқилиқ ямғурни халиған җайға яғдуруп бериду. **«Силәр ичиватқан суни дәп беқиңларчу? Уни булуттин силәр чүшәрдиңларму яки биз чүшәрдуқму? әгәр биз халисақ уни тузлуқ қилип қояттуқ, пәрвәрдигариңларниң бу зор һиммитигә немишкә шүкүр қилмайсиләр?»**. *(Вақиә сүриси 68-70-айәтләр)*.

АЛЛАТААЛАНИҢ ҚӘЛБЛӘРГӘ ОРУНЛАШТУРҒАН РӘҺМӘТЛИРИДИН НӘМУНИЛӘР

«Аяллар билән унси-үлпәт елишиңлар үчүн, Аллаһниң, уларни силәрниң өз типиңлардин яратқанлиғи, араңларда, йәни әр-хотун арисида, меһир-муһәббәт орнатқанлиғи Аллаһниң, камали қудритини көрситидиған, аламәтлиридиндур, пикир жүргүзидиған қовум үчүн, шәк-шубһисизки, буниңда нурғун ибрәтләр бар». *(Рум сүриси 21-айәт)*.

Бу айәттин мәлумки, һәр қандақ бир аилә меһир-муһәббәт вә шәпқәт үстигә қурулиду; пәқәт бәзиләрниң асийлиғи вә Аллаһ тәаланиң қанунидин жирақлишип кетиши сәвәплик бу аилә әзалириниң қәлбидин рәһим-шәпқәт билән меһир-муһәббәт суғурулуп кәткәндин кейин, җәннәт болуш үчүн қурулған аилә дозаққа айлиниду. Аллаһ тәаланиң рәһмәтлиридин бири шуки, гунакарни дәрһал җазалимайду, униңға пушайман қилип товва қилиш арқилиқ һәқиқәткә қайтиш пурситини бериду. Гуна-мәсийәтләр вә җинайәтләрниң пуриғи болса еди, униң сесиқлиғиға инсан тақәт қилалмиған болатти, лекин Аллаһ тәала рәһмити йүзисидин гунакарларниң қилмишлирини кишиләрниң көзидин тосиду, һечкимни тунҗа қетим рәсва қилмайду.

Иккинчи хәлипә Өмәр ибн Хәттабниң заманида, бир адәм оғрилиқ җинайити билән қарилинип униң йениға кәлтүрүлгәндә, һелиқи адәм: «Бу мениң тунҗа қетимлиқ җинайитим еди» дәйду; хәлипә униңға: «Ялған ейттиң, Аллаһ тәала һечқандақ бәндисини тунҗа қетим рәсва қилмайду» дәйду. Чүнки Аллаһ тәала бәндилирини инсанлар алдида рәсва қилмаслиқ үчүн уларниң гуналири вә әйиплирини йошуриду, уларниң гуналириға товва қилип, тоғра йолға қайтишини күтиду вә униңға кәң пурсәт бериду. Амма бәзи инсанлар гуналарни давам қиливериш арқилиқ вәһший җинайәтләрни ишләп, Аллаһ тәаланиң бәндилиригә зиян селиш

дәриҗисигә йәткәндин кейин, Аллаһ тәала уларниң қилмишлирини дунияда паш қилип, уларни җазалашқа өтиду. Шуңа оғриниң рәсва болғанлиғи униң җазасиниң башланғанлиғидин дерәк бериду.

Аллаһ тәаланиң рәһмәтлиридин бири бәндилиригә товва қилиш йолини көрситип бәргәнлиги вә товвини асан қилип бәргәнлигидур. Адәм әләйһиссалам җәннәттә хаталашқанда, Аллаһ тәала униңға товва қилишни үгәткән. **«Адәм пәрвәрдигаридин бир қанчә сөз тәлим алди, йәни гунайиниң кәчүрүлүши үчүн оқуйдиған дуа униңға илһам қилинди, Аллаһ тәала униң товвисини қобул қилди»** *(Бәқәрә сүриси 37-айәт).* Адәм әләйһиссалам билән аяли Һавва Аллаһ тәалаға: ***«Роббәна золәмна әнфусәна вәин ләм тәғфирләна вәтәрһәмна ләнәкунәннә минәлхасиринә»*** йәни **«пәрвәрдигаримиз! Биз өзимизгә өзимиз зулум қилдуқ, әгәр сән бизгә мәғпирәт қилмисаң, бизгә рәһим қилмисаң, биз чоқум зиян тартқучилардин болимиз»** дәп дуа қилған еди *(Әъраф сүриси 23-айәт).*

АЛЛАҺ ТӘАЛАНИҢ ӘҢ ЧОҢ РӘҺМИТИ

Аллаһ тәаланиң әң чоң рәһмити қиямәтни яратқанлиғидур, бу сөзгә әҗәплинишиңиз мүмкин; қиямәтниң болидиғанлиғи үчүн нурғун кишиләрни қиямәттә һесап бериштин қорқуп яман ишлардин, зулумдин, башқиларниң һәқлирини йәвелиштин, инсанларни зиянға учритиштин тосилиду. Йәнә нурғун инсанлар наһәқчиликләргә толған бу тәңсиз дунияда өзлиригә яманлиқ қилғучилардин интиқам алалмиғанлиғи яки һарамхорлардин һәққини алалмиғанлиғи сәвәптин қайғуруп, һаяттин үмүтини үзүп, өзини йоқитишниң орниға, уларни Аллаһ тәаланиң қиямәт күнидики адалитигә тапшуриду-дә, гоя һеч иш болмиғандәк һозүр вә тинчлиқ ичидә һаятини давамлаштуриду, буниң өзиму чоң рәһмәт әмәсму?

Қиямәт күнидәАллаһ тәаланиң дәргайиға бәзи инсанлар худди йолувчи аилисигә қайтқандәк сеғиниш вә хошаллиқ ичидә һазир болиду, йәнә бәзи инсанлар худди түрмидин қачқан җинайәтчи тутуп келингәндәк ялап елип келиниду. Алдинқиси, Аллаһ тәаланиң хаһишиға уйғун һалда һаят кәчүргән вә һечкимгә яманлиқ қилмиған бәхитлик кишиләр болса, кейинкиси, Аллаһ тәалаға асийлиқ қилған, униң бәндилиригә зулум қилған, һәқ-һоқуқлирини дәпсәндә қилған, мал-мүлкини йәвалған бәхитсизләрдур.

Аллаһ тәаланиң мәхлуқатлириға ата қилған рәһмәтлирини санап болуш мүмкин әмәс; аддийси, биз инсан уруғини җәннәттин йәр йүзигә чүшәргәнлигиму Аллаһ тәаланиң рәһмити һесаплиниду. Бу әҗәплинәрлик сөз әмәс, чүнки биз инсанларниң тәбиити шундаққи, биз асанла еришкән нәрсиниң қәдрини билмәслик билән бир вақитта униңдин тезла зерикип қалимиз. Амма җапа тартип һасил қилған нәрсиләрниң қәдрини билимиз вә униңдин асанлиқчә зерикмәймиз. Бу худди бирәв өзиниң миң җапа билән ишләп, пулини миң тәстә җәм қилип аран сетивалған машинисини асрап ишләткинигә, униң эксичә, атисиниң пули билән меһнәтсизла машиниға еришкән балиниң уни һеч асримастин ишләткинигә вә униңдин тезла зерикип қалғиниға охшайду.

МӘХСУС РӘҺМӘТЛӘР

Аллаһ тәаланиң мөмүн бәндилиригә мәхсус рәһмәтлири болуп, булар мөмүнләргә хас рәһмәтләрдур. Аллаһ тәала Қуръан кәримдә мундақ дегән: **«иман ейтқан вә яхши ишларни қилғанларға кәлсәк, пәрвәрдигари уларни рәһмити даирисигә киргүзиду, бу рошән муратқа йетиштур»**. *(Җасийә сүриси 30-айәт).* Мундин башқа мечитләргә, Қуръан кәрим оқулған җайларға, Аллаһниң динини үгиниш үчүн киши топланған җайларға Аллаһ тәаланиң рәһмәтлири чүшиду. Пәйғәмбәр әләйһиссалам мундақ дегән: «Аллаһ тәаланиң өйлиридин бирәр өйдә Қуръан оқуш, дин әһкамлирини үгиниш үчүн топланған кишиләргә хатирҗәмлик һәмра болиду, Аллаһ тәаланиң рәһмити уларни қоршайду, пәриштәләр уларға мәғпирәт тиләйду». (Имам Муслим, Әбу Давуд ривайити).

Аллаһ тәала Қуръан кәримдә мундақ дәйду: **«ейтқинки, улар Аллаһниң пәзли вә рәһмитидин хошал болсун, бу уларниң жиққан, дуния-маллиридин яхшидур»**. *(Юнус сүриси 58-айәт).* Һәқиқәттә, Аллаһ тәаланиң рәһмитиниң бизни қоршап турғанлиғини билишимиз вә һис қилишимизниң өзи хошал болушимизға йетәрликтур. Әқиллиқ кишиләр мал-дуниясиниң көп болғанлиғидин, дунияниң һалавәтлирини көп тетиғанлиғидин әмәс, бәлки Аллаһ тәаланиң мәхлуқатлириға рәһим-шәпқәтлик муамилә қилиш арқилиқ Аллаһ тәаланиң рәһмитигә сазавәр болғанлиғидин хошал болиду. Чүнки мундақ кишиләр Аллаһ тәаланиң вә хәлиқниң сөйгүсигә муйәссәр болған, нам-шөһрити өлгинидин кейинму хәлиқниң тилида сөзлинидиған, ахирәттә Аллаһ тәаланиң тохсән тоққуз рәһмитигә муйәссәр болидиған кишиләрдур, мундақ кишиләр хошал болмай ким хошал болсун?!

Әнди мундақ бир соал туғулуши мүмкин, Аллаһ тәала бизгә шунчилик рәһим-шәпқәтлик болған екән, биз бу һаятлиқта неманчә көп җапаларни тартимиз? Немә үчүн һәр хил хапилиқларға учраймиз? Бириниң балиси

өлгән, бири иш тапалмастин қатрап жүргән, бири имтиһандин өтәлмәй ғәмкинликкә чөмгән… бу жапалар немә үчүн? Бу соалларға жавап берип дәймизки, рәһмәтниң мәнаси бирәвгә мәнпәәт йәткүзүшни яки уни зиян-зәхмәттин тосушни тәқәзза қилиду; лекин, биз көпинчә һалларда неминиң пайдилиқ вә неминиң зиянлиқ екәнлигини билмәймиз, сизгә мәнпәәт йәткүзүш иши гайида сиз яман көридиған шәкилдә әмәлгә ешиши мүмкин, мәсилән: аччиқ дорини ичишни яман көргән балиға охшаш болуп, балиниң әқли йәтмигәнликтин, бу аччиқ дориниң униң кесәлдин сақийиши үчүн пайдилиқ екәнлигини билмәйду; амма дадиси уни ичишкә зорлайду, бала дадисиға тикилип мәнивий бекишлирида «Дада немә үчүн мени шунчә қийнайсиз?» дегиси келиду, әмәлийәттә бу балисини қийниғанлиқму?!

Худди шуниңдәк, Аллатаала бәндилиригә рәһмитини тамамлаш үчүн уларни аз-тола синақларға вә бәзи қийинчилиқларға дучар қилиду. Бу худди Муса әләйһиссаламниң Мисирда бир адәмни хаталиқ билән өлтүрүп қойғанлиғи сәвәплик Мисирдин кечип кетип, Мәдийән дегән жайда он жил қой бекишқа мәжбур болғиниға, ахирида бу жапаларниң нәтижисидә пәйғәмбәрликтин ибарәт улуқ рәһмәткә еришкәнлигигә охшаш. Чүнки һәр қандақ бир мукапатниң мәлум бир бәдили болиду, һәр қандақ бир мукапат үчүн алдин төлинидиған бәзи бәдәлләр болуп, чоң мукапатниң бәдили чоң, кичик мукапатниң бәдили кичик болиду. Пәйғәмбәрләрниң тартқан жапалириниң көплиги вә еғирлиғи улар еришкән немәтниң улуқлиғидин дерәк бериду.

МУҺӘММӘД ӘЛӘЙҺИССАЛАМ АЛЛАҺ ТӘАЛАНИҢ ӘҢ ЧОҢ РӘҺМИТИДУР

Аллаһ тәала Қуръан кәримдә Муһәммәд әләйһиссаламға қаритип: **«биз сени пәқәт аләмләргә рәһмәт қилип әвәттуқ»** дәйду *(Әнбия сүриси 107-айәт)*. Бу айәттики «Аләмләр» сөзи инсанлар аләмидин мусулман капир, тәқва, гунакар һәммисини өз ичигә алғанниң сиртида, һайванатлар аләми, учарлиқлар аләми, һашарәтләр аләми… вәһказа аләмләрниң һәммисини өз ичигә алиду.

Пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Мән пәқәт рәһмәт болупла әвәтилдим…» дегән (Муслим ривайити). Муһәммәд әләйһиссалам пүтүн аләмләргә, жүмлидин пүтүн инсанийәткә рәһмәт қилип әвәтилгән болсиму, Аллаһ тәаланиң бу катта рәһмитини қобул қилмиғанлар рәһим-шәпқәт дегәнләрни билмәйдиған, һәр нәрсини маддиға бағлайдиған, мәнивий қашшақлиқ дәвир сүргән жәмийәтләрдә яшаштин зерикип кәткән, бәзилири бу бурухтум дуния билән видалишиш үчүн өзлирини өлтүривелиш йолини тутқан. Һазирқи ғәрип дөләтлири буниң жанлиқ дәлилидур.

Амма Аллаһ тәаланиң Муһәммәд әләйһиссаламдин ибарәт катта рәһмитини қобул қилғанлар маддий жәһәттә унчивала бай болуп кәтмисиму, мәнивий жәһәттә дунияниң әң чоң байлиридур. Мәлумки, бәхит-саадәт мәнивий байлиқта әмәс, бәлки көңүлниң байлиғидур. «Һәқиқий байлиқ пул-малниң көплигидә әмәс, бәлки көңүлниң байлиғидур» (Ибни Маҗә, Имам Әһмәд вә Тирмизи ривайити). Мусулманлар бу рәһмәтниң сайисида, өзлириниң нәдин кәлгәнлигини, һаятниң ғайиси немә екәнлигини вә ахири нәгә баридиғанлиғини билгән кишиләр болуп, уларда ғәрипликләрдә болмиған қимматлиқ нәрсиләр бардур, мәсилән: инсанларниң өзиму бәхитлик вә башқиларниму бәхитлик қилалишиға капаләт қилидиған нәрсиләрдин иман, инсап, шәрм-һая, рәһим-шәпқәт, сәвир-тақәт қатарлиқ қиммәтлик байлиқларни мусулманлардин башқа кимдин тапқили болиду?!

Рәһим-шәпқәтниң турмушимиздики әмәлийити

Пәйғәмбәр әләйһиссалам:«Кишиләргә рәһим-шәпқәт қилмиған адәм рәһим-шәпқәткә еришәлмәйду» дегән (Бухарий вә Муслим ривайити). Йәнә бир һәдистә: «Рәһим-шәпқәт пәқәт бәхитсиз адәмдинла суғуруп елиниду» дейилгән (Әбу Давуд, Тирмизи вә имам Әһмәд ривайити). Сиз растинла кишиләргә рәһим-шәпқәт қилип, Аллаһ тәаланиң рәһмитигә еришкүчиләрдин болушни халамсиз? әлвәттә халайсиз. Ундақта төвәндикиләргә диққәт ағдуруң:

1. Ата-аниларға рәһим-шәпқәтлик болуш

Ата-аниларға рәһим-шәпқәтлик болуш уларни қандақла бир рәвиштә болмисун, рәнжитип қоюштин сақлиниш, уларни асраш, уларға жан-дил билән хизмәт қилип, көңүллирини елиш, маддий вә мәнивий жүкини йәңгиллитиш, көңүлсизликләргә тәсәлли берип йенида болуш, хошаллиқлирини биллә тәнтәнә қилиш қатарлиқ ишларни өз ичигә алиду. Ата-анисини қахшитип, уларни зар-зар жиғлатқанлар уларға рәһим-шәпқәт қилған боламду? Ата-анисини алдап қоюп, жигитләр билән мәхпий мунасивәт қилған қизлар, ата-анисиға рәһим-шәпқәт қилған боламду? Имтиһандин өтәлмәй қалса, ата-анисиниң қаттиқ беарам болидиғанлиғини билип туруп, яхши оқумиған оқуғучилар ата-анисиға рәһим-шәпқәт қилған боламду? Өйгә киргәндә яки чиққанда ишикни ата-анисини чөчитиветидиғандәк қаттиқ ечип, япидиғанлар уларға рәһим-шәпқәт қилған боламду?

Ата-анисиға сөз қилғанда авазини уларниңкидин жуқури көтиридиғанлар уларға рәһим-шәпқәт қилған боламду? Ата-анисини һәр дайим зиярәт қилип йоқлап, һал-әһвал сорап турмастин, телефон арқилиқла һал сорап қойидиғанлар уларға рәһим-шәпқәт қилған боламду? Һалбуки, ата-ана балилириниң телефондики авазиға әмәс, бәлки уларниң дидарни көрүшни вә пешанисигә сөйүп қоюшни арзу қилиду, ата-анисиға еһтияжлиқ нәрсиләрни әвәтип қоюп, уларни һәптиләп, айлап, һәтта жиллап көрмәйдиғанлар уларға рәһим-шәпқәт қилған боламду? Һалбуки, ата-анилар балилириниң мал-дуниясиға, совға-саламлириға әмәс, бәлки уларниң дидариға муһтаж; ата-аниларни немә үчүн бу нематтин мәһрум қилимиз? Шәксизки, мундақ қилидиғанлар, ата-анисини қахшатқучи бәхитсизләрдур.

2. Урук-туққанларға рәһим-шәпқәт қилиш

Урук-туққанларға рәһим-шәпқәт қилиш уларни бай-кәмбәғәл дәп айримастин, қилди-қилмиди дәп һесаплашмастин, издимиди дәп ағринмастин, яхши-яман дәп пәриқләндүрмәстин, қолидин кәлгән яхшилиқларни қилиш, қийинчилиқ тартип қалғанлириға маддий ярдәм қилиш, қандақла бир иш үчүн һазир болуш, һейт-айәм күнлиридә уларниң өйигә биринчи болуп қәдәм тәшрип қилиш, мусибәтлик вә ғәмкинлик күнлиридә уларниң йенида биллә болуш қатарлиқ ишлар билән уларға силә-рәһим қилишни тәләп қилиду. Пәйғәмбәр әләйһиссалам һәдис қудисийда Аллаһ тәаланиң мону сөзини баян қилған: «Мән рәһим-шәпқәтлик Аллаһмән, силә-рәһимни яритип, униңға мениң исмимдин болған «рәһим» исмини бәрдим; силә-рәһим қилишни давамлаштурғанларға мәнму рәһим-шәпқитимни давамлаштуримән, уни үзүп қойғанларға мәнму рәһмитимни үзүп қоймән» (Әбу Давуд, Тирмизи ривайити).

3. Балиларға рәһим-шәпқәт қилиш

Пәйғәмбәр әләйһиссалам пүтүн рәһим-шәпқәт түрлиридә инсанийәткә әң яхши үлгә болғинидәк, балиларға рәһим-шәпқәт қилиштиму әң яхши үлгә еди. Пәйғәмбәр әләйһиссалам бир күни Әқрәә ибн Һабис дегән киши билән олтуратти, пәйғәмбәр әләйһиссаламниң нәвриси Һәсән ибн Әли келиду, пәйғәмбәр әләйһиссалам Һәсән рәзийәллаһу әнһуни сөйүп, қучақлап бағриға басиду; бу әһвални көргән Әқрәә ибн Һабис бу ишқа һәйранлиғини билдүрүп: «Мениң он балам бар, улардин бириниму сөйүп бақмидим» дәйду. Пәйғәмбәр әләйһиссалам бу адәмниң таш жүрәклигигә әҗәплинип: «Рәһим-шәпқәт қилмайдиғанлар рәһим-шәпқәткә еришәлмәйду» дәйду
(Әбу Давуд, Тирмизи ривайити).

Пәйғәмбәр әләйһиссаламниң кичик балиларға болған рәһим-шәпқити шунчилик чоң вә күчлүк едики, һәтта намазни башлап, узун сүриләрни оқушни нийәт қилған болсиму, «Анилири билән мечитқа кәлгән кичик балиларниң жиғисини аңлап келип, намазни қисқа оқудум» дәтти (Бухарий вә Муслим ривайити). Бу бир тәрәптин балиларға ич ағритиш, йәнә бир тәрәптин аялларниму мечитларға һазир болушқа тәшәббус қилиш үчүн болса керәк. Пәйғәмбәр әләйһиссалам бир күни нәврилирини сөйүп бағриға бесиватқанда, сәрәлиқ әрәпләрдин бири саһабиләрдин: «Силәрдә балиларни сөйүш адити барму?» дәп сорап қалиду. Бу сөзни аңлиған пәйғәмбәр әләйһиссалам бу адәмгә ечинип: »Аллаһ сениң қәлбиңдин рәһим-шәпқәтни тариваған турса, мән әнди немә қилалаймән» дәйду (Имам Әһмәд ривайити).

Балиларни чирайлиқ кийиндүрүп, қосиғини яхши тойғузуп баққанлиқ уларға рәһим-шәпқәт қилғанлиққа ятмайду, бәлки уларни келәчәктә әлгә пайдилиқ яхши адәм қилип тәрбийәләш йолида көйүмчанлиқ көрситиш, уларниң әқлигә чүшүп туруп мүшкүллирини биллә һәл қилиш, уларни урмастин, хорлимастин яхши вә үлгилик һалда муамилә қилиш рәһим-шәпқәтниң жүмлисидндур. Балиларға қаттиқ қоллуқ қилиш, уларниң дәрдигә қулақ салмаслиқ, пикирлирини аңлимаслиқ, көңлини чүшәнмәслик, бағриға бесип, пешанисигә сөйүп көңлини алмаслиқ қатарлиқ бир жүрүш, сәлбий муамилиләр рәһим-шәпқәтни билмәйдиғанларниң қилиғидур. Балилар һаятлиқниң зенити, көңүлниң шатлиғидур; балиси йоқ кишиләр житимләрни беқип, бешини силап, қатарға қошуш арқилиқ җәннәтләрдә пәйғәмбәр әләйһиссалам билән биллә жүрүш шәрипигә сазавәр болалайду.

Пәйғәмбәр әләйһиссалам мундақ дегән: «Мән билән житимини баққан адәм худди мошундақмиз» дәп икки бармиғини көрситип уларни бирләштүргән (Бухарий, Әбу Давуд, Тирмизи ривайити). Пәйғәмбәр әләйһиссалам йәнә мундақ дегән: «Мусулманларниң өйлири ичидә әң яхши өй, униңда житим болуп, униңға яхшилиқ қилған өй, әң яман өй униңда житим болуп, униңға яманлиқ қилған өйдур» дегән (Ибни Маҗә ривайити).

4. Аялларға рәһим-шәпқәтлик болуш

Пәйғәмбәр әләйһиссалам аялларға әң меһир-шәпқәтлик зат еди, аяллириға бәкму көйүнәтти, уларниң өй ишлириға ярдәмлишәтти, дәртлирини көңүл қоюп тиңшатти, һәтта умумий мусулманларниң ишлириға мунасивәтлик чоң ишлардиму аяллири билән мәслиһәтлишәтти, пикирлирини алатти». Пәйғәмбәр әләйһисалам саһабилирини аяллириға рәһм-шәпқәтлик болушқа қаттиқ тәшәббус қилип: «Мөмүнләрдин

имани камил болғини әхлақи әң гөзәл болғинидур, силәрниң әң яхшилириңлар өз әһлигә яхши муамилә қилғанлириңлардур» дәтти (Ибни Маҗә вә Даримийривайити).

Пәйғәмбәр әләйһиссалам вә мусулманлар сәпәргә чиққанлирида, аялларни төгиләр көтиридиған мәпиләргә олтурғузуп һөрмәт билән елип маңатти; пәйғәмбәр әләйһиссалам йол бойи төгиләрни йетиләп маңғанларға: «Бу назук шишиләрни силиқ елип меңиңлар» дәп тәвсийә қилип туратти. Пәйғәмбәр әләйһиссалам аялларни назук шишишәләгә (әйнәк қачиларға) охшатқан. Һәқиқәтән улар вә уларниң көңли назуклиқта худди шишигә охшайду, аяллар умумән һиссиятчан болғанлиқтин тез рәнҗип қалиду вә тез өзгириду, уларға интайин силиқ муамилә қилиштин башқиси ишқа яримайду.

Меһир-муһәббәт аялларни асраш вә уларға һөрмәт қилиштин башлиниду. Пәйғәмбәр әләйһиссалам мәшһур вида хутбисида вә вапат болуш алдидики әң ахирқи вәсийитидә: «Аялларға яхши муамилә қилиңлар» дәп вәсийәт қилған. Қизларни оғуллардин төвән көрүш, уларға қопал муамилә қилиш, уларниң тәбиитигә уйғун кәлмәйдиған еғир ишларға буйруш,«Қиз бала оқуп немә болатти» дәп уларни оқуштин мәһрум қилиш, өгәй анисиниң нәйрәңлиригә ишинип, уларни езиш, һақарәтләш, һәтта уруш, уларниң дәрдигә қулақ салмай, назук көңлигә азар бериш қатарлиқ начар ишларни қилидиған атилар қәлблиридин рәһим-шәпқәт суғуруп елинған бәхитсиз кишиләрдур. Мундақлар қанчилик тәқва сүрәтлик мусулман болуп кәтсун, қанчилик чоң алим-өлума яки қари-Қуръан, һаҗи-һәрәм болуп кәтсун, бәрибир көңлидә рәһим-шәпқәт болмиған екән, мундақларниң дуния вә ахирәттә Аллаһ тәаланиң рәһмитигәеришәлиши натайин.

Қизларниң сәбийләрчә пак һиссиятини сүйиистимал қилип, уларға ялғандин муһәббәт изһар қилидиғанлар уларни өзлириниң һәдә-сиңиллириниң орнида қойсун! Уларниң һәдә-сиңиллириниң иппити вә номуси қанчилик қиммәтлик болса, шу қизларниңму иппә-номуси шунчилик қиммәтликтур; бирәвниң номусини аяқ асти қилиш уни өлтүргәнлик билән тәң. Қизларниң саплиғидин пайдилинип, уларға өйлинидиғанлиғи һәққидә вәдиләрни берип, уларни һәсрәттә қойидиғанлар өзлириниң һәдә-сиңиллирини көз алдиға кәлтүрүп бақсун, һәдә, сиңиллириниң шундақ бир өмүр һәсрәт-надамәт чәкмәслигини халиса, башқиларниң һәдә-сиңиллиригиму надамәт чәктүрмисун! «Бу аләм өтнә аләм» дәп бекар ейтилмиған, реаллиқтики тәҗрибиләрму бу һекмәтлик сөзниң һәқлиғини исапатлап кәлмәктә.Садда қизларни алдап хитайниң ички өлкилиридики залим лобән-байларниң оюн-күлкисини қизитиш үчүн сетип бериватқан виждансиз ипласлар Аллаһ тәаладин қорқмиған тәғдирдиму, бу җинайәтниң бәдилини өзлириниң қизлири яки һәдә-сиңиллири төләйдиған бир күнниң йетип келишидин сақлансун!

Униң билән өйлиниш нийити йоқ туруп бир қизниң көңлини овлашқа тиришмақчи болғанлар бу рәзил пәйлидин янсун! Көңлигә бириниң муһәббити кирип келип, мурадиға йетәлмәстин җүриги янғанлиқниң қанчилик түгимәс азап екәнлигини ойлисун вә өзини шу қизниң орнида қойсун. «Пичақни өзәңгә сал, ағримиса башқиларға сал» дегән һекмәтни унтуп қалмисун! Пәйғәмбәр әләйһиссалам «Назук шишиләр» дәп сүпәтлигән бу шишидәк назук җүрәкләрни хиянәт пичиғи билән тирик турғузуп өлтүрүштин, шишидәк назук көңүлләрни бир өмүр һәсрәт-надамәткә қоюштин сақлансун! Бу хиянәтниң өзиниң һәдә-сиңиллириниң яки кейинчә, өз қизлириниң бирәрсигә йенип келишидин қорқсун! Көңүлгә туташқан муһәббәт отиниң шишидәк назук көңүллүк қизларни қанчилап азап-оқубәтләргә салидиғанлиғи һәммигә мәлум.

Жигитниң ялған вәдисигә ишәнгәнлиги үчүн номуси дәпсәндә болған қизларға йәрниң үстидин униң асти яхширақ болуп қалидиғанлиғи, ата-анисини номустин зар-зар жиғлатқанларниң җәннәттәк аилисиниң дозаққа айлинишиға сәвәп болидиғанлиғи һәммигә мәлум. Қизлар номусини йоқатмиған тәғдирдиму, дәпсләп көңли бағланған алдамчиниң һәсритидә бир өмүр азаплинидиғанлиғи, һәтта бәзи қизларниң турмушқа чиққандин кейинму йәнила авалқисини хиялидин сақит қилалмай азаплинидиғанлиғи еniқ. Қизларға бунчилик түгимәс азапни чәктүрүшкә кимниң һәққи бар? Буниң сориғи йоқму? Әлвәттә бар! Аллаһ тәала бу дуниядила униң җазасини көрситип ибрәт қилиду, ахирәттә болса номус дүшмини болғанлиғи етибари билән азапни убдан тетитиду. Мәлумки, Аллаһ тәала өзиниң «Қил» вә «Қилма» дегән әмр-пәрманлириға хилаплиқ қилғучиларниң җазасини ахирәткә кечиктүрсиму, «Қул һәққи» ни ахирәткә кечиктүргини йоқ; инсанларға қилинған қандақла бир зулум, һәқсизлиқ вә яманлиқниң җазасини мошу дуниядила көрситип кәлмәктә. Һаят мусаписидики тәҗрибиләр буниң җанлиқ мисалидур.

5. Аилә хизмәтчилиригә рәһим-шәпқәтлик болуш

Пәйғәмбәр әләйһиссалам бу мавзудиму йетәрлик тәвсийәләрни қилған, у мундақ дегән: «Қол астиндикиләр силәрниң қериндашлириңларға охшаштур, Аллаһ тәала уларни силәрниң қол астиңларда қилди, немә йесәңлар уларға шуни йегүзүңлар, немә кийсәңлар уларғиму шу кийгәнлириңлардин кийдүрүңлар, уларни күчи йәтмәйдиған ишларға салмаңлар, уларни шундақ ишларға буйруғиниңларда, уларға ярдәмлишиңлар» (Әбу Давуд, Ибни Маҗә, имам Әһмәд ривайити).

Бу немидегән есил тәвсийәт! Қайси дин вә қайси қанунда бундақ баравәрликни тапалайсиз? Қандақ бай өзиниң хизмәтчисигә өзи кийгән алий тонни яки қиммәт баһалиқ косюм-брюкини кийдүриду? Қайси бай өзиниң өй хизмәтчилири билән бир дәстиханда олтуруп тамақ йәйду? Муһәммәд әләйһиссаламни үлгә қилған һәқиқий мусулманлар шундақ қилиду. Пәйғәмбиримиз Муһәммәд әләйһиссаламниң шанлиқ һаяти вә саһабиләрниң кәчүрмишлири буниң җанлиқ факитидур. Пәйғәмбәр әләйһиссаламдин башлап барлиқ саһабиләр вә исламниң кейинки алтун дәвирлиридә яшиған һәқиқий мусулманлар өзлириниң өй хизмәтчилирини шу аилиниң әзалири дәп тонатти вә уларға өз балилириға охшаш муамилә қилатти; пәйғәмбәр әләйһиссаламниң өзиниң хизмәтчиси қара тәнлик Зәйд ибн Һарисәни өз аилиниң бир әзаси саниғанлиқтин, униң исмини «Зәйд ибн Муһәммәд» дәп атиғанлиғи вә Зәйдниң мошу исим билән әрәпләр арисида тонулғанлиғи буниң типик мисалидур.

Авалқи мусулманларда кийим-кечәктә, йемәк-ичмәктә ғоҗайин билән хизмәтчиниң қилчә пәрқи йоқ еди. Һәтта әйни вақиттики мусулман әмәс хәлиқләр мусулманларниң қайсиси ғоҗайин вә қайсиси хизмәтчи екәнлигини пәриқ етәлмәтти. Хошна дөләтләрдин Мәдинигә кәлгән әлчиләр кимниң хәлипә екәнлигини бир қараш билән пәриқ етәлмәтти, чүнки мусулманлар башлиқ-пухра, өлүма-авам, бай-кәмбәғәл, ғоҗайин-хизмәтчи һәммиси охшаш һөрмәт вә бир хил қияпәттә еди. Шоферлирини ишик алдида күткүзүп ач қоюп, өзи зияпәтләрдин қанғичә һозур алидиған байлар билән өй хизмәтчилирини ишт-мөшүкниң орнида көридиған аялларни һәқиқий мәнада мусулман дейишкә боламду? Уларни Муһәммәд әләйһиссаламниң үммүти дегили боламду?

6. Һайванларға рәһим-шәпқәтлик болуш

Пәйғәмбәр әләйһиссалам мундақ дегән: «Бир адәм йолда кетиветип қаттиқ уссап кәтти, йолда бир қудуқ учрап қелип, униңдин су елип; қариса йенида турған уссузлуқтин тили саңгилап, тупрақни йәватқан бир иштни көрүн қалди, у адәм өз-өзигә: «Бу ишт маңа охшаш қаттиқ уссап кетипту» деди-дә қудуққа чүшүп өтүгигә су толтуруп, чиши билән өтүгини чишләп қудуқтин чиқип, һелиқи иштни суғарди. Аллаһ тәала униң бу ишиға хурсән болуп, униң барчә гуналирини мәғпирәт қиливәтти» (Бухарий вә Муслим ривайити).

Сиз һаятиңизда бирәр қетим болсиму кочида йәйдиған нәрсә издәп жүргән бирәр иштниң қосиғини тойғуздиңизму? Яки сизгә тәлмүрүп кәлгән бирәр иштни паскина һайван дәп путиңиз билән тепип кетип қалдиңизму? Аллаһ тәала өзлириниң хизмәтчиси қилип яритип бәргән бечарә һайванларни өзлириниң тамашәсини қизитиш үчүн қурбан қилип, иштларни талаштуруш, қошқарларни үссүштүрүш, ғоразларни чоқуштуруш, қушларни оқ етиш мәйданлирида нишанға елип етиш қатарлиқ шәпқәтсизликләрни қилғучилар пәйғәмбәр әләйһиссаламниң: «Кимки бирәр қушқашчилик бир җанлиқни беһөддә өлтүридикән, Аллаһ тәала қиямәт күнидә әлвәттә униң сориғини қилиду» дегән сөзини билмәмду?! (Имам Әһмәд, Әбу Давуд, ибни Маҗә ривайити).

Пәйғәмбәр әләйһиссалам саһабилирини һайванларға рәһим-шәпқәт қилишқа тәшәббус қилатти; бир күни уларға бир мөшүк сәвәплик дозихи болуп кәткән бир аялниң қиссисини сөзләп берип мундақ дегән: «Бир аял бир мөшүкни нан яки су бәрмәстин өйигә солап қоюп, униң өлүмигә сәвәпчи болғанлиғи үчүн дозихи болуп кәткән» (Бухарий вә Муслим ривайити). Қәстәнликтин әмәс, бәлки нан вә су беришни унтуп қалғанлиқтин бир мөшүкниң өлүмигә сәвәп болған бир мусулман аял дозаққа киргән йәрдә, һайванларниң қийнилишлиридин һозур елиш вә тамашәни қизитиш үчүн қарап туруп һайванларни қийнайдиғанларниң, һәттә билип туруп уларниң өлүмигә сәвәп болидиғанларниң ахирәттики әһвали қандақ болар?

Пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Кимки бир қушқашчилик бир җанлиқни боғузлиғандиму, униңға рәһим-шәпқәтлик болидикән, Аллаһ тәала униңға қиямәт күнидә рәһим-шәпқитини чоқум көрситиду», дейиш арқилиқ Аллаһ тәала бизгә өлтүрүп йейишни һалал қилип бәргән һайванни боғузлаштиму, униңға рәһим-шәпқәтлик болушниң зөрүрлигини үгәткән. Пәйғәмбәр әләйһиссалам бир күни бир адәмниң қолида пичақ тутқан һалда, бир қойни өлтүргили сөрәп кетиватқанлиғини көрүп қелип, у адәмгә: «Һәй сени! Мални икки қетим өлтүрмәкчиму сән? уни өлүмгә силиқ елип бар, пичақни малниң көзигә көрсәтмә, уни иштиклитип андин боғузла» дәп кайиған.

Аллаһ тәала хизмитимизгә селип йоллуқ пайдилинишимиз үчүн бизгә бойсундуруп бәргән шу һайванларниң җени бизниңкигә охшашла җан әмәсму? Уларниңму җени ағрийду әмәсму? Бу дәриҗидики таш жүрәк инсанларниң җәннәтниң пуриғини пуралиши натайин! Чүнки җәннәт рәһмәттур, у пәқәт рәһим-шәпқәтлик болғанларнила қобул қилалайду. Җәннәткә ибадәтниң көплиги билән әмәс, бәлки қәлбниң шәпқити вә Аллаһ тәаланиң рәһмити биләнла киргили болиду.

Рәһим-шәпқәт пүтүн ишларда тәләп қилиниду.

Рəһим-шəпқəт билəн силиқлиқ мусулман адəмниң һаятидики барлиқ һəрикəтлиридə, ибадəтлири, дəм елиши, муамилиси, олтуруп қопуши, шундақла барлиқ ишлирида болмиса болмайдиған нəрсидур. Пəйғəмбəр əлəйһиссалам: «Силиқлиқ қайси нəрсигə кирсə, уни чирайлиқлаштуриду, у қайси нəрсидин жулуп елинса, шу нəрсини сəтлəштүриветиду» дəп көрсəткəн (Имам Муслим ривайити).

7. Асий-гунакар кишилəргə рəһим-шəпқəтлик болуш

Аллаһ тəала Қуръан кəримдə: **«Илгири силəрму əнə шундақ едиңлар, кейин Аллаһ силəргə илтипат қилди»** дейиш арқилиқ бизни өткəн күнлиримизни унтуп қалмаслиғимизға, кишилəрни гуна-мəсийəтлири сəвəплик мəсхирə қилмаслиғимизға, уларға нəпрəт қилғанлиқтин, уларни чəткə қақмаслиғимизға вə уларға камалий меһрибанлиғимизни көрситип, яман йолдин қайтуришимизға чақириду *(Ниса сүриси 94-айəт)*. Гуна қилмайдиған, хаталашмайдиған адəм йоқ дунияда. Һəр қандақ адəм гуна қилиду вə хаталишиду, амма муһим болғини өз гунайини тонуп, тоғра йолға қайтиштур. Пəйғəмбəр əлəйһисслам бу һəқтə: «Һəр қандақ адəм балиси хаталишиду, хаталашқучиларниң əң яхшиси товва қилғучилардур» дəп көрсəткəн (Имам Бухарий ривайити).

Биз мусулманларда һазирла мечиттин чиқип, һəтта таһарəт билəн туруп ялған сөзлəйдиғанларни, адəм алдайдиғанларни вə кишилəргə қопал сөз вə қопал муамилə қилидиғанларни унчивала əйиплəп кəтмəйдиған, амма бирəвни қисмəн шəхсий гуна билəн яки азрақ əйип билəн учритип қалғинида, униңдин нəпрəтлинип кетидиған кəйпият бар. Аллаһ тəала гуналарниң һəммисини яман көриду, мусулман адəмму гунани мəйли кичик болсун, мəйли чоң болсун, һəммисини яман көриши лазим; лекин, Аллаһ тəала гуна қилип өзини зиянға учратқан бəндидин ялған ейтип башқиларни зиянға учратқан бəндини бəкрəк яман көриду. Чүнки өзини зиянға учратқанлиқниң гунайи у кишиниң өзи билəнлə чəклиниду, Аллаһ тəала халиса уни кəчүриветиду, амма башқиларни зиянға учратқанлиқниң гунайи ундақ асан кəчүрүлмəйду; зиянға учритилғучи шəхс уни кəчүрмигичə Аллаһ тəала кəчүрмəйду, чүнки у қул һəққи əмəсму?

Шуңа пəйғəмбəр əлəйһиссалам «Мөмүн адəм қорқанчақ боламду» дəп соралғинида, «Һəə» дəп җавап бəргəн, йəнə «Мөмүн адəм бехил боламду?» дəп соралғинида «Һəə» дəп җавап бəргəн, андин «Мөмүн адəм ялғанчи боламду?» дəп соралғинида, «Яқ» дəп җавап бəргəн
(Имам Малик ривайити). Чүнки қоркунчақлиқ билəн бехилликниң зийини шу шəхсниң өзигə бəкрəк зиянлиқ болғинидəк, ялғанчилиқниң зийини ялған ейтқучиниң өзидин көрə башқиларға бəкрəк зиянлиқтур, чүнки гайида бирла ялған билəн һəқиқəт астин-үстүн болуп кетиду, ақ-қариға, қара аққа айлинип қалиду əмəсму? Һəр қандақ бир гунани кичик санашқа болмайду, чүнки кичик гунлар униңға давам қилиш арқилиқ чоң гунларға айлинип қалиду, шуниңдəк, гуна –мəсийəтлəрни яман көрүш вə униңға рази болмаслиқ мусулманлиқниң тəлəплиридин бири; амма, гуна қилған яки хаталашқан бирини худди өзи һаятида гуна қилип бақмиғандəк, һечқандақ хаталашмиғандəк əйиплəп кетиш, уларни сөкүш вə улардин нəпрəтлинип, уларни чəткə қекиш мусулманниң əхлақиға ярашмайду. Мусулманниң қилидиғини гуна-мəсийəт ишлигəнлəргə силиқлиқ билəн нəсиһəт қилиш, яхши сөзлəр билəн уларни қайил қилип һəқиқəткə қайтуруштур. Мундақ қилғанлар һəқиқəтəн чоң совапқа еришкүчилəрдур. Чүнки, мундақ қилиш һəр бир мусулманниң үстигə жүклəнгəн əмру-мəруп, вəз-нəсиһəт пəризини орунлиғанлиқтур. Шуңа бу пəризни орунлиғанлар совапқа еришиду. Пəйғəмбəр əлəйһиссалам: «Сениң сəвəвиң билəн Аллаһ тəала бир кишини һидайəт қилса, бу сениң үчүн дуния вə униңдики пүтүн шəйъилəрдин яхшидур» дəп көрсəткəн (Бухарий вə Муслим ривайити).

Гунакар бəндилəргə рəһим-шəпқəтлик болуш бабида, Қуръан кəримниң Ясин сүрисидə қиссиси баян қилинған Һəбиб Нəҗҗар дегəн кишиниң қовми уни Аллаһ тəалаға иман ейтқанлиғи сəвəплик наһəқ өлтүрүлгəндин кейин, у Аллаһ тəаланиң зор инъамиға еришип, униңға «Җəннəткə кириң» дейилгəндə, җəннəттики алий немəтлəрни вə Аллаһ тəаланиң униңға қилған катта илтипатлирини көргəн Һəбиб Нəҗҗар дунияда иман ейтмиғанлиғи сəвəплик бу есил немəтлəрдин мəһрум қалған асий-гунакар қовмигə ичи ағрип: **«Кашки қовмим пəрвəрдигаримниң маңа мəғпирəт қилғанлиғи вə мени һөрмəтликлəрдин қилғанлиғини билсə еди»** дегəн *(Нəһл сүриси 125-айəт)*.

Инсанлар гуна-мəсийəтлəргə чөкүп, қанчилик яман йолларға кирип кəткəн тəғдирдиму, уларниң ички дуниясида яхшилиқни сөйүш вə яхшилиққа қайтиш иқтидари йоқалмайду. Шуңа уларни Аллаһ тəаланиң: «Пəрвəрдигариңниң йолиға һекмəтлик услубта яхши вəз-нəсиһəтлəр билəн дəвəт қилғин» дегəн улуқ көрсəтмисини шиар қилиш билəн һəқиқəткə қайтурғили болиду.

8. Езилгəнлəргə рəһим-шəпқəт қилиш

Дунияниң һəр қайси җайлиридики езилгəн мусулман қерин-дашларға рəһим-шəпқəт қилиш һəр кимниң қудрити йетишичə пəриздур. Улар билəн бир сəптə туруп, һəққаний давалирини жүргүзүш, пул-мал ярдəм қилиш, уларниң һəқ-һоқуқлирини тəлəп қилиш, буларниң һечбирини қилалмиғанда, улар үчүн Аллаһ тəалаға дуа қилиш билəн бу диний қериндашлиқ борчини ада қилиш мүмкин. «Мөмүнлəр бир-бирини сөйүш, бир-

биригә рәһим-шәпкәт қилиш вә бир-биригә һисдашлиқ қилишта, қайсибир әзаси ағриса, пүтүн әзалар исимдаш вә уйқисизлиқ билән униңға ортақ болидиған бир пүтүн бәдәнгә охшайду» (Бухарий ривайити).

Кишиләрниң әйивини йошурушниң зөрүрлиги

Гунакарларни инсанлар алдида рәсва қилмаслиқ, кишиләрниң әйиплирини йошуруш гөзәл әхлақтур; әксичә, кишиләрниң әйиплирини ачидиғанлар, гунакарларниң гуналирини инсанлар арисиға яйидиғанлар Аллаһ тәаланиң ғәзивигә вә азавиға лайиқ болғучи әхлақсиз мәхлуқатлардур. Аллаһ тәала Қуръан кәримдә: **«Мөмүнләр үстидә яман сөзләрниң тарилишини яқтуридиған адәмләр, шубһисизки, дуния вә ахирәттә қаттиқ азапқа қалиду»** дегән *(Нур сүриси 19-айәт)*. Пәйғәмбәр әләйһисслам: «Қандақла бир адәм йәнә бир адәмниң әйивини япидикән, Аллаһ тәала қиямәт күни униң әйивини япиду» дегән (Имам Муслим ривайити).

Амма кишиләрниң гуналирини йепиш вә әйиплирини йошуруш иши Аллаһ тәаланиң һәққигә ишләнгән гуналар даирисидила болиду, амма гунакарниң гунайини йошурдум дәп, җинайәтчиниң қилмишлириға сүкүт қилишқа, наһәқчиликкә, җим турушқа һәргиз болмайду. Оғриниң оғрилиғини көрүп туруп, униң зийиниға гувалиқ бериштин өзини қачуруш, хизмитини яхши ишлимигән кишиниң камчилиғини йошуруш, имтиһанда оқуғучиларниң бир-биридин көчүрүшигә йол қоюш қатарлиқ ишлар қилмишта уларға шерик болғанлиқ санилиду.

9. Адәм өз-өзигә рәһим-шәпқәтлик болуш

Адәм башқиларға рәһим-шәпқәтлик вә көйүмчан болуп, өзини унтуп қалса боламду? Адәм өзигә қандақ рәһим-шәпкәт қилиду? Адәм өзиниң тән сақлиғиға зиянлиқ болған нәрсиләрни тәрк етиш, һарақ ичмәслик, тамака чәкмәслик, зина қилмаслиқ билән өзиниң үз-абройиға сәлбий тәсир көрситидиған нашаян ишлардин жирақ туруш билән вә өзиниң ахирәтлиги үчүн зиянлиқ болған гуна-мәсийәтләрдин қол үзүш билән өзигә рәһим-шәпкәт қилған болиду.

10. Пүтүн инсанийәткә рәһим-шәпқәт қилиш

Мәйли мусулман болсун, мәйли капир болсун, пүтүн инсанийәткә рәһим-шәпқәтлик болуш һәргиз қийин иш әмәс, бәлки наһайити асан. Инсанлар қайси динға, қайси ирққа, қайси рәңгә вә қайси дөләткә тәвә болушидин қәтъийрәзәр уларға наһайити юмшақлиқ билән адаләтлик һалда муамилә қилиш, һәр кимгә тәбәссүм билән қәлбини ечиш,пекирларға һисдашлиқ қилип, мәйли маддий җәһәттин, мәйли мәнивий җәһәттин болсун күчиниң йетишичә ярдәм қолини сунуш, житимларни сөйүш, уларниң бешини силаш, өзигә яманлиқ қилғанларни кәчүриветиш, тонимайдиған кишиләрниңму қийинчилиқлирини һәл қилишиға ярдәм қилиш қатарлиқ гөзәл әхлақлар билән рәһим-шәпқәтни пүтүн инсанийәткә йәткүзгили болиду.

Ләззәтлик таамлар билән ғизалиниватқан вақитлириңизниң бирсидә, хошнилириңиздин бәзи бечариләрниң йегили йоқ, ичкили йоқ, йоқлуқ ичидә туриватқанлиғини ойлап, уларға бирәр қача тамақ бәргиниңизни биләмсиз? Атиси йоқ, аилиси кәмбәғәл бир житим балиниң бешини силап, униң қолидин тутуп, өйиңизгә елип кирип, бир қур кийим кийдүрүп қойғиниңизни биләмсиз? Аниси йоқ, дадиси сиртта ишләп өйиниң кам-котилириниң толуқлаш йолида жүргәнликтин, һалиға йетәлмигән, бирәв билән бирәр саат муңдишип олтурушқа зар-зар боливатқан, көңли дәртлик бирәр житим балини өйиңизгә чақирип, баш-көзини сүртүп, иссиқ бир қача тамақ йегүзүп болуп, униң билән бәш минут муңдашқиниңизни, дәртлиригә қулақ салғиниңизни биләмсиз?

Бирәр қетим болсиму, кочида яки йолда бир натонуш адәм бирәр тағар жүкни үстигә елип қоюшиңиз үчүн сиздин ярдәм сориғанда, ишим алдираш демәстин дәрһал йениға берип, униңға ярдәм қилғиниңизни биләмсиз? Яшинип қалғанлиқтин яки кесәлликтин аран-аран меңип кетиватқан бир натонушни машиниңизға яки автобусқа олтарғузуп баридиған йеригә апирип қойғиниңизни биләмсиз? Машиниси бузулуп йолда қалған бири үчүн алдираш ишиңиз болсиму тохтап, униңға ярдәм қилғиниңизни биләмсиз? Гезит-журналларда яки телевизорларда яки интернет торлирида, җиддий маддий ярдәмгә муһтаж боливатқанлар тоғрилиқ берилгән еланларни көргиниңиздә, бирәр қетим шуларға аз болсиму ярдәм пули әвәткиниңизни биләмсиз?

Әгәр жуқуриқи соалларниң җавави «Һәә» болса, сиз рәһим-шәпқәтлик адәмсиз. Аллаһ тәаланиң рәһмити дуния вә ахирәттә сизни қоршайдиғанлиғидин хатирҗәм болсиңиз болиду. Әгәр җававиңиз «Яқ» болса, сиз таш жүрәк адәмсиз, Муһәммәд әләйһиссаламниң әхлақидин толиму жирақта екәнсиз, кишиләргә рәһим-шәпкәт қилишни үгинишкә вә униңға адәтлинишкә зор еһтияжлиқ екәнсиз. Пәйғәмбәр әләйһиссалам бизгә башқиларға рәһим-шәпкәт қилишни үгитип мундақ дегән: «Кимки бирәр мусулманниң дуниядики қийинчилиқлиридин бирәр қийинчилиқни һәл қилип бәрсә, Аллаһ тәала униң қиямәт күнидики қийинчилиқлиридин бир қийинчилиқни көтириветиду, кимки бирәр йоқсулға асанлиқ яритип бәрсә, Аллаһ тәала униңға дуния вә ахирәттә асанлиқ бериду, кимки бирәр мусулманниң әйивини йошурса, Аллаһ тәала униң әйиплирини дуния вә

ахирәттә ашкарилимайду, бәндә бурадәрлириниң ярдимидә болған муддәтчә, Аллаһ тәала униң ярдимидә болиду» (Тирмизи ривайити).

Хуласә калам, рәһим-шәпкәтлик болуш қийин әмәс, вақтиниң йетишмигәнлигидә яки қол илкидә болмиғанлиғида яки рәһим-шәпкәт қилишни билмигәнликтә әмәс, бәлки асаслиқ мәсилә қәлбләрдин рәһим-шәпкәтниң суғурулуп кәткәнлигидә, жүрәкләрниң ташқа айлинип қалғанлиғида. Аллаһ тәала қәлбләрни ләрзигә салидиған, адәмниң вужудини титритидиған ибрәтлик айәтлири тилавәт қилинғанда яки йегили йоқ, ичкили йоқ, кийгили йоқ бечариләрни көргәндә жүриги езилмәйдиған адәмдин яхшилиқ күткили болмайду. Мундақларға пәйғәмбәр әләйһиссаламниң: «Аллаһ сениң қәлбиңдин рәһим-шәпкәтни тартивалған турса, мән әнди немә қилалаймән» дегән сөзи йетәрлик /Имам Әһмәд ривайити/.

Күндилик бәш вақ намазниң һәр бир рәкитидә Фатиһә сүрисини оқуш жәриянида, Аллаһ тәаланиң бу сүридики «Әр раһмәәнир раһиим» (йәни наһайити шәпкәтлик вә толиму меһрибан) дегән сүпитини әң аз дегәндә бир күндә 33 қетим тәкрарлап турупму жүриги юмшимиған мусулманни немә дегили болсун?!

Илим-пәнни ишлитиштә рәһим-шәпкәтлик болуш

Һөрмәтлик китапхан, илим-пән үчүнму рәһим-шәпкәт кетәмду? дәп һәйран қалғиниңиз еник; амма рәһим-шәпкәтни чиқиш йоли қилмиған илим-пәнниң балайи-апәт екәнлигини билгиниңиздә, маңа қошулисиз. Һазирқи дунияниң һалиға қарайдиған болсақ, күндин-күнгә илим-пән илгирилигәнсири рәһим-шәпкәт азийиватмақта; илим-пән елип кәлгән атом бомбилири вә ракетилар билән миллионлиған инсан өлмәктә. Немә үчүн илим-пәнниң илгирилиши билән рәһим-шәпкәт азлап кетиду? Буниң сәвәвини биләмсиз?

Чүнки, рәһим-шәпкәтни өзләштүрмигән һәр қандақ илим-пән балайи-апәт вә кризистур; шуңа Қуръан кәрим айәтлири илим һәққидики пүтүн баянлирида рәһим-шәпкәтниму баян қилған. Қуръан кәрим айәтлиридин рәһим-шәпкәт яндаштуруп кәлтүрүлмигән илим һәққидики баяндин бириниму тапалмайсиз. **«Улар: пәрвәрдигаримиз! сениң рәһмитиң вә илмиң һәммә нәрсини өз ичигә алиду, дәйду»** *(Ғафир сүриси 7-айәт).*

РАСТЧИЛЛИҚ

Растчиллиқ пәйғәмбәрләрниң әң алдинқи йүксәк әхлақи. Һечқандақ бир пәйғәмбәрниң ялғанчи болуши қәтъий мүмкин әмәс. Шуңа Аллаһ тәала Қуръан кәримдә пәйғәмбәрләрни алди билән растчиллар дәп сүпәтлигән вә растчиллар дәп махтиған.

«Қуръанда Ибраһимниң қиссисини баян қилғин, у һәқиқәтән толиму растчил пәйғәмбәр еди». *(Мәрйәм сүриси 41-айәт).* **«Қуръанда Идрисниң қиссисини баян қилғин, у һәқиқәтән толиму растчил пәйғәмбәр еди».** *(Мәрйәм сүриси 56-айәт).* **«Вә әзкур фи әлкитаби исмаил иннәһу канә садиқә әлвәъди вә канә рәсулән нәбийян»** йәни **«Қуръанда Исмаилниң қиссисини баян қилғин, у һәқиқәтән вәдисидә растчил һәм рәсул һәм пәйғәмбәр еди».** *(Мәрйәм сүриси 54-айәт).*

Пәйғәмбиримизниң пәйғәмбәр болуштин бурунқи әң мәшһур сүпити вә ләқими «Растчил, ишәшлик» еди. Әрәпләр Муһәммәд әләйһиссаламни чақирмақчи яки тәрипли мәкчи болса «Растчил, ишәшлик Муһәммәд» дәтти. Муһәммәд әләйһиссаламға пәйғәмбәрлик келип үч жилдин кейин, Аллаһ тәала уни: **«саңа буйрулған ислам дәвитини ашкарә оттуриға қойғин, мушрикларға пәрва қилмиғин».** *(Һижр сүриси 94-айәт)*, дәп әмр қилғанда, пәйғәмбәр әләйһиссалам Сафа теғиға чиқип, Мәккидики әрәп қәбилилириниң һәммисини бир-бирләп исми билән атап чақириду. Уларниң һәммиси, һәтта келәлмигәнләрниң вәкиллири һазир болуп, пәйғәмбәр әләйһиссаламниң әтрапиға топлинип болғандин кейин, пәйғәмбәр әләйһиссалам уларға сөз қилишқа башлап: «Қараңларчу, әгәр мән силәргә мошу тағниң арқисида силәргә һуҗум қилмақчи болған қошун бар десәм, маңа ишинәмсиләр?» дәйду, улар һәммиси бир еғиздин чиққандәкла: «Сениң мундин бурун бирәр қетим болсиму ялған сөзлигәнлигиңни билмәймиз» дәйду. Пәйғәмбәр әләйһиссалам бу чағда уларға: «Силәрни Аллаһниң азавидин агаһландурғучи пәйғәмбәрмән», дегәндә, Әбу Ләһәб «Һалакәт болсун саңа! Шуниң үчүн топлидиңму бизни?» дәйду (Муслим, Тирмизи вә имам Әһмәд ривайити).

Растчиллиқ пәйғәмбәрләрниң әхлақи болғандәк, яхшиларниңму әхлақидур. Дунияда растчиллиқни вә растчил кишиләрни сөймәйдиған бирәр милләт яки қанун яки дин йоқ. Әксичә, ялғанчилар һәммила йәрдә кишиләрниң нәпритигә учрайду. Пәйғәмбәр әләйһиссалам мундақ дегән: «Растчиллиқ яхшилиққа башлайду, яхшилиқ жәннәткә башлайду, раст сөзләп, һемишәм растчиллиқ билән иш көргән адәм Аллаһ тәаланиң нәзәридә растчил бәндә дәп йезилиду. Ялғанчилиқ гунаға башлайду, гуна дозаққа башлайду, ялған ейтидиған адәм Аллаһ тәаланиң нәзәридә, ялғанчи дәп йезилиду» (Бухарий, Муслим вә имам Әһмәдләр ривайити).

Сиз Аллаһ тәаланиң нәзәридә, пәриштәләрниң дәптиридә, инсанларниң еғизида ялғанчи болуп атилишни яқтурмайсиз һәр қачан?! Жуқуриқи һәдистики «Растчиллиқ яхшилиққа башлайду» дегән сөз билән «Ялғанчилиқ гунаға башлайду» дегән сөзгә нәзәр ағдурғинимизда, пүтүн яхшилиқларниң бешида растчиллиқниң туридиғанлиғини байқаймиз. Гояки растчиллиқ яхшилиқниң муқәддимиси яки унвани орнида туриду. Буниң әксичә, һәр қандақ бир яманлиқниң арқисида чоқум ялғанчилиқ болиду, сатқунлуқ, оғрилиқ, қатиллиқ, қара чаплаш, ғевәт-шикайәт... вәһаказаларниң муқәддимисидә чоқум ялғанчилиқ болиду. Яман ишларни қилидиған биригә, «Ялған ейтма, амма халиған яманлиқлириңни қилғин» десиңиз, уни қилаламду? Һәргиз қилалмайду.

Зина қилған биридин «Сән у вақитта немә қиливататтиң?» дәп сорисиңиз, у «Мән зина қилғантим» демәйду, бәлки ялғанларни тоқуйду. Шуңа өлумалар «Ялған ейтишни адәт қиливалған адәм әң чоң гунларни иккиләнмәстин қилидиған болуп кетиду» дегән нәтиҗини чиқарған. Растчиллиқ пәйғәмбәрләрниң, мөмүнләрниң вә яхшиларниң адити болғандәк, ялғанчилиқ мунапиқларниң адитидур. Пәйғәмбәр әләйһиссалам мунапиқларниң сүпәтлирини баян қилип мундақ дегән: «Мунапиқлиқниң аламити үчтур: сөзлисә ялған сөзләйду, вәдә қилса униңға хилаплиқ қилиду, аманәткә хиянәт қилиду» (Бухарий вә Муслим ривайити).

РАСТЧИЛЛИҚ ҖӘННӘТКӘ КИРИШНИҢ КАПАЛИТИ

Пәйғәмбәр әләйһиссалам мундақ дегән: «Силәр маңа алтә ишта капаләт бериңлар, мән силәргә җәннәтни капаләт қилимән: сөзлигәндә раст сөзләңлар, вәдә қилсаңлар униңға вапа қилиңлар, аманәт тутсаңлар уни вақтида ада қилиңлар, әзайиңларни зинадин сақлаңлар, көзүңларни һарамдин сақлаңлар, қолуңларни яман ишлардин вә һарамдин жиғиңлар» (Имам Әһмәд ривайити). Пәйғәмбәр әләйһиссалам йәнә мундақ дегән: «Растчиллиқ, хатирҗәмлик, ялғанчилиқ тәшвиштур» (Имам Тирмизи вә Имам Әһмәд ривайити). Чүнки, инсан раст сөзлигәндә хатирҗәмлик вә бир хил раһәт һис қилиду, тәшвишләнмәйду һәмдә раст сөзләштә һечқандақ тәслик яки оңайсизлиқ һис қилмайду, иккиләнмәйду, дудуқлимайду. Амма инсан ялған сөзләштә қийинчилиқ тартиду, һәтта бәзи шараитларда чекисидин тәр ақиду, чирайи тәбиий болмайду, сөзлири анчә қамлашмайду, ялғанчилиғи ашкарә болуп қелишидин тәшвишлиниду.

Һәр қанчә сөзгә уста вә ялғанни қамлаштурушқа маһир каззапларму бәрибир билинип қалиду вә бир күни рәсва болмай қалмайду. «Ялғанчиниң қуйруғи бир тутам» дегән сөзму бекарға ейтилмиған болса керәк. Жуқуриқи һәдис пәйғәмбәр әләйһиссаламниң мөҗүзилик сөзлиридин болуп, һаятлиқ тәҗрибилири бу сөзниң һәқлиғини испатлап бәрмәктә, чүнки бу сөз мәйли куппар, мәйли мусулман, һәр қандақ адәмниң нәзәридә һәқ сөздур. Һаятида мәктәп көрмигән, оқуш вә йезишни үгәнмигән, пәқәт Аллаһниң вәһийси биләнла йетишкән бир пәйғәмбәрниң инсанларни вә уларниң әһвалини психология мутәхәсислиридәк анализ қилиши һәмдә униң ейтқанлирини реаллиқтики тәҗрибиләрниң тәстиқләватқанлиғи Аллаһ тәаланиң **«Өз нәпси хаһиши билән сөзлимәйду, пәқәт униңға қилинған вәһийнила сөзләйду»** дегән сөзини қувәтләйду. *(Нәҗим сүриси 3-4-айәтләр)*. Мәлумки, Қуръан кәрим айити вә мәнаси билән Аллаһ тәаланиң вәһийси, амма һәдисниң тексти Муһәммәд әләйһиссаламдин, мәнаси Аллаһтин кәлгән вәһийдур.

ЯЛҒАНЧИЛИҚНИҢ ХИЯНӘТ ТҮРИ

Пәйғәмбәр әләйһиссалам мундақ дегән: «Әң чоң хиянәт сени растчил дәп билидиған биригә ялған ейтип уни ишәндүришиңдур»
(Әбу Давуд, имам Әһмәд ривайити).

Сизгә чин жүригидин ишинидиған, сизниң қандақла бир сөзиңизниң растлиғидин қилчә шәкләнмәйдиған достиңизға ялған сөзлишиңиз, униң сизгә болған чин ишәнчисигә вә достлиғиниң һесавиға қилинған әң чоң хиянәт әмәсму?! Пәйғәмбәр әләйһиссаламниң сөзлири немидегән тоғра-һә! Саһабиләр етидуки, пәйғәмбәр әләйһиссалам үчүн ялғанчилиқтинму яман көрүлидиған иккинчи бир хисләт йоқ еди, бирәв пәйғәмбәр әләйһиссаламниң һозурида ялған ейтқан һаман пәйғәмбәр әләйһиссаламниң көңли қаттиқ беарам болатти вә көңли сиқилатти.

ЯЛҒАНЧИЛИҚ МУНАПИҚЛИҚНИҢ МУҚӘДДИМИСИДУР

Аллаһ тәала Қуръан кәримдә мундақ дегән: **«Аллаһ растчилларға растчиллиғи үчүн мукапат бериду, Мунапиқларни әгәр хәлиса азаплайду, йә уларни товвиға мувәппәқ қилиду...»**. *(Әһзаб сүриси 24-айәт)*.

Айәттә Аллаһ тәаланиң қиямәт күнидә, растчилларниң мукапатини вә ялғанчиларниң җазасини беридиғанлиғи баян қилинған болуп, «Растчил» ниң әкси болған «Ялғанчи» сөзиниң орниға «Мунапиқ» сөзи қоллинилған. Буниңда өмрини ялғанчилиқ билән өткүзгүчиләрниң ақивити мунапиқлиқ билән хуласилинидиғанлиғиға ишарәт қилинған. Чүнки, иманниң асаси растчиллиқ болса, мунапиқлиқниң асаси ялғанчилиқтур. Шуңа иман билән ялғанниң бир қәлбтә бирлишиши мүмкин әмәс.

Пәйғәмбәр әләйһиссаламдин: «Мөмүн адәм қорқунчақ боламду?» дәп соралғинида, «Һәә» дәп җавап бәргән, йәнә «Мөмүн адәм бехил боламду» дәп соралғинидиму «Һәә» дәп җавап бәргән; андин «Мөмүн адәм ялғанчи боламду» дәп соралғинида, «Яқ» дәп җавап бәргән (Имам Малик ривайити). Чүнки, бирәвниң қорқунчақлиғи яки бехиллиғиниң зийини көпинчә өзигила болиду, амма бирәвниң ялғанчилиғиниң зийини көпинчә башқиларға болиду; ялғанчилиқ инсанларни тәсәввур қилип болғусиз зиян-зәхмәтләргә учритиду. Шуңа униң гунайиму еғир, җазаси қаттиқ болиду; ялғанчиниң һәқиқий мәнадики мөмүнләрдин болалмайдиғанлиғи ялғанчилиқниң гунайиниң чоңлиғини билиш үчүн йетәрликтур.

ҺӘҚИҚИЙ РАСТЧИЛЛИҚ

Һиҗрийә үчинчи әсирниң өлүмалиридин Җунәйд мундақ дегән екән: «Һәқиқий растчиллиқ ялғандин башқа нәрсә сени қутулдаралмайдиған шараитта раст сөзлишиңдур». Растчиллиқниң инсанни һемишәм қутқузғучи екәнлигидә сөз йоқ. «Раст сөзлигән ниҗат тапиду» дегән мәшһур сөзму шуниң үчүн ейтилған болуши мүмкин. Қутулуш үчүн ялған ейтиштин башқа чариси қалмиған адәмниңму раст сөзлиши тәләп қилинған йәрдә, аддий ишлар үчүн, һәтта ялған ейтмисиму һечқандақ зиян болмайдиған ишлар үчүн ялған ейтиватқанларни немә дегили болсун?! Умәвийләрниң йәттинчи хәлиписи, вападар хәлипә Өмәр ибн Абдулъәзиз «Ялған ейтишниң номуссизлиқ екәнлигини билгән вақтимдин бери, бир қетимму ялған сөзләп бақмидим» дегән екән.

РАСТЧИЛЛИҚҚА АДӘТЛИНИШ ЙОЛИ

Шәксизки, адәм өзидә растчиллиқни йетилдүрүш үчүн алди билән Аллаһ тәалаға тәқвалиқ қилиши (йәни һәр ишта Аллаһниң көрсәткәнлири ичидә һәрикәт қилиши вә Аллаһниң ғәзивигә лайиқ болуп қелиштин қорқуши), андин растчил, тәқвадар, яхши кишиләр билән олтуруп қопуши лазим. Аллаһ тәала Қуръан кәримдә: **«Әй мөмүнләр! тәқвалиқ қилиңлар вә растчиллар билән болуңлар»** дейиш арқилиқ растчиллиқниң тәқвалиқ екәнлигини вә растчиллар билән болушниң тәқвалиққа йетишниң йоли екәнлигини чүшәндүргән. *(Товва сүриси 119-айәт)*.

РАСТЧЛЛИҚНИҢ ТҮРЛИРИ

1. Нийәттики растчиллиқ.

Нийәттики растчиллиқ қилмақчи болған һәр қандақ бир ишта Аллаһ разилиғини көзләштур. Инсан һәр ишта Аллаһ разилиғини көзләш арқилиқ адәттики дунияліқ ишлириниму ибадәт қатариға өткүзәләйду вә совапқаеришәләйду, шундақла бу яхши нийәтниң бәрикити билән мәхситигә йетиду. Демәк, яхши нийәт адәтни ибадәткә өрүйдиған сеһирлик хисләттур. «Яхши үгиниш қилип, яхши оқуп динимға, вәтинимгә, хәлқимгә вә инсанларға мәнпәәтлик адәм болимән» дегән нийәт билән дәрис тәйярлиған оқуғучи, «Бай болуп аиләмниң еһтияҗини һалалдин қамдаймән», «Хәйр-еһсан вә сәдиқилирим билән Аллаһниң йоқсул бәндилириниң бешини силаймән» дегән нийәт билән ишлигән тиҗарәтчи, «Ишимни қетирқинип риваҗлиқ қилиш арқилиқ һалалдин тапқанлиримни аиләмгә сәрп қилимән» дегән нийәт билән кәсип қилған һүнәрвән, «Вәзипәмни қетирқинип, тоғра йосунда вә һәққаний ишләш арқилиқ алған маашим билән өзәмниң һәм аиләмниң еһтияҗлирини қамдаймән» дегән нийәт билән ишлигән кадир яки ишчи, «Турмуш қуруш арқилиқ һарам ишлардин сақлинимән вә диянәтлик бир аилә қуруп чиқимән» дегән нийәт билән өйләнгән жигит-қиз әлвәттә Аллаһ тәаланиң совавиға еришиду.

2. Сөздики растчиллиқ

Пәйғәмбәр әләйһиссалам һемишәм: «Әй Аллаһ! маңа растчил тил ата қилғин» дәп дуа қилатти. (Имам Тирмизи вә имам Әһмәд ривайити). Балилиқ дәвридин башлап растчиллиғи билән тонулған, һәтта куппарларму униң растчиллиғини тәстиқлигән бир пәйғәмбәр бу дуани оқуған йәрдә, биз кечә-күндүз бу дуани оқуп Аллаһтин бизни растчил бәндиләрдин қилишини тиләшкә қанчилик муһтаҗ боливатқанлиғимизни биләмсиз?!Пәйғәмбәр әләйһиссалам мундақ дегән: «Растчил тиҗарәтчи қиямәт күнидә пәйғәмбәрләр вә шеһитләр билән биллә болиду» (Ибни Маҗә, имам Әһмәд ривайити). Бу һәдис һүнәрвән, ишчи-хизмәтчи,

дехан, чарвичи қатарлиқ рисқ йолида жүргән кишиләргә қаритилған болуп, растчиллар қандақ иш билән яки қандақ жайда ишлигән болмисун пәйғәмбәр әләйһиссалам бешарәт бәргән растчил тижарәтчигә қошулиду, чүнки растчиллиқ һәр қандақ жайда, пүтүн иш-һәрикәт вә гәп-сөзләрдә тәләп қилиниду.

3. Әмәлдики растчиллиқ

Аллаһ тәала Қуръан кәримдә пәйғәмбәр әләйһиссаламға: **«Әй пәрвәрдигарим! Киридиған йеримгә дуруслуқ билән киришимни, чиқидиған йеримдин дуруслуқ билән чиқишимни несип әткин, дегин»,** дәп тәлим бәргән *(Исра сүриси 80-айәт)*. Аллаһ тәала йәнә мундақ дегән: **«Мөмүнләрниң ичидә Аллаһқа бәргән әһдини әмәлгә ашурған нурғун кишиләр бар»** *(Әһзаб сүриси 23-айәт)*.

Бу айәтниң чүшүш сәвәви мундақ еди: саһабиләрдин Өмәр ибн Һәмам Бәдир ғазити болған күни пәйғәмбәр әләйһиссаламға мундақ дәйду: «Я рәсулуллаһ! әгәр мән әшу дүшмәнләргә қарши җәң қилип өлүп кәтсәм, растинла җәннәткә кирәрмәнму?». Пәйғәмбәр әләйһиссалам униңға: «Һәә, әлвәттә кирисән» дәп җавап берип, саһабилиригә: «Туруңлар! Кәңлиги асман вә зиминға тәң келидиған җәннәткә кириш үчүн җиһат қилиңлар!» дәйду. Бу вақитта Өмәйр «Паһ-паһ» дәйду. Пәйғәмбәр әләйһиссалам униңға қарап: «Әй Өмәйр саңа немә болди» дәп сорайду, Өмәйр: «Я рәсулуллаһ! мән растинла җәннәт әһли болаламдимән:» дәйду, пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Сән зади җәннәт әһлидинсән» дәйду (Имам Муслим ривайити). Буни аңлиған Өмәйр «Мән билән җәннәт оттуриси пәқәт мошу хормила қалди» дегиничә қолидики йәватқан хормини ташлайду-дә уруш мәйданиға кирип кетиду, ахири шеһитлиқ шәрбитини ичишкә сазавәр болиду. Демәк, шу мунасивәт билән жуқурриқи айәт чүшиду.Бу һәдис, яхши ишни нийәт қилиш мәхсәткә йетиш үчүн йетәрлик әмәслигини вә яхши нийәтни әмәлгә ашуруш үчүн әмәл қилиш йәни ишләш шәрт екәнлигини чүшәндүргән.

Иккинчи хәлипә Өмәр ибн Хәттаб рәзийәллаһу әнһу: «Әй Аллаһ! маңа пәйғәмбириңниң мошу шәһиридә шеһитликни несип әткин» дәп дуа қилатти. Һалбуки Мәдинә мунәввәрә шәһири ислам шәһири болғанлиқтин, у шәһәрдә уруш қилишқа болматти. Амма Аллаһ тәала униң дуасини иҗавәт қилған болуп, һиҗрийәниң 23-жили зулһәҗҗә ейиниң 26-күни (миладийә 644-жили 3-ноябрь) Әбу Луълуъ исимлик Иранлиқ бир мәҗусий тәрипидин сүйиқәст билән шеһит қилинған.

РАСТЧИЛЛИҚНИҢ МӘРТИВИСИ

Растчиллиқ мәртивиси пәйғәмбәрлик мәртивисидин кейинла келидиған әң шәрәплик мәртивидур. Аллаһ тәала Қуръан кәримдә: **«Кимләрки Аллаһ тәалаға вә пәйғәмбәргә итаәт қилидикән, улар ахирәттә Аллаһниң немитигә еришкән пәйғәмбәрләр, растчиллар, шеһитләр вә яхшилар билән биллә болиду, улар немидегән яхши һәмралар»** дәйду *(Ниса сүриси 69-айәт)*.

ҚАЙСИ ВАҚИТТА ЯЛҒАН ЕЙТИШҚА БОЛИДУ

Ислам өлүмалири төвәндики үч һаләттә ялған ейтишқа болидиғанлиғини бәкиткән:

1. Урушта ялған сөзләшкә болиду; дүшмәнни аздуруш, хата мәлумат бериш, тактика қоллиниш қатарлиқ ишларда ялған ейтишқа болиду. Шуңа пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Уруш дегән тактика» дегән еди.

2. Бир-бири билән дүшмәнлишип қалғанларни әпләштүрүп қоюш үчүн ялған ейтишқа болиду, мәсилән: бири йәнә бирини сөккән болсиму, қарши тәрәпкә: «Сизниң яхши гепиңизни қилди» дәп ялған ейтишқа болиду.

3. Аялиға ялған ейтишқа болиду, амма ялған ейтиш шу аялға пайдилиқ болған ишлар даисириси ичидила болиду, мәсилән: «Сиз дунийадики әң чирайлиқ аялсиз» дегәнгә охшаш. Аялимға ялған ейттим дәп, униңға хиянәт қилишқа, алдашқа, көзини бояшқа болмайду, чүнки мундақ қилиш һарам ишлардин санилиду (Бу мавзуни йезишта Мисирлиқ мәшһур ислам дәвәтчиси вә тонулған натиқ Әмр Халидниң «Мөмүнниң әхлақи» намлиқ әсәридин пайдилинилди. Автор).

АМАНӘТ

Аманәт ислам динида әң асаслиқ әхлақтин санилиду.Аманәтниң немә екәнлигини һәммә яхши билиду, амма бәзи кишиләр аманәт өз ичигә алидиған мәналарниң һәммисини толуқ билмигәнлик яки униңға әһмийәт бәрмигәнликтин, аманәткә нисбий муамилә қилиду, мәсилән: бирәв: «Мән аманәткә һәргиз хиянәт қилмаймән, маңа қоюлған аманәтни егисигә вақтида тапшуримән» дәйду; бу наһайити яхши, амма бу аманәтниң һәммиси әмәс, бәлки аманәтниң муамилә ишлиридики түри халас. Аманәт сөзи аманәт қоюлған пул-мал вә товарға охшаш маддий нәрсиләрни ипадилигәндин башқа, мәнивий қиммәтләрни, шундақла нурғунлиған чоң мәналарни ипадиләйду. Аллаһ тәала Қуръан кәримдә: **«Әй мөмүнләр! Аллаһқа, пәйғәмбәргә хиянәт**

қилмаңлар, силәргә қилинған аманәтләргә билип туруп хиянәт қилмаңлар» дәп көрсәткән, аманәтниң әкси хиянәттур *(Әнфал сүриси 27-айәт)*.

Аллаһқа хиянәт қилиш дегән немә? Аллаһқа хиянәт қилиш дегәнниң мәнаси – Аллаһниң әмрлиригә әгәшмәслик, буйруғанлирини ижра қилмаслиқ вә тосқанлирини тәрк әтмәсликтур. Аллаһниң әмрлири гәдинимиздики әң чоң вә еғир аманәтләрдур.

Пәйғәмбәргә хиянәт қилиш дегәнниң мәнаси немә? Пәйғәмбәргә хиянәт қилишниң мәнаси – пәйғәмбәр әләйһиссаламниң сүннәтлирини үгинип, униңға әгәшмәслик вә ижра қилмасликтур. Чүнки пәйғәмбәрниң сүннитини риважландуруш вә һаят қайнамлирида уни ижра қилиш өзини Муһәммәд әләйһиссаламниң үммүтидин саниған һәр бир мусулманниң үстидә аманәттур; пәйғәмбәр әләйһиссаламниң сүннәтлири заманимизғичә мошу йол билән йетип кәлгән. Аманәтни ижра қилиш совапліқ иш болуп, гуналарниң кәчүрүм қилинишиға түрткә болиду. Пәйғәмбәр әләйһиссалам мундақ дегән: «Бәш вақ намаз, жүмәдин жүмәгичә болған арилиқ, аманәтни ижра қилиш гунларниң кәчүрүм қилиниши үчүн капарәттур» (Ибни Мажә ривайити).

Пәйғәмбәр әләйһиссалам йәнә мундақ дегән: «Аллаһ тәала бирәр бәндисини һалак қилмақчи болса, униңдин һаяни суғуруп алиду, униңдин һая суғуруп елинғандин кейин, у һәр кимниң нәпритигә вә ғәзивигә лайиқ бири болуп қалиду, униңдин кейн, униңдин аманәт йоқилиду, униңдин аманәт йоқалғандин кейин, у һемишәм хиянәт қилидиған хаинға айлинип қалиду, у хаинға айланғандин кейин, униңдин рәһим-шәпқәт йоқилиду, униңдин рәһим-шәпқәт йоқалғандин кейин, у ләнәтгәрдигә айлиниду, у ләнәтгәрди болғандин кейин, иман униңдин чиқип кетиду» (Имам Әһмәд ривайити). Бу һәдис һазирқи заман кишилири оттурисида өз ипадисини тапмақта; шәрм-һаядин несивиси болмиғанлардин хиянәт, шәпқәтсизлик вә әң ахирида имансизлиқ қатарлиқ бәхитсизликләрниң һәммиси садир болмақта. Чүнки инсандики шәрм-һая униң кийимигә охшаш болуп, һаяси йоқалған адәм худди ялиңач қалғанға охшаш қиммәтлик нәрсилириниң һәммисидин айрилип қалған болиду. Пәйғәмбәр әләйһиссаламниң: «Аманәтни сақлалмайдиған адәмдә иман болмайду» дегән сөзи бу мавзуни техиму рошән чүшәндүрүп бәрмәктә.

АМАНӘТ ПАРЧИЛАНМАЙДУ

Пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Аманәтни егисигә тапшурғин, саңа хиянәт қилған кишигиму хиянәт қилма» дәп тәлим бәргән (Имам Әһмәд ривайити). Аманәт парчиланмайду, йәни бәзи кишиләргә вапа қилип, бәзи кишиләргә хиянәт қилишқа болмайду; шуниң үчүн бирәвниң өзигә хиянәт қилған бирсигиму хиянәт қилиши дурус әмәс. Мәсилән: бирәвдә 500 доллар нәқ пул қәризиңиз болуп, уни алалмай турған пәйтиңиздә, башқа бири һелиқи қәриздар кишигә йәткүзүп беришиңизни жекип сизгә 1000 доллар тапшурған болса, сиз бу миң доллардин 500 доллар пулиңизни еливелишиңиз хиянәт һесаплиниду; чүнки сиз мундақ қилиш арқилиқ сизгә ишинип аманәт қойған кишиниң ишәнчисигә вә пулниң егисигә хиянәт қилған болисиз; қәриздардин қәризиңизни елишниң йоллуқ усули аманәтни егисигә тапшуруп берип, андин униңдин қәризиңизни сораштур. Аманәт әнә шундақ инчикә вә назук нәрсә, шуниң үчүн аманәтни сақлиғанлар вә вақтида тапшурғанлар совапқа еришиду.

АМАНӘТНИҢ ТҮРЛИРИ

Инсанлар арисида әң көп тарқалған мәшһур аманәт түри пул аманити болуп, пәйғәмбәр әләйһиссалам бу һәқтә мундақ дегән: «Мусулман мусулманлар униң тили вә қоли билән зиян йетишидин саламәт болалиған кишидур, мөмүн инсанлар жени, мал-мүлкигә униңдин зиян йетишидин аман болалиған кишидур» (Тирмизи, ибни Мажә, вә има Әһмәд ривайити). Бу һәдистин мәлумки, һәқиқий мөмүн адәм кишиләр мал-мүлкини вә һәр қандақ нәрсисини униңда аманәт қоюшқа хатирҗәм болалиған кишидур. Пәйғәмбәр әләйһиссалам бу һәдистә мөмүн кечә ухлимай ибадәт қилидиған яки көп зикир ейтип, көп жиғлайдиған киши дегини йоқ; тәбиийки , кечиси ухлимай намаз оқуш, көп зикир ейтиш заманимизда нурғун кишиләр қилалмайватқан әң катта ибадәтләрдур, амма бу ибадәтләр йәнила шу киши биләнла чәклиниду; аманәткә ишәшлик болуштин ибарәт есил әхлақ болса, һәм шу кишиниң өзи үчүн һәм умум хәлиқ үчүн мәнпәәтлик болған ибадәттур. Шуңа Аллаһ тәала мусулманларниң инсанларға мәнпәәтлик болушини бәкрәк яқтуриду.

Әһвал шундақ екән, пайдиси уни орунлиған кишиниң өзи биләнла чәклинидиған ибадәттин, пайдиси башқиларға умум болидиған ибадәтни орунлаш тәрәптин әһмийәтлик, совап җәһәттин чоңдур. Пәйғәмбәр әләйһиссалам Мәккини ташлап Мәдинигә һижрәт қилмақчи болған вақит Мәккә куппарлири пәйғәмбәр әләйһиссаламни һәммә бирликтә бир кечидила ужуктурушни планлиған әң хәтәрлик вақит еди. Шундақ бир хәтәрлик вақиттиму пәйғәмбәр әләйһиссалам өз женини қоғдаш билән қалмастин, өзини өлтүрмәкчи болған

Мәккиликләрниң униңға қойған аманәтлирини йәткүзүп беришниң зөрүрлигини алдинқи орунда қоюп, һәзрити Әли ибн Әбу Талибқа аманәтләрни егилиригә тапшуруп бериш вәзиписини тапшурған вә униңға: «Әй Әли! Сән аманәтләрни өз егилиригә тапшуруп болғичә бу йәрдә қал, мениң арқамдин кәлмә» дегән.

КИШИЛӘРНИҢ НӘЗӘРИДӘ КИЧИК САНАЛҒАН ЧОҢ АМАНӘТЛӘР

Адәттә кишиләр пул муамилилиридики аманәтни ижра қилишни муһим бир мәжбурийәт дәп тонушсиму, көп кишиләрниң нәзәрлиридин сақит болуп келиватқан аманәтләр көп, мәсилән: сиз бирәр достиңиздин бирәр китап яки бирәр үналғу яки синалғу лентиси чағлиқ нәрсини арийәт елип туруп, униң маддий қиммитини аддий саниғанлиқтин, уни егисигә өз вақтида тапшурмисиңиз, яки хошниңиздин бир тал жиңничилик нәрсини өтнә елип, уни кичик чағлиғанлиқтин хошниңизға қайтурмисиңиз, сиз аманәткә хиянәт қилған болисиз. Бирәв сизгә бир аманәт сөзни тапшуруп, бу сөзни паланиға йәткүзүп қойишиңизни сориған болса, бу сөзни шу кишигә йәткүзмисиңиз, аманәткә хиянәт қилған болисиз. Бирәвниң өй ичигә рухсәтсиз қараш яки ишигиниң йочуғидин мараш яки бирәв ишигини ачқанда, сизни кириң демигичә өй ичигә көз жүгәртишму чоң әдәпсизлик вә еғир хиянәттур. Амнәт мәйли кичик яки чоң аманәт болсун, бәрибир аманәттур; аманәткә хиянәт қилиш чоң гуна. (бу мавзу, Мисирлиқ мәшһур ислам дәвәтчиси вә тонулған натиқ Әмр Халидниң «Мөмүнниң әхлақи» намлиқ әсәридин қисқартип елинди).

ЕЛИМ-СЕТИМ ИШЛИРИДИКИ АМАНӘТ

Пәйғәмбәр әләйһиссаламниң: «Растчил тиҗарәтчи қиямәт күнидә пәйғәмбәрләр, растчиллар вә шеһитлар билән биллә болиду»
(Ибни Маҗә, имам Әһмәд риваити) дегән сөзи, елим-сетим ишлирини бәҗириштики аманәтни көрситиду, чүнки растчиллиқ бар йәрдә аманәтму болиду; малниң әйивини ениқ ейтип сатқан адәм аманәтни ада қилғинидәк, малниң әйивини йошуруп, алғучиниң көзини бояп, яки товарға сахта маркиларни чаплап сатқан адәм херидарларға хиянәт қилған болиду.

ИШ ҮСТИДИКИ АМАНӘТ

Бир дохтурниң йәнә бир дохтурға яхшичақ болуш йүзисидин униңға һаҗәт болмиған кесәлни буйруп бериши яки дохтурханиға көп кирим киргүзүп берип яхшичақ болуш үчүн аддий бир ағриқ билән йениңизға кәлгән кесәлни адәттә һаҗәт болмайдиған анализларни беришкә буйруши, ремонтчиниң автомобильниң азрақ ремонти үчүн алтомобиль егисини алмаштурмисиму болидиған автомобиль парчилирини елишқа буйруши, ишчиниң өзигә тапшурулған ишини қолиниң учидила қилип қоюп һәқ елиши, кадирниң өз вәзиписини ижра қилмастин саатқа қарап күн өткүзүши, оқуғучиниң тапшуруқлирини ишлимәстин көз бойиши яки имтиһанда көчүриши, атиниң балилирини әдәп-әхлақ, иман-инсап ичидә тәрбийәләш вәзиписини толуқ ижра қилмаслиғи, муәллимниң оқуғучиларниң қәлбигә илим-мәрипәт уруқлирини чечиштин ибарәт муқәддәс борчини унтуп уларниң өмрини зайә қилиши қатарлиқ ишларниң һәммиси әң чоң хиянәтчиликтур. Бу ишлар көрүнүштә бәкму аддийдәк көрүнгән билән гунайи бәкму еғирдур, чүнки мундақлар хаинлардур.

СИР САҚЛАШТИКИ АМАНӘТ

Пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Бирәв сөз қиливетип әтрапқа қаравәтсә, бу сөзму аманәттур» дегән /Әбудавуд, Тирмизи вә имам Әһмәд ривайити/. Бу һәдисниң мәнаси икки адәм сөзлишиветип, бу сөзни аңлаватқан үчинчи шәхс бар яки йоқлиғидин хатирҗәм болуш үчүн уларниң бири оң вә солға қаравәтсә, бу сөз башқилар аңлап қалса болмайдиған сир болуп, аманәт болуп бәлгилиниду, уни «Бу сир, буни һечкимгә демәң» дейиш һаҗәтсиз.

ӘҢ ЧОҢ ХИЯНӘТ

Пәйғәмбәр әләйһиссалам мундақ дегән: «Қиямәт күни Аллаһ тәаланиң нәзәридә әң чоң хиянәт өзиниң аялини сөзгә селип, униң сирини биливалғандин кейин, униң сирини сиртқа яйған әрниң хиянитидур» дәп көрсәткән (Имам Муслим ривайити). Дунияда шундақ рәзил вә пәс инсанлар барки, улар башқиларниң аҗиз нуқтисини тутувелип, һемишәм пурсәтпәрәслик билән җан бақиду, мундақлар үчүн кишиләрниң иппәт-

номуси вә үз абройиниң һечқандақ қиммити йоқ, мундақ инсанлар түриниң һайван дәрижисидики рәзилликлири болуп, шәхсий мәнпәәт үчүн һәр қандақ адәмни сетиветиштин янмайду, һәтта өзиниң һаятлиқ шериги вә қойнидики аялиниңму ажиз нуқтисини тепивелип, униң бәзибир әйиплирини, хаталиқлирини хәлқи аләмгә йейип, өзини вә аялини рәсва қилиштин қорқуп қалмайду; мундақлар қиямәт күни Аллаһ тәала уларниң пәскәшлигидин уларға нәзәр салмастин вә гәп-сөз қилмастин дозаққа ташлайдиған номуссизлардур.

АЯЛНИҢ АМАНИТИ

Көп кишиләр аялни некалап алғандин кейин, аялни худди янчуғидики пулдәк халиғанчә тәсәррук қилидиған өз мүлки дәп һесалайду; бу интайин хата чүшәнчә болуп, аял әрниң мүлки әмәс, бәлки у Аллаһниң мүлкидур. Аялни некалап елиш билән бу аял алғучи әрниң гәдинидә аманәткә айлиниду, қиямәт күни бу әр Аллаһниң алдида бу аманәтниң жавапкарлиғидин сораққа тартилиду. Аллаһ тәала Қуръан кәримдики: йәни **«аяллар силәрдин мустәһкәм әһдә алған турса…»** дегән айәттә бу аманәтни «Мустәһкәм әһдә» дәп атиған). *(Ниса сүриси 21-айәт).* Мәлумки, аялниң еридин алған мустәһкәм әһдиси некалиниш алдида, әрниң униңға өмүрлүк шерик болуш һәққидики тәливини қобул қилғанлиғидур. Аллаһ тәала некадин башқа һечқандақ әһдини «Мустәһкәм әһдә» дәп сүпәтлигән әмәс. Мана бу, әр-аяллиқ риштисиниң нәқәдәр муқәддәс екәнлигини билиш үчүн йетәрликтур. Шундақ бир муқәддәс бир риштигә хиянәт қилиш һәқиқәтән әң чоң хиянәттур, униң гунайи әлвәттә еғирдур.

БАЛИЛАРНИҢ АТА-АНИСИҒА МУАМИЛӘ ҚИЛИШИДИКИ АМАНӘТ

Балиларниң ата-анисиға қилидиған муамилисидики аманәт уларға хиянәт қилмаслиғи, уларниң рухситисиз өйдин пул-мал яки аддий бир нәрсиниму алмаслиғидур. Гәрчә алған нәрсиси тилға алғучилиги йоқ аз миқдардики нәрсә болсиму, уларниң ата-анисиниң рухситисиз елиши хиянәт һәмдә тәдрижи һалда көпрәк елип чоңрақ хиянәт қилишниң муқәддимисидур. Қизларниң ата-анисиниң рухситисиз, жигитләр билән пәш тартишип жүрүши, мәхпий жайларда учришиши ата-анисиға вә уларниң ишәнчисигә қарши қилинған әң чоң хиянәттур; қиз әгәр әхлақий жәһәттин бузулушқа тәрәққий қилип барса, хиянәт дәрижисиму ашиду, униң ата-анисини хәлқи аләм алдида йәргә қаратқанлиқ жинайити айрим бир хиянәттур. Шундақла жигитләрниңму қизниң ата-анисидин мәхпий һалда униң билән учришиши хиянәт болғанниң сиртида, кишиләрниң иппәт-номусиға вә үз-абройиға қарши ишләнгән жинайәттур; қиямәт күни бундақ хиянәтләрниң сориғи әлвәттә болиду, жазасиму еғир болиду.

СИЗ ЕГӘ БОЛҒАН ҺӘММӘ НӘРСӘ АМАНӘТТУР

Аллаһ тәала сизгә ата қилған немәтләрниң һәммиси сиздә аманәт болуп, уларни санап болуш мүмкин әмәс; мәсилән: жан сиздә аманәт, уни һалак қилишқа сәвәп болидиған ишларни қилсиңиз бу аманәткә хиянәт қилған болисиз. Тениңизниң сақлиғи сиздә аманәт; уни асрашқа әһмийәт бәрмисиңиз яки униңға зиянлиқ нәрсиләрни истимал қилсиңиз, униңға хиянәт қилған болисиз. Әқил сиздә аманәт; әқилни йоқитидиған ичимликләрни яки зәһәрлик чекимликләрни истимал қилсиңиз бу аманәткә хиянәт қилған болисиз, тилиңизму сиздә аманәт; уни ғевәт шикайәтләр үчүн қоллансиңиз хиянәт қилған болисиз, чүнки тилни Аллаһ тәала яхши сөз қилиш үчүн яратқат.

Балилириңиз сиздә әң чоң аманәт; уларни яхши тәрбийәлимәстин өз мәйлигә қойивәтсиңиз бу аманәткә хиянәт қилған болисиз; балиларни чирайлиқ кийиндүрүп, қосиғини яхши тойдуруп, көйүнүп бақкиниңиз һесап әмәс, чүнки ишт, мөшүкләрму балилирини бақиду вә уларға көйүнүп бағриға басиду. Билим сиздә аманәт; үгәнгән билимиңизни динға, хәлиққә вә вәтәнгә пайдилиқ ишлар үчүн қолланмисиңиз, бу аманәткә хиянәт қилған болисиз. Кәспиңиз яки хизмитиңиз сиздә аманәт; уни қетирқинип қилмисиңиз, көз боямчилиқ қилсиңиз, аманәткә хиянәт қилған болисиз.

Мәнсивиңиз сиздә аманәт; мәнсәпни сүйиистимал қилип, шәхсий мәнпәәтиңиз үчүн қоллансиңиз, аманәткә хиянәт қилған болисиз. Пул-мелиңизму сиздә аманәт; Аллатаала ата қилған пул-мални һарам йолларға ишләтсиңиз яки униң закитини бәрмисиңиз униңға хиянәт қилған болисиз. Демәк, Аллаһ тәала сизгә ата қилғанларниң һәммиси сиздә аманәт. Аллаһ тәала бу немәтләрдин чоқум соал-сорақ қилиду, қандақ ишләткәнлигиңиздин һесап алиду. Қуръан кәримдики: ***«Суммә ләтусъалуннә юъмизин әнилнәими»*** йәни

«андин, дунияда силәргә берилгән немәтләрдин соал-сорақ қилинисиләр» дегән айәт бу мәнани ипадиләйду *(Тәкасур сүриси 8-айәт)*.

Пәйғәмбәр әләйһиссалам мундақ дегән: «Қиямәт мәйданиға бәндиниң қәдими қоюлған һаман төрт нәрсидин сорилиду: өмрини немә билән түгәткәнлигидин, яшлиқни немә билән өткүзгәнлигидин, пул-мални нәдин тепип, нәгә ишләткәнлигидин, үгәнгән билими билән қандақ ишларни қилғанлиғидин» (Имам Тирмизи ривайити).

ДИННИ ЙӘТКҮЗҮШ АМАНИТИ

Аллаһ тәаланиң динини инсанлар арисида тәшвиқ қилиш, униңға чақириш һәр қандақ бир мусулман үчүн пәриздәр; хусусән өлүмалар үчүн баш тартип алалмайдиған муһим мәҗбурийәттур. Һәр қандақ бир мусулман ислам динидин мәсулдур. Пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Мәндин бир айәт болсиму кишиләргә йәткүзүңлар» дәп буйруған
(Имам Тирмизи ривайити). Кишиләрни яхши ишларға чақирип, яман ишлардин тосуш илгирики самавий (Аллаһтин кәлгән) динларниң һечқайсисида толуқ мәнада ипадисини тапалмиған, пәқәт ислам үммүтидә толиғи билән ипадилинип кәлмәктә. Шуңа кишиләрни яхши ишларға чақирип, яман ишлардин тосуш ислам үммүтиниң әң алаһидә хисләтлиридин биридур. Аллаһ тәала ислам үммүтиниң (мусулманларниң) хислитини мундақ дегән: **«Әй Муһәммәд үммүти! Силәр инсанларниң мәнпәәти үчүн оттуриға чиқирилған, яхшилиққа буйруп яманлиқтин тосидиған, Аллаһқа иман ейтидиған әң яхши үммәтсиләр»** *(Ал имран сүриси 110-айәт)*. Кишиләрни иманға дәвәт қилиш, униңға йетәкләш, униң гөзәлликлирини вә әвзәлликлирини көрситиш һәр бир мусулман үчүн чоң аманәттур.

ӘНДИ МУСУЛМАНЛАР БУ АМАНӘТНИ ҚАНДАҚ АДА ҚИЛИДУ

Мусулманлар кишиләрни сөзи вә әмәлийити билән йетәкләйду, шундақ қилғандила бу аманәтниң һөддисидин чиққан болиду. Кишиләрни динға дәвәт қилиш, еғиз биләнла болиду, дегүчиләр хаталашқанлардур. Пәйғәмбиримиз һәзрити Муһәммәд әләйһиссалам кишиләрни динға чақиришта нутуқ сөзләш, тәблиғ қилиш вә нәсиһәт қилиш билән чәклинип қалған әмәс, бәлки у өзи дәвәт қиливатқан динни әмәлий һаятида толиғи билән орунлиған. Пәйғәмбәр әләйһиссаламниң пәйғәмбәрлик қилған 23 жиллиқ шанлиқ һаяти буниңға гувадур; пәйғәмбәр әләйһиссалам мусулманларни қандақла бир ишқа буйруса, авал уни өзи қилип көрситәтти, уларни қандақла бир иштин тосиса, авал өзи униңдин қол жиғатти. Чүнки пәйғәмбәр әләйһиссалам Аллаһ тәаланиң: **«Әй Муһәммәд! аиләңдикиләрни** (вә барлиқ үммүтиңни) **намазға буйруғин, өзәңму уни ижра қилишта чидамлиқ болғин»** дәп буйруған улуқвар принсипи бойичә иш көрәтти *(Таһа сүриси 132-айәт)*.

Аллаһ тәаланиң бу айәттә пәйғәмбәр әләйһиссаламни башқиларға намазда башламчи болушқа буйруши униң пүтүн ишларда шундақ башламчи болушини тәқәззә қилиду. Бу айәт йәнә, пәйғәмбәрниң үммүти болған пүтүн мусулманларниң, хусусән пәйғәмбәрниң варислири болған өлүмаларниң яхши ишларни қилишта, яман ишлардин қол үзүштә кишиләргә башламчи болуши лазимлиғини тәқәззә қилиду. Ислам дини бу усул билән тарқалған; ислам дининиң әрәп йерим аралидин алқип, һәр хил милләтләр вә дөләтләргичә берип тарқилиши вә һәр милләт кишилириниң қәлбидә мустәһкәм орун елишиға түрткә болған амилларниң әң чоңи ислам дәвәтчилириниң гөзәл әхлақи, әмәлийәтчанлиғи, сөзи билән һәрикитиниң бирдәк болғанлиғи еди. Ислам дининиң Азия қитъәсидә кәң тарқилишиниң сәвәвиму ислам динини тарқатқан сода карванлириниң һәққанийлиғи вә есил пәзиләтлири билән кишиләрни қайил қилғанлиғи еди. Ислам дининиң уйғурлар арисида йилтиз тартишиму шундақ болған. Сутуқ Буғраханниң мусулман болғанлиқ һәққидики қиссә буниң типик мисалидур.

ВАПАДАРЛИҚ

Вападарлиқ дегән сөз қулаққа чирайлиқ аңлинидиған, қәлбләргә толиму йеқимлиқ бир сөз; һәр кимниң көңлидики вападар кишиләргә болған һөрмәт-еһтирам, униң билән муамилә қилиш ишлиридики хатирҗәмлик, ишәнч вә көңүл азадилиги буни испатлап турупту. Чүнки вападарлиқтин ибарәт бу гөзәл әхлақ кишиләр билән муамилә қилиштики ишәнч вә хатирҗәмликниң капалитидур.

Вападарлиқ әң гөзәл әзлақ, есил хисләт, улуқ пәзиләт болуп, тузкорлуқ һөкүм сүргән бу дәнияда тепилиши интайин аз болған, һәр ким униңға тәшна болидиған қиммәтлик нәрсә; кашки, вападарлиқ һәр бир өйниң ишик, деризилиридин һәр бир қәлбкә вә һәр бир өйгә кирип орунлишип, мушкуллүккә толған бу дунияни җәннәткә айландурса еди. Кимдин сорисиңиз «Мән вападармән» дәйду, амма әмәлийәттә шундақму? Бу соалға җавап бериштин авал «Вападарлиқ» дегән сөз өз ичигә алидиған ишларни билишкә тоғра келиду.

Нурғун кишиләр «Вападарлиқ» вәдисигә туруш, яхшилиқ қилған кишигә шу яхшилиқниң мукапатини бериш дегән аддий мәнасидила чүшиниду, амма вападарлиқниң мәнаси буниңдин чоң, даириси кәң, әлвәттә.

ВАПАДАРЛИҚ ТӘЛӘП ҚИЛИДИҒАН ИШЛАР

Төвәндә алтә ишта вападарлиқ тәләп қилиниду:

1. Аллаһ тәалаға вападар болуш.
2. Пәйғәмбәр әләйһиссаламға вападар болуш.
3. Инсанларға муамилә ишлирида вападар болуш.
4. Сизгә яхшилиқ қилған кишиләргә вападар болуш.
5. Һаят мусаписидә сиз тонуған кишиләрниң һәммисигә вападар болуш.
6. Вәдигә вападар болуш.

1. Аллаһ тәалаға вападар болуш

Мән Аллаһ тәалаға бирәр ишта вәдә қилмиған турсам, немигә вападарлиқ қилимән? дәп һәйран қелишиңиз мумкин. Амма Аллаһ тәаланиң сизгә ата қилған сансиз немәтлирини есиңизгә алғиниңизда,Һәқиқәтән Аллаһ тәалаға миннәтдар екәнлигиңизни вә униңға вападар болушниң тәбиий борч екәнлигини һис қилисиз. Қуръан кәримдә: **«силәрдики қандақла бир немәт болмисун, у чоқум Аллаһтиндур»** дәйду *(Нәһл сүриси 53-айәт)*. Қени ойлап бекиң… балам дәп бағриға басқан, бир өмүр яхшилиқ қилған, барлиқ еһтияҗлирини тәләп қилип һазирлап бәргән, һәммини униңға бәдәлсиз бәргән ата-анисиға тузкорлуқ қилип, улардин үз өрүгән бир инсанға қандақ баһа берисиз? Хәлқи аләм уни немә дәйду?

Аллаһ тәаланиң сизгә ата қилған яхшилиқлири, инъамлири вә бәргән немәтлири ата-аниңизниң қилғанлиридин көп әмәсму? Сизни чирайлиқ шәкилдә һөрмәтлик инсан қилип яратти, пут-қолиңизни сақ қилди, түрлүк нази-немәтләр билән сизни озуқландурди әмәсму? Пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Силәр өзәңлардин жуқури кишиләргә әмәс, силәрдин төвәнләргә қараңлар, бу Аллаһ тәаланиң немәтлирини тонушуңлар үчүн яхшидур» дегән (Ибн Маҗә ривайити). Аллаһ тәала сизгә ата қилған сансиз немәтлирини тонушиңиз үчүн бу һәдис өлчәм болалайду.

Сиздин төвән адәмләргә қараңки, Аллаһ сизни улардин қандақ жуқури, қандақ һөрмәтлик қилди, ләззәтлик рисқлар билән сизни озуқландурди; ата-аниңиздики сизгә болған меһри-шәпқәтниму Аллаһ тәала уларниң қәлблиригә сиңдүргән әмәсму?Қәлбидин меһри-шәпқәт суғуруп елинған адәмләр балилирини сиз ата-аниңиздәк көйүнүп қатарға қошаламду? Мәсулийәтсиз, тәрбийәсиз ташливетилгән балиларниң җәмийәт дашқаллириға айлинип, пүтүн балайи-апәтләрниң мәнбии болуп қалғанлиғини биләмсиз?

Әнди Аллаһ тәала бизгә ата қилған яхшилиқлириниң бәдилигә мукапат беришимиз яки миннәтдарлиқ билдүршимизгә муһтаҗму? Дегән соалға җавап берип дәймизки, Аллаһ тәала бизгә вә бизниң һеч нәрсимизгә муһтаҗ әмәс шүкүр қилғучиларниң шүкриси билән Аллаһтааға пайда болуп кәтмәйду, тузкорлуқ қилғучиларниң тузкорлиғи билән униңға зиян йәтмәйду, пайда-зиян пәқәт өзимиз үчүндур.

Ундақта Аллаһ тәалаға қандақ вападарлиқ қилиш керәк?

Аллаһ тәалаға болған вападарлиқ мону үч иш билән әмәлгә ашиду:

1) Аллаһ тәалаға чин ишиниш.
2) Әмәл-ибадәтләрни пәқәт Аллаһ тәаланиң разилиғи үчүнла қилиш.
3) Буйруғанлирини орунлаш, тосқанлиридин йениш.

Бу үч ишни толуқ иҗра қилсиңиз сиз Аллаһқа вападар бәндә болған болисиз. Аллаһ тәала Қуръан кәримдә: «мән инсанларни вә җинларни пәқәт маңа ибадәт қилиш үчүнла яраттим» дегән. Бу айәтниң мәнаси: мән инсанни мениң әмримгә бойсунуп, мән халиған рәвиштә һаят кәчүрүши үчүн яраттим, дегәнликтур. Аллаһ тәаланиң буйруғанлирини орунлап, тосқанлиридин йениш арқилиқ униңға итаәт қилиш вә Аллаһ тәала бәлгиләп бәргән шәриәт принсиплири ичидә һәрикәт қилип, у халиған рәвиштә һаят кәчүрүш униңға ибадәт қилғанлиқтур.

Аллаһ тәалаға иман ейтишниң өзи униңға чин ихлас қилиш, немәтлиригә шүкүр қилиш, буйруғанлирини оурунлап, тосқанлиридин йениш арқилиқ униңға пүтүнләй бойсунуштин ибарәт вападарлиқни тәқәзза қилиду. Шуңа Аллаһ тәала Исраил әвладиға мундақ дегән: **«Әй Исраил әвлади! Мениң силәргә бәргән немитимни яд етиңлар, маңа бәргән** (иман ейтиш, таәт-ибадәт қилиш, буйруғанлиримни орунлап, тосқанлиримдин йениш билән маңа бойсунуш һәққидики) **вәдәңларға вапа қилиңлар, мәнму силәргә қилған** (совап бериш һәққидики) **вәдәмгә вапа қилимән, мәндинла қорқуңлар»** *(Бәқәрә сүриси 40-айәт).*

ВАПАДАРЛИҚ ҮЛГИСИ

Пәйғәмбәр әләйһиссалам илгирики вә кейинки барлиқ камчилиқлири кәчүрүм қилинған, һәр қандақ бир гунадин пак бир зат туруп, кечилири Аллаһ тәалаға ибадәт қилип намазда узун турғанлиқтин путлири ишшип кетәтти. Һәзрити Айшә рәзийәллаһу әнһа униңға: «Я рәсулуллаһ! Сизниң илгирики вә кейинки барлиқ гуналириңиз әпу қилинған турса, неманчә өзиңизни қийнайсиз?» дегәндә, пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Аллаһ тәаланиң шүкүр қилғучи бәндиси болмамдимән» дәп жавап берәтти (Имам Бухарий, имам Муслим, имам Әһмәд ривайити).

Сиз дунияда сизгә яхшилиқ қилған бириниң шу яхшилиғини қайтуруш үчүн тиришқан йәрдә, сизгә сан-санақсиз немәтләрни ата қилған шәпқәтлик рәббиңизниң шу яхшилиқлириға вапа қилиш үчүн тиришмамсиз? Һәмдә сизниң рәббиңиз сизниң бу вападарлиғиңизни мукапатсиз қоймайду әмәсму?! Бизниң Аллаһ тәалаға ада қилишқа тегишлик вапа борчимиз наһайити көп, мәсилән: Аллаһ тәала ибадәт бабида бизни: «намаз оқуңлар, закатни ада қилиңлар» дәп буйруди. Аллаһ тәаланиң бу әмригә толуқ вапа қилдуқму? Әхлақ бабида: **«мөмүнләргә ейтқинки, намәһрәмләргә тикилип қаримисун»** *(Нур сүриси 30-айәт).* **«мөмүнләргә ейтқинки, намәһрәмләргә тикилип қаримисун, әврәт жайлирини япсун...»** дәп буйруди *(Нур сүриси 31-айәт).*

Әнәс ибн Нәзир рәзийәллаһу әнһу сәпәр үстидә болуп, қалғанлиғи үчүн Бәдир ғазитиға қатнишалмиған вә Аллаһ тәалаға вәдә қилип: «Аллаһ тәала әгәр маңа мушриклар билән уруш қилиш пурситини бәрсә, мениң қандақ жаң қилидиғанлиғимни Аллаһ чоқум көрситиду» дегән болуп, Оһуд ғазитида мусулманлар дәсләптә йеңилип Мәдинигә қайтиватқан пәйттә,Әнәс ибн Нәзир рәзийәллаһу әнһу дүшмән тәрәпкә қарап илгирлимәктә еди. Сәид ибни Муаз униң алдини тосуп: «Әй Әнәс, һәммә адәм Мәдинә тәрәпкә чекиниватса, сән нәгә кетиватисән?» дегәндә, Әнәс ибн Нәзир қәтъийлик билән: «Жәннәткә кетиватимән, жәннәтниң хуш пуриғи бурнумға кириватиду» дәп йолини давам қилған вә ахири шеһит болған.

ВАПАСИЗЛИҚ ҮЛГИЛИРИ

Аллаһ тәала бәзи инсанларниң вәдисидә туралмайдиған вапасизлиқ характерини баян қилип мундақ дәйду: **«Уларниң ичидики бәзиләр: әгәр Аллаһ бизгә өз пәзлидин ата қилса, йәни рисқимизни кәң қилса, әлвәттә сәдиқә берәттуқ, әлвәттә яхшилардин болаттуқ, дәп әһдә қилди. Аллаһ уларға өз пәзлидин ата қилған, йәни бай қилған чағда, бехиллиқ қилишти. Улар** (сәдиқә қилимиз, яхшилардин болимиз дәп) **Аллаһқа бәргән әһдисигә хилаплиқ қилғанлири,** (иманини, еһсанини, дава қилиштики) **ялғанчилиқлири үчүн, Аллаһқа учришидиған күнгә қәдәр мунапиқлиқниң диллирида** (йилтиз тартип) **турушини Аллаһ уларниң** (ишиниң) **ақивити қилди»** *(Тәвбә сүриси 75-77-айәтләр).*

Заманимизда шундақ инсанлар барки, Аллаһ тәалаға қарита вападар болуш уяқта турсун, Аллаһ тәаланиң бәндилиригә вапасизлиқ қилиду, мәсилән: бири йәнә биригә: «Сән маңа шу яхшилиқни қилғин яки бу қийинчилиғимни һәл қилғин, мән сениң үчүн ундақ қилимән, мундақ қилимән, Аллаһ билән қәсәмки, мән сөзүмдә туримән» дәп қарши тәрәпни қайил қилиду, амма ишини һәл қиливалғандин кейин, тәбиитигә сиңгән тузкорлиғи сәвәплик илгири бәргән вәдисигә вапа қилмайду, мана бу, әң жиргинишлик хиянәт вә мунапиқлиқтур. Һүнәрвән яки ремонтчи бирәвгә палани күни келиң ишиңиз тәйяр болиду, дәп вәдә қилиду, амма дегән күнидә кәлгинидиму бу каззап һүнәрвән яки ремонтчи һечқандақ хиҗиллиқ һис қилмастин яки өзрә ейтмастин, йоқ баһанәләрни ойдуруп, униңға йәнә башқа бир күни келишини ейтиду; бу мусулманлар жәмийитигә чоңқур сиңип кәткән бир начар илләттур.

Биз мошу һалитимиз вә мошу начар әхлақимиз билән туруп қандақму «Аллаһ бизгә ярдәм бәрмәмду? турмушимизни ғәрипликләрниңкидәк паравән қилип бәрмәмду? Аллаһ мөмүнләр билән биллә әмәсмиди?» дейәләймиз? Ғәрипликләрдә бир-бирини алдаш, вәдисидә турмаслиқ, ялған сөзләш йоқ; амма буларниң һәммиси биздә толиғи билән бар. Аллаһниң динидин вә униң ярдимигә һәқлиқ болуштин қанчилик жирақлишип қалғанлиғимизни әнди чүшәндиңизму?!

2. Пәйғәмбәр әләйһиссаламға вападар болуш

Пәйғәмбәр әләйһиссламға қандақ вападар болимиз? Һалбуки, саһабиләр пәйғәмбәр әләйһиссалам билән биллә яшаш шәрипигә сазавәр болғанлиғи үчүн униңға вападар еди; әнди биз пәйғәмбәр әләйһиссалам билән биллә яшимайватимиз, униңға қандақ вә немә ишта вападар болалаймиз? Дегән соал әқлиңизгә келиду. Бу соалниң җавави бир җүмлә сөз болуп, у болсиму, пәйғәмбәр әләйһиссаламниң йолиға әгишиш, униң сүннәтлиригә әмәл қилиш вә уни һаятимизниң пүтүп саһалиридә үлгә қилиштур.

БИРИНЧИ ХӘЛИПИНИҢ ВАПАДАРЛИҒИ

Җабир рәзийәллаһу әнһу бир күни пәйғәмбәр әләйһисслам билән биллә кетиватⱥтти, у саһабиләрниң йоқсуллиридин болидиған. Пәйғәмбәр әләйһиссалам шу чағда униңға: «Әй Җабир! әгәр Бәһрәйнниң байлиқлири келип қалса, мән саңа шунчилик вә шунчилик байлиқ беримән» дегән болсиму, Бәһрәйндин байлиқ кәлмиди вә пәйғәмбәр әләйһиссаламму вапат болди. Бәһрәйнниң байлиқлири пәқәт биринчи хәлипә Әбу Бәкри рәзийәллаһу әнһуниң заманидила келишкә башлайду. Һәзрити Әбу Бәкри бир күни саһабиләрни чақирип: «Келиңлар, пәйғәмбәр әләйһиссаламда кимниң қәрзи қалған болса, еливалсун» дәйду; Җабир Әбу Бәкриниң йениға келип: «Пәйғәмбәр әләйһиссалам маңа, әгәр Бәһрәйнниң байлиқлири келип қалса, мән саңа шунчилик вә шунчилик байлиқ беримән, дегән еди» дәйду. Бу вақитта һәзрити Әбу Бәкри униңға бир очум дирһәмни елипла бериветиду. Җабир әнди қайтай дәп турушиға, Әбу Бәкри униңға: «Тохта! Чүнки пәйғәмбәр әләйһиссалам саңа шунчилик вә шунчилик байлиқ беримән дегән әмәсмиди, бунину ал», дәп йәнә бир очум дирһәмни бериду.

ИККИНЧИ ХӘЛИПИНИҢ ВАПАДАРЛИҒИ

Пәйғәмбәр әләйһиссалам һәзрити Әбу Бәкри билән биллә Мәккини ташлап Мәдинигә һиҗрәт қилишқа мәҗбур болғанда, мәшһур сәра йол башчиси Сурақә ибни Малик уларниң арқисидин қоғлап йетишивалиду; лекин пәйғәмбәр әләйһиссаламниң дуаси билән униң ети белигичә қумға петип қелип, пәйғәмбәр әләйһиссаламдин кәчүрүм сорайду, пәйғәмбәр әләйһиссалам уни кәчүриветиду вә униң уларни көрмигән болуп қайтип кетиш бәдилигә, униңға: «Қайтқин әй Сурақә! Сән Кисраниң биләйзүклиригә егә болисән» дәйду. Кейинрәк Сурақә мусулман болиду, Әбу Бәкриму вапат болиду; иккинчи хәлипә Өмәр ибн Хәттабниң заманиға кәлгәндә, Иран ислам дөлити тәркивигә киргүзүлүп, Кисраниң байлиқлири олҗа елинип Мәдинигә кәлтүрүлиду. Бу вақитта һәзрити Өмәр Сурақәни чақиртип, униңға пәйғәмбәр әләйһиссалам вәдә қилған алтун биләйзүкни бериду. Сурақә һаяҗанға толуп, қаттиқ жиғлап кетиду вә бешини сәҗдигә қоюп Аллаһ тәалаға шүкүр ейтиду.

3. Инсанларға муамилә ишлирида вападар болуш

Пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Мусулманлар шәртлиригә риайә қилғучилардур» дәп көрсәткән (Бухарий вә Һаким ривайити). Мусулман бәлгилигән шәртлиригә, қилған вәдисигә вапа қилидиған адәмдур; вәдигә хилаплиқ қилиш, әһдини бузуш мунапиқлиқниң аламити болуп, бир адәмдә камил мусулманлиқ билән мунапиқлиқ һәргиз бирләшмәйду, бу иккисиниң қайсиси ғалип кәлсә, шу тәрәп бесип чүшиду вә у адәм шу сүпәткә мәнсүп болиду. Аллаһ тәала мусулманларни: **«әһдигә вапа қилиңлар,** (қиямәт күнм) **әһдә үстидә** (йәни әһдигә вапа қилған-қилмиғанлиқ үстидә) **әлвәттә соал-сорақ қилинисиләр»** дәп буйруған *(Исра сүриси 34-айәт)*.

Пәйғәмбәр әләйһиссалам әһдисини бузидиған, вәдисидә турмайдиғанларниң имани камил әмәслигини ениқ оттуриға қоюп: «Әһдигә вапа қилмайдиған адәмдә диянәт йоқ» дегән (Имам Әһмәд вә Тәбәраний ривайити). Чүнки, инсанниң әһвали исламниң һәммә тәрәплирини толуқ қобул қилип, әмәл қилмиғичә түзәлмәйду; ислам бир пүтүн һаят низами болуп, у парчиланмайду.

ҚӘРИЗ ИШЛИРИДИКИ ВАПА БОРЧИ

Заманимизда мусулманлар арисида әң көп умумлашқан вапасизлиқниң бири қәриз муамилисидә вапасизлиқ қилиштур; бирәвгә һаҗити чүшкәндә, униңдин бир долларчилик қәриз елиш үчүн қилмиғини қалмайдиған,

әвришимдәк толғинип жүрүп, қолини мәйдисигә қоюп төвәнчилик билән нәччә қетим тазим қилип, өзини ялғандин вападар қилип көрситип туруп һаҗитини рава қиливалғандин кейин, тәтүр қаривалидиған, қәризни сориса ялған вәдилири вә өзрилири билән қәриз егисини қайил қилип, қәрзини арқиға сөрәйдиған намәртләрни һәр җайда көриватимиз.

Мәлумки, Аллаһ тәала өзиниң һәққи болған «Қил», «Қилма» дегән әмр-пәрманлириға хилаплиқ қилғучиларни халиса уларниң товва қилиши билән, халиса товвисиз кәчүриветиду. Чүнки Аллаһ тәала толиму кәчүрүмчан вә бәндилиригә меһрибандур; амма қул һәққи , йәни инсанларниң бир-бириниң һәқ-һоқуқлирини дәпсәндә қилиши, мал-мүлкини йәвелиши вә һәр қандақ бир зиянға учритиши қатарлиқ гуналиридин Аллаһ тәала өтмәйду. Пәқәт һәқ егиси рази болғандила, андин Аллаһ тәала рази болиду; шеһитләрниң соал-сорақсиз һалда, удул җәннәткә киридиғанлиғи һәммигә мәлум бир һәқиқәт. Амма бирәвниң һәққини төлийәлмәстин өлүп кәткән шеһит җәннәтниң ишиги алдида туруп қалидиғанлиғини өлүмалар тәкитлимәктә. Пәйғәмбәр әләйһиссаламниң: «Шеһитниң қәриздин башқа гуналири кәчүрүм қилиниду» дегән һәдиси бу мәнани ипадиләйду. Чүнки, қәриз униң җәннәткә киришигә тосқун болиду, шуңа авалқи мусулманлар бирәвгә қәриздар болуп қелиштин қаттиқ сақлинатти. Һәтта Аллаһ йолида җиһатқа тәйяр болған мусулманлар җиһатқа чиқиштин бурун, уларға «Кимдә бирәвниң һәққи яки қәрзи болса қайтип кәтсун» дәп елан қилинатти (Имам Муслим, имам Әһмәд ривайити).

Қәриз дегәнни пәқәт чарә қалмиғанда, униңсиз һәл қилишқа имканийити қәтъий қалмиған начар шараитқа муптила болуп қалған вақиттила алидиған нәрсә; қәриздар болуп қелиш хатирҗәмсизлик вә аваричилиқтур. Шуңа пәйғәмбәр әләйһиссалам бир дуасида: «Әй Аллаһ! Саңа сиғинип, бирәвгә қәриздар болуп қелиштин пана тиләймән» дәтти (Имам Бухарий ривайити). Пәйғәмбәр әләйһиссалам бир һәдистә: «Кимки қайтурмаслиқ нийити билән бирәвдин қәриз елип, шу қәриз билән өлидикән, қиямәт күни Аллаһ тәаланиң һозуриға оғри болуп келиду» дегән (Имам Бухарий ривайити).

Заманимизда бәш вақ намазни мечиттә оқуйдиған, қолидин тәсви, еғизидин зикри чүшмәйдиған, ташқа көрүнүшидин диндарлиқтин башқа нәрсә көрүнмәйдиған, тәқвалиқ тонини пүркүнивалған, амма кишиниң һәққини йейиштин қорқмайдиған сахта мусулманлар интайин көпийип кәтмәктә; диянәттин, вападин вә әхлақтин сөзлисә кишиләр ағзиға қарап қилидиған сөзгә уста сахтипәзләрниң муамилә ишлиридики начарлиғини көрсиңиз һәқиқәтән ундақлардин сәскинисиз; йеқидин мусулман болған бир гәриплик адәмниң һәҗ қилиш үчүн Мәккигә кәлгинидә: «Аллаһқа миң шүкрики, мән мусулманларни көрмәй туруп мусулман болған екәнмән» дегән сөзиму шу сәвәптин ейтилған болуши муқәррәр. Чүнки башқилар сизниң намизиңиз, розиңиз вә закат бериштики мәртлигиңизгә қаримайду, бәлки сизниң әхлақиңизға, муамилиңизгә қарап баһа бериду әмәсму?! Өзимиз мәнсүп болған пак динни яман әхлақимиз, сахтипәзлигимиз билән кишиләрниң көзигә сәт көрстишкә немә һәққимиз бар? Бу Аллаһ тәаланиң диниға зиянкәшлик қилғанлиқ болмамду?!

Һәр қандақ бир мусулманниң қолидин кәлгиничә кишиләрни Аллаһниң диниға чақириш, уларни яхши ишларға тәшәббус қилип, яман ишлардин тосуш мәсъулийити бар, чүнки бу дин бизниң динимиз, уни худди өз җенимизни, аилимизни, мал-мүлкимизни, үз-абройимизни вә қиммәтлик һәр нәрсимизни қоғдиғандәк қоғдишимиз, кишиләрни бу динға чақиришимиз, дәвәт қилишимиз үстимиздики диний борчимиз, йәни пәрзимиздур. Мусулманлар һазирқи мошу әхлақи билән қандақму кишиләрни Аллаһниң диниға йетәклийәлисун? Уйғур Қараханийлар хани Сутуқ Буғраханни өзлириниң һәқиқий диндарлиғи вә гөзәл әхлақи билән қайил қилип мусулман қилиш арқилиқ пүтүн Атуш вә Қәшқәр әһлиниң мусулман болушиға сәвәп болған Әбу Насир Саманий вә униң һәмралири нәдә? Биз нәдә? Буни ойлап бақтуқму?! Бизму шуларға охшаш мусулман әмәсму?!

Уйғур җәмийитидики сахтипәзлик, вапасизлиқ вә алдамчилиқ илләтлири җәмиәйтниң һәммә тәрәплиригә вә һәр қайси саһалиригичә ямрап кәткән. Адәттикиләр у якта турсун, ибадәтләрни орнида қилидиған, диндар сүпәтлик нурғун тиҗарәтчиләр елишни билип, беришни қәтъий билмәйду; гәдинигичә қәризгә боғулуп туруп, өзини чоң содигәр көрситиш арқилиқ кишиләрни ишәндүрүп турмастин, башқиларни қақти-сοқти қиливатқан бурниниң учинила көридиған бир қисим әбгалар һемишәм хәлиқни шундақ алдап кетәләймиз дәп хам хиял қилишиду.

Башқа милләтниң тиҗарәтчилири бир-биригә йол қоюш асасида тиҗарәт қилса, бизниң көп сандики уйғур тиҗарәтчилиримиз тиҗарәтни бир-бириниң содисини бузуш, өз нәпсигила чоғ тартиш, башқиларниң базирини касат қилиш, уларниң пайда тепиш йоллирини тосуш асасида қилиду. Улар «Карванниң йоли бир, рисқи миң» дегән һекмәтни билмәйду, улар бүгүннила ойлайду, келәчәккә мәккәм һул селип риваҗлиқ тиҗарәт қилишни хиялиғиму кәлтүрүп қоймайду. Шуңа уларниң һәммила йәрдә базири касат; чүнки улар билән бир қетим муамилә қилишқанлар иккинчи қетим уларни издимәйду, улардин қачиду. Намаз, роза, закат вә һәҗ қатарлиқ улуқ ибадәтләрниң қул һәққини ада қилмиған адәмни җәннәткә киргүзүшкә вә азаптин хатирҗәм қилишқа

йетәрсиз екәнлигини билип туруп, һарам йәйдиған, қул һәққидин қорқмайдиған инсанларниң иманида чоқум чатақ бар.

ВАҚИТҚА РИАЙӘ ҚИЛМАСЛИҚ МӘСИЛИСИ

Вақитқа риайә қилиш вападарлиқниң җүмлисидин болуп, һазирқи заман кишилириниң нәзәридә аддий санилип кәлгән чоң мәсилидур. Вақитқа риайә қилмаслиқ, вәдиләшкән сааттә һазир болмаслиқ, башқиларниң вақтини зайә қилиш әң яман вапасизлиқтур. Бу түрдики вапасизлиқтин һәммимиз несивимизни алмақтимиз, бу үчинчи дуния әллиридики кишиләрниң әң чоң баш ағриғидур. Бекар тәләпләрдин башқа һәр қандақ киши үчүн вақит алтундин қиммәтлик бир нәрсә; тиришчан адәмләр һемишәм вақитниң тарлиғидин шикайәт қилиду вә күндүзни кечигә улиғиси келиду. Амма бекар тәләпләр үчүн күн өтсә, саат тошса болиду; вақитниң қәдрини билмигәнләр һемишәм башқиларниң вақтини оғрилайдиған бепәрвалардур.

Абдулла ибн Әбу әл Һәмса мундақ дәп ривайәт қилиду: Муһәммәд әләйһиссалам пәйғәмбәр болуштин илгири Мәккидә униң билән бир ишта вәдиләшкән едим, униңға келидиғанлиғимни ейтип қоюп, кейин уни унтуп қаптимән,үч күндин кейин һелиқи вәдәм есимгә келип, учришишқа вәдиләшкән җайға барсам, бу җайда пәйғәмбәр әләйһиссаламни таптим, у: «Мени аварә қилип қойдуңғу жигит! Мана мән бу йәрдә үч күндин бери сени күтиватимән» деди (Әбу Давуд, Тәбәраний ривайити).

Биз пәйғәмбәр әләйһиссаламниң вападарлиғи алдида нәдә? Саат онға вәдә қилған адәмни саат онбир яки он иккиләрдә аран тапқанға хуш болидиған мусулманлар җәмийитидики инсанлар ғәрипликләрниң ислам әхлақиға уйғун кәлмәйдиған һаясизлиқлирини дорашниң орниға уларниң вақитқа риайә қилиштәк яхши адәтлирини вә вақитни алтун билип уни зайә қилмастин пайдилинидиған роһини дориса болмамду?!

Вақит һаят, вақит нәқ пул, вақит илим, вақит саламәтлик, вақит пән-теника, вақит қиммәтлик һәр нәрсә. Бәзи ширкәтләр бир минут вақит ичидә һәссиләп пайдиға еришсә, бәзисиниң бир минут вақит ичидә вәйран болидиғанлиғи, җиддий қутқузушқа еһтияҗлиқ бәзи кесәлләрниң давалашқа бир минут кечикиш сәвәплик өлүп кетидиғанлиғиму бир реаллиқ. Қолдин кәткән һәммә нәрсә қайтип келиши мүмкин, амма вақит қайтип кәлмәйду; шуниң үчүн кесип ейтишқа болудики, инсанниң қолидики әң қиммәтлик нәрсә вақиттур, әһвал шундақ екән әқил егиси болған һәр бир инсан вақитниң қәдригә йетиши, уни беһоддә өткүзүвәтмәслиги, уни өзиниң вә инсанийәтниң пайдиси үчүн ишлитишини билиши, шундақла башқиларниң вақтиниму зайә қилмаслиғи лазим. Пәйғәмбәр әләйһиссалам бу һәқтә: «Көпинчә кишиләр қәдрини биләлмәйдиған икки нәрсә бардур: «униң бири, тән сақлиғи, йәнә бири вақиттур» дәп көрсәткән (Бухарий ривайити).

Униң пайда-зийинини билидиған әқиллиқ кишиләр чоқум вақитни қәдирләйду, чүнки вақит униң һаяти. Әгәр у вақитниң қолдин кетишигә йол қойса, уни әрзимәс ишлар билән беһоддә өткүзүвәтсә, наданлиқ билән өзини өлтүривалғанға охшаш билиду. Шуңа «Вақит қиличқа охшайду, сән кәсмисәң, сени у кесиду» дегән һекмәт бекар ейтилған әмәс.

4. Сизгә яхшилиқ қилған кишиләргә вападар болуш

Мәйли чоң, мәйли аддий қандақла бир яхшилиқ қилған адәмниң шу яхшилиғиниң мукапатини бериш, һеч болмиғанда униңға рәһмәт сөзини ейтиш вападарлиқниң җүмлисидин санилидиған гөзәл әхлақ. Пәйғәмбәр әләйһиссалам мундақ дегән: «Силәргә яхшилиқ қилған кишигә мукапатини бериңлар, әгәр униң мукапатини бериштин аҗиз кәлсәңлар, немәткә шүкүр қилғанлиғиңларни испатлаш йүзисидин униң һәққидә Аллаһқа дуа қилиңлар. Аллаһ һәқиқәтән шүкүрни қобул қилғучидур вә шүкүр қилғучиларни яктурғучидур» (Тәбәраний ривайити). Пәйғәмбәр әләйһиссалам йәнә мундақ дегән: «Бирәв тәрипидин хәйр-еһсанға еришкән киши униң бәдилигә лайиқ нәрсә тапалиса мукапатини бәрсун, әгәр тапалмиса униңға миннәтдарлиғини билдүрсун. Һәқиқәтән немәткә миннәтдарлиқ билдүргән адәм шүкүр қилған вә уни тәрк әткән адәм немәткә куприлиқ қилған болиду»
(Тирмизи ривайити).

У йәнә мундақ дегән: «Аллаһқа әң шүкүр қилидиған киши, кишиләрниң еһсаниға рәхмәт ейтидиған кишидур» йәнә бир ривайәттә: «Кишиләрдин кәлгән яхшилиққа миннәтдарлиқ билдүрүшни билмәйдиған адәм Аллаһқа шүкүр қилишни билмәйдиған адәмдур» дәп кәлгән (Имам Әһмәд ривайити). Исламниң Мәккә дәвридә мусулманлар аҗиз, куппарлар күчлүк еди, улар мусулманларға чидиғусиз азап-оқубәтләрни салғанниң сиртида, пәйғәмбәр әләйһиссаламниң қәбилиси билән пүтүн мусулманларға муһасирә (эмбарго) қилиш җазасини жүргүзгән; үч жиллиқ муһасиридә, пәйғәмбәр әләйһиссалам вә мусулманлар наһайити еғир күнләрни бешидин өткүзгән, шу вақитта Әбу әл Бухтәрий исимлик бир капир киши пәйғәмбәр әләйһиссаламға

вә мусулманларға һисдашлиқ қилип, куппарларниң муһасирә қилиш җазасиға қарши турған. Муһасириму ахирлишиду, пәйғәмбәр әләйһиссалам Мәдинигә һиҗрәт қилиду, аридин жиллар өтиду, лекин пәйғәмбәр әләйһиссалам Әбу әл Бухтәрий дегән капир кишиниң шу вақиттики яхшилиғини қәтъий есидин чиқармайду. Бәдри ғазитиға атлиништин бурун пәйғәмбәр әләйһиссалам мусулман әскәрлиригә нутуқ сөзләп: «Уруш мәйданида ким Әбу әл Бухтәрийгә учришип қалса, уни өлтүрмисун» дәп пәрман қилиду. Уруш вақтида, саһабиләрдин бири Әбу әл Бухтәрийни туюқсиз учритип қалиду, саһабә униң билән елишмастин, униң йенидики бири билән елишип уни өлтүриду. Әбу әл Бухтәрий саһабигә: «Немә үчүн мени өлтүрмәйсән?» дегәндә, саһабә: «Пәйғәмбәр әләйһиссалам бизгә сениң бурунқи яхшилиғиңға вападарлиқ қилиш йүзисидин сени өлтүрмәслик пәрманини бәргән еди» дәйду. Әбу әл Бухтәрий: «Саңа мениң аву адимимни өлтүрмә десәм, сән шундақ қиламсән?» дәйду, саһабә: «Яқ, пәйғәмбәр әләйһиссалам сенила өлтүрмәсликкә буйруған» дәп, башқа яққа бурулуп кетиду. Бу вақитта Әбу әл Бухтәрий саһабиниң арқисидин келип, уни туюқсиз өлтүрмәкчи болғинида, саһабә буни туюп қелип, уни өлтүрүп ташлайду вә пәйғәмбәр әләйһиссаламниң пәрманиға хилаплиқ қилип қойғанлиғи үчүн қаттиқ беарам болуп, пәйғәмбәр әләйһисcламдин әпу сориғили келиду вә әһвални баян қилип: «Я рәсулуллаһ! у мени өлтүрүшкә интилмигән болса еди, уни һәргиз өлтүрмигән болаттим»дәйду. Пәйғәмбәр әләйһиссалам униңға: «Аллаһ сени әпу қилди» дәйду.

Мусулманларни йоқ қилиш үчүн урушқа чиққан бир капирниң бир қетимлиқ яхшилиғи йүзисидин униңға яхшилиқ қилип вапа борчини ада қилиш керәк болған йәрдә, әқидә вә иманда қериндашлиримиз болған мусулманларниң яхшилиқлириға яхшилиқ қайтурушниң нәқәдәр зөрүр болған вапа борчи екәнлигини әқли бар адәм әлвәттә чүшиниду.

УСТАЗЛАРҒА ВАПАДАР БОЛУШ

Имам Әһмәд ибн Һәнбәл «Оттуз жилдин бери устазим имам Шафийға бир күнму дуа қилмай қалмидим» дегән болса, имам Әъзәмниң шагиртлиридин бири «Аллаһ нами билән қәсәм қилимәнки, мән һәр күни ата-анамға дуа қилиштин авал устазим Әбу Һәнифәгә дуа қилимән» дегән. Чүнки, устаз бағвән, устаз улуқ қәдирликтур; уни һәр вақит һөрмәтләш, қәдирләш вападарлиқ борчидур.

АТА-АНИҒА ВАПАДАР БОЛУШ

Шәксизки, дунияда вападарлиқ қилишқа әң һәқлиқ, һәкқи биздә әң көп болған кишиләр ата-анилардур; ата-аниниң һәққини ада қилип болуш мүмкин әмәс. Шундақтиму Аллаһ тәала бизни уларға болған вапа борчимизни орунлашқа буйруған. Пәйғәмбәр әләйһиссалам бир саһабиниң яхшилиқ қилишим үчүн әң һәқлиқ кишим ким? дәп сориған соалиға: «Анаң» дәп җавап бәргән; һәр қетим сориған соалиға йәнила «Анаң» дәп җавап берип, төртинчи қетим қайта сориғинида: «Атаң» дәп җавап бәргән.

Ата-аниға қилишқа тегишлик яхшилиқ уларниң өлүми билән тохтап қалмайду; бу вапа борчи улар һаяттин көз жумғандин кейинму балилириниң гәдәнлиридә қалиду. Бир адәм пәйғәмбәр әләйһиссаламниң йениға келип: «Я рәсулуллаһ! Атам билән анам өлүп кәтти, улар өлүп кәткәндин кейинму уларға қилишқа тегишлик яхшилиқлар барму?» дәп сориғанда, пәйғәмбәр әләйһиссалам униңға: «Әлвәттә бар, уларниң һәққидә дуа қилиш, гуналириниң кәчүрүм қилинишини тиләш, уларниң вәсийәтлирини орунлаш, улар қилип кәлгән силә-рәһимни давамлаштуруш вә уларниң достлирини һөрмәтләш» дәп җавап бәргән (Әбу Давуд, ибн Маҗә ривайити).

Растинла ата-анисиниң роһини шат қилай дегән адәм ата-аниси аләмдин өткәндин кейинму уларниң ирадисигә варислиқ қилиду, ата-аниси яхши көргән кишилирини яхши көриду, улар яман көргәнләрни яман көриду; пәрзәнтлири ичидин улар яхши көргән балилирини уларниң хатириси йүзисидин яхши көриду, улар қилип кәлгән яхши ишларни давамлаштуриду. Анам кичик вақтимда, өзиниң балилиқ чағлиридин башлап һәр җүмә күнидә Кәһф сүрисини оқушни адәт қиливалғанлиғини ейтатти вә һәр җүмә күни шундақ қиливатқанлиғини көрәттим. Мәнму мәрһумә анамға вапа қилиш вә униң қилип кәлгән яхши ишини давамлаштуруш йүзисидин анамдин айрилған оттуз жилға йеқин вақиттин бери һәр җүмә күни Кәһф сүрисини оқуп анамға дуа қилишни адәт қилип келиватимән.

5. Һаят мусаписидә тонуған кишиләрниң һәммисигә вападар болуш

Һаятлиқ сәпиридә тонуған, биллә болған, биллә яшиған барлиқ кишиләргә вапа борчини ада қилиш тәләп қилиниду. Балилиқ чағлириңизда биллә ойнап өскән достлириңизға, мәктәп һаятини биллә өткүзгән савакдашлириңизға, хошнилириңизға, уруқ-туққанлириңизға, тонуш-билишлириңизгә вападар болуп, уларни унутмаслиғиңиз, қолиңидин кәлгән яхшилиқларни айимай қилишиңиз сиз өтәшкә тегишлик вапа борчидур.

ПӘЙҒӘМБӘР ӘЛӘЙҺИССАЛАМНИҢ ВАПАДАРЛИҒИДИН ӨРНӘКЛӘР

Мәккә азат болған күни пәйғәмбәр әләйһиссалам ишлар билән наһайити мәшғул еди, униңға салам бәргили кәлгәнләр, униңдин бурунқи яманлиқлири үчүн кәчүрүм сориғили кәлгәнләр, йеңидин иман ейтқили кәлгәнләр, уни узун заман көрмигәнлиги үчүн әһваллашқили кәлгәнләрниң айиғи үзүлмәтти. Пәйғәмбәр әләйһиссалам кәлгәнләрниң һәммисини һозуриға қобул қилип олтуриватқан бир пәйттә, уларниң арисидин бәкму яшинип қалған бир аялни көрүп қелип, кәлгәнләрни қайрип қоюп, шу аялниң йениға берип, чапинини йәргә селип, уни чапанниң үстигә олтурғузуп униң билән сөһбәткә киришип кетиду. Пәйғәмбәр әләйһиссалам һелиқи аял билән бир саат миқдари сөһбәтлишип, уни узитип қойғандин кейин, әһвални жирақтин күзитип турған Айшә рәзийәллаһу әнһа, пәйғәмбәр әләйһиссаламниң йениға келип, униңдин һелиқи аялниң кимлигини сориғанда, пәйғәмбәр әләйһиссалам: «У аял Хәдичәниң дости еди, Хәдичә һаят вақтида бу аял бизниң өйгә келип туратти» дәп җавап бериду, андин Айшә рәзийәллаһу әнһа пәйғәмбәр әләйһиссаламдин у аял билән немә тоғрилиқ сөзләшкәнлигини сориғанда, пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Өткән күнләрни, Хәдичәни әсләп параңлаштуқ» дәйду. Бу вақитта Айшә рәзийәллаһу әнһаниң күндәшлиги қозғилип: «Сиз һазирму шу тупраққа айлинип кәткән қери хотунни әсләватамсиз? Аллаһ сизгә униңдин яхшисини бәрди әмәсму?» дегәндә, пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Яқ, Аллаһ маңа униңдин яхшисини бәрмиди, инсанлар мени һәр нәрсидин мәһрум қилғанда, у маңа бәргән еди, инсанлар мени инкар қилғанда, у маңа иман ейтқан еди» дегән (Имам Әһмәд, Тәбәраний ривайити).

Вападарлиқ һаят қайнамлирида сиз учришип қалған һәр қандақ киши үчүн өтәшкә тегишлик борчтур. Гәрчә сиз бирәвни яқтурмисиңизму униңға вападар болушиңиз гөзәл әхлақтур; бу сөзгә әҗәпләнсиңиз пәйғәмбәр әләйһиссаламниң мону қиссисини аңлаң:

Кәбиниң ачқучи узун заманлардин бери Абдуддар қәбилисиниң қолида еди; бу қәбилиниң каттибеши Осман ибн Тәлһә қурәйш қәбилисиниң бәзи каттибашлириниң Кәбиниң ичигә киришигә рухсәт қилип, Кәбиниң ишигини ечип берәтти. Ислам дәвитиниң башлирида Мәккидә мусулманларниң аҗиз вақитлирида бир күни пәйғәмбәр әләйһиссалам Осман ибни Тәлһәниң йениға келип: «Әй Осман! Мениң Кәбиниң ичигә киришимгә рухсәт бәрсәңкән» дәп силиқ сорайду, лекин Осман пәйғәмбәр әләйһиссаламниң тәливини рәт қилиду, бу вақитта пәйғәмбәр әләйһиссалам Османға: «Әй Осман! Бир күнләр келип Кәбиниң ачқучи мениң қолумға өтүп қалса, уни һечкимгә бәрмәймән» дәйду. Осман бу сөзни аңлап: «Әгәр шундақ бир күн келип қалса, мениң үчүн йәрниң үстидин асти яхши болуп қалиду (йәни өлгиним яхши) дәйду.Жиллар өтиду, пәйғәмбәр әләйһиссалам Кәбиниң ичигә кирәлмәйду. Мәккә азат болиду, Осман ибни Тәлһәму мусулман болиду; бу вақитта пәйғәмбәр әләйһиссалам Османға: «Әй Осман! Кәбиниң ачқучи қени?» дәйду. Осман: «Я рәсулуллаһ! Ачқуч өйдә еди, мән һазирла өйгә берип ачқучни анамдин елип келәй» дәп кетип қалиду. Осман анисидин Кәбиниң ачқучини сориғинида, аниси: «Сән униң бурун саңа дегән сөзини унтуп қалдиңму? Дәп ачқучни беришни рәт қилиду Осман анисиға ялвуруп бақиду. Шундақ қилип Осман пәйғәмбәр әләйһиссаламниң һозуриға ачқучни елип келиштин кечикип қалиду. Бу вақитта пәйғәмбәр әләйһиссалам Өмәр ибн Хәттабни ачқучни елип келишкә буйруйду. Өмәр ибн Хәттабни көргән Османниң аниси ачқучни дәрһал қойнидин чиқирип униңға бериду. Чүнки Өмәр ибн Хәттабниң кәскинлигини һәммә яхши биләтти вә униңдин әйминәтти.

Пәйғәмбәр әләйһиссалам Кәбиниң ачқучини қолиға елип туруп: Әй Осман! Бир күни Кәбиниң ачқучи мениң қолумға өтүп қалса уни һечкимгә бәрмәймән дегән сөзүм есиңдә барму? Дәйду. Осман хиҗаләттин һечнәрсә дейәлмәй сүкүт ичидә олтуриду. Андин шу арида пәйғәмбәр әләйһиссаламниң тағиси Аббас рәзийәллаһу әнһу келип: «Я рәсулуллаһ! Ачқучни маңа бәргин (Кәбиниң ачқучи бизниң аилимиздә болуш шәрипигә егә болайли) дегәндә, пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Яқ, әй Аббас! Бүгүн яхшилиқ вә вападарлиқ күнидур, елиңлар әй Абдуддар қәбилиси! Бу ачқуч мәңгү силәрниң қолуңларда болсун, бу ачқучни силәрдин еливалған адәм чоқум залимдур» дәйду вә ачқучни Осман ибни Тәлһәниң қолиға тутқузиду. Кәбиниң ачқучи һазирму Абдуддар қәбилисиниң қолида болуп кәлмәктә; пәйғәмбәр әләйһиссаламниң вәдисигә вапа қилиш йүзисидин Кәбигә кирмәкчи болған һәр қандақ падиша яки мәмликәт рәиси Абдуддар қәбилисиниң рухситисиз кирәлмәйду. Сәуди әрәпстаниниң

әмәлдарлири һәр вақит Кәбигә кирмәкчи болғанлирида, Кәбиниң ачқучини Абдуддар қәбилисиниң варислиридин сорап алиду, андин йәнә уларға қайтуруп бериду.

ЖОРИСИҒА ВАПАДАРЛИҚ ҚИЛИШ

Һаят мусаписидики шеригиңиз болған, хошаллиқ-ғәмкин, раһәт-жапалиқ күнлириңиздә сизгә һәмра болған жориңизға өтәшкә тегишлик борчиңиз әң чоң вә әң алдинқи қатарда туриду. Пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Вапа қилишқа әң һәқлиқ болған кишиңиз жориңиздур» дәп көрсәткән (Бухарий вә имам Әһмәд ривайити). Аялларни һөрмәтләш, уларға силиқ яхши муамилә қилиш, өй ишлирида уларға ярдәмлишиш, дәртлирини көңүл қоюп аңлаш, көңүллирини елиш, уларниң азарлириға сәвир қилиш, камчилиқлирини кәчүрүш, уларни урмаслиқ, рәнҗитмәслик, уларниң ата-анисини, туққанлирини вә үлгилик достлирини зиярәт қилиштин тосмаслиқ қатарлиқларниң һәммиси аялларға вападарлиқ қилғанлиқтур.

ИБРӘТЛИК ҚИССӘ

Саһабиләрдин бириниң аяли һемишәм униңға авазини жуқури көтүрүп җедәл қилишидикән. Бу саһабә бир күни хәлипә Өмәр ибни Хәттаб рәзийәллаһу әнһуға әриз қилмақчи болуп, хәлипиниң ишигиниң алдиға кәлгинидә, өй ичидә хәлипиниң аялиниң униң билән җедәллишиватқан жуқури авазини аңлап қелип, «Мениң аялимла шундақ әмәскән, хәлипиниңму өзигә чушлуқ дәрди бар екән» дегән хиял билән қайтай дәп турушиға хәлипә өйидин чиқип уни көрүп қалиду вә униңдин немә үчүн кәлгәнлигини сорайду, саһабә дәрдини баян қилип: «Хәлипиниң әһвали шундақ болған йәрдә, маңа немә бопту» дәйду; хәлипә Өмәр бу вақитта униңға тәсәлли бериш мунасивити билән вападарлиқ мужәссәмләшкән мону мәшһур сөзини ейтиду: «Аялим мениң еғирчилиқлиримни көтириду, балилиримни тәрбийәләйду, кийимлиримни жуйиду, тамиғини етиду, өйүмни пакиз тутиду; аялим буларниң һәммисини қилишқа буйрумисамму шундақ қилиду, мән әнди униң маңа авазини көтүрүп дәртлинишлирини көтәрмисәм боламду?!»

6. Вәдигә вападар болуш

Инсан келишим түзсә келишимигә риайә қилиши, бирәр ишқа вәдә қилған болса униңға вапа қилиши лазим; вәдигә вапа қилиш инсаний гөзәл әхлақ болса, вәдисигә хилаплиқ қилиш интайин қаттиқ рәзилликтур. Шуниң үчүн Қуръан кәримдә сахтилиқтин агаһландуруп, вападарлиққа үндәйдиған айәтләрниң көп болғанлиғи әҗәплинәрлик әмәс. Қуръан кәримниң Исра сүрисидә: **«Әһдигә вапа қилиңлар** (қиямәт күнидә) **әһдә үстидә әлвәттә соал-сорақ қилинисиләр»** дәп кәлгән. Адәмниң гепидә туруши, кишиләр арисида ишәшлик, гепидин йенивалмайду, топиландин тоғач оғрилимайду дәп тонулуши униң инсаний гөзәл әхлақиниң нишанисидур. Вәдигә вапа қилишни әмәлгә ашуруш үчүн адәмдә икки хил алаһидилик болуши керәк; униң бири әстә тутувелиш қабилийитиниң жуқури болуши, йәнә бири ирадисиниң мәккәм болушидур.

СӘГӘК МЕЙӘ БИЛӘН МӘККӘМ ИРАДӘ ВӘДИГӘ ВАПА ҚИЛИШНИҢ АМИЛИ

Мәрһум устаз Муһәммәд Ғәзалий «Мусулманниң әхлақи» намлиқ әсәридә мундақ дәп язған: «Әстә тутуш қабилийитиниң төвән болуши билән ирадиниң сус болуши вәдигә вапа қилиш йолидики икки чоң тосалғудур; инсанниң арзу-үмүтлири һәр хил, қилидиған ишлири көп болғанлиғи үчүн бәзи ишлар инсанниң есидин көтирилип кетиду, шуниң үчүн сәгәк мейиниң болуши вәдигә вапа қилиш үчүн толиму зөрүрдур. Чүнки вәдисини унтуп қалған адәм вәдисигә қандақму әмәл қилалисун! Инсан бәргән вәдисини есигә алғандин кейин вәдисигә вапа қилиш ирадисигә келиши, қанчилик бәдәл төләшкә тоғра кәлсиму бу ишни әмәлгә ашуруш йолида күч сәрип қилиши керәк. Кишиләр вәдисигә вапа қилиш йолида охшимиған тәғдир-қисмәтләрни бешидин кәчүриши мүмкин; чүнки төлинидиған бәдәл еғир болуши мүмкин, өзидә сәгәк мейә билән улуқвар қәлбни мужәссәмләштүргән адәм чоқум вәдисигә вапа қилиду.

ӨТКӘН КҮНЛӘРНИ ӘСТӘ ТУТУШМУ ВАПАДАРЛИҚНИҢ ЖҮМЛИСИДИНДУР

Бир адәмниң һазир вә кәлгүсидә пайдилиниши үчүн өткән күнлирини унтуп қалмай әсләп турушиму вападарлиқниң жүмлисидиндур. Мәсилән: илгири намрат болуп, һазир Аллаһ байлиқ бәргән болса, илгири кесәлчан болуп, һазир сақлиққа еришкән болса, худди һечқачан намрат болмиғандәк, ағрип йетип бақмиғандәк

мәғрурлиниши, намратларниң вә кесәлчанларниң һалиға йәтмәстин өзинила ойлап яшиши толиму қопаллиқ вә немәткә тузкорлуқтур.

ПҮТҮН ИНСАНИЙӘТКӘ ВАПАДАР БОЛУШ

Вападарлиқ есил пәзиләт болуп, инсанларға уларниң дини, ирқи вә рәңгидин қәтъийнәзәр ортақ болуши лазим. Чүнки пәзиләт дегән парчиланмайдиған бир пүтүн нәрсә, адәмниң бәзи кишиләргә вападар болуп, йәнә бәзи кишиләргә рәзил вә сөзидә турмайдиған болуши тоғра әмәс; қилинған вәдә, түзүлгән келишим қандақла киши билән болсун, униңға риайә қилиш шәрттур. Һәқиқий диянәтлик тоғра адәм инсанларға тоғра муамилә қилишта, уларниң рәңги, дини вә ирқи сәвәплик айрим муамилидә болмайду, бәлки һәммигә охшаш муамилә қилиду; чүнки яхшилиқ кимгә қилинмисун, у һаман яхшилиқтур, шундақла яманлиқ кимгә қилинмисун, у һаман яманлиқтур. Инсанлар Аллаһниң нәзәридә охшашла һөрмәткә егидур, буниң үчүн мусулманларға муамилидә адил болуп, мусулман әмәсләргә адаләтсизлик қилиш, яки мусулманларға силиқ болуп, мусулман әмәсләргә қопал болуш тоғра әмәс.

ВАПАДАРЛИҚНИҢ ДАИРИСИ КӘҢ

Вападарлиқ дегән мавзу интайин чоң мавзу болуп, өсүп йетилгән вәтәнниң ғемини йейиш, ата-аниға яхшилиқ қилиш, уруқ-туққанлар билән издишип туруш, йоқсулларниң һалиға йетиш, житимләрниң бешини силаш, пәрзәнтләрни яхши беқиш, җорисиға садиқ болуш қатарлиқларниң һәммиси вападарлиқниң җүмлисидин санилиду.

ШӘРМ – ҺАЯ

Шәрм-һая – рәзил вә қәбиһ ишлар алдида көңүлниң сиқилип, уни қилиштин тартиниши дегәнликтур. Һаялиқ адәм әхлақсизлиқларни вә қандақла бир рәзил ишни қилиш билән Аллаһ тәаланиң алдида, инсанлар алдида вә виждани алдида өзини төвән орунға чүширип қоюшқа тақәт қилалмайду-дә, униңдин ваз кечиду. Шәрм-һая гөзәл әхлақларниң әң есили вә әң әһмийәтлиги болуп, һазирқи заман инсанлири әң зор еһтияжлиқ болған нәрсидур; шәрм-һая худди мевиниң постиға, адәмниң кийимигә охшайду, пости союветилгән мевә тезла бузулғандәк, кийимсиз қалған адәмниң уятлиқ җайлири ечилип қалғандәк, шәрм-һаядин айрилип қалған адәм ички дуниясидин бузулиду, у түрлүк яманлиқларниң патқиғиға патиду.

ШӘРМ – ҺАЯ ВӘ НОМУСЧАНЛИҚ ГӨЗӘЛ ӘХЛАҚТУР

Шәрм-һая яман ишлардин сақлинишқа, һәр қандақ һәқ егисиниң һәққини толуқ ада қилишқа түрткә болидиған бир хил гөзәл әхлақ. Һая кишидә дуния вә ахирәттә рәсва болуп қалармәнму дегән ғәм-әндишә қорқунчисини пәйда қилиду; шуниң билән киши начар ишлардин сақлиниду, яхши ишларни қилиду. Шәрм-һая вә номус инсан әқлиниң һул теми; қисқиси иманниң пости шәрм-һая вә номустур, пости союветилгән дәрәқ қуруп кәткәндәк, шәрм-һая вә номустин айрилған инсанму иманий хисләттин айрилип қалиду; виждан болса ички номустур, бир һәдистә: «Адәм балилириниң тенидә төрт җәвһәр бар: улар – әқил, дин, һая вә яхши әмәл, бу төрт җәвһәрни йоқитидиған төрт нәрсә бар: әқилни ғәзәп йоқитиду, көрәлмәслик динни йоқитиду, тамахорлуқ һаяни йоқ қилиду, ғевәт яхши әмәлни йоқ қилиду» дәп кәлгән. Шәрм-һая билән номусчанлиқ һәр қандақ инсанниң инсаний қәдир-қиммитини бейитип һөрмитини ашуридиған йошурун гөзәлликтур.

ИНСАНДА ҺАЯНИҢ ЙОҚИЛИШИ ПҮТҮН ПАЛАКӘТЛӘРНИҢ БАШЛИНИШИДУР

Пәйғәмбәр әләйһиссалам мундақ дегән: «Аллаһ тәала бирәр бәндисини һалак қилмақчи болса, униңдики һаяни суғуруп алиду, униңдин һая суғуруп елинғандин кейин, у һәр кимниң нәпритигә вә ғәзивигә лайиқ бири болуп қалиду, униңдин кейин, униңдин амәт йоқилиду, униңдин амәт йоқалғандин кейин у һемишәм хиянәт қилидиған хаинға айлинип қалиду, у хаинға айланғандин кейин, униңдин рәһим-шәпқәт йоқилиду, униңдин рәһим-шәпқәт йоқалғандин кейин, у ләнәтгәрдигә айлиниду, у ләнәтгәрди болғандин кейин, униңдин иман чиқип кетиду» (Ибн Маҗә ривайити).

Бу һәдис қәлбтики кесәлликләр вә униң тәрәққият басқучлирини, бу басқучларниң барғансири җуқурилап маңидиғанлиғини бизгә инчикиләп баян қилип бериду, кишиниң һая пәрдиси жиртилса, у қилған ишлирида

әйиплинишләрдин тәптартип қалмайду, мундақлар кишиләргә азар бериду, қол астидикиләрни езиду, пәрзәнтлиригә вә хошнилириға қопаллиқ қилиду, бундақ адәмни һечким яқтурмайду. Әксичә кишиләрниң қәлблиригә өчмәнлик уруғини салиду, бу дәрижигә йетип қалған адәмгә һечким ишәш қилмайду вә униң билән муамилә қилиштин хатирҗәм болалмайду. Чүнки кишиләрниң пул-мелини йәвелиш яки абройини төкүштин хиҗил болуп қалмайдиған, вәдигә хилаплиқ қилишни көңлигә елип кәтмәйдиған яки мәҗбурийәткә сәл қарайдиған яки содида һелә ишлитидиған адәмгә қандақму ишәш қилғили болсун?!

ҺАЯ – ҺАЯТТУР

Әрәп тилидики һая сөзи һаят сөзидин кәлгән болуп, һаялиқ адәмниң мәнивийити һаят, йәни тирик болиду. Һая қилған адәмниң һаяси ички һаят қайнимидин чиққан бир хил күч болуп, бу күч уни рәзилликләргә чүшүп келиштин сақлап қалиду. Һаялиқ адәмниң қәлби тирик, һаясиз адәмниң қәлби өлүк болиду; қәлбниң ойғақлиғи ашқансири униң һаяси ашиду, қәлби өлгән адәмдә һаяни қозғайдиған һиссиятму өлгәнликтин, мундақ адәмләр рәзилликләрни рәзиллик дәп билмәйдиған вә һис қилалмайдиған болуп қалиду. Шуңа униңда шәрм-һаяниң йоқилиши барлиқ рәзиллик вә яманлиқларниң башлиниш нуқтиси болуп қалиду, һаясиз адәмдин һәммә яманлиқларни күтүшкә болиду.

ҺАЯ БИЛӘН ХИҖИЛЛИҚНИҢ ПӘРҚИ

Нурғун кишиләр һая қилиш билән хиҗил болушни бир мәнадә чүшиниду, амма һәқиқәттә һая билән хиҗиллиқ оттурисида наһайити чоң пәриқләр бар. Психология алимлири хиҗиллиқни мәлум шараитларда инсанда пәйда болидиған бир хил әндикиш дәп тәрипләйду; бу худди муәллимниң соалиға қорқунучтин җавап берәлмигән оқуғучиниң һалиға охшайду; хиҗиллиқ қорқунчақлиқтин келидиған нәрсә, хиҗаләтчан инсан ирадиси аҗиз инсандур, амма шәрм-һая буниң әксичә болуп, ирадиси күчлүк, өзиниң қимметини билидиған адәмдә болиду, чүнки мундақ адәм рәзилликләргә чүшүп келиштин өзини үстүн тутиду. Хиҗаләттин өзиниң йоллуқ һәққини тәләп қилиштин ваз кәчкән адәм һаялиқ саналмайду, чүнки һаялиқ адәм езилишкә, бозәк қилинишқа рази болуп туралмайду.

ҺАЯ БИЛӘН ИМАН ҚОШГЕЗӘКТУР

Пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Һая билән иман иккиси қошгезәкләр болуп, бири йоқалса, иккинчисиму йоқилиду» дәп көрсәткән (Һаким ривайити). «Һаясизда иман йоқ» дегән сөз бу һәдискә асасән ейтилған болуши еһтимал. Йәнә бир һәдистә: «Иман атмиш нәччә шахчә болуп, униң бир шахчиси һаядур» дәп кәлгән (Бухарий вә Муслим ривайити).

ҺАЯ ДӘРИҖИСИНИҢ ӘҢ ЖУҚУРИ ПӘЛЛИСИ

Шәрм-һая дәриҗилириниң әң жуқуриси вә каттиси Аллаһ тәаладин һая қилиштур. Гуна-мәсийәтләр пәқәт Аллаһ тәаладин һая қилмиғанлиқниң нәтиҗисидур. Аллаһ тәаланиң бәндиләрниң ашкарә вә йошурун барлиқ ишлирини билип вә көрүп туридиғанлиқлирини көз алдиға кәлтүргән адәм Аллаһ тәаланиң көз алдида яман иш қилиштин һая қилиду-дә, нәдә болмисун яман иш қилиштин тосулиду. Инсан гайида чоң гуналарни ишләп қойғанлиғиға Аллаһ тәаладин қорқуп вә һая қилип һаман товва қилиду-дә, Аллаһ тәала униң гунайини кәчүриветиду, гайида у кичик бир гуна ишлигән болсиму, униңға товва қилмастин, Аллаһ тәаладин һая қилмастин жүриверидү; нәтиҗидә, униң бу кичиккинә гунайи чоң гунлар қатардин орун алиду; мундин башқа Аллаһ тәаладин һая қилмаслиқ, гунани кичик санап уни давамлаштуруш чоң гуналарға елип бариду, шуңа һәр қандақ бир гуна үчүн товва қилиш керәк.

Ибни Қәйюм Җәвзи һая тоғрилиқ мундақ есил бир сөзни қалдурған: «Гуна билән хошал болуш Аллаһ тәаланиң нәзәридә ишлигән гунадин еғирдур, гуна қиливетип күлүш Аллаһ тәаланиң нәзәридә, у гунадин еғирдур, гунани ишләлмигәнлик сәвәптин ғәмкин болуш Аллаһ тәаланиң нәзәридә гуна ишлигәндин еғирдур, гунаға қизиқиш Аллаһ тәаланиң нәзәридә гунадин еғирдур»

ШӘРМ – ҺАЯ ҚИММӘТЛИК ҖӘВҺӘРДУР

Һәқиқий һая вә номус көпчилик үчүн мәнпәәтлик ишқа һәр қандақ вәзийәттә җүръәт қилишни билиштур. Номус, һая еңи инсанни җаза һәққидики һәр қандақ вәз-нәсиһәт китаплиридинму бәкрәк йолға салиду, шуңа барчә самавий динлар инсанға шәрм-һая вә номусни үгәткән вә униңға тәшәббус қилған. Инсанларниң тәбиитидә өзиниң камчилиғини, мукәммәлсизлигини һис қилиш иқтидари можут; шу сәвәптин болса керәк, Аллаһ тәала инсанларға уятни йәни өз камчилиқлири, мукәммәлсизлиги вә аҗизлиғидин уюлуш туйғусини ата қилған. Шуңа қанун тосуп қалалмиған ишларни һая-номус тосуп қалалайду; инсан өзидин худди башқа адәмләрдин һая қилғандәк һая қилиши вә ялғуз өзила билип турупму башқиларниң билиш-билмәслигидин қәтъийнәзәр яман иштин қәтъий қол үзүши лазим. Әдәп-әхлақни номустин, номусни әдәп-әхлақтин аҗратқили болмайду, навада уму бу йемирилишкә башлиса барлиқ көркәм бена жиқилған болиду, қәдирсиз болиду вә нәпрәттин башқа һечбир туйғу ойғатмайду. Шуңа улуқ мутәпәккүр алимимиз Әлишер Наваий: «Һаясизда вапа йоқ, вапасизда һая йоқ» дегән екән. Әҗдатлиримизму: «Һаялиқ киши баһалиқ киши», «Һаясизда иман йоқ» дегән һекмәтләрни қалдурған. Һая вападарлиқниң ачқучидур, вападарлиқни пәқәт шәрм-һаялиқ кишиләрдинла күтүш мүмкин.

ШӘРМ – ҺАЯ БИЛӘН МЕҺРИ-МУҺӘББӘТ ИККИСИ ҚОШ ГЕЗӘКТУР

Шәрм-һая билән меһри-муһәббәт бир варақ қәғәзниң икки бетигә охшайду, пәқәт бирла бети бар қәғәзни тәсәввур қилғили болмиғинидәк, шәрм-һаясиз меһри-муһәббәтни, меһри-муһәббәтсиз шәрм-һаяниму тәсәввур қилғили болмайду. Меһри-муһәббәт шәрм-һая дәриғиниң рәңдар чақнап туридиған хушбуй, кишиниң әқлини лал қилидиған мевисидур.

Әң пәскәш адәмләр номус, һая еңи йоқ кишиләрдур; мундақ кишиләргә һәммила йәрдә нәпрәтләр йеғип туриду, шәрм-һая билән номусни йоқатқан кишини өлүк дәп саниса болиду. Инсанниң бирла кәткән уят, номуси қайтип кәлмәйду. Шуңа һәр ким өзиниң уят, номусини җенидинму әзиз билип қоғдиши лазим; шаир Тагор: «Гөзәл нәрсиләрниң һәммиси рәңдар» дегән екән. Дунияда қайси рәң әң гөзәл вә әң рәңдар десә номусчанлиқни билдүридиған рәң әң гөзәл дәп җавап берилиду. Адәм хиҗил болғанда, һая қилғанда, номус қилғанда тәнлири титрәп үзи қизириду, мана шу чағдики қизарған вә от алған үзниң рәңги әң гөзәлдур.

ҺАЯ ВӘ НОМУСЧАНЛИҚ ЧОҢ НЕМӘТ

Һая вә номусчанлиқ Аллаһ тәала ата қилған чоң немәт, шундақла аңниң, тәрбийәниң, мәдәнийәт вә тәрәққиятниң мәһсулидур. Демәк, шәрм-һая билән номус гөзәл әхлақларниң җүриги вә түп йилтизидур. Шәрм-һая билән номус туйғуси инсанлардики әң сап, әң тәбиий болған һиссий һадисә, у әң алий мақамдики әхлақ устази. Шундақ дейишкә болудики, қулақниң қизириши билән көзниң һәрикти кишиниң чеһридә гәвдиләнгән номус туйғуси чәксиз сеһирий күчкә егә қилиду. Номус туйғуси болмай туруп, номусчан үз болмайду, номус туйғуси инсанларға хас алаһидилик; шуңа һайванларда мундақ туйғу болмайду.

Инсанийәтниң иптихарлиқ үлгиси һәзрити Муһәммәд әләйһиссалам әң һаялиқ еди; у кишиләрниң әйиплирини көрмәскә салатти. Әбу Сәид Худри исимлик саһабә: «Рәсулуллаһ үзи ечилмиған қиздинму бәк һаялиқ еди, униң бирәр ишни яқтурмиғанлиғини чирайдинла билгили болатти, униң өңи сүзүк вә непиз еди. Рәсулуллаһ алийҗанап, һаялиқ болғанлиқтин кишиләр яқтурмайдиған ишни уларға бәтму-бәт туруп ейтматти» дегән.

Демәк, қиз-аяллар үчүнму шәрм-һая вә номус туйғуси һаятлиқ демәктур, һәтта һаяттинму қиммәтликтур. Номусни қоғдаш йолида җанни пида қилиш әң аддий тәләптур; худди уйғур дияридики Назугум вә Йәттә қизлиримдәк номус абидилири тарихтин буян инсанларниң қәлбидә сөйгү билән ядлинип кәлмәктә.

ҺАЯЛИҚ БОЛУШ ИНСАН ТӘБИИТИНИҢ САПЛИҒИДУР

Бир адәмдики шәрм-һая бизгә шу адәмниң иманиниң вә әдәп-әхлақиниң қанчилик дәриҗидә екәнлигини йорутуп бериду. Сиз бир адәмниң тегишлик болмиған һәрикәттин өзини тартиватқанлиғи яки тегишлик болмиған ишни қилип қойған вақитта чирайиниң қизирип кәткәнлигини көрүп, униң қәлбиниң ойғақ, әслиниң пак, тәбиитиниң сап екәнлигини биливалалайсиз; шундақла бирәрсиниң пәс, гуна ишларни һая қилмастин қилип җүргәнлигини, алған-қойғининиң қандақ екәнлигигә пәрва қилмайватқанлиғини көргән вақтиңизда, униң қолидин яхши иш кәлмәйдиған көңли қара, үзи қелин адәм екәнлигини биливалалайсиз.

Ислам пәйғәмбири һәзрити Муһәммәд әләйһиссалам: «Һәр қандақ динниң бир әхлақи бар, ислам дининиң әхлақи һаядур» дегән. Мәрһум устаз Муһәммәд Ғәзалий «Мусулманниң әхлақи» намлиқ мәшһур әсәридә мундақ дәп язиду: «Иман бәндә билән пәрвәрдигари оттурисидики бүйүк алақә болуп, қәлбни паклаш, әхлақни тоғрилаш, һәрикәтни дуруслаш қатарлиқ бу бүйүк алақиниң тәливи, бәлки униң тунҗа изнасидур; қәлбниң сәзгүрлигини ашуруп, хаталиқлар вә пәс ишлардин өзини тартмиғичә бу тәләпни әмәлгә ашурғили болмайду, начар ишларни қилиштин тәптартмаслиқ тәдрижи һалда гуналарни қилишқа қарап тәрәққий қилиду, андин униңға әгишип иманниму йоқитиду, ахирида өзини әң пәс вә төвән орунда көриду».

ҺАЯНИ ЙОҚАТҚАН АДӘМ АМАНӘТНИМУ ЙОҚИТИДУ

Һаяниң йоқилиши, ишәнч-аманәтниң йоқилишидур; кимки һаяни йоқитидикән, у аманитини йәни кишиләрниң униңға болған ишәнчисини йоқатқан болиду, кишиләрниң ишәнчисигә еришәлмигән адәм җәмийәттә қиммәтсиз адәм болуп қалиду. Мундақлар өзлириниң нәпси һәвәсини қандуруш йолида жүгүрүдиған явайиларға охшап қалиду, мундақлар өзлиридики учиға чиққан шәхсийәтчилик, мәнмәнчилик илләтлири сәвәплик уларниң көзлири вә әқли қелин пәрдиләр билән тосалған болуп, өзини техиму аздуридиған, техиму қизиқтуридиған нәпси һәвәсләрдин башқисини көрмәйду. Әксичә, өзиниң қилған хаталиқлири вә бәзи яманлиқлирини билип қелишидин тәп тартиш һаяниң өзидур.

СӘВИРЧАНЛИҚ ГӨЗӘЛ ӘХЛАҚ

Сәвир – көңүл һавайи-һәвәсни вә гуна ишларни қилишни тәләп қилип турсиму, әқилниң нидасиға қулақ селип, Аллаһниң разилиғини үмүт қилип, бундақ ишлардин өзини тартиш, азар, күлпәтләргә, оңушсизлиқларға, кесәлликләргә, намратлиққа, өзини йоқатмаслиқ дегәнликтур; сәвирниң мукапатиму чоңдур. Қуръан кәримдики: **«Сәвир қилғучиларға әлвәттә уларниң қилған әмәлидинму яхширақ совап беримиз»** дегән айәт буниң дәлилидур *(Нәһл сүриси 16-айәт)*. Һәқиқий сәвир инсанни гуна-мәсийәтләрдин тосиду вә ундақ ишларни қилмаслиққа үндәйду. Һәқиқий сәвир вә чидамға егә болған адәм һаятида учриған чоң синақлар алдида тит-тит болмайду, гаңгирап қалмайду, тәғдирдин ағринмайду, әксичә уни Аллаһниң синиғи дәп чүшинип, қийинчилиқни йеңиш вә синақтин өтүш үчүн күч сәрип қилиду. Сәвир көплигән кишиләр чүшәнгәндәк, наһәқчиликкә, зулумға вә яманлиққа көз жумуп җим туруш дегәнлик болмастин, әксичә яманлиқни қайтуруш, зулумни йоқ қилиш вә һәққанийлиқни җарий қилдуруш үчүн һармай-талмай ишләш вә бу йолда чидамлиқ болуш сәвирниң җәвһиридур.

«Сақлаш, сәвир қилиш вә күтүшләр дуния қанунийити вә рәт тәртивидур, мәсилән: йәргә уруқ селип болғичила үнмәйду, үнсиму дәрру һосул бәрмәйду, бәлки үнүп, өсүп йетилип пишқичә күтүшкә тоғра келиду; адәм төрәлмисиму толуқ инсан болуши үчүн аниниң қосиғида бир қанчә ай туриду, вақит дуниядики һәр бир һәрикәт вә җимлиқниң кийими. Әгәр биз вақиттин алқип чидамсизлиқ қилсақ, чидимаслиқниң отида азапланғандин башқа қанунийәт бойичә һәрикәт қилидиған шәйъиләрниң маһийитидин һеч нәрсә өзгәртәлмәймиз. Кризис күчийип мурәккәпләшсә, қийинчилиқ еғирлишип зулмәтлик кечә узарса, пәқәт сәвир инсанға гаңгираштин қоғдайдиған нур, чүшкүнлүк вә үмүтсизликтин қутулдуридиған йол ата қилиду. Сәвир һәр қандақ инсан дин вә дунялиқ ишлирида еһтияҗлиқ болған пәзиләттур. Иш-һәрикити, арзу-үмүтлири, сәвирчанлиқ вә чидам билән жуғурулған болуши зөрүр; бир һәдистә: «Сәвир – чирақтур» дәп кәлгән. Чирақ қараңғуни йорутқандәк, сәвирчанлиқму инсанниң тохтавсиз алға илгириләш йолини йорутуп бериду.

Бу дуния синақ вә имтиһан дунияси болғанлиқтин, инсан баштин кәчүргән һәр бир синақ һәр хил синақлар ичидики бир һалқидур; еғир синақларниң сәвәплириму йошурун болиду, шуңа инсан өзини җәң мәйданидики әскәрдәк һәр синаққа һазир тутуши зөрүрдур.

Кишиләр әлвәттә сәвирдин ибарәт һәқиқәтни есидин чиқирип қоюп қийинчилиққа дуч кәлгәндә гаңгирап қалиду, беарам болиду; инсан оңушсизлиққа учриса, бешиға еғир күнләр кәлсә кәң җаһан униңға тарийиду, күнләр қийинлишиду, шуниң билән ишни бир тәрәп қилишқа уруниду; сәвирчанлиқ бүйүклүкниң намайәндиси, мукәммәлликниң бәлгиси, роһниң әтраптики ишларға рәһбәрлик қилғанлиқниң дәлилидур (бу мавзу улуқ устаз Муһәммәд Ғәзалийниң «Хулуқ муслим» намлиқ әсәридин қисқартип елинди).

СӘВИРЧАНЛИҚ ПИШИП ЙЕТИЛГӘНЛИКНИҢ АЛАМИТИ

Сәвирчанлиқ – пишқан әрликниң, йүксәк батурлуқниң асаслиридин биридур. Һаятлиқниң синақлириға тутруқсиз адәмләр бәрдашлиқ берәлмәйду, адәттә бирәв йөткимәкчи болған еғир жүк болса, у кичик бала,

кесәлчан яки оруқ кишиләрни ишләтмәйду, бәлки күчлүк әрни таллайду. Һаятлиқму шуниңға охшаш болуп, һаятлиқниң вәзиписи һаятлиқни бир басқучтин йәнә бир басқучқа көтиришни пәқәт әң чидамлиқ, сәвирчан, пишқан кишиләрла үстигә алалайду. Шуниң үчүн йетәкчи вә йолбашчиларниң синақ вә мәшәқәтләрдики несивиси башқиларниңкидин көп болиду.

НӘПСИНИҢ ШӘҺВАНИЙ ИСТӘКЛИРИНИ ПӘҚӘТ СӘВИРЛА ТУРҒУЗАЛАЙДУ

Адәттә өзи қизиқип кәтмәйдиған пайдилиқ ишларни қилиш, қизиқидиған нәпсанийәтчиликтин өзини тартиш пәқәт сәвирчанлиқ биләнлә әмәлгә ашиду, чүнки ирадилик кишиләр улуқвар ғайини әмәлгә ашуруш йолида, нәпсиниң вақитлиқ истәклирини сәвирчанлиқниң сайисида қайрип қоялайду вә йолини давам қилиду. Өрүкни пишиштин бурун қеқивәткән бағвән мол һосулдин мәһрум қалиду, шуңа «Сәвир қилсаң, ғоридин һалга пүтиду» дегән һекмәт бар. Инсан өзини сәвир билән қуралландуруп, қийинчилиқлар алдида тәмтирәп қалмайдиған, мәнзил жирақ болсиму үмүтсизләнмәйдиған, мәсъулийәтчанлиқ қанчилик еғир болсиму үстигә елиштин қорқмайдиған ирадилик, парасәтлик, қийинчилиқтин кейин һаман асанлиқни, қараңғулуқтин кейин йоруқлуқниң болидиғанлиғиға шинидиған үмүтварлиқ, жирақни көрәр, тәдбирлик болуши лазим.Сәвир қилиш вә чидамлиқ болуш һәр қандақ бир адәмдә болушқа тегишлик есил әхлақ вә алийҗанап пәзиләтләрниң бири; сәвир билән чидам инсан өзиниң роһи вә нәпсий хаһиши билән күрәш қилиш арқилиқ еришидиған гөзәл әхлақ болуп, бир һәдистә: «Һечкимгә сәвирдин артуқ кәң совға берилгини йоқ» дейилгән (усули хәмсидә ривайәт қилинған). Чүнки сәвирчанлиқ билән чидам инсанниң пишип йетилгәнлигиниң аламитидур.

СӘВИРНИҢ ӘҺМИЙИТИ

Инсан реал турмушта тәғдирниң синақлириға учрайду, бәзилири шу оңушсизлиқларға вайсап тәғдирдин вә замандин ағриниду, синақлар алдида тәмтирәйду, буни һәргизму Аллаһ тәрипидин кәлгән синақ дәп қаримайду, нәтиҗидә шу синақлардин өтәлмәй бир өмүр қаймуқиду. Бәзиләр болса синақ вә күлпәтләргә дуч кәлгән вақитта, бу синақ вә күлпәтләрни йеңиш үчүн барлиқ сәвәпләрни вә тиришчанлиқларни көрситиш билән биллә Аллаһни әсләйду, униңдин ярдәм сорайду. Нәтиҗидә Аллаһ униң мүшкүлатлирини асанлаштуруп, синақлардин өтүшкә ярдәм қилиду һәмдә униң сәвир қилғанлиғиға вә чидамлиқ болғанлиғиға катта әҗир вә совап бериду. Бу һәқтә Қуръан кәримдә: «Сәвир қилғучиларға әлвәттә, уларниң қилған әмәлидинму яхширақ совап беримиз» дәп көрстилгән. Чидамлиқ болуш турмушқа адил қарайдиған кишиләрниң шиари, пишип йетилгән кишиләрниң турмуш мизани болуп, сәвир билән бир орунда туриду; лекин уни әмәлгә ашуруш сәвирни әмәлгә ашуруштин қийин; шуңа чидамлиқ болуш үчүн сәвирчан болуш керәк.

НАҺӘҚЧИЛИККӘ СҮКҮТ ҚИЛИШ СӘВИРЧАНЛИҚ ӘМӘС

Нурғун кишиләр Аллаһ тәала совап вә көп әҗир беришни вәдә қилған сәвирчанлиқни тоғра чүшәнмәстин, зулумға, наһәқчиликкә вә езилишкә рази болуп қарап туруш қатарлиқларни сәвир санайду; бу интайин хата чүшәнчә болуп, Аллаһ тәала мундақ қилғучиларни яман көриду. Қуръан кәримдики: **«Өзлири миңларчә туруқлуқ, өлүмдин қорқуп, жутлиридин қечип чиққан кишиләрдин хәвириң барму? «Аллаһ уларни өлүңлар, деди** (улар өлди), **андин кейин Аллаһ уларни тирилдүрди, Аллаһ инсанларға һәқиқәтән мәрһәмәтликтур вә лекин инсанларниң көпчилиги** (Аллаһниң немитигә) **шүкүр қилмайду»** *(Бәқәрә сүриси 243-айәт)*, дегән айәттә қиссиси баян қилинған инсанларму зулумға рази болуп, униңға қарши чиқишни тәрк әткәнлиги үчүн Аллаһ тәаланиң ғәзивигә учриғанлар еди.

МӘНИВИЙ БАЙЛИҚ БӘХИТ - СААДӘТ

Бәхиткә еришиш һәммә адәмниң арзуси, мәйли садда пикирлик адәттики кишиләр болсун яки йетишкән мутәпәккүр алим болсун һаман бәхиткә еришишни халайду. Шаһлар өзлириниң һәшәмәтлик ордилирида бәхит үчүн аһ урса, гадайлар ғерибанә көлбәлиридә бәхит издәп чот соқиду вә әң шерин чүшләрни көриду. Кесип ейтиш керәкки, мәнивийити сағлам, әқил-һоши җайида болған һәр қандақ адәм өзигә җапа-мәшәқәт издимәйду, өз бәхитсизлигигә рази болмайду, бирақ у аһ уруп, бу чот соқуп издәватқан, интиливатқан бәхит зади қәйрдә? Һәқиқий бәхит зади немидә? өлчими барму?

Тарихта талайлиған кишиләр бәхит издәп яшиди, униң үчүн тохтавсиз күрәш қилип кәлди, бирақ бәхитниң немә екәнлигини билмигән нурғун кишиләр бәхит әсла можут болмиған җайлардин бәхит издәп худди баявандин гөһәр издигән кишидәк һалсириған, салпайған һалда қуруқ қол қайтишти. Дәрвәқә кишиләр узақ әсирләрдин буян маддий мәишәткә чөккәнсири, нәпси хаһишлириға берилгәнсири йеңи кризисларға петип қелиштин башқа һечқандақ нәтиҗигә еришәлмиди, ундақта бәхит зади нәдә? у немидә?

Бир мунчә кишиләр бай-баяшат болушни бәхит һесаплишиду, бирақ биз турмуш сәвийәси пәвкульаддә жуқури көтирилгән, маддий турмуш васитилири қолай болған, йемәк-ичмәктин ғәм-әндишиси болмиған, туралғулири, қатнаш васитилири һәтта йеза егиликкә қәдәр йүксәк дәриҗидә машинилашқан, заманивийлашқан, умумән баяшатчилиққа толған тәрәққий тапқан әлләргә қарайдиған болсақ, шу әл пухралиридин нурғунлири һәр вақит турмушиниң мәнасизлиги, қәлб азадилигидин мәһрум екәнликлиридин қахшайду. Бәхитлик болуш үчүн башқа йолларни издәп жүриду; лекин йәнила өзлири безарлиқ һис қиливатқан буруқтурма, бир хил қелиптики турмуштин қутулалмайду. Чүнки, инсан тән вә роһтин түзүлгән яралма. У физиологиялик җәһәттин аш-нанға муһтаж болғандәк, роһий җәһәттинму мәнивий озуққа муһтаж болиду.

Җисманий ечирқаш бәдәнни зәипләштүрүп, инсанни нормал җисманий мәшғулат имканийитидин мәһрум қилса, мәнивий ечирқаш инсанни сағлам тәпәккүр қилиштин мәһрум қилиду, бу мәһрумлуқ һәр бир инсан үчүн бир паҗиәдур. Паҗиә болғандиму һәр қандақ бир паҗиәни бесип чүшидиған, өз ичидин түгишиш паҗиәсидур. Нурғун инсанлар маддий еһтияҗини алдинқи орунға қоювелип, маддий йүксәкликниң жуқури пәллисигә интилиду, улар өзлири арзу қилған әшу маддий парағәтләрдә бир қисим нәрсиләргә еришкәндәк қилған билән, йәнә бир қисим қимматлик нәрсилиридин мәһрум қеливатқанлиғини аста-аста һис қилишмақта.

Демәк, мал-дунияниң көп болуши, қосақниң тоқ, кийимниң пүтүн болушила бәхиттин дерәк бәрмәйду; бу бәхитниң әмәлгә ешишидики асасий амил техиму әмәс. Әксичә мал-дунияниң көп болуши бир мунчә кишиләрдә тола чағларда ғәм-қайғуниңму көп болушиға сәвәп болуп, ахирәттила әмәс, дуниядиму бу кишигә нисбәтән бир апәт болуп қелиши мүмкин.

БӘХИТ БАЛА-ЧАҚИДАМУ ӘМӘС

Балилар һаятимиздики гөһәрләр, худди әҗдатлар «Балилиқ өй базар, балисиз өй мазар» дегәндәк, балиларсиз турмушни ойлаш қийин; бирақ буниңлиқ биләнла бәхит балиларда дейәлмәймиз, чүнки, ата-анисиға вападарлиқ билән яхши, һәқлиқ йосунда җавап қайтуруш орниға уларни тузкорларчә қахшатқан балиларму аз әмәс.

БӘХИТ ПӘН – ТЕХНИКИДИМУ ӘМӘС

Бизгә жирақни йеқин, мүшкүлни асан қилип берип турмушимизға һесапсиз қолайлиқларни бәхш әткән пән-техникиму бизни бәхитлик қилишқа қадир әмәс. Англияниң һазирқи заман философи Россел «Инсанлар тәбиәт билән күрәштә пән-техникиға тайинип ғәлибә қилди, бирақ өзи (йән роһи) билән болған күрәштә ғәлибә қилалмиди, бу күрәштә пән-техника әсқатмиди» дәп язиду.

БӘХИТ МӘНИВИЙӘТТӘ, ӨЗИМИЗДӘ

Бәхит дегән мәнивийәткә тәәллуқ уқум, шуңа уни көз билән көрүп, тараза билән өлчигили болмайду; уни байлиқ канлиридин яки орда ғәзнилиридин тапқили болмайду, уни пулға сетивалғили болмайду. Шуңа пәйғәмбәр әләйһиссалам бир һәдистә: «Һәқиқий байлиқ маддий байлиқ әмәс, роһий байлиқтур» дәп көрсәткән. Бәхит шундақ нәрсики, инсан уни турмушниң һәммә тәрәплиридә һис қилип тәңдашсиз ләззәткә егә болалайду; у қәлбниң арами, виҗданниң раһити, көңүлниң рошәнлигидур. Униңға еришкән кишиниң жүригиниң әң чоңқур қатламлиридин тирниғиниң учлириғичә азадилик болиду; бәхит инсан қәлбидин охчуп туридуки, у сирттин импорт қилинмайду, уни Аллаһтин башқа һечким ата (тәғдим) қилалмайду. Һәқиқий бәхиткә еришкән кишиләр башлириға һәр қандақ балайи-апәт, дишиварчилиқ кәлсиму писәнт қилмайду. Турмуш уларни мәшәқәтлири билән күтивалсиму, улар һаятлиққа мәрданә һалда күлүмсирәйду.

ХОРМА ДӘРИҒИ ВӘ МӨМУН АДӘМ*

Стилистикилиқ васитиләр ичидә әң көп ишлитилидиған васитиләрниң бири охшитиш болуп, мәлум бир уқумни чүшәндүрүштә униң роли интайин зор. Чүнки у тилниң конкрет, җанлиқ образлиқ болушиға ярдәм

берип, кишиләрниң чүшинишини асанлаштуриду; охшитиш арқилиқ ой-пикрини вә чоңқур бир мәзмунни образлиқ ухтурғили болиду. Пәғәмбәр әләйһиссалам бир һәдистә: «Дәрәқләрниң ичидә йопурмиғи төкүлмәйдиған, һәр дайим Аллаһниң изни билән мевә берип туридиған бир дәрәқ бар, у мөмүнгә охшайду, у болса хорма дәриғидур» дегән (Имам Муслим ривайити). Чүнки хорма дәриғидә һәқиқий мөмүн адәмниң маддий вә мәнивий сүпәтлири гәвдиләнгән:

1. Хорма дәриғи түптүз өсидиған дәрәк, униң әгри яки сиңаян йери йоқ, мөмүн кишиму шундақ түз болиду. Бир Аллаһқа ишиниду, һемишәм инсанларға пайдилиқ яхши ишларни қилиш билән болиду, илаһий тәлиматлардин қайрилип кәтмәйду. У ой-пикирдә түз, етиқатта тоғра, сөзидә растчил, иш-һәрикитидә дурус болиду.

2. Хорма дәриғиниң йилтизи йәрниң астиға петип кәткән, шахлири көккә тақашқан болиду; мөмүн кишиму шундақ болиду, униң имани мустәһкәм болуп, униң қилған яхши ишлири Аллаһқа худди хорма дәриғидәк көтирилиду.

3. Хорма дәриғи мәзмут вә күчлүк болуп, униң бойи асманға тақашсиму боран-чапкунлар уни тәвритәлмәйду; мөмүн адәмму шуниңға охшаш болуп, уни балайи-апәтләр, мусибәтләр вә еғир күнләр жиқиталмайду, чүнки мөмүн адәм дегән сәвирчан келиду.

4. Хорма дәриғиниң ташқи көрүнүши гөзәл, мевисиму тәмлик келиду, мөмүн адәмму шуниңға охшаш болуп, униң ташқи көрүнүши пакиз, рәтлик вә йеқимлиқ болиду, дилиму пак, тәбиити сап болиду, яман қилиқ, бәтнийәтлик, көрәлмәслик, пихсиқлиқ, қорқунчақлиқ вә башқа начар илләтләрдин хали болиду, инсаналарға мәнпәәтлик болиду.

5. Хорма дәриғиниң һәммә йери пайдилиқ, униң мевиси йейилиду, озуқлиғи жуқури болиду; яғичи чәллә-бараң ясашқа, шахлири қәпәз ясашқа, йопурмақлири севәт тоқушқа, пахаллири арғамча ешишкә ишлитилиду, мевисини инсанлар йесә, уруғи һайванларға һәләп қилип берилиду; мөмүн адәмму шуниңға охшаш һәммә тәрәптин пайдилиқ болуп, униң әқлий һәқанийлиғини ойлайду, тили раст вә пайдилиқ сөзләрни сөзләйду, ғевәт қилмайду, төһмәт чаплимайду. Шуңа һәр ким мөмүн адәмдин яхшилиқ күтиду, униңдин яманлиқ кәлмигәчкә униңға һәрким ишиниду вә хатиржәм болиду.

6. Хорма дәриғиниң мевиси жил бойи үзүлүп қалмайду, жил бойи базарға кириду; хорма ғора һалитидиму, пишқан чеғидиму, қуруған вақтидиму йейилиду; мөмүн адәмму шундақ болиду, у әтрапидикиләргә тохтап қалмай өзлүксиз пайда-мәнпәәт йәткүзиду, ярдәм қилиду, силә-рәһим қилип йоқлайду.

7. Хорма дәриғигә чалма атсиңиз мевә ташлап бериду; мөмүн адәмму яманлиқни яманлиқ билән әмәс, бәлки яхшилиқ билән қайтуриду. Пәйғәмбиримиз һәзрити Муһәммәд әләйһиссалам бу мавзуда әң есил үлгидур. У өзигә бәрмигәнләргә бәргән, өзигә яманлиқ қилғанларға яхшилиқ қилған, өзини йоқлимиғанларни йоқлиған, яманлиқ қилғанларни кәчүривәткән.

8.Хорма дәриғи жил бойи йопурмақлиқ һаләттә яп-йешил болуп туривериду; мөмүнму гөзәл әхлақ, тәқвалиқ вә алийжанаплиқ тонини өмүр бойи салмайду.

9. Хорма дәриғиниң сайиси йеник болуп, әтраптики зираәтләр вә дәл-дәрәқләрниң өсүп йетилишигә тосқунлуқ қилмайду, зиян йәткүзмәйду; мөмүн адәмму әтрапидики хошнилириға, дост-бурадәрлиригә, хизмәтдашлириға еғирчилиқ салмайду, зиян йәткүзмәйду.Демәк, мөмүн адәм худди хорма дәриғигә вә мевисигә охшаш инсанларға һемишәм пайдилиқ вә мәнпәәтлик болиду.(*бу мавзу, доктор Абдулъәзиз Рәһмәтулланиң мақалисидин елинди).

СИЛИҚ ВӘ ӘДӘПЛИК СӨЗЛӘШ ГӨЗӘЛ ӘХЛАҚНИҢ МЕВИСИДУР

Тил Инсанларниң өз ара алақилишиш, пикир, идея, һиссият алмаштуруш қурали. Бир шәхсниң сөзләш сәнъити шу шәхсниң билими, иқтидари, әхлақ-пәзилити, мәдәнийәт сәвийәсини ипадиләйду; сөзләш маһарити дунияддики һәр қандақ бир һүнәр-сәнъәтниң алдида туридиған алаһидә чоң сәнъәттур.

Ислам дини тилдин ибарәт бу қурални қандақ җайларға ишлитиш вә уни тизгинләшни үгәткән. Қуръан кәримниң: **«Уларниң йошурун сөһбитиниң толисида яхшилиқ йоқтур, пәқәт сәдиқигә яки яхшилиққа яки кишиләрни әпләштүрүшкә буйруған кишиләрниң** (йошурун сөһбити) **буниңдин мустәсна»** *(Ниса сүриси 114-айәт)*. Яхши сөз қилиш вә тилни һемишәм шундақ сөзләшкә адәтләндүрүш мусулманниң әхлақидин бир парчидур.

Чүнки көңүлдики яхши ибариләр билән ипадиләп бериш есил әхлақтин санилиду. Аллаһ тәала өз вақтида Исраил әвладидин алған әһдидиму чирайлиқ сөз қилишни шәрт қилған. **«Өз вақтида биз Исраил әвладидин Аллаһтин башқисиға ибадәт қилмаслиққа, ата-аниға, уруқ-туққанларға, житимләргә, мискинләргә**

яхшилиқ қилишқа, кишиләргә яхши сөз қилишқа, намаз оқушқа, закат беришкә әһдә алдуқ» *(Бәқәрә сүриси 83-айәт)*. Бу айәттә кишиләргә чирайлиқ сөз қилиш намаз билән закатниң алдида кәлгән.

Силиқ вә әдәплик сөзләш кишиләрниң муһәббитини вә ихласини қазинишниң йоли; шуңа Қуръан кәрим пәйғәмбиримиз һәзрити Муһәммәд әләйһиссаламни махтап: **«Аллаһниң рәһмити билән сән уларға мулайим болдуң, әгәр қопал, бағри қаттиқ болған болсаң, улар чөрәңдин тарқап кәткән болатти»** дегән *(Ал имран сүриси 159-айәт)*. Әксичә, қопал вә яман сөз өзигә нәпрәт вә дүшмәнлик тепиштин башқисиға яримайду. «Тиғ яриси сақийиду, тил яриси сақаймайду» дегән һекмәт бу мәнани ипадиләйду.

Тилни Аллаһ тәала яхши йолға қоллинишқа вә яхши сөз қилишқа яратқан. Яхши сөз һәр җайда алқишқа лайиқ болиду, һәтта Аллаһ тәаланиң нәзәридиму яхши сөзниң қиммити жуқуридур. Қуръан кәримдики: **«Яхши сөз Аллаһниң дәргайиға өрләйду, яхши әмәл уни көтириду»** дегән айәт бу мәнани ипадиләйду *(Фатир сүриси 35-айәт)*. Пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Кимки Аллаһқа вә ахирәт күнигә ишинидикән, яхши сөз қилсун яки сүкүт қилсун» дегән (Муслим ривайити). Пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Чирайлиқ сөздә сәдиқиниң совави бар» дегән (Имам Бухарий вә Муслим ривайити).

МУНАЗИРИЛИШИШНИҢ ӘДӘП-ҚАИДИЛИРИ

Инсанлар бир-бири билән арилишип яшайдиған вә бир-бириниң һәмкарлиғиға һемишәм муһтаж болидиған можудат болғанлиғи вә инсанларниң көз қарашлири, тәпәккүр қилиш тәризи, шундақла чүшиниш сәвийәси бир хил болмиғанлиғи сәвәплик, улар оттурисида ихтилаплар вә қариму-қарши пикирләр можут болуп туриду; бу мүшкүлни һәл қилишниң әң яхши чариси муназирилишиш арқилиқ бир-бирини чүшиниш инсанарға хас алаһидиликтур. Дунияда һәр қандақ бир ишниң өзигә хас әдәп-әхлақи бардур; муназириниң ғәлибилик нәтиҗигә еришиши вә униң илмий қимматкә егә болуши үчүн униң әдәп-әхлақиға риайә қилиш толиму зөрүрдур.

Аллаһ тәаланиң мону сөзи муназирә әдәп-әхлақниң һәммисини өз ичигә алиду: **«улар билән әң чирайлиқ рәвиштә муназириләшкин»**. *(Нәһл сүриси 125-айәт).* Бәзи муназириләр башланмай туруп түгәп қалиду, бу униң әдәп-әхлақиға риайә қилмиғанлиғидин болиду; ғәлибилик муназирә һәр икки тәрәптә униң әдәп-әхлақлири толуқ болған муназиридур; муназириниң әң асаслиқ әдәп-әхлақи үч түрлүк болуп, улар: муназирилишишниң шәрти, муназирә вақтидики әдәп-әхлақлар, муназиридин кейинки әдәп-әхлақлар.

МУНАЗИРИЛӘШКҮЧИЛӘРДӘ БОЛУШҚА ТЕГИШЛИК ШӘРТЛӘР

Алди билән муназириләшкүчиләрниң нийитиниң тоғра болуш шәрт; нийәтниң тоғра болушидин мәхсәт һәқиқәт вә тоғрилиқ қайси тәрәптә болса уни қобул қилип күчләндүрүшни нийәт қилиш дегәнликтур, әксичә, муназирә арқилиқ өзиниң гәпданлиғини изһар қилиш яки қарши тәрәпни қандақла бир йол билән төвән чүшириш, униң пикри гәрчә һәқиқәткә уйғун кәлмисиму, уни күчгә егә қилиш нийити билән муназиригә кириш, муназиридин һечқандақ иҗабий нәтиҗә бәрмәйду; муназириләшкүчиләрниң муназирилишишидиған мавзу һәққидә толуқ мәлуматлиқ болуши лазим. Шуниңдәк муназириләшкүчиләрниң растчил болуши, давасида вә кәлтүргән дәлил-испатлирида сәмимий, тоғра болуши, күчләндүрмәкчи болған мәсилиниң тоғрилиғиға вә һәқлигигә өзи ишинидиған болуши вә сәвирчан болуши, аччиқлап қалмаслиғи тәләп қилиниду.

МУНАЗИРӘ ВАҚТИДИКИ ӘДӘП-ӘХЛАҚЛАР

Муназирә вақтида болушқа тегишлик әдәп-әхлақларниң бешида тәрәпләр отуурисидики ихтилапсиз мәнбәгә иттипақлишиш мәсилиси келиду; бу дегәнлик муназирини башлаштин авал, ихтилаплашқанда мураҗиәт қилиш үчүн тәрәпләр арисидики әсли мәнбәгә келишивелиш лазим. Әсли мәнбә муназирә мавзусиниң тәбиитигә қарап я әқлий қаидиләр яки нәқлий мәнбәләр болиду, андин муназирини бирликкә келингән мәсилиләрдин башлаш лазим. Чүнки мундақ қилиш һәр икки тәрәпниң бир-бириниң көз қаришини қобул қилиши үчүн яхши шәрт-шараит һазирлап бериду; муназиридә қарши тәрәпниң пикрини сәвирчанлиқ билән көңүл қоюп яхши аңлаш, диққәтни шәхсниң өзигә әмәс, бәлки көз қарашқа қаритиш, вақиткә риайә қилиш, муназирә вақтида силиқ сөзлүк болуш қатарлиқлар муназиридә болмиса болмайдиған муһим амиллардур. Бу мавзудиму пәйғәмбәр әләйһиссалам бизгә яхши үлгидур.

МУНАЗИРИДИН КЕЙИНКИ ӘДӘП-ӘХЛАҚЛАР

Муназиридин кейинки әдәп-әхлақлар наһайити муһим болуп, униңға әһмийәт бәрмигәндә, муназирә пайдисиз болуп қалиду. Шуңа муназиридин кейин төвәндики әдәп-әхлақларға риайә қилиш зөрүрдур: улардин бири,һәқиқәт аччиқ болсиму у қайси тәрәптә болушидин қәтъийнәзәр уни қобул қилиш, қарши тәрәпниң көз қаришиға һөрмәт қилиш, муназиридә йеңип чиққан болса, униңға мәғрурлинип кәтмәслик, йеңилгән болса рәнжип қалмаслиқ, муназиридин кейин икки тәрәп бир-бириниң ғевитини қилиштин сақлиниш лазим.

КӘҢ ҚОСАҚ БОЛУШ

«Бир-бириңлар билән адавәт қилишмаңлар, бир-бириңларға көрәлмәслик қилишмаңлар, өз ара қериндашлардәк болуп, Аллаһ тәаланиң яхши бәндилиридин болуңлар, бир мусулманниң йәнә бир диний қериндишиға үч күндин артуқ адавәт сақлиши һалал әмәс» /Бухарий ривайити/. Қәлбниң көрәлмәсликтин, адавәттин, дүшмәнликтин, өчмәнликтин вә башқа начар илләтләрдин сағлам болуши иманниң мевилиридин санилидиған гөзәл әхлақлардур. Мусулман кишиниң қәлби пак, көкси-қарни кәң болиду, башқиларға һәсәт қилмайду, өчмәнлик қилмайду. Һәсәт пәйғәмбәр әләйһиссаламниң тәбири бойичә «Кесәллик» тур. Худди микроблар бәдәнни кардин чиқарғинидәк, һәсәт – һәсәт қилғучиниң роһини пүчәкләштүриду, чиритиду. Һәсәт – һәсәт қилинғучи үчүн һечбир зиян йәткүзәлмәйду, бәлки барчә зийини һәсәт қилғучиниң өзигә болиду; башқиларға һәсәт қилидиған адәм роһий җәһәттин һемишәм беарамлиқта өтиду, кейинчә бу беарамлиқ униң бәдинигә тәсир қилиду-дә, шуниң билән униңдики мәнивий кесәллик маддий кесәлликни пәйда қилиду, ахири шуниң билән түгишиду.

Һәқиқий мусулман адәм башқиларниң бешиға кәлгән мусибәткә ғәмкин болиду, уларниң хошаллиқлириға хошал болиду, уларға кәлгән амәтләргә қизғанмайду, һәсәт қилмайду, бәлки у, Аллаһ тәаланиң үлгилик бәндилири қилған, Қуръанда қәйт қилинған мону дуани қилиду: **«Пәрвәрдигаримиз! Бизгә вә биздин илгири иман ейтқан қериндашлиримизға мәғпирәт қилғин, диллиримизда мөмүнләргә қарши дүшмәнлик пәйда қилмиғин, пәрвәрдигаримиз! Сән һәқиқәтән гуналарни мәғпирәт қилғучисән, бәндилириңгә меһрибансән»** *(Һәшр сүриси 10-айәт)*. Қедимдә бир әрәп шаири мундақ дегән екән:

Сәвир қилғин һәсәт қилса, сәвриң уни өлтүрәр,
Түгәп қалса йеқилғулар, отму өзини көйдүрәр.

Бир-биригә һәсәт қилидиған, өзидин башқисини етирап қилмайдиған вә өзлиридин чиққан иқтидарлиқ кишиләрни қоллимайдиған милләт йетәкчилиридин айрилип қалиду, нәтиҗидә, бешиға кәлгән кажлиқтин қутулалмайду. Биз әнә шундақларниң қурбани болмақтимиз.

ӘПУЧАНЛИҚ ГӨЗӘЛ ӘХЛАҚТУР

Инсанларниң түрлүк қозғатқучиларға тақабил туруш дәриҗиси охшаш болмайду. Бәзилири аддий ишлар үчүнму наданлиқ қилип қойиду, бәзиләр болса өзиниң өткүр тәпәккүри вә есил әхлақи билән өзини тутувелишни билиду вә түрлүк қийинчилиқлар үстидин ғәлибә қилиду. Гәрчә кишиләрниң иштиклик, еғир-бесиқлиқ, алдирақсанлиқ, сәвирчанлиқ, сәзгүрлүк, галваңлиқ қатарлиқ хисләтлириниң жуқури-төвән болуши уларниң әсли характериниң қандақ болушиға зор дәрҗидә бағлиқ болсиму, адәмниң өзигә болған ишәнчисиниң башқиларға мулайим болуш вә уларниң хаталиқлирини әпу қилиш билән муәййән мунасивити бар.

Һәқиқий улуқ адәм камаләткә йәткәнсири көкси-қарни кәң болиду, әпучан болиду, кишиләрниң өзрисини қобул қилиду, хаталиқлирини кәчүриду. Тәнтәктин бири униңға азар бәргили турса, у худди йолда ойнаватқан сәбий балиларниң өзигә таш атқиниға қариған философқа охшаш егиз чоққидин пәскә қарайду. Көңүлниң кәйнигә киргән чағда ғәзәп бәзиләрни сараң болуш дәриҗисигичә елип бариду, һәтта өзлири қан төкмигичә ақланмайдиған дәриҗидә һақарәткә учриғанлиғини һис қилиду. Амма, у әхлақий пәзиләтләрниң қорғанлири ичигә йошурунған болса бунчилик һалға йетип қалмайду.

ҒӘЗӘПНИҢ ЗИЙИНИ КӨП

Ғәзәп адәм әвлади қәлбидә янған чоғдур; көзлириниң қизирип кәткәнлиги, гөрән томурлириниң көпүп кәткәнлиги ғәзәпниң әң учиға чиққан вақти болуп, уни йеңишниң чариси орнидин қозғалмаслиқ, өрә турған

болса олтуривелиштур; ғәзәпниң кәйнигә киргән адәм худини билмәй ишларни ислаһ қилғили болмайдиған дәриҗидә бузуп қойиду,

бәзи кишиләр ғәзәпләнгәндә өзини бесивалалмайду, давамлиқ терикипла жүриду, еғизидин көвүк қайнитип тиллайду, қарғайду; мундақ қилиш инсаний гөзәл әхлаққа зит келидиған қилиқлардур. Пәйғәмбәр әләйһиссалам бир һәдистә: «Мөмүн адәм кишиләрни тиллимайду, ләнәт оқумайду, сәт гәп қилмайду вә һаясизлиқ қилмайду» дәп көрсәткән (Имам Тирмизи ривайити).

Асан аччиғи келидиған адәм көп һалларда аччиғиниң кәйнигә кирип нурғун ахмиқанә ишларни қилип қойиду; адәттә ишик тәстә ечилса уни тиллайду, қолида турмиған сайманни сундуруп ташлайду, үркигән һайванни қарғайду; ғәзәпниң зийини тола, ақивити хәтәрлик; шуңа ғәзиви қозғалғанда өзини тутувалған инсан батур һесаплиниду. Пәйғәмбәр әләйһиссалам саһабилиридин: «Силәр қандақ адәмни батур дәйсиләр?» дәп сориғанда, саһабиләр: «Һечким жиқиталмайдиған адәмни батур дәймиз» дәйду. Бу вақитта пәйғәмбәр әләйһиссалам уларға җавап берип: «Ғәзәпләнгән вақитта өзини туталиған адәм һәқиқий батурдур» дәйду (Бухарий вә Муслим ривайити).

Һәммигә мәлумки, инсан өзини қанчә тутувалғансири, ғәзивини қанчә бесивалғансири, еғизиға қанчә егә болғансири, кишиләрниң сәвәнлигини қанчә әпу қилғансири униң кишиләр вә Аллаһ нәзәридики һөрмити жуқури болиду» (улуқ устаз Муһәммәд Ғәзалийниң «Хулуқ муслим» намлиқ әсәридин қисқартип елинди).

ИНАҚЛИҚ

Мусулман адәм кишиләр билән, хусусән өзиниң диний қериндашлири билән һемишәм инақ вә иттипақ өтиду, чүнки униң дәстури болған Куръан кәрим бизгә: **«Аллаһниң диниға мәккәм есилиңлар вә айрилмаңлар»** дәп тәлим бериду *(Ал имран сүриси 103-айәт)*.

Дуниядики кишиләрни бирликкә, инақлиққа чақирмайдиған бирәр дин яки пәлсәпә тепилмайду, чүнки һәр қандақ милләт «Бирлик күч, инақлиқтин қувәт алиду» дегән һәқиқәтни яхши билиду. Шуңа әҗдатлиримиз: «Бирләшкән узар, айрилған тозар» дәп бекар ейтмиған. Өтмүшләрдә биз бирликтә, инақлиқта башқиларға үлгә яратқан хәлиқмиз, шуңа биз «Уйғур» йәни «Уюшқан, бирләшкән» дәп аталған. Амма, бизниң һазирқи әһвалимиз бу намға лайиқ болмайватиду; биз йеқинқи заман тарихимиздин бери инақсизлиқниң дәртлирини аз тартмидуқ. Башқа милләтләр өз арисидики инақсизлиқларни, ихтилапларни аллибурун һәл қилип болуп, тәрәққиятниң чеқиға әгишип илим-пән, техника вә башқа саһаләрдә оқтәк тез илгириләватқан мошу пәйттә, биз техичә өзимизниң ички җедәллири вә ихтилаплиримиз, жутвазлиқлиримиз билән мәшғулмиз; жутвазлиқ, мәһәлливазлиқ иптидаий җәмийәтләргә мәнсүп болған бир начар илләттур. Биз мусулманлиқ сүпитимиз билән бундақ начар илләтләрни түгитишимиз лазим. Бундақ җаһилийәтниң қалдуқлиридин қутулушниң йоли иманимизни күчәйтиштур, иманниң күчи билән бундақ илләтләрни йилтизидин жулуп ташлиғили болиду.

ИНАҚЛИҚ АБИДИЛИРИ

Исламийәттин бурун Хәзрәҗ, Әвс дәп иккигә бөлүнүп, жиллар, һәтта әсирләр бойи бир-бири билән урушуп қан төкүшкән Мәдиниликләрниң вәһийниң мәдһийәси вә иманниң күчи билән өз ара қериндашлардин болуп қандақ өзгәргәнлиги вә йәр шаридики барчә милләтләр үчүн инақлиққа үлгә болғанлиғи тарих қәтъий унутмайдиған мәшһур бир вақиәликтур. Улар мусулман болуп, өз ара бирләшкәндин башқа, Мәккидин кәлгән муһаҗир мусулманлар билән худди нәсәптики қериндашлардәк өз ара туққанлардин болуп, мал-мүлүклирини тәң бөлүшиду, һәтта көп аяллири болғанлар Мәккидин кәлгән бойтақ муһаҗирларға аяллиридин аҗришип, иддәтлирини тошқузуп өйләндүрүп қоюш тәкливини қойиду. Мусулманлар шундақ бирлишиш вә иттипақлишиши нәтиҗисидә, маддий вә мәнивий җәһәттин күндин-күнгә күчийип берип, ахири үч қитәниң һакимийитигә егә болған еди.

ВАҚИТНИ ҚӘДИРЛӘШ ӨМҮРНИ ҚӘДИРЛИГӘНЛИКТУР

Қолдин кәткән һәммә нәрсә қайтип келиши мүмкин, амма вақит қайтип кәлмәйду; униң қайтип келишини үмүт қилишниң өзиму ахмақлиқтур. Шуниң үчүн кесип ейтишқа болудики инсанниң қолидики әң қимматлик нәрсә вақиттур. Әһвал шундақ екән әқил егиси болған һәр бир инсан вақитниң қәдригә йетиши, уни беһөддә өткүзүвәтмәслиги, уни өзиниң вә инсанийәтниң пайдиси үчүн ишлитишни билиши толиму муһимдур. Пәйғәмбәр әләйһиссалам бир һәдистә: «Көпинчә кишиләр қәдрини билмәйдиған икки нәрсә бар: униң бири тән сақлиғи, йәнә бир вақиттур» дәп көрсәткән (Бухарий ривайити).

Мәрһум устаз Муһәммәд Ғәзалий мундақ дәп язиду: «Биримиз униң можутлиғини һис қилған чеғида, өткән күнлирини һесаплап, һаятлиқ мусаписиниң башлиниш нуқтисини билиш үчүн кәйнигә қариған вақтида, тәпәккүр узунға бармайду. Чүнки у пәқәт сирлиқ башлиниш вә әгишип кәлгән узун жиллар вә қараңғу кечиләрдин башқисини билмәйду; ойлиништин қайтқанда болса, өткән әшу жиллар гоя дайриси ғува һадисиләр билән гирәлишип кәткән бир күндәкла туюлиду. Инсан вақитни сақлап турмайдиғанлиғини билип туруп йәнила өзиниң қимматлик вақитлирини ғәпләттә зайә қилиду; бешиға еғир күнләр яки өлүм саити кәлгәнгә қәдәр бехотлиқни давамлаштуриду, һаяти ахирлишип һәммә иш қолдин кәткән вақитта һошини жиғиду, буниң немигә пайдиси болсун?!» (улуқ устаз Муһәммәд Ғәзалийниң «Хулуқ муслим» намлиқ әсәридин қисқартип елинди).

ӘҚИЛЛИҚ КИШИЛӘР ВАҚИТНИ ҚӘДИРЛӘЙДУ

Өзиниң пайда-зийинини билидиған кишиләр чоқум вақитни қәдирләйду. Чүнки вақит униң һаяти. Әгәр у вақтиниң қолдин кетишигә йол қойса, уни әрзимәс ишлар беһудә өткүзивәтсә, наданлиқ билән өзини өлтүрүвалғанға охшаш билиду. Инсан тинимсиз һалда алға илгириләп меңиватиду, пәләкниң һәр бир айлиниши узун йолдики басқучларниң бири һесаплинидиған йеңи бир таңдин дерәк бериду; инсанниң мана бу һәқиқәтни чүшинип уни көз алдида аян боливатқандәк сезиши, илгири болған вә кейин болидиған ишлар һәққидә мулаһизә жүргүзүши ақиланилик әмәсму?!»

ВАҚИТ САҚЛАП ТУРМАЙДУ

Кишиниң вақит меңиватқан болсиму, өзини тохтап турғандәк һис қилиши униң алданғанлиғидур. Бу худди поезда олтарған йолучиниң өзини җим турғандәк пәқәт сирттики шәйъиләрла меңиватқандәк сәзгинигә охшайду. Әмәлийәттә вақит инсан халисун яки халимисун, уни мәҗбурий һалда һаман көзлигән нишанға апирип ташлайду. Мусулманлар вақитниң қәдрини яхши билиду, улар «Вақит қиличқа охшайду, сән кәсмисәң, сени у кесиду» дегән һәқиқәтни яхши билиду; пәйғәмбәр әләйһиссалам мундақ дегән: «Қиямәт мәйданиға бәндиниң қәдими қоюлған һаман төрт нәрсидин сорилиду: өмрини немә билән түгәткәнлигидин, яшлиқни немә билән өткүзгәнлигидин, пул-express малини нәдин тепип, нәгә ишләткәнлигидин, үгәнгән билими билән қандақ ишларни қилғанлиғидин» (Имам Тирмизи ривайити). Қисқиси, көзләр вақитниң чәклик тәсирини үзәки көрүштила көриду, амма вақит чирайларға қоруқ, бәдәнләргә аҗизлиқ, чач вә сақалларға ақлиқ елип келиш билән биллә ахири әҗәлниму чақирип келиду; вақитни жүрүшидин тосуп қалғили болмайду, инсан қудрити уни арқиға чекиндүрәлмәйду. У мәдәнийәт вә гүллинишләрни хараплаштурған һалда өзиниң әҗайип қудрити билән кишиләрни һәйран қалдуриду. Мана бу – вақит. Мошу вақитниң өзи билим елиш, иҗат қилиш, миллити вә вәтини үчүн җан көйдүрүп ишләш, яхши ишларни қилиш, өзи еришмәкчи болған яхшилиқларни қолға кәлтүрүш йолида әқиллиқләрни ойғитиш пәйтидур. Демәк, бу һаятлиқ мусаписи узун мусапиләргә тәйярланған мәйдан болуп, вақитни қәдирләшни билгәнләр вә вақитни чиң тутуп қилишқа тегишлик инсанлиқ борчини җайида орунлап, нәтиҗә яритиш билән Аллаһни вә хәлиқни мәмнун қилалайдиғанлар утуп чиқидиған мусабиқидур.

АЛИЙ ҺИММӘТ ВӘ УНИҢ ҺАЯТТИКИ ӘҺМИЙИТИ

Һәр қандақ бир мәхсәт яки ғайини әмәлгә ашуруш үчүн һиммәтлик болуш шәрт. Һиммәт сөзи бирәр ишни қилиш үчүн интилиш дегән мәнани билдүриду. Һиммәт һәр қандақ бир ишни әмәлгә ашурушниң алдинқи шәртидур, һиммәт үстүнлүк яки төвәнлик билән бәлгилиниду; кишиләр һиммәт җәһәттә бир хил болмайду, бәзиләрниң һиммити алий болиду, бәзиләрниң һиммити төвән болуп, төвәнликтин әң аддий дәриҗиләргичә чүшүп қалиду. Кишиләр төвәндики икки ишта бир-биридин пәриқлиқ болиду: бири, уларниң мәхсәт, ғайилирида, йәнә бири әшу мәхсәт вә ғайилиригә елип баридиған һиммәттә.Бәзи кишиләр улуқвар ғайиләрни пәқәт тили биләнла арзу қилиду; уларда шу ғайиләргә йетиш үчүн һиммәт болмайду, мундақлар мәғрурлардур. «Қуруқ арзула мәхсәткә әрмәс, дуния әзәлдин меһнәтсиз кәлмәс».

Ғәлибиләрниң әң каттиси нәпсиниң һөкүмранлиғини йеңиш арқилиқ алий һиммәтлик болуштур. Бәзи кишиләр өзигә әң аддий тәләпләрни қойиду вә пәс арзу-һәвәсләрнила ойлайду. Мундақларму икки түрлүк болуп, бири әшу пәс арзуға йетиш үчүн жуқурий һиммәтлик болғанлар; улар беһудә ишларға бәкму көңүл бөлиду, әгәр улар тоғра йолға вә тоғра ишларни қилишқа һидайәт тапқинида, улардики алий һиммәт қимматлик ишларға қаритилған алий һиммәткә айлиниду. Инсанларму охшаш болмиғандәк, улардики ғайә вә һиммәт дәриҗилириму охшаш болмайду. Шуңа пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Инсанлар худди алтун, күмүчкә

охшаш мәдәнләрдур, уларниң җаһилийәттә яхши болғанлири үгәнсә исламдиму яхшилардур» дегән (Бухарий ривайити). Бәзи арзудикиләрниң иккинчи түрдикилири һечқандақ бир һиммәттин несивиси болмиған кишиләр болуп, улар аз сандикиләрдур. Уларниң өлүми билән һаятиниң пәрқи йоқтур, улар йоқап кәтсә издәнмәйдиған, болса соралмайдиған әһмийәтсиз инсанлардур.

ҺИММӘТ ТОҒРИСИДА МУТӘПӘККҮРЛӘРНИҢ ЕЙТҚАНЛИРИ

Имам ибни Қәйюм алий һиммәтни тоунуштуруп мундақ дегән: «Алий һиммәтниң адәттики һиммәтләргә нисбәтән үстүнлиги худди әң жуқури упуқта җәвлан қилған қушниң башқа қушларға болған үстүнлигигә охшаш болуп, төвәндики қушларға йәткән бәхитсизликләр жуқури упуқтики қушқа йәтмәйду; у жуқури упуққа қанчилик өрлигәнсири балайи-апәтләрдин шунчилик жирақ болғинидәк, қанчилик төвәнлигәнсири бәхитсизликләр уни шунчилик тез тепивалиду. Имам ибни Қәйюм йәнә мундақ дегән: «Һәр кимниң ләззити униң қәдир-қиммити, һиммити вә өзиниң шәрипигә қарап болиду, уларниң әң шәрәплик, әң һиммәтлик вә әң қәдир-қиммәтлик болғини һөзүр-һалавитини Аллаһниң мәрипити вә муһәббитидин алидиған, униң җамалиға тәлпүнидиған вә у рази болидиған һәм яқтуридиған ишларға алдирайдиғанлиридур» («Әл ваид»196-197-бәтләр).

Абдулқадир Җийланий оғлиға мундақ дәп вәсийәт қилған екән: «Әй оғлум! Сениң һиммитиң йәп ичидиған, кийидиған, өйлинидиған вә турмай топлайдиған нәрсиләр билән болмисун, буларниң һәммиси нәпсиниң һиммити; қәлбниң һиммити қени? Билгинки, һиммитиң сениң қәдриңни көтәргән нәрсидур».

ҚАНДАҚ ҚИЛҒАНДА АЛИЙ ҺИММӘТЛИК БОЛҒИЛИ БОЛИДУ?

Алий һиммәтлик вә ғайилик болушниң асаслиқ амиллири күрәш, тиришчанлиқ, қилмақчи болған ишқа чин ихлас бағлаш, тарихларда нәтиҗә яратқан үлгилик кишиләрниң кәчүрмишлирини оқуп ибрәт елиш, алий һиммәтлик кишиләр билән һәмсөһбәт болуш, күнлүк иш тәртивигә әмәл қилиш вә муһим ишларни алдинқи қатарға қоюш, тәкаммуллуққа қарап давамлиқ илгириләш, һиммәтни зәипләштүридиған барлиқ амиллардин жирақ болуш қатарлиқлардур.

Алий һиммәтлик кишиләр өткәнгә һәсрәт чәкмәйду, әтини күтмәйду вә бүгүнини ғенимәт билиду, вақитниң тарлиғидин көп азаплиниду, вақитни нәқ алтун дәп билиду, өзи ирадилик, пикридә мустәһкәм болиду вә иккилиниши аз болиду. Кишиләрдики һиммәт дәриҗисиниң бир-биридин пәриқлиқ болушиға әгишип уларниң ишлири, несивилири вә дәриҗилириму пәриқлиқ болиду. Һиммәт дәриҗилириниң пәрқини көрүшни халисиңиз Рәбиә ибни Кәиб әл Әсләмий рәзийәллаһу әнһуниң һиммитини аңлап беқиң: Бир күни пәйғәмбәр әләйһиссалам униңға: «Әй Рәбиә! Мениңдин бир нәрсә сорғин» дегәндә, у: «Җәннәттә силигә һәмра болушни тиләймән» дәйду, буниңдин артуқ бәхит барму?! /Имам Муслим ривайити/.

ҺИММӘТНИҢ ИНСАН ҺАЯТИДИКИ РОЛИ

Инсан һаятидә һиммәтниң роли чоң болуп, кишиләр көзи йәтмигән мәнзилләргә өзлиридики алий һиммәтниң шарапити билән йәткәнлигигә тарих гувадур. Пәйғәмбиримиз һәзрити Муһәммәд әләйһиссаламниң шанлиқ тарихиғиға қарайдиған болсақ, алий һиммәт нәтиҗилириниң нәмунилирини көрәләймиз. Тарихшунасларниң нәзәридә, бир үммәтни бәрпа қилиш шу ғайини өзлиригә нишан қилған зәнҗирсиман бир қанчә әвлатқа еһтияҗлиқтур. Амма һәзрити Муһәммәд әләйһиссалам ислам үммүтини бәрпа қилиштин ибарәт бу ғайини йерим әсирдин аз вақит ичидила әмәлгә ашуралиди.

Биринчи хәлипә Әбу Бәкри рәзийәллаһу әнһу әрәп йерим аралида баш көтәргән муртәдликкә икки жилдин аз вақит ичидә хатимә берәлиди вә шу қисқа муддәт ичидә шу вақиттики әң чоң икки императорлуқни муһасиригә алалиди. Катта саһабиләр Әбубәкри рәзиийәллаһу әнһуниң муртәдләргә қарши күрәш қилиш пикрини дәсләп қоллимаслиққа, униң зор дәриҗидики муртәд қошунлириға күчи йәтмәслигидин әнсиригәнликтин еди;лекин униң алий һиммити дүшмәнниң һәйвиси вә мусулманларниң әндишисини йәргә урди, нәтиҗидә, у кишиләрниң нәзәридә хиял дәп шәкилләнгән бу ишни әмәлгә ашурди, алий һиммәт үчүн тарихтин нәмуниләр наһайити көп.Әнди биз һазирқи әсиримиздики чоң ғәлибиләрни мисал кәлтүридиған болсақ, алий һиммәтниң надир үлгилирини көримиз.

Имам Һәсән Бәннаниң һаяти алий һиммәт вә пидакарлиқниң әң яхши үлгисидур; у Мисирда «Мусулман қериндашлар җәмийити» ни қуруп чиқиш билән қисқа вақит ичидә Мисир хәлқиниң һаятида чоң өзгириш пәйда қилалиди, у һемишәм мусулманлар аммисиға «Түнүгүнниң арманлири бүгүн, бүгүнниң арманлири әтә»

дәп тәлим берәтти. Әнди мусулман әмәсләрдин алий һиммәтликләрниң ғәлибилиригә мисал кәлтүрмәкчи болсақ, доктор Тәвпиқ әл Ваийниң мону қиссисини кәлтүримиз:

«Япония тәрәққий қилишниң авалқи пәйтлиридә Германиягә оқуғучиларни әвәткәндә, әрәп дөләтлириму арқа-арқидин оқуғучи әвәткән еди. Япониядин барған оқуғучилар миллитини тәрәққий қилдуруш йолида нәтиҗә билән дөлитигә қайтти; амма әрәп дөләтлиридин барған оқуғучилар сәрмайисиз қуруқ қол қайтти, бу немә сәвәптин шундақ болди? Бу соалниң җававини тепиш үчүн төвәндики мону қиссисини оқуп чиқишқа тоғра келиду. Япония һөкүмити тәрипидин Германиягә техника үгинишкә әвәтилгән оқуғучи Осагер мундақ дәйду: «Әгәр мән Германияниң Гамборг университетидики муәллимниң нәсиһәтлиригила купайә қилип издәнмигән болсам, һечқандақ нәтиҗигә еришәлмигән болаттим, дөлитим мени Германиядә илмий техника қаидисини үгинишкә әвәткән еди; кичик типтики моторни ясашқа бәкму қизиқаттим, лекин қандақла бир мотор болмисун, униң өзигә хас модили болидиғанлиғини биләттим, бу һәр қандақ санаәтниң асасий еди. Муәллим мени әмәлий тәҗрибиләргә үндимәстин, һемишәм китаптики нәзәрийәләрнила оқушумни тәвсийә қилатти. Мән мотор ишләпчиқиришниң нәзәрийәлирини пишшиқ оқуған вә чүшәнгән болсамму, моторниң йениға кәлгинимдә бу йочун дуния алдида гаңгирап қалаттим. Күнләрниң биридә Италиядә ясалған моторларларниң ярмәнкиси болидиғанлиғидин хәвәр таптим; ай беши болғанлиқтин маашим қолумға тәккән еди; ярмәнкидин икки атниң күчи бар кичик типтики мотордин бирини бар пулумниң һәммисигә сетивалдим, у бәкму еғир еди, уни тәсликтә көтирип ятиғимға елип кәлдим; моторниң һәммә тәрипигә зоқ билән қарап чиқип, мана бу Европилиқлар күчиниң сири, әгәр мән мошуниңдәк бир мотор ясап чиқалисам Япония тарихида чоң өзгиришләр болатти, дедим ичимдә. Китаплирим арисидин моторниң сүрәтлик тәлиматини тепип чиқтимдә, рети бойичә моторни чугушқа башлидим. Һәр бир парчисини парчилиғинимда ақ қәғәзгә униң рәсимини сизиш билән биллә номер қоюп маңдим. Һәммини парчилап болуп йәнә қайтидин қураштурдум, һәр күни онбәш саатин ишләш билән бу ишни үч күн давамлаштурдум, төртинчи күни бу хәвәрни бизниң группа башлиғимизға йәткүзгинимдә у толиму мәмнун болди вә бузуқ мотордин бирни маңа берип уни ясап чиқишимни буйруди. Он күн қаттиқ ишләш җәриянида бу моторниң бузулған йерини тапалидим.

Моторниң ичидики үч кичик парчилири упрап кәткәнликтин мотор иштин чиққан екән. Бу үч парчиниң орниға болқа билән уруп қолум билән башқа сайман ясап чиқтим. Группа башлиғимиз шуниңдин кейин мени мотор парчилирини өзәм ясап чиқип жиғип чиқишимни тәвсийә қилғанлиғи үчүн төмүр, мис вә алюмин еритидиған заводқа ишчи болуп кирдим. Немис муәллимниң маңа тапшурған докторлуқ илмий мақалисиму қелип қалди. Һәр күни онбәш саат ишләймән, устиларниң хизмитини қилимән, гайида тил-һақарәтлириниму аңлаймән, лекин буларниң һәммисини вәтиним Япония үчүнла қилдим.

Әйни вақиттики Япония һөкүмәт башлиғи Мекаду әһвалимни аңлиған вә өз йенидин бәшмиң фунт стерлинг әвәткән екән, у пулға мотор сайманлиридин сетивалдим. Мән Германиядин Япониягә қайтип барғинимда, һелиқи башлиқ мени қобул қилидиғанлиғини ейтқан екән, униңға җавап берип: «Мән башлиқ билән көрүшүшкә техи салаһийәтлик әмәсмән, пәкәт Япониядә мотор ишләпчиқириш заводини қуруп болғандин кейинла униң билән көрүшүшкә салаһийәтлик болимән» дедим. Тоққуз жилда заводни қуруп болдуқ, Мекадуниң алдиға «Япониядә ишләнди» дегән марка йезилған он данә моторни елип кәлдим. Мекаду моторниң авазини аңлап «Бу һаятимда тунҗа қетим аңлаватқан вә толиму яқтуруп қалған бир музыка болди, чүнки у Япониядә ишләнгән моторниң авази әмәсму» деди. Шундақ қилип биз Японлиқлар ғәрип күчиниң сирини биливалдуқ вә бу сирни Япониягә йөткигәнлик вә Японияни ғәрипкә йөткигәнлик еди» (Доктор Тәвпиқ әл Ваийниң мақалисидин).

ҺИММӘТНИ КӨТИРИШНИҢ ЧАРИЛИРИ

Кишиләрниң алий һиммәтлик болуши шәриәт вә әқил һәр икки тәрәптин тәләп қилинған бир иш; төвәндикиләр һиммәтни көтириш вә уни тәрәққий қилдурушқа ярдәмчи болуши мүмкин:

1. Күрәш вә тиришчанлиқ;Һаятлиқ иман вә күрәштин ибарәт болуп, күрәш қилмастин нәтиҗә қазанғили болмайду. **« Биз үчүн күрәш қилғанларни әлвәттә йолимизға йетәкләймиз»** *(Әнкәбут сүриси 69-айәт).*

2. Чин ихлас билән Аллаһқа йөлиниш вә йүзлиниш; алий һиммәтму бир катта немәт болуп, у соралмастин берилмәйду.

3. Өзиниң аҗизлиқ нуқтисини етирап қилиш вә уни ислаһ қилиш һәм тәрәққий қилдуруш үчүн тиришчанлиқ көрситиш.

4. Каттиларниң кәчүрмишлирини оқуп ибрәт елиш.

5. Алий һиммәтлик кишиләр билән һәмсөһбәттә болуш.

6. Күнлүк иш тәртивигә әмәл қилиш вә муһим ишларни алдинқи қатарға қоюш.
7. Һиммәтни көтириш вә тәрәққий қилдурушта һиммәтлик кишиләр билән риқабәтлишиш.
8. Тәкәммуллуққа қарап һармастин илгириләш.
9. Һиммәтни зәипләштүридиған барлиқ амиллардин жирақ болуш.

АЛИЙ ҺИММӘТЛИК КИШИЛӘРНИҢ СҮПӘТЛИРИ

1. Өткәнгә һәсрәт чәкмәйду, этигә бақмайду вә бүгүннила ойлайду.
2. Инсанийәтниң, хусусән мусулманларниң ғемини йәйду.
3. Кишиләргә яхши мәслиһәт бериду вә умумниң ишлириға актив қатнишиду.
4. Қилған һәр бир ишида алий һиммәтлик болиду.
5. Вақитниң тарлиғидин көп азаплиниду, вақитни нәқ алтун дәп билиду.
6. Өзи ирадилик, пикридә мустәһкәм вә иккилиниши аз болиду.

ҮМҮТ ВӘ УНИҢ ҺАЯТТИКИ РОЛИ

Үмүт мәхсәткә йетишниң алдинқи шәртидур; үмүт иманниң мевилиридин биридур; мусулман адәм һәр ишта, һәр вақит үмүтвар болиду. Чүнки мундақ адәм әң авал хорлуқни әзизликкә, пеқирлиқни байлиққа, ажизлиқни қудрәткә, қийинчилиқни асанлиққа, қуллуқни һөрлүккә айландурушқа қадир болған илим-һекмәтлик, чәксиз күч-қудрәтлик Аллаһ тәалаға ишиниду; үмүт иманниң мевиси болғинидәк, униң қолдишидур, иман болған қәлбтә чоқум үмүт болиду. Тарихлар гуваки, үмүт кишиләрни көзи йәтмигән арманларға ериштүргән; биз үчүн әң ишәшлик хәвәр Қуръанниң хәвәрлиридур, әлвәттә. Қуръан мәхсәткә йетиштә үмүтниң қандақ чоң роль ойнайдиғанлиғини бизгә чүшәндүрүш үчүн бәзи қиссиләрни баян қилған. Бу қиссиләрниң бәзисини мисал үчүн қисқичә сөзләп өтүшни пайдилиқ дәп ойлаймән.

ЯҚУП ӘЛӘЙҺИССАЛАМНИҢ ҚИССИСИ

Яқуп әләйһиссалам әң сөйүмлүк оғли Йүсүп әләлйһиссаламдин айрилиду, аридин узақ вақит өтиду. Яқуп әләйһиссалам қерип һәтта көзлири көрмәс болуп қалиду, бирақ, Йүсүп әләйһиссаламни көрүштин ибарәт чин үмүтини қәтий үзмәйду. Һемишәм Аллаһ тәалаға сиғинип: «Оғуллиримниң һәммисини маңа кәлтүрүп беришни Аллаһтин үмүт қилимән» дейиш арқилиқ үмүдини йеңилап, ишәнчисини күчәйтип туриду, йенидики оғуллири униң Йүсүп әләйһиссаламни көрәлмәйдиғанлиғини вә бундақ үмүттин ваз кечишни тәләп қилғинида, у балилириға: **«Әй оғуллирим! Бериңлар Йүсүпни вә униң укисини издәңлар, Аллаһниң рәһмитидин наүмүт болмаңлар; чүнки капир қовмидин башқиси Аллаһниң рәһмитидин үмүт үзмәйду»** дәп уларни Йүсүп әләйһиссаламни издәшкә әвәтиду *(Йүсүп сүриси 87-айәт)*. Ахири Йүсүп әләйһиссаламниң тепилиши билән Яқуп әләйһиссаламниң күткән үмүди гүл ачиду.

МУСА ӘЛӘЙҺИССАЛАМНИҢ ҚИССИСИ

Муса әләйһиссалам қовумлирини башлап Мисирдин Пәләстингә қарап йолға чиқиду, арқидин Пиръәвн вә униң қошунлири қоғлап келиду; уларниң алдида дәрия, арқисида дүшмән, улар иккисиниң оттурисида қистилип қалғинида, Муса әләйһиссаламниң қовумлири әнди түгишидиған болдуқ дәп алақзадә болуп кетишиду, шу вақитта Муса әләйһиссалам уларға: **«Ундақ әмәс, бәлки пәрвәрдигарим мениң билән биллә, у мени қутулушқа йетәкләйду»** дейиш арқилиқ Аллаһ тәалаға болған ишәнчисини вә чоқум қутулидиғанлиқ үмүдини уларға әслитиду *(Шуәра сүриси 62-айәт)*. Нәтиҗидә вақиәлик Қуръан кәрим бизгә сөзләп бәргәндәк болиду: **«Биз Мусаға, һасаң билән дәрияға урғин, дәп вәһий қилдуқ** (Муса һасиси билән урувиди) **дәрия йерилди, һәр бир йерилған қисми чоң тағдәк болуп қалди. Пиръәвн билән қошунини арқисидин дәрияға киргүздуқ. Муса билән униң һәмралирини пүтүнләй қутқаздуқ, андин Пиръәвнни қошуни билән ғәрқ қилдуқ»** *(Шуәра сүриси 63-66-айәтләр).*

ҺӘЗРИТИ МУҺӘММӘТ ӘЛӘЙҺИССАЛАМНИҢ ҚИССИСИ

Һәзрити Муһәммәд әләйһиссалам кишиләрни ислам диниға дәвәт қилишқа башлиғинида, өзи билән қошқанда аранла төрт киши еди. У Мәккидә йошурун вә ашкарә он үч жил дәвәт билән шуғуллиниду, униң дәвити әрәп мушриклириниң мәсхирилиригә, өзи вә саһабилири уларниң азарлириға учрайду, саһабиләрни бу йеңи диндин қайтуруш үчүн азаплар вә бесимлар чекидин ашиду, лекин пәйғәмбәр әләйһиссалам бу динниң дуния хәлқиниң ортақ диниға айлинидиғанлиғиға болған ишәнчисини вә Аллаһ тәаланиң өз динини қоллайдиғанлиғидин үмүдини қәтъий үзмәйду; саһабилирини вақитлиқ Һәбәшистанға һижрәт қилишқа буйруғинида, толуқ ишәнч вә үмүт билән уларға: «Зиминиңларға тарқилиңлар,Аллаһ тәала чоқум силәрни қайта бирләштүриду» дәйду.

Пәйғәмбәр әләйһиссалам Мәдинигә кәлгәндин кейинму, дүшмәнләрниң бу йеңи динни бөшүгидила боғуп қоюш сүйиқәстлири күндин-күнгә ашиду; ташқиридин қурәйш вә ғәтфан қәбилилири билән уларниң қоллиғучилири; ичидин йәһудийлар билән мунапиқлар бирлишип, һәзрити Муһәммәд әләйһиссалам билән униң саһабилиригә хатимә бериш үчүн бирләшмә һужумға өтиду. Бу вақитта һәр ким өз женини қоғдап қелиштин башқини ойлимайду; шундақ жиддий пәйтләрдә пәйғәмбәр әләйһиссалам саһабилири билән Мәдининиң әтрапиға хәндәк колаветип, Аллаһ тәаланиң ярдимигә вә нусритигә болған чин имани вә толуқ үмүди билән саһабилиригә әтики ғәлибиләрдин, келәчәктики пәтһиләрдин, һәтта Парс вә Рим императорлиқлирини йеңидиғанлиғини сөзләйду. Мусулманлар униң сөзлиридин роһий озуқларни елип, ишәнч билән билән ишлирини давам қилиду, мунапиқлар болса: «Муһәммәд келәчәктики ғәлибиләрдин сөз ачиду, һалбуки, биз һазир өз женимизни мудапиә қилалмайватимиз» дәп униң вәдилиридин шәклиниду, уни мәсхирә қилишиду. Амма Аллаһ тәаланиң вәдиси вә пәйғәмбәр әләйһиссаламниң күткән үмүди узун өтмәйла әмәлгә ашиду, мусулманлар ички дүшмәнлирини тармар қилғандин кейин, Парс вә Рим императорлиқлирениму тармар қилип, уларниң қолида езилгән хәлиқләрни инсанларға чоқунуш хорлуғидин азат қилип, бир илаһқа етиқат қилиштәк инсаний әзизликкә вә иманниң йоруқлиғиға елип чиқиду.,

Һәзрити Муһәммәд әләйһиссалам һәмрайи Әбу Бәкри рәзийәллаһу әнһу билән Мәдинигә һижрәт йолида бир ғарға киривалиду, арқидин қоғлап кәлгән мушрик қошунлири уларниң изини тепивалиду вә ғарниң алдида тохтап: «Муһәммәд чоқум мошу җайда бар, бу йәрдин башқа йәргә кетәлигини йоқ, әгәр мошу җайдин тепилмиса, я асманға чиқип кәткән яки йәргә кирип кәткән болиду» дейишкәндә,Әбубәкри қорқуп кетип: «Улар төвән тәрәпкә бирла қариса бизни әлвәттә тепивалиду» дегәндә, пәйғәмбәр әләйһиссалам Аллаһ тәалаға болған толуқ ишәнчиси вә уларниң қолидин қутулушқа болған чин үмүди билән униңға: «ғәм қилма Аллаһ тәала биз билән!» дейиш арқилиқ Аллаһ тәаланиң ярдими уларға мәнсүп екәнлигини вә чоқум нижатлиққа ериштүридиғанлиғини әслитиду; нәтижидә, бу иккиси мушрикларниң чаңгилиға чүшмәстин Мәдинигә саламәт йетип бариду. Демәк, үмүт һәр қандақ қийинчилиқни асанлиққа айландуридиған, жирақни йеқин қилидиған, һорунлиқни тиришчанлиққа өзгәртидиған, роһни үстүн көтиридиған вә мәхсәтләргә ериштүридиған сехирлик күчтур.

ҮМҮТНИҢ РОЛИ ЧОҢ

Илим-пәнниң тәрәққий қилиши, кәшпиятларниң ечилиши, түрлүк йеңилиқларниң мәйданға келиши вә асарәттики хәлиқләрниң мустәқиллиққа еришиши үчүнму үмүтниң роли наһайити чоңдур. Әгәр алимлар вә кәшпиятчилар өз заманлириниң сәвийәсигә қупайә қилип, келәчәк үчүн издәнмигән вә үмүт билән алға илгирилимигән болса еди, дунияниң тәрәққияти бир изидила тохтап қалған, мәжһуллар йешилмигән, кәшпиятлар ечилмиған вә йеңилиқлар ижат қилинмиған болатти; инсанлар заманимиздикидәк пән-техника йеңилиқлиридин бәһримән болалматти.

ҮМҮТСИЗЛИК КУПРИНИҢ ЖОРИСИ

Худди үмүт иманниң қолдиши болғинидәк, үмүтсизлик куприлиқниң жорисидур, әждатлиримизму: «Үмүтсиз шәйтан» дәп тоғра ейтқан. Үмүтсизлик билән куприниң оттурисида зич бағлиниш болуп, бу иккисиниң бири йәнә бири үчүн сәвәпчидур; үмүтсизлик куприлиқни кәлтүриду, куприлиқ үмүтсизликни кәлтүриду. Шуңа Қуръан кәримдә: **«Аллаһниң рәһмитидин** (вә ярдимидин) **капир қовмидин башқиси үмүт үзмәйду»** дәп кәлгән *(Йүсүп сүриси 87-айәт)*.

Ибни Мәсъуд рәзийәллаһу әнһу: «Һалакәт икки ишта: униң бири үмүтсизлик; йәнә бир мәғрурлуқ» дегән екән. Имам Ғәзалий униң шәрһиләп мундақ дәйду: «Үмүтсизлик билән мәғрулуқниң һалакәт үчүн сәвәп болидиғанлиғидики сир шуки, йәтмәкчи болған һәр қандақ арзу-арман пәқәт униңға үмүт бағлап изчил тиришиш вә сәвәп қилиш арқилиқ һасил болиду. Һалбуки, үмүтсизниң етиқатида у йәтмәкчи болған мәхсәтниң

әмәлгә ешиши мүмкин әмәс, шуңа у, уни һасил қилиш үчүн үмүт қилмайду, мәғрур өзини мәхсәткә йәттим, дәп ойлайду, шуңа у башқисиниму тәләп қилмайду вә үмүтму қилмайду, чүнки бар нәрсә соралмайду; арзу-арман үмүтсизниң етиқатида мүмкин әмәс, мәғрурниң етиқатида һасил болған нәрсидур».

Бизниң күндилик һаятимиздиму бу һәқиқәтни испатлайдиған мисаллар көптур, мәсилән: оқуғучи имтиһандин өтүш үмүдини йоқатқан вақитта, у үгиниш, музакирә қилиш, китап, дәптәр, қәләм, мәктәп дегәнләрниң һәммисидин зерикиду, булар униң көзигә сәт көрүниду. Чүнки у қанчә қилсиму бәрибир имтиһандин өтәлмәйдиғанлиғини һис қилиду. Бундақ вақитта, униңға қилинған нәсиһәт, тәрбийә, мунасип муһит, алаһидә хусусий дәрисиләр вә башқиларниң һечбири кар қилмайду, пәқәт униң нөвәттики имтиһандин өтүшкә болған үмүди қайтидин туғулғандила, дәрискә киришәләйду; шипа тепишидин үмүди үзүлгән кесәлму шундақтур. Шуниңдәк, адәм һәр қандақ бир иштин үмүдини йоқатқан вақитта, йоруқ дуния униң көзигә зулмәт көрүниду, униңға сәвәпләр түгигән, чарә қалмиған, өзи болса түгәшкән болуп һис қилиниду. Шуңа Аллаһ тәала үмүтсизликни куприлиқ дәп көрсәткән, үмүтсиз болмайли, инсанлиқ сүпитимиз билән бәхитлик һаятқа егә болуш үмүдимизни күчәйтәйли.

ПАКИЗЛИҚ

Пакизлиқ ислам дининиң мусулманларға елип кәлгән есил соғилиридин биридур. Мусулман адәм һәр вақит тазилиққа, пакизлиққа әһмийәт бериду; униң кийими, бәдини һемишәм пакиз, хуш пурақлиқ болиду, пакизлиқ әң авал ислам мәдәнийитидур;пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Пакизлиқ иманниң йеримидур» дәп көрсәткән (Имам Әһмәд ривайити).

Мусулманлар VI әсирдин бери, пәйғәмбиримиз һәзрити Муһәммәд әләйһиссаламниң башчилиғида, һәр вақит тазилиқ қилип, пакиз, есил, хушпурақ жүрүшниң нәқәдәр муқәддәс екәнлигини үгинип вә әмәл қилип кәлгән. Ислам дининиң тазилиққа әһмийәт берип мусулманларни униңға буйрушида, уларниң тән сақлиғи, роһи, диний үчүн пайдилиқ болған көплигән алий һекмәтләр бардур; қисқиси – тиббий мутәхәсисләриниң испатлиғинидәк, жуюнушта тәрләштин келип чиққан майлиқ туз маддилири билән бәдәнниң йепилип қалған төшүклири ечилип инсанниң нәпәс елишиниң асанлишишиға, бәдәнниң раһәтлинишигә, роһниң көтирилишигә пайдилиқ болған ижабий нәтижиләр бардур. Мундин башқа бәдәнни су билән жуюп туруш арқилиқ бәдәндики йеқимсиз пурақлар йоқилиду, вужудиниң паалийәтчанлиғи ашиду; паалийәтчанлиғи ашқан адәм мәйли дуниялиқ болсун, мәйли ахирәтлик болсун өзиниң қилишқа тегишлик вәзиписини роһлуқ, жушқунлуқ билән камил орунлаш пурситигә егә болиду. Инсан тәбиитидә роһ билән бәдән оттурисида пакизлиқ тәрәптин бағлиниш болуп, бәдән кирләшкән вақитта роһ чүшкүнлишиду, бәдән пакиз, таза болған вақитта роһму җанлиниду.

Сәуди әрәпстанида һазирму су қис, бу йәрниң мундин он төрт әсир илгирики әһвалиға қарайдиған болсақ, шу вақиттики әрәпстанниң су қис, қурғақчилиқ чөллиридә, тамақтин бурун вә кейин қолларни жуюшқа, күндә аз дегәндә бәш қетим таһарәт елип, қол-путларни, үзни бәзидә пүтүн бәдәнни жуюшқа, жүмә, һейт вә мейт намазлириға, аммивий паалийәтләргә, той-төкүнләргә вә нәзир-чирақларға бериштин бурун жуюнуп, хуш пурақ нәрсиләрни өзигә вә кийимигә чечип беришниң зөрүрлигини үгәткән ислам дининиң нәқәдәр мәдәнийәтлик илғар бир дин екәнлиги муназирә тәләп қилмайдиған бир һәқиқәттур. Мусулман адәм һемишәм пакиз, хушпурақлиқ болиду, чүнки униң дини «Пакизлиқ имандин» дәп тәлим бериду. Әрәпстанда суниң қислиғиға қаримай, һәрәмниң әтрапидики вә һәр қайси жайлардики хала жайларниң һәммисидә жуюнушқа әплик ваннилар бәкитилгән; буниңдин мәхсәт немә? Мәхсәт, мусулманлар таһарәт алғанниң орнида жуюнивалсун, ибадәтлирини пакизлиқ билән ада қилсун, өзлириниң мусулман қериндашлириниң нәзәридиму, пакиз, есил, көркәмлик вә хушпурақлиқ көрүнсун дегәнлик еди, болупму бу иссиқ бәлваққа жайлашқан бир мәмликәт болғанлиқтин һәр күни жуюнуп туруш керәк болиду.

ИХЛАС – САДАҚӘТ РӘМЗИДУР

Ихлас – Луғәттә бир нәрсини башқисидин таллап айриш мәнасини билдүрсә, ислам терминида ихлас – Аллаһ тәала буйруған һәр қандақ бир ишни гөзәл нийәт, сап қәлб билән Аллаһ разилиғи үчүн динда көрситилгән бойичә қилиш демәктур. Ихлас қәлб қетидин кәлгән сәмимий сөйгү билән көрситилгән садақәттур; ихласниң әкси риядур. Қилинған ибадәт вә һәр қандақ бир яхши ишларда һечқандақ бир мәнпәәт яки пайдини көзлимәстин, пәқәт Аллаһ тәала разилиғини мәхсәт қилиш ихласниң асасини тәшкил қилиду, һәқиқий ихлас үчүн Ибраһим әләйһиссаламниң мону қиссиси әң яхши үлгә болалайду:

Ибраһим әләйһиссалам залим Нәмруд тәрипидин отқа ташланған вақитта, униң йениға кәлгән пәриштә Жибриил әләйһиссаламниң: «Халисаң саңа ярдәм қилай вә сени оттин қутулдурай» дегән тәклививгә җавап берип: «Пәрвәрдигарим мениң бу һалимни билиду шундақму?» дәп сорайду. Жибриил: «Аллаһ тәала әлвәттә билиду» дәп җавап бериду. Ибраһим әләйһиссалам: «Ундақта саңа еһтияҗим йоқ, Аллаһ тәаланиң мениң бу һалимни билиши маңа йетиду» дәп җавап қайтуриду. Мана бу, һәқиқий чин ихласниң бирдинбир мисалидур.

Ихлас тоғрилиқ кәлгән айәт вә пәйғәмбиримизниң һәдислиригә асасланғанда, ниҗат йоли пәқәт ихластидур. Адәм балисиниң икки дуниялиқ саадити вә маддий, мәнивийитигә кепиллик қилалайдиған ихластин бөләк иккинчи бир хисләт йоқтур; бирәвниң ихласини қазанмақ һәқиқәтән муһим бир иштур. Чүнки зәрричилик ихлас билән қилинған әмәл, ихлассиз қилинған миңларчә әмәл-ибадәттин үстүндур. Һәр қандақ бир ишта ихлас тәләп қилиниду, намаз оқушта, роза тутушта, закат беришта, һәҗ қилишта, илим тәһсил қилишта, Қуръан тилавәт қилишта, житим-йесирларға ярдәм қилишта, һалал риск үчүн ишләштә ихлас билән иш қилиш лазим. Һәр қандақ ишниң өзигә лайиқ ихласи бардур, мәсилән: сәмимий ихлас билән бағланған муһәббәтниң бир зәрриси бирәр мәнпәәт йүзисидин бағланған муһәббәттин чоң вә қиммәтлиқтур; чин муһәббәтни көрүшни халиған киши аниларниң тәбиитигә қариса болиду, улар пәрзәнтлири үчүн нурғунлиған җапа-мәшәқәтләрни тартип, чин дилидин балилири үчүн көйүп-пишип чоң қилиду; лекин у қилғанлири үчүн балилиридин бирәр мукапат яки совға-салам тама қилмайду, бирәр пайда көзлимәйду. Адәмму Аллаһ тәалаға ихлас қилған екән, шундақ чин әқидә вә сөйгү билән ихлас қилғанда, андин у Аллаһ тәаланиң һәқиқий мухлисиға айлиниду.

Аллаһ тәала чин ихлас билән қилинған әмәл-ибадәтләрнила қобул қилиду, шуниң үчүн Аллаһ тәала Қуръан кәримдә инсанларниң ибадәтләрни халис Аллаһ тәалаға қилишлирини, дуалирини сәмимий қилишлирини тәвсийә қилиду; ибадәттә кәйпият бәк муһимдур. Аллаһ тәаланиң разилиғи әмәл-ибадәтләрни көп қилиш билән яки көп кишиләрни динға җәлип қилиш билән қазинилмайду, бәлки Аллаһ тәаланиң разилиғи пәқәт ихлас биләнла қазинилиду. Шуңа бәзидә бирәр еғиз сөз яки бирәр яхши нийәт һәқиқий саадәткә вә мәңгүлүк ниҗатлиққа сәвәп болуп қалиду, әһвал шундақ екән, әмәл-ибадәтләрниң көп қилинишиғила қаримастин, бәлки қәлбтики ихласқа қараш керәк. Чүнки керәк болғини ихластур. Мән бу сөзүм билән әмәл-ибадәтләрни вә динға дәвәт қилиш ишлирини пайдисиз демәкчи әмәсмән; бәлки мошу әмәл-ибадәтләрниң вә яхши ишларниң қиммәткә егә болуши ихлас болиду дегәнни тәкитлимәкчимән. Зади Аллаһ тәала разилиғини көзлимәстин башқа мәхсәт вә мәнпәәтләрни көзләп қилинған пүтүн әмәлләр вә ибадәтләр бекардур. Мәсилән: көмүр килограмм билән һәтта тоннилап, алтун болса граммлап тартилиду, ихласлиқ әмәл алтун болса, ихлассиз әмәл көмүргә охшайду; бу мисалдин ихласлиқ ибадәт билән ихлассиз әмәл-ибадәтниң оттурисидики пәрқ очуқ көрүнүп турупту.

КӘМТӘРЛИК

Палани кәмтәр адәм екән дегән сөзни аңлиған һаман, у адәмгә қарита һәр кимниң һөрмити вә сөйгүси ашидиғанлиғида шәк йоқ; сиз паланиниң кәмтәр, кичик пеил киши екәнлигини билгиниңиздә қандақ есил туйғуларға ғәрқ болғиниңизни тәсвирләп берәлмәйсиз, чүнки инсанлар өзини чоң тутидиғанларни зади яқтурмайду, амма кәмтәр кишиләрни һемишәм һөрмәтлигиси келиду вә уларни сөйиду. Кәмтәрлик дегәнниң мәнаси немә?

Кәмтәрлик – һәқиқәт қандақла бир киши тәрипидә болса, чоңчилиқ қилмай уни қобул қилиш вә өзидин төвән кишиләргә кәмтәрлик, меһри-муһәббәт вә юмшақлиқ билән муамилә қилиштур; кәмтәрликниң әкси кибир (өзини чоң тутуш) тур. Кәмтәрликниң бу тәрипи пәйғәмбәр әләйһиссаламниң сөзидин елинған. Пәйғәмбәр әләйһиссалам мундақ дегән: «Кибир – һәқни қобул қилмаслиқ вә кишиләрни көзгә илмаслиқтур» (Имам Муслим ривайити). Пәйғәмбәр әләйһиссалам бу икки җүмлилик ихчам сөз билән интайин чоңқур вә кәң мәнани чүшәндүргән.

Һәқиқәтни қобул қилмаслиқ дегәнниң мәнаси: өзиниң нәзәридә, үз-абройида яки байлиқта яки мәнсәптә яки һөрмәттә яки нәсәптә төвән саналған яки өзи яқтурмайдиған бириниң һәқ сөзини яки униңдики һәққаний тәрәпләрни қобул қилмаслиқ дегәнликтур. Кишиләрни көзгә илмаслиқ дегәнниң мәнаси: пекирларниң, адәттики кишиләрниң йениға кәлгинидә, өзини уларға тәң қилмиғанлиқтин ғадийип, өзини чоң тутуш, уларға сөз қилиштин қисилиш, уларниң сөзлирини хуш яқмиған қияпәттә аңлаш вә көргән адәмгә салам қилмаслиқ қатарлиқларни ипадиләйду. Мундақ қилиш инсанларниң һөрмәттин ибарәт Аллаһ тәала ата қилған тәбиий һәққини дәпсәндә қилғанлиқ, уларни азарлиғанлиқ вә өзини Аллаһ тәаланиң җазасиға тутқанлиқтур.

Һечким инкар қилалмайдиған, һәтта динсизларму рәт қилалмайдиған һәқиқәт шуки, өзини чоң тутидиған, кишиләрни көзгә илмайдиған адәм сөйүлүшкә һәқлиқ болмайду, бир күни у чоқум хар болмай

қалмайду. Аллаһ тәала өзини чоң тутқучиларни һемишәм чөктүрүп, кәмтәрлик қилғучиларниң шәнини һәр заман көтирип кәлди. Өзини йәр йүзиниң илаһи дәп елан қилған Пиръәвн, байлиғиға ишинип һәқиқәтни қобул қилиштин баш тартқа Қарун, мәнсивигә ишинип һәқиқәткә қарши чиққан Әбуҗәһил қатарлиқ залимларниң ибрәтлик ақивәтлири буниң типик мисалидур. Чүнки чоңчилиқ вә каттилиқ пәқәт Аллаһқила хас болған һоқуқтур. Аллаһ тәаладин уни талашқанлар әң ечинишлиқ азаплар билән җазалинип кәлмәктә.

Пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Аллаһ тәалаға кәмтәрлик қилған адәмни Аллаһ тәала чоқум жуқури мәртивиләргә көтириду» дәп көрсәткән
(Муслим ривайити). Тәбиийки, Аллаһ тәалаға қарита кәмтәр болған адәм Аллаһ тәаланиң бәндилиригиму кәмтәр болиду, чүнки кәмтәрлик буни тәқәзза қилиду. Пәйғәмбәр әләйһиссалам йәнә мундақ дегән: «Кимки Аллаһ тәалаға бир дәриҗә кәмтәрлик қилидикән, Аллаһ тәала уни бир дәриҗә жуқури көтириду, шундақ қилип, бәндә кәмтәр болғансири униң мәртивиси әң жуқури дәриҗиләргичә көтирилиду. Кимки Аллаһ тәалаға бир дәриҗә чоңлиқ қилидикән, Аллаһ тәала уни бир дәриҗә чүшириду, шундақ қилип бәндә чоңчилиқ қилғансири Аллаһ тәала уни әң төвән дәриҗиләргичә чүшириветиду» (Имам Әһмәд ривайити).

ӨЗИНИ ЧОҢ ТУТҚУЧИЛАР ҖӘННӘТКӘ КИРМӘЙДУ

Пәйғәмбәр әләйһиссалам мундақ дегән: «Қәлбтә зәрричилик кибир болған адәм җәннәткә кирмәйду» (Муслим ривайти). Аллаһ тәала һәдис қудисийда пәйғәмбәр әләйһиссаламға мундақ дегән: «Чоңлуқ билән ибрәт мениң кийимлирим, бу иккисини мәндин талашқанларни чоқум җазалаймән» (Имам Әһмәд ривайити). Қуръан кәрим Луқман һәкимниң оғлиға қилған нәсиһитини баян қилған, Луқман һәким мундақ дегән: **«Кишиләрни мәнситмәсликтин үз өрүмигин, зиминда ғадийип маңмиғин, Аллаһ һәқиқәтән, һакавур өзини чоң тутқучиларни яқтурмайду»** *(Луқман сүриси 18-айәт).*

ПӘЙҒӘМБӘР ӘЛӘЙҺИССАЛАМНИҢ ӘХЛАҚИДИН ӨРНӘКЛӘР

Ислам пәйғәмбири һәзрити Муһәммәд әләйһиссаламниң ашкарә-йошурун пүтүн әһвалини билидиған һаятлиқтики шериги Айшә рәзийәллаһу әнһа пәйғәмбәр әләйһиссаламниң әхлақини тәрипләп: «Униң әхлақи Қуръан еди» дегән. Пәйғәмбәр әләйһиссалам билән биллә яшиған вә униң пүтүн әһваллирини билидиған саһабиләр һәзрити Муһәммәд әләйһиссаламниң әхлақини тәрипләп мундақ дәйду: «Пәйғәмбәр әләйһиссалам бирәв билән қол елишип көрүшсә, қарши тәрәп қолини тартмиғичә, униң қолини қоюп бәрмәтти, бирәвгә салам қилса тәбәссүм билән толуқ салам қилатти, қарши тәрәп үзини өрүмигичә, үзини башқа яққа буриматти; қандақла бир олтурушларда һәргиз төргә чиқматти, бәлки қәйәрдә бош орун болса шу йәрдә олтуратти, саһабилириниң униңға орнидин турушини яқтурматти, пеқирларни йоқлап, һал әһвалини сорап туратти, улар билән муңдишатти, кесәлләрни йоқлати» («Мөмүнниң әхлақи» намлиқ әсәрниң 65-бетидин елинди). Пәйғәмбәр әләйһиссалам өзиниң кәмтәрлигини ипадиләп мундақ дегән: «Аллаһ тәала мениң падиша пәйғәмбәр болушум (Сулайман вә Давуд әләйһиссаламлар һәм падиша һәм пәйғәмбәр еди) билән аддий-садда пәйғәмбәр болушум оттурисида ихтиярни бәргән еди, мән аддий-садда пәйғәмбәр болушни таллидим» (Тәбәраний ривайит).

Бир адәм пәйғәмбәр әләйһиссаламниң йениға киришниң алдида тартинғанлиқтин тәмтирәп қалғанда, пәйғәмбәр әләйһиссалам униңға: «Тәмтиримә! Мән падиша әмәсмән, пәқәт Мәккидә қурутулған гөшни йәп һаят кәчүридиған бир аялниң балисимән» дегән (Ибни Маҗә риваити). Бирәв сизниң алдиңизға киргинидә, сизни аз-тола мәнсивиңиз яки илмиңиз яки хәлиқниң нәзәридики үз-абройиңиз сәвәплик сиздин тартинип турғинида, униңға «Мән аддий бир деханниң балисимән» яки «Аддий бир һүнәрвәнниң яки аддий бир ишчиниң балисимән» дәп бақтиңизму? Ундақ қилмиған болсиңиз пәйғәмбәр әләйһиссаламниң кәмтәрлигини үгинивелиң?!

ПӘЙҒӘМБӘР ӘЛӘЙҺИССАЛАМНИҢ КӘМТӘРЛИГИДИН ӘМӘЛИЙ ӨРНӘКЛӘР

Инсанлар адәттә аз-тола һоқуқ яки аддийғинә бирәр мәнсәпкә еришкинидә, бирдинла өзгириду, қол астидикилиригә өзини көрсәткиси келип қилмиған чоңчилиқлири қалмайду, башқиларни ишқа селип қоюп, гоя шу аддийғинә мәнсәпниң һалавитини тетиватқандәк һакавурлуқ билән қол қоштуруп туриду. Амма инсанийәтниң иптихарлиқ үлгиси, гөзәл әхлақниң нәмуниси һәзрити Муһәммәд әләйһиссалам мундақларниң тамамән әксичә зат еди. Мәккилик мушриклар, Мәдинилик йәһудийлар вә әрәп йерим аралиниң һәр қайси қәбилилири бирлишип, Мәдинигә һуҗум қилмақчи болғинида, мусулманлар Мәдинә шәһирини

дүшмәнләрниң һуҗумидин сақлап қелиш үчүн Мәдинә шәһириниң әтрапиға хәндәк колаш ишиға киришип кетиду, саһабиләрниң бәзиси колимақчи болған җайлардики ташларни чеқиш билән, бәзиси колаш билән мәшғул еди. Пәйғәмбәр әләйһиссалам болса, йеши әлликтин ашқиниға қаримай ишниң әң еғирини талливалған болуп, үч метр чоңқурлуқтики топини мубарәк мүриси билән көтирип сиртқа елип чиқатти. Һәтта саһабиләр пәйғәмбәр әләйһиссаламниң үсти-беши топиға милинип кәткәнлигини көргән. Пәйғәмбәр әләйһиссаламниң Мәдинидә тунҗа мечитни салғандиму мүрисидә хишларни тошуп ишлигәнлигиму мәшһур вақиәлик.

Айшә рәзийәллаһу әнһа пәйғәмбәр әләйһиссаламниң өй ичидики ишлири һәққидә соралғинида: «Пәйғәмбәр әләйһиссалам өйидә аилисиниң хизмитидә болатти, кийимини өзи яматти, айиғини өзи тикәтти, маллирини өзи сағатти, өзиниң ишини өзи қилатти» (Имам Әһмәд ривайити). Пәйғәмбәр әләйһиссалам сәпәрлириниң биридә, саһабилири билән бир қой боғузлап ғизаланмақчи болғинида, саһабиләрдин бири: «Қойни мән боғузлаймән» десә, йәнә бири: «Қойни мән сойимән» дәйду, йәнә бири: «Мән гөшни пишириш ишини қилимән» дәйду, пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Ундақта мән отун жиғиш ишини қилимән» дегәндә саһабиләр: «Я рәсулуллаһ! Биз һәммигә йетишәләймиз, сиз арам алған болсиңизкән» дегәндә, пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Силәрниң һәммини қилип кетәләйдиғанлиғиңларни билимән, бирақ мән силәрдин пәриқлиқ болушни яқтурмаймән, чүнки Аллаһ тәала һәмралиридин өзини пәриқлиқ қиливалған бәндисини яқтурмайду» дәйду вә отун жиғишни давамлаштуриду.

САҺАБИЛӘРНИҢ КӘМТӘРЛИГИДИН ӨРНӘКЛӘР

Биринчи хәлипә Әбубәкри рәзийәллаһу әнһу һемишәм аҗизларниң хизмитини қилатти; бир күни униң бир тул аялниң өйини тазилаватқанлиғини көргән саһабиләр униң яшинип қалғанлиғиға қаримай башқиларниң ишлирини қиливатқанлиғидин тәсирлинип, уни бу иштин тохтитишқа амалсиз қалған. Чүнки дөләтниң башлиғи, мусулманларниң пәйғәмбәр әләйһиссаламдин кейинки рәһбири болған бир адәмниң униңдинму муһим вә чоң ишлири әлвәттә көп еди.

Ойлап көрүң, сиз қачан өйиңизни өз қолиңиз билән тазилап чиқтиңиз, қачан аялиңизға яки аниңизға яки һәмшириңизгә өйни тазилаш ишлирида ярдәмчи болдиңиз…? Өзиниң өйини тазилаш қолидин кәлмигән биридин башқисиниң өйини тазилап беришини күтүш мүмкин әмәс. Әбубәкри рәзийәллаһу әнһуниң йениға диллирини исламға майил қилиш көздә тутулған инсанлар түридин бир адәм келип, униңдин бир парчә йәр буйруп беришни сорайду. Әбубәкри рәзийәллаһу әнһу униңға сориған йерини буйруп берип, қолиға һөҗҗәт йезип тутқузиду вә уни Өмәр ибни Хәттабниң йениға берип, бу ишни униң гувалиғидин өткүзүшкә буйруйду. Һелиқи адәм Өмәр ибн Хәттабниң йениға берип әһвални баян қилғинида, һәзрити Өмәр: «Мән бу ишқа гува болмаймән, чүнки силәр ислам аҗиз вақтида биздин ярдәм алаттиңлар, әнди һазир ислам күчләнди» дәп, униң қолидин һөҗҗәтни елип жиртип ташлайду. Бу адәм һәзрити Әбубәкриниң йениға қайтип берип: «Мән һеч биләлмидим, хәлипә зади қайсиңлар? Сизму яки Өмәрму?» дегәндә, һәзрити Әбу Бәкри рәзийәллаһу әнһу тәбәссүм билән: «Хәлипә у, Алла халиса» дәйду.

Сиз яки мән һәзрити Әбу Бәкриниң орнида болған болсақ қандақ қилар едуқ? Һәзрити Өмәр хәлипигә қарши чиққанлиқтин у язған һөҗҗәтни жиртип ташлиғанму? Уни яқтурмиғанлиқтин шундақ қилғанму? Яқ! Өмәр ибни Хәттаб өзиниң адиллиғи вә һәзрити Әбу Бәкриниң кәмтәрлигигә болған ишәнчисиниң камиллиғидин шундақ қилған; әгәр шундақ болмиса, қандақму у хәлипиниң хетини жирталисун?! Һәзрити Әбу Бәкригә болған садақити вә чин сөйгүсини ипадиләп «Кашки, Әбу Бәкриниң мәйдисидики бир тал түкчилик болалиған болсамкән» дегән кишиму Өмәр ибн Хәттаб еди.

Өмәр ибн Хәттаб рәзийәллаһу әнһу хәлипә болған күнләрниң биридә, униң билән көрүшүш үчүн Ирақниң каттилиридин тәшкилләнгән бир группа кишиләр Мәдинигә келиду, улар хәлипә Өмәрниң йениға киргинидә, у төгисини жуювататти. Улар бу әһвални көргәндин кейин, һәйран келип: «Әй мусулманларниң сәрдари! Қуллардин бирини буйрусиңиз төгини шулар жуюп бәрсә болмасмиди?» дегәндә, хәлипә Өмәр: «Қайси қул мәндин бәкрәк қул болсун?» дәйду. Бу сөзни аңлиған меһманлардин бири: «Билмәмсиләр? мусулманларниң ишлириға мәсъул болған адәм өзини уларниң қули дәп билиду әмәсму?» дәйду.

Төртинчи хәлипә Әли ибн Әбу Талиб рәзийәллаһу әнһу бир күни оғли билән сөһбәтлишип олтарғинида, оғли униңдин: «Дада! Рәсулуллаһтин қалса, мусулманларниң әң яхшиси ким?» дәп сорап қалиду. Һәзрити Әли оғлиға: «Әбу Бәкри сиддиқ» дәп җавап бәргәндин кейин, оғли: «Униңдин қалсичу?» дегиничә соалини давам қилғансири һәзрити Әли Әбу Бәкридин кейин Өмәр ибн Хәттабни, андин Осман ибн Аффанни бир-бирләп санап бериду; дадисиниң өзини санимиғанлиғиға һәйран болған оғли ахири «Андин сизғу дәймән» дегәндә, һәзрити Әли рәзийәллаһу әнһу пәйғәмбәр әләйһиссаламниң өйидә чоң болған, яшлардин тунҗа болуп

мусулман болғанлиқ шәрипигә еришкән вә пәйғәмбәр әләйһиссаламниң әң сөйүмлүк қизи Фатимә рәзийәллаһу әнһаға өйлинип, пәйғәмбәр аилисидин орун алған, пәйғәмбәр әләйһиссаламниң җенидин сөйүмлүк икки нәвриси имам Һәсән билән имам Һүсәйинләрниң атиси болған туруп, кәмтәрликтин: «Әй оғлум! Мән дегән мусулманлар арисидики аддий бир адәммән» дәп җавап бәргән.

ЧИРАЙЛИҚ КИЙИНИШ КИБИР ӘМӘС

Бир адәм пәйғәмбәр әләйһиссаламдин: «Я рәсулуллаһ! Мән кийимимниң чирайлиқ, айиғимниңму чирайлиқ болушини яқтуримән, бу кибирдин саниламду?» дәп сориғанда, пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Яқ, Аллаһ тәала гөзәлдур, у гөзәлликни яқтуриду» дәп җавап бәргән. Аллаһ вә униң пәйғәмбири яқтурмайдиған кийиниш тәкәббурлиқниң кийими болуп, кишиләргә өзини көрситип һакавурлуқ қилиш үчүн кийилидиған кийимләрдур.

Әрәпләрдә өзини чоң тутидиғанлар кийимини наһайити узун кийидиған болуп, йәргә тегип туратти; ислам шәриитидә иштини ошуқтин ешип чүшидиған дәриҗидә узун кийишниң чәкләнгәнлигиму шу сәвәптин болса керәк.

КӘМТӘРЛИКНИҢ ЧЕКИ БАР

Адәм кәмтәрлик қилдим дәп, өзини кишиләргә хор көрситиш, кийимини, чач-сақилини түзәп пакиз, чирайлиқ җүрүшниң орниға паскина вә кир кийимләр билән җүрүш, қолида бар туруп чирайлиқ кийинмәслик, һәргизму кәмтәрликтин саналмайду. Чүнки һәр нәрсиниң чәк-чегариси болғинидәк, кәмтәрликниңму чәк-чегариси бар; өзиниң чәк-чегарисидин чиқип кәткән кәмтәрлик сөкүлүшкә учрайду. Чүнки мундақ болғанда, у киши я кәмтәрликни тәрк етип өзини чоң тутушқа яки кәмтәрликни ашуриветип өзини төвән орунға чүширип қоюшқа йол тутиду. Һәр икки һаләт сөйүлмәйду, шуңа кәмтәрлик өзиниң чәк-чегариси ичидә болуши лазим.

ПИДАКАРЛИҚ

Дунияда мәнмәнчилик, мәнпәәтпәрәслик, шәхсийәтчлик қатарлиқ илләтләр инсан тәбиитиниң бир парчиси болуп, һәр ким өзиниңла пайдисини вә дуния мәнпәәтлиридин өзила пайдилинишни ойлайду, күчиниң йетишичә мал-дуния жиғишни көзләйду. Аллаһ тәала инсан тәбиитини тонуштуруп: **«Инсан бехил келиду»** дәйду *(Исра сүриси 100-айәт)*. Пәйғәмбәр әләйһиссалам адәм балисиниң мал-дунияға болған һерислиғини баян қилип: «Адәм балиси икки вади алтунға егә болсиму, у йәнә үчинчисини тәләп қилиду» дегән
(Имам Бухарий ривайити). Инсанлар тәрбийә билән өзгәртилмәстин, мошу тәбиити бойичә қоюп берилидиған болса, инсанлар җәмийити өзлириниң шәхсийәтчилиги виҗданиға һаким болған, әқли нәпсий һәвәслиригә әсир болған, елишни билидиған, беришни билмәйдиған, һәр ишта пәқәт өз мәнпәәтинила көзләйдиған, умумниң мәнпәәти үчүн азрақ пидакарлиқ қилишниму яқтурмайдиған, һемишәм «Мән,мән» дәйдиған, «Биз» демәйдиған, һечбир заман «Вәтиним, хәлқим» дейишни билмәйдиған, шәхсийәтчи инсанлар билән толған болатти.

Илим-пән мәйданға кәлмигән, кәшпиятлар ечилмиған вә җәмийәтму тәрәққий қилмиған болатти. Шуңа самавий динлар инсан тәбиитидики, әхлақ вә сүлүклиридики қиңғирлиқларни өзгәртип, уларни пидакарлиқ вә қурбан беришни билидиған, өзи үчүнла әмәс, башқилар үчүнму яшайдиған, умумниң мәнпәәтини өз мәнпәәтим дәп тонуйдиған қилип тәрбийәләп чиқидиған гөзәл әхлақларни елип кәлгән. Җәмийәтниң тәрәққий қилиши, һәр қандақ бир милләтниң өзигә-өзи ғоҗа болуши вә дуния билән пүтүнлишип арманлирини әмәлгә ашуруш йолида шу милләт хәлқиниң пидакарлиғи һәл қилғуч роль ойнайду. Бир милләт қәд көтириши үчүн җападин қорқмайдиған, барлиғини хәлқи, миллити вә вәтини үчүн атайдиған, вәтини үчүн лазим болса җенини берәләйдиған, өзиниң мәнпәәтини хәлиқиниң мәнпәәти үчүн қурбан қилидиған, ирадилик, пидакар шәхсләрни йетиштүрүп чиқишқа муһтаждур.

Бундақ алий җанап шәхсләрни һазир нәдин тапқили болиду? улар қайси мәктәптин йетишип чиқиду? Бундақ шәхсләрни пәйғәмбиримиз һәзрити Муһәммәд әләйһиссалам қурған «Иман» намлиқ алий мәктәптин тапқили болиду. Улар мошу мәктәптин йетишип чиқиду; иман өз вақтида әнә шундақ алийҗанап шәхсләрни йетиштүрүп чиққан вә һазирму йетиштүрүп чиқишқа қадирдур; иман әнә шундақ мөҗүзиләрни яриталайду, чүнки Аллаһ тәалаға, қиямәт күнигә ишәнгән мөмүн киши Аллаһ тәала йолида сәрп қилған пул-мал-дуниясиға, әқил-параситигә, җапа-мәшәқитигә, илим-маһаритигә вә мундин башқа Аллаһ йолида атиған һәр нәрсисигә Аллаһ тәаланиң биргә йәттә йүз һәссә вә униңдинму көпрәк беридиғанлиғиға чин қәлбидин ишиниду. Чүнки Аллаһ тәаланиң вәдиси һәқтур. Қуръан кәрим Аллаһ йолида сәрп қилинған мал-дуния үчүн

қанчилик көп мукапат беридиғанлиғини мундақ бир мисал билән баян қилған: **«Аллаһ йолида пул-мелини сәрп қилғанларниң** (сәрп қилған нәрсиси йәргә тикилип) **йәттә башақ чиқарған, һәр башиғида йүз талдин дан тутқан бир данға охшайду, Аллаһ халиған бәндисигә һәссиләп көп бериду»** *(Ал имран сүриси 261-айәт).*

Шуниңдәк, мусулман киши динини, вәтинини, хәлқини қоғдаш үчүн Аллаһ йолида шеһит болуп кәтсиму, Аллаһ тәаланиң дәргайида һаят болуп, әң алий мукапатлардин бәһримән болидиғанлиғиға ишиниду. «Аллаһ йолида шеһит болғанларни өлүк демәңлар, бәлки улар тириктур, Аллаһниң дәргайида рисқлануғучилардур». Һәқиқий иманниң пидакар, үлгилик шәхсләрни йетиштүрүп чиқалайдиғанлиғи шәксиз һәқиқәттур; ислам тарихи мундақ әрләрниң үлгилик қиссилиригә байдур.

ПИДАКАРЛИҚ НӘМУНИЛИРИ

ЗӘИД ИБНИ ӘСЛӘМ

Зәид ибн Әсләм рәзийәллаһу әнһудин ривайәт қилинидуки, Аллаһ тәаланиң: **«Кимки Аллаһқа қәриз һәсәнә беридикән, Аллаһ униңға һәссиләп қайтуриду, шуниң билән биллә униңға көп совап бериду»** *(Бәқәрә сүриси 245-айәт)* дегән айити чүшкәндә,Әбу Дәһдаһ исимлик бир саһабә пәйғәмбәр әләйһиссаламдин сорайду:

– Я рәсулуллаһ! Аллаһ тәала һәммидин беһаҗәт туруп биздин қандақ қәриз сорайду?

– Тоғра, Аллаһ тәала һәммидин беһаҗәт, бирақ у униң билән силәрни җәннәткә әкиришни халайду, дәп җавап бериду пәйғәмбәр әләйһиссалам.

– Әгәр мән Аллаһқа қәриз бәрсәм, мени вә қизимни җәннәткә әкиришкә кепиллиқ қиламду?

– Әлвәттә шундақ қилиду.

– Ундақта мениң иккила беғим бар, униң һәр иккилисини Аллаһ йолида атидим.

– Як, бирини шундақ қил, йәнә бирини өзәң вә аиләңниң еһтияжи үчүн елип қалғин дәйду пәйғәмбәр әләйһиссалам. Бу вақитта һелиқи саһабә:

– Ундақ болса, әң яхшисини атидим, начаррағини өзәмгә елип қалдим дәп вәдә қилип берип шундақ қилиду.

ӘБУ ТӘЛҺӘ ӘНСАРИЙ

Әбу Тәлһә Әнсарий Қурьанниң Бараәт сүрисини тилавәт қиливетип, Аллаһ тәаланиң: **«Мәйли яш-қери, пиядә-улақлиқ болуңлар, оңушлуқ яки қийин шараитта болуңлар, ихтиярий яки ихтиярсиз болуңлар һәр вақитта җиһатқа чиқиңлар, Аллаһниң йолида мелиңлар билән, җениңлар билән җиһат қилиңлар, әгәр билсәңлар мундақ қилиш силәр үчүн яхшидур»** дегән айитигә кәлгәндә, балилирини чақиртип келип уларға дәйду:

– Мени тездин йолға селиңлар, мән җиһатқа чиқимән. Балилири униңға:

– Дада әнди сиз қерип қалдиңиз, җиһатқа тақәт қилалмайсиз, пәйғәмбәр әләйһиссалам билән җиһатқа чиқтиңиз, уму вапат болди. Әбубәкри билән җиһатқа чиқтиңиз , уму вапат болди, Өмәр билән җиһатқа чиқтиңиз, уму вапат болди; әнди сизниң орниңизға биз чиқайли. Аллаһ тәала сизниң өзриңизни қобул қилиду дегәндә, Әбутәлһә сөзидин қайтмайду, ахири җиһатқа чиқиду, бир деңиз ғазитида шеһит болиду.

МУСЪӘБ ИБН ӨМӘЙР

Һәзрити Муһәммәд әләйһиссаламниң саһабилиридин Мусъәб ибн Өмәйр баяшат аилидин чиққан болуп, байлиқ вә раһәт-парағәт ичидә өсүп йетилиду. У һәзрити Муһәммәд әләйһиссаламниң дәвитини аңлиғандин кейин, униң диниға әгишиду, раһәт-парағәтлик турмушини тәрк етип авал Һәбшистанға, андин Мәдинигә һиҗрәт қилиду, ахири һиҗрәт шәһиридики бир ғазатта шеһит болиду. Униң кийимлири титилип кетип җәсиди очуқ қалғанлиқтин җәситини йөгәп дәпнә қилиш үчүн йетәрлик бир нәрсә тепилмай мусулманлар уни бир тал көйнәк билән дәпнә қилмақчи болғинида, бу бир тал көйнәк билән униң бешини япса айиғи очуқ қалған, айиғини япса беши очуқ қалған, ахири у көйнәк билән униң бешини орап, айиғини хорминиң йопурмақлири билән йөгигән һалда дәпнә қилиду.

Бу саһабә өзиниң иссиқ өйидин, байлиқ, раһәт-парағәтлик турмушидин айрилип, пекирлиққа, җапаға, ғурбәтчиликкә рази болуп, һәзрити Муһәммәд әләйһиссаламниң сепигә қошулушқа түрткә болған нәрсә немә? Тәбиийки, чин иман. Биз өзимизни мөмүн мусулман дәймиз, амма улар билән асман-зимин пәрқимиз бар, чүнки биздә исламниң қуруқ рамкиси, мусулманлиқниң нами қалған, амма униң роһи аллибурун өлгән.

һәзрити Муһәммәд әләйһиссаламниң дәвридики вә кейинки исламниң алтун дәвридики мусулманлар Қуръан кәримни пүтүн һаят саһалиридә толуқ дәстур қилатти, қандақла бир айәтни оқумисун, униң буйруғанлириға толуқ әмәл қилип маңатти. Шуңа дунияниң үчтин биригә һөкүмран болған вә өзлириниң җәңгиварлиғи, диндарлиғи билән дуния кишилирини қайил қилалиған, көплигән милләтләр, җүмлидин бизниң уйғур әждатлиримиз ихтиярий һалда уларниң диниға әгәшкән, мусулман болған. Бизниң шу заманлардики әждатлиримизму һәқиқәтән үлгилик кишиләрдин болған, һәтта Қараханийларниң Азияда дәвран сүриши вә мислисиз қудрәткә егә болуп, өзини көрситишиму, Сутуқ Буғраханниң ислам динини қобул қилғинидин әмәлгә ашқан.

БУРУНҚИЛАР ЯХШИ ҮЛГӘ

Бурунқилар ислам дининиң роһиға әмәл қилғанлиқтин дуния вә ахирәтлигини қазанған. Амма биздә Қуръан кәрим қарийларниң хәтмә оқуп, моллиларниң нәзир-чирақларда, мазар-машайихларда оқуп берип пул тапидиған ихтисат дәстуриға айлинип қалған; биздики иман аҗиз, ихлас «0» дәриҗидә болғанлиқтин, бурун куппарларниң қәлблиригә вәһимә салған бу иман һазир уларни әмәс, өзимизни қорқитидиған бир нәрсигә айлинип қалған. Қуръан кәримму бизгә тәсир қилмайдиған болуп қалған; өз вақтидики буддист әрәпләр «Ла илаһә иллаллаһу, муһәммәдун рәсулуллаһ» дегән иман кәлимисиниң мәнасини вә ғайисини бүгүнки мусулманлардин әлвәттә яхши биләтти. Шуңа һәзрити Муһәммәд әләйһиссаламдин «Мошу кәлимәдин башқа нәрсә сорисиңиз орунлаймиз, байлиқ десиңиз пүтүн байлиғимизни сизгә топлап берәйли, мәнсәп десиңиз өзимизгә падиша қиливалайли, мундин башқа немә десиңиз орунлаймиз, амма бу кәлимини ейтмаймиз» дәп илтимас қилған. Немә үчүн улар бу бир җүмлә сөзни ейтмаслиқта шунчә чиң турди? Чүнки, бу кәлиминиң мәнаси: «Аллаһ тәаладин башқа ишинишкә, чоқунушқа, йөлүнүшкә, ихлас бағлашқа, бойсунушқа лайиқ һәқиқий илаһ йоқтур, Аллаһ тәала тирилдүргүчи, өлтүргүчи, рисқ бәргүчидур, йәр йүзидики барлиқ җан егилириниң рисқи Аллаһ тәаладин келиду, Аллаһ тәаладин башқа һечким кишиләргә пайда-зиян йәткүзәлмәйду, чоңлуқ, улуқлуқ пәқәт шу бир Аллаһқа хас дегәнликтур. Амма туғулған күнимиздин башлап мусулман болуп аталғинимиз үчүн, бу кәлиминиң қиммитини билмәймиз, униң чоңқур мәнасини толуқ чүшәнмәймиз. Бу кәлимә заманимизғичә оңай йетип кәлгән әмәс, бәлки нурғун пидакарлиқлар билән йетип кәлгән.

МӘРТЛИК ВӘ БЕХИЛЛИҚ

Дунияда мәртлик билән сехийлиқни махтимайдиған бирәр милләт, бирәр дин вә бирәр пәлсәпә болмиса керәк; мәртлик билән сехийлиқ махташқа тегишлик гөзәл әхлақ болғинидәк, бехиллиқ билән намәртлик пүтүн инсанийәтниң луғитидә сөкүлидиған начар хулуқтур. Қуръан кәримниң көплигән айәтлиридә бехиллиқ билән намәртлик сөкүлгән. Аллаһ тәала Қуръан кәримдә мундақ дәйду: **«Бехиллиқ қилип** (Аллаһниң совавидин) **өзини беһаҗәт һесаплиған, кәлимә тәвһидни инкар қилған адәмгә кәлсәк, биз униңға яман йолни муйәссәр қилип беримиз, у дозаққа ташланғанда, униң мели һечнәрсигә әсқатмайду»** *(Ләил сүриси 8-12-айәтләр)*. **«Кимки бехиллиқ қилидикән, у өзиниң зийини үчүн бехиллиқ қилиду»** *(Муһәммәд сүриси 38-айәт)*. Амма мәртлик вә сехийлиққа кәлсәк, Қуръан кәрим бу гөзәл әхлақни дуния вә ахирәттә ниҗатлиққа еришидиған һәқиқий мөмүнләрниң бирдинбир сүпити болған һалда, Қуръан кәримниң бешидила махтилиду: **«Улар ғайипқа ишиниду, намаз оқуйду, улар биз бәргән мал-мүлүктин Аллаһ йолида сәрп қилиду…»** *(Бәқәрә сүриси 3-айәт)*.

Мундин башқа мәртлик билән сехийлиқни махтиған вә бундақ әхлақниң егилиригә дуния вә ахирәтлик аманлиқ, бәхит-саадәт вә алаһидә мукапатлар берилидиғанлиғини вәдә қилған айәтләр наһайити көптур.

СЕХИЙЛИҚНИҢ АБИДИСИ ҺАТӘМ

Әрәпләрдә һәзрити Муһәммәд әләйһиссалам дунияға келиштин бурун өткән Һатәм Таий дегән бир адәм мәртлик вә сехийлиқниң бирдинбир үлгиси вә нәмуниси болуп өткән; исламийәттин илгирики шаирлардин башлап та һазирғичә һәр қандақ бир шаир өз шеирлирида Һатәмни сехийлиқ билән мәртликниң абидиси қилип махтайду. Биз уйғурлар арисида тарқалған һекайә, чөчәкләрдиму Һатәм мәртлик билән сехийлиқниң нәмуниси қилип образлаштурулған.

БЕХИЛЛИҚ ҮЛГИСИ ҚАРУН

Һатәмниң әксичә, Муса әләйһиссламниң заманида Қарун исимлик бир бай өткән болуп, Қарун бехиллиқ билән намәртликниң бирдинбир образи болуп қалған. Дуниядики барлиқ самавий динларда вә инсанларниң қәлбидә Қарун образи ләнәткар болуп сақлинип кәлмәктә; ейтишларға қариғанда, Қарун интайин чоң бай екән, униң ғәзнилириниң ачқучлирини қириқ төгә аран көтиридикән. Қуръан кәрим бу қиссини мундақ баян қилиду: **«Қарун Мусаниң қовмидин еди, Қарун уларға чоңчилиқ қилди, Қарунға ғәзниләрдин шунчилик көп бәргән едуққи, уларниң ачқучлиирини көтириш күчлүк бир җамаәткиму һәқиқәтән еғирлиқ қилатти, әйни вақитта Қарунға қовми ейтти: көрәңләп кәтмә, көрәңләп кәткүчиләрни Аллаһ зади яқтурмайду, Аллаһ саңа бәргән байлиқ билән ахирәт жутини тилигин, дунијадики несивәңниму унутмиғин, Аллаһ саңа яхшилиқ қилғандәк, сән Аллаһниң бәндилиригиму яхшилиқ қилғин, бехиллиқ қилип йәр йүзидә бузғунчилиқни тилимигин, Аллаһ бузғунчиларни зади яқтурмайду; Қарун: мениң алаһидә билимим болғанлиқтин, бу байлиққа ериштим, деди»** *(Қәсәс сүриси 76-78-айәтләр).*

Айәттә көргинимиздәк, Қарун мал-дуниясидин еһтияҗ егилиригә чиқим қилишни қәтъий рәт қилиду, шуниң билән Аллаһ тәала уни тирик турғузуп мал-дунијалири билән биллә йәргә жутқузиветиду. **«Қарунни униң өйи билән қошуп йәргә жутқуздуқ, униңдин Аллаһниң азавини тосувалалайдиған бир җамаә болмиди. Қарун өзини қоғдиялмиди»** *(Қәсәс сүриси 81-айәт).* Бу вақиәлик башқа самавий динларниң китаплиридиму қәйт қилинған мәшһур һадисидур.

БАЙЛИҚ БИЛӘН НАМ-ШӨҺРӘТ ТИКЛИГИЛИ БОЛМАЙДУ

Дунияда тоннилап алтун вә миллиардлап доллар жиққан миллиардерларниң нам-нишаниси қалмастин, азрақ байлиғи болсиму шу байлиғидин инсанийәткә, хусусән өз миллитиниң еһтияҗлири үчүн ярдәм қилған җан көйәрләрниң нам-шөһрити кейинки әвлатларниң қәлбидә орун елип, тилларда мәдһийиәлинип кәлмәктә. Дунияда һәр қандақ адәм өзиниң нам-шөһритиниң яхши атақ билән қелишини, худди Һатәмдәк мәртлик билән сехийлиқниң үлгиси болуп, әвлатлириниң тиллирида махтинишини, Аллаһ тәаланиң дәргайида шан-шәрәплик болушни яқтуриду, әлвәттә. Шуниңдәк, дунияда һечким өзиниң нам-шөһритиниң Қарундәк бехиллиққа вә намәртликкә мисал болуп қелишини вә хәлқиниң еғизида ләнәткар болуп қелишини һәргиз халимайду.

МӘРТ БАЙЛАР ҖӘМИЙӘТНИҢ ЙӨЛӘНЧҮКЛИРИДУР

Һәр қандақ бир җәмийәтниң тәрәққий қилип реваҗ тепиши үчүн шу җәмийәттики байларниң мәрт байларниң роли алаһидә чоң болиду, дөләтләрниң ихтисадий җәһәттин тәрәққий қилишидиму шу дөләттики байлар алаһидә салмақ орун тутиду. Шуңа пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Байлириңлар бехиллишип кәткән вақитта, силәргә йәрниң үстидин уни асти яхширақ болуп қалиду» дегән (Тәбәраний ривайити). Бу һәдисниң мәнаси: байлириңлар Аллаһ тәала ата қилған пул-маллиридин башқа еһтияҗ егилириму сәрп қилип уларни қийинчилиқтин қутқазмиса, асарәттин, хорлуқтин қутулуш, илим-пән үгинип, кәшпиятларни ечип тәрәққий қилиш үчүн пул-маллиридин сәрп қилмиса, ундақ байларниң вә силәрниң өлгиниңлар яхши. Чүнки бундақ асарәт, хорлуқ вә муһтаҗлиқ ичидә һаят кәчүрүшниң әһмийити вә мәнаси йоқтур дегәнлик болиду.

Дунијадики һәр қандақ илим-пән, техника йеңилиқлири вә кәшпиятлар әң авал байларниң қоллиши вә маддий җәһәттин сехийларчә ярдәм қилиши арқисида өз мевилирини берип кәлмәктә. Илим дуния вә ахирәтлик бәхит-саадәтләргә йетишниң васитисидур; көп һалларда бу илимни елиш вә бериш ишлири ихтисатқа еһтияҗлиқтур; көп вақитларда билим билән байлиқ бир адәмдә җәм болмайду, шуңа алим илми билән, бай пул-мели билән җәмийитигә, миллитигә хизмәт қилиду.

БАЙЛИҚ СИНАҚ ЯКИ НЕМӘТТУР

Аллаһ тәала бирәр адәмгә байлиқ ата қилса уни икки мәхсәт билән бериду: бири униңға инъам қилиш йүзисидин; йәнә бири, уни синаш йәни бу байлиқни өз йолида қоллинамду яки бехиллиқ қилип бесип ятамду, дәп синап беқиш үчүн берилиду. Аллаһ тәала бу һәқтә: **«Силәрниң маллириңлар вә балилириңлар бир түрлүк синақтур»** дәйду *(Тәғабун сүриси 15-айәт).* Аллаһ тәала мусулманларға тәвсийә қилип: **«Бириңларға өлүм келип: пәрвәрдигарим! Немишкә мениң әҗилимни бир аз кечиктүрмидиң, сәдиқә қилип яхшилардин болар едим, дейиштин бурун өзәңләргә рисқ қилип берилгән нәрсиләрдин сәрп қилиңлар»** дәп буйруйду *(Мунафиқун сүриси 10-11-айәтләр).* Пәйғәмбәр әләйһиссалам Аллаһ тәала рисқ қилип бәргән, нурғунлиған яхши ишларниң әмәлгә ешишиға вәсилә болидиған мал-дунияниң, уни өз йолида ишлитишни

билидиған яхши адәм үчүн икки дунияլиқ бәхит-саадәтләрниң васитиси болидиғанлиғини ихчамлап мундақ дегән: «Яхши адәмниң қолидики мал-дуния немидегән яхши» (Имам Әһмәд ривайити).

Аллаһ тәала инъам вә синақ тәриқисидә ата қилған мал-дунияни Аллаһ тәалаға шүкүр қилиш вә муһтаҗларниң буниңдики һәққини ада қилиш йүзисидин җәмийәттики еһтияҗ егилиригә – житим-йесирларға, пекирларға, баққучиси йоқ тул аялларға, һәр қайси саһаләрдә илим тәһсил қиливатқанларға вә өз хәлқиниң маддий вә мәнивий җәһәтләрдин тәрәққий қилип йүксилишигә сәрп қилип турған байларниң байлиқлири күндин-күнгә һәссиләп ашиду вә әмәлийәттиму ашмақта. Мундақ байларниң Аллаһ тәаланиң вә инсанларниң алдида үзи йоруқ, шани шәвкәтлик болиду; әксичә, байлиқлирини Аллаһ тәаланиң инъами, буниңда еһтияҗ егилириниңму һәққи бар дәп тонумастин, өз күчүм билән таптим әмәсму дәп Қарунчә мәғрурлинип, Пиръәвнчә чоңчилиқ қилип керәклик йәрләргә сәрп қилиштин бехиллиқ қилидиған байларни мошу дуниядила өзи халиғанчә җазалайду, бәзисини Қарундәк йәргә жутқузса, бәзисини Пиръәвнни суда ғәрқ қилғандәк йоқ қилиду, бәзиси болса Әбуҗәһилни өлтүргүзгәндәк өлтүрүлиду.

Булаңчилар, қарақчилар вә соңғунчи рекетерлар тәрипидин һәр хил усуллар билән ечинишлиқ һалда өлтүрүливатқанлар вә байлиғидин әнсирәп өлүмни күтүп ғәм-қайғу ичидә туриватқанларму әнә шу бехил байлардур. Амма сехий байлар мал-дуниясидин әнсиримәйду, бәлки раһәт, һөзүр ичидә һаят кәчүриду. Чүнки Аллаһ тәалани һәқиқий тонуған бай бу алтә күнлүк аләмдә жиққан аз-тола байлиғиниң ғемини йемәйду, бәлки Аллаһ тәаланиң дәргайида бу байлиқтин һесап беришниң ғемини қилиду, шуңа у байлиқлирини керәклик тәрәпләргә сәрп қилиштин һеч бехиллиқ қилмайду, шу сәвәптинму униң мал-дунияси бәрикәт билән көпийип туриду, мана бу реаллиқ.

БЕХИЛЛИҚҚА АДӘТЛӘНГӘН ХӘЛИҚ НИҖАТ ТАПАЛМАЙДУ

Бехиллиққа адәтләргән хәлиқ мал-дуниясиға бехиллиқ қилғанлиқтин, җенидин, номусидин, һәтта вәтинидин айрилип қалиду; чүнки адәттики еһтияҗлиқ тәрәпләргә пул-мал сәрп қилиштин бехиллиқ қилишқа адәтлинип кәлгән бир хәлиқниң вәтининиң мустәқиллиғини қолға кәлтүрүш йолида пул-мал сәрп қилиши мүмкин әмәс, вәтини үчүн пул-мелиға бехиллиқ қилғанларниң униң йолида җенини берәлиши техиму мүмкин әмәс; мана бу тарихниң, хусусән уйғур тарихиниң йәкүни.

ПУЛ-МАЛ АЛЛАҺ ТӘАЛАНИҢ МҮЛКИДУР

Пул-мал Аллаһ тәаланиң мүлкидур; қолимиздикиси Аллаһ тәаланиң бизгә бәргинидур. Аллаһ тәала байлиқни кишиләрниң иқтидариға, билим сәвийәсигә яки күч-қудритигә асасән бәрмәйду, бәлки уни биз жуқурида ейтқандәк, инъам яки синақ тәриқисидә бериду. Аллаһ тәала байларни вә йоқсулларни яратти. Аллаһ тәаланиң охшаш дипломға, охшаш әқил-парасәткә егә, охшаш ишта ишләйдиған икки адәмниң бирини бай қилидиғанлиғи, йәнә бирини йоқсул яки байдин төвәнрәк қилидиғанлиғи бир һәқиқәттур. Чүнки, байлиқ Аллаһ тәаланиң қолида, у халиған кишигә халиғиничә бериду; бизниң динимизда Аллаһ тәала байлар үчүн закатни пәриз қилғанниң сиртида, иҗтимаий ярдәм, сәдиқә, еһсан намлири билән көплигән ярдәм васитилирини буйруған. Һәтта өз ихтияри билән пул-мелини Аллаһ йолида еһтияҗлиқ орунларға сәрп қилған кишиниң һәр бир тийин пули үчүн йәттә йүз тийин вә униңдинму көпрәк беридиғанлиғини Қуръан кәридә вәдә қилған. Булар, ярдәмниң бу дунияլиқ мукапатила халас. Амма униң ахирәттики мукапатидин сөз ачидиған болсақ, Аллаһ тәала мундақ дәйду: **«Пул-мелини Аллаһ йолида сәрп қилидиған, арқисидин униңға миннәт қилмайдиған, вә хәйр-сахавитигә еришкәнләрни рәнҗитмәйдиған кишиләр пәрвәрдигариниң дәргайида совап тапиду, уларға қиямәт күни қоруну вә ғәм-қайғу болмайду»** *(Бәқәрә сүриси 262-айәт)*. Йәни, дунияда қилған яхшилиқлиридин мәмнун болуп, һеч пушайман қилмайду вә мәңгүлүк бәхитлик һаятқа еришиду, дегәнликтур.

БЕХИЛЛАРНИҢ ҺАЛАКИТИ ӨЗ ҚОЛИДА

Аллаһ тәала бехилларни залимлиқ билән сүпәтләп вә уларни сөкүп: **«Немини хәйр-еһсан қилмаңлар яки, Аллаһниң йолида немини вәдә қилмаңлар, Аллаһ уни һәқиқәтән билип туриду; залимлар, йәни закатни мәнъий қилғучилар яки пул-мелини гуна ишларға сәрп қилғучиларға һечқандақ мәдәткар чиқмайду»** дәйду *(Бәқәрә сүриси 270-айәт)*.

Ривайәтләрдә ейтилишичә: бурунқи заманда Қабус исимлик бир чоң бай өткән екән, у өлидиған вақтида балилириға вәсийәт қилип: «Мени тавутқа салғанда икки қолумни тавуттин сиртқа чиқирип қоюңлар» дәп

буйрупту; буниң сәвәви соралғинида: «Мән өлмәйдиғандәк пул-мал жиғип, униңдин бу дунияда пайдилиналмидим, ахирәтлигим үчүнму бир нәрсә атиялмидим, әнди өлгинимдә жиққан дуниялирим шундақла қалди, ахирәткә қуруқ қол кәткинимни кишиләр көрүп ибрәт алсун!» дегән екән . Дунияда пул-мелиға бехиллиқ қилишқа адәтлинип қалған милләтниң пул-мелидинму қиммәтлик нәрсилиридин айрилип қалидиғанлиғи тарихниң аччиқ савиғи болуп қалмақта.

Хәлиқ еғизидики ривайәтләргә қариғанда, Ана вәтинимиздә қанхор, җаллат Шиң Ши Сәй һөкүмран болған мәзгилдә, Сталин Шиң Ши Сәйни қәризлирини төләшкә қистапту. Шиң Ши Сәй Сталинға һалини ейтип дәпту:

– Һазир бу қәризләрни қандақ төләп беришимни билмәймн, бу хәлиқ кона тамлиқ ичидә яшайдиған, турмуш сапаси төвән намрат бир хәлиқ турса, қандақ қилип булардин бир нәрсә жиғалаймән.

– Бу хәлиқ кона тамлиқ өйләрниң ичидә яшиған билән, чиқирип хәшлимигән билән бай хәлиқ; бу хәлиқ алтун, күмүч пуллирини әшу кона тамлиқ өйлириниң тегигә көмүп сақлайду, дәп әқил көрситипту Сталин Шиңшисйәгә. Шиңшисәй Сталинниң әқил көрситиш билән ана вәтәндики барлиқ байларни жиғип әкилип уларға дәпту:

– Чирайлиқчә алтун, күмүчләрни чиқирамсиләр яки ечинишлиқ һалда қийнилип өләмсиләр? Шу арида бәзилири ибрәт көрситиш үчүн уларниң бәзилирини хәлқи аләмниң көзичә вәһший усуллар билән қийнап өлтүрүпту; шуниңдин кейин алтун, күмүчләр күплири билән дога-дога топлинип кетипту, бу вақитта Шиңшисәй өзиниң көзигә ишинәлмәй қапту, қәризләрму төлинип ешипту.

Ислам тархлирида қәйт қилинишчә, Чиңгизхан Бағдатни ишғал қилип болғандин кейин, өзини ислам хәлиписи дәп ативалған болсиму йолдин езип чирикләшкән Бағдат падишайини тирик тутуп, униң алтунлирини еритип ағзиға қуюп азаплаш билән өлтүрүпту. Буниң сәвәвини сориғанларға Чиңгизхан җавап берип: «Бу падиша шунчә көп алтунни ордисиниң тегигә көмүп сақлап ятмастин, уни сәрп қилип әскәр күчи тәйярлап бизгә қарши турған болса еди, мәмликитини сақлап қалған болар еди. Силәрниң бехиллиғиңлар сәвәвидин Аллаһ мени силәргә җаза орнида әвәтти» дәпту («Бағдат тарихи» намлиқ әсәрдин).

БЕХИЛЛАР ҺЕМИШӘМ ЗИЯН ИЧИДӘ

Тарихниң жуқуриқи аччиқ савақлири Аллаһ тәаланиң Қуръан кәримдики: «Кимки бехиллиқ қилидикән, у өзиниң зийини үчүн бехиллиқ қилған болиду» вә «Бехиллиқ қилғучилар бехиллиғини өзлири үчүн пайдилиқ дәп гуман қилмисун, әмәлийәттә, бу улар үчүн зиянлиқтур» дегән сөзлириниң һәқиқәтән раст екәнлигини испатлап турупту. Биз әзәлдин тиришчанлиқта, мәрт вә сехийлиқта үлгилик бир милләтмиз; бурунқи әҗдатлиримизму мәртликниң, сехийлиқниң үлгилири болған екән, буниңға тарихимиздин көпләп мисалларни кәлтүрәләймиз. Һазир көз алдимизда турған бир мисални алайли: әҗдатлиримиз өз нәпсиниң мәнпәәтлиридин кечип, кейинки әвлатлириниң мәнпәәтлирини көзлигәнликтин, әрәпстанниң һәр қайси җайлирида вә башқа дөләтләрдә шу заманларниң сәвийәсигә тәң әң һәшәмәтлик санилидиған есил беналарни сетип елип, ана вәтинимиз хәлқи үчүн вәхпә қилип қойған екән. Һазир бурунқилардәк байлиримиз йоқму? Әлвәттә бар. Һәтта бурунқилардин нәччә һәссә артуқ байлар бар, гәп байлиқта әмәс, бәлки жүрәктә.

Сәуди әрәпстан вә Пакстандики уйғур вәхпә беналириниң һазрқи мәсъул байлири йеңидин бена қилғучилар әмәс, бәлки тәйярға һәйяр болғучилардур. Бурунқилар яхши нийәт билән қалдурған бу беналарниң киримлирини һазирқилар өзлири билгәнчә тәсәрруп қилиду; мәзкүр беналарниң киримлири билән вәтинимизниң ичи вә сиртида һәр қайси пәнләрдә илим тәһсил қиливатқан оқуғучилиримизға ярдәм қилишқа тегишлик әмәсму? Бундақ қилишқа йол бәрмәй кәлмәктә. Биздики сехийлиқ, пидакарлиқ, меһмандостлуқ вә өз ара ярдәмлишиш роһидин ибарәт исламий әхлақимиз вә миллий әнъәнимиз түрлүк сәвәпләр билән аҗизлишип, аста-аста йоқилиш гирдавиға берип қалғанлиқтин, өзимизнила ойлап беғәм, һиссиятсиз өтидған болуп қалдуқ; бурунқи Һатәмләрни туққан уйғур анилири, әндилктә Қарунларнила туғмиған болуши керәк, әлвәттә.

Һәр қандақ бир милләтниң ронақ тепип гүллиниши, өз дөлитигә өзи егә болуп туралиши вә қәд көтирип дуния билән риваҗ тепишидики асаслиқ амил шу милләт хәлқиниң өз ара қериндашларчә меһрибанлиғи, бир-бирини йөләп қийинчилиқлардин қутулдуруши вә халисанә ярдәмлишиши болса керәк. Өз ара ярдәмләшмигән, бир-бирини қутқазмиған бир милләтни башқиларниң ярдәм қилип йөлиши вә хорлуқтин, муһтаҗлиқтин қутулдуриши мүмкин әмәс. Әгәр байлиримиз йоқсулларға халисанә ярдәм қилип, оқалмиған балилирини оқутуп, һәр хил маддий қийинчилиқлирини тәң көтиридиған болса, келәчиги үмүтлүк, бәхитлик бир милләт болар едуқ.

ИНАҚЛИҚ АЯЛЛАРНИҺӨРМӘТЛӘШТИН БАШЛИНИДУ

Инсанийәт тарихида дәсләп Адәм ата билән Һавва анининң аилиси қурулуп, бу иккисидин башқа инсанлар барлиққа кәлди. Инсанлар аилиләрни қуруп чиқип, бир-бири билән қериндашлиқ риштилирини орнитип, өз арисида инсаний меһри-муһәббәтни җарий қилдуруш арқилиқ инақлиқни, иллиқлиқни бәрпа қилди. Демәк, инақ җәмийәт бәрпа қилиш инақ аилиләрниң мәйданға келишигә муһтаж. Инақ аилидики инақлиқ аялларни һөрмәтләштин башлиниду, инақлиқ инсанийәтниң әсли тәбиити вә ортақ арзусидур.

АИЛӘ ӘР-АЯЛНИҢ ӨЗ АРА МУҺӘББИТИ БИЛӘНЛА РОНАҚ ТАПИДУ

Аллаһ тәала Қуръан кәримдә: **«Аяллар билән унси-улпәт елишиңлар үчүн** (Аллаһниң уларни өз типиңлардин яратқанлиғи, әр-аял араңларда меһри-муһәббәт орнатқанлиғи Аллаһниң камали қудритини көрситидиған) **аламәтлиридиндур. Пикир жүргүзидиған қовум үчүн шубһисизки, буниңда пәқәт нурғун ибрәтләр бар»** дәп көрсәткән *(Рум сүриси 21-айәт)*. Бу пәқәт әр-аяллар һис қилалайдиған вә улар арқилиқла вуҗутқа чиқидиған меһри-муһәббәтни, иллиқлиқни, хатирҗәмликни, инақлиқни ипадиләйдиған айәт болуп, бу хил унси-улпәт инсан роһидики изтирап, тәшвиш вә вәсвәсиләрни йоқитиду. Аилә кишилик һаятниң һули, аялниң аилидики орни әң асаслиқ муһим орундур. Пәйғәмбәр әләйһиссалам бир һәдистә:«Аяллирини уридиғанлар яхши кишиләр әмәс» дәп көрсәткән (Имам Нәсаий ривайити).

Әрләрниң аялларни бозәк қилиши, уруши, хорлиши әмәлийәттә өзлирини урғини, өзлирини хорлиғини, шундақла балиларни, пүтүн инсанийәтни бозәк қилғини, урғини вә хорлиғини билән баравәрдур, чүнки аяллар пүтүн инсанийәтниң анилири вә әрләрниң бир қисмидур.

АЯЛЛАРНИ ҺӨРМӘТЛӘШ ГӨЗӘЛ ӘХЛАҚ

Пәйғәмбәр әләйһиссалам аялларни һөрмәтләшни бир адәмниң яхши яки яман екәнлигиниң өлчими сүпитидә баян қилип: «Силәрниң яхшилириңлар аялиға әң яхши муамилә қилидиғанлардур, мән ичиңлардики аилисигә әң яхши муамилә қилидиған адәммән» дәп көрсәткән. Инсанниң диянити вә әхлақи униң аилисидикилиригә қандақ муамилә қилиши билән өлчиниду; бирәв ибадәтләрни ада қилишқа қанчилик көңүл бөлидиған киши болуп кәтсун, у аялиға, балилириға қаттиқ муамилә қилидикән, уларниң әһвалидин хәвәр алмайдикән, мундақ кишиниң дини нақис болған болиду. Чүнки гөзәл әхлақму әң етибарлиқ түри болуп, шу адәмниң тәқвалиғиға бев129ситә тәсир көрситиду; ибадәтләрни орунлашта актив болуп, әхлақий мәсилиләргә сәл қарайдиған яки аилисигә қопаллиқ қилидиған адәм барлиқ ибадәтләрниң мәхсити болған әхлақий ибадәтләрни орунлимиған болиду. Шуңа әр киши аялиға яхши муамилә қилиши, униңға азар бәрмәслиги, өй ишлирида униңға һәмкарлишиши зөрүрдур.

АЯЛЛАРНИҢ АСАСЛИҚ ВӘЗИПИСИ

Аял кишиниң һаятлиқтики вәзиписигә нәзәр салидиған болсақ, униң нәқәдәр әһмийәтлик вә шәрәплик бир вәзипә екәнлигини, аялларниң бу вәзипигә уйғун яритилғанлиғини көримиз. Инсан нәслиниң йәр шарида мәвҗут болуп туруши аниларға муһтаждур; писихология, тәрбийә алимлири вә биология мутәхәсислири аял кишиниң яритилишидин аниликқа һазирланғанлиғини йәкүнләйду. Аял киши өтәйдиған анилиқ вәзиписини әрләрдин бирәрсиму өтийәлмәйду. Һәтта әр җиниси бирлишипму бу вәзинипи орунлиялмайду; анининң балиларни тәрбийәләп йетиштүрүш ишлири билән болуши ана-бала һәр иккилиси үчүн чоң әһмийәтликтур. Ана һәр дайим өз балисиниң йенида болушини, уни өз қоли билән беқип, бағриға бесиши арқилиқ анлиқниң һөзүридин бәһримән болушни арзу қилиду. Балиму анининң меһри-шәпқитигә муһтаждур; униң өз анисиниң тәрбийәси вә пәрвиши астида болушқа, анисиниң тәбиий татлиқ сүтидин башқа һәр түрлүк сүтләрниң һеч бири ана сүтигә тәң болалмайду. Амма балиниң өз анисиниң тәрбийәсигә вә пәрвиришигә болған еһтияҗи униң ақ сүтигә болған һаҗитидин чоңдур, әлвәттә.

Аниларниң жүрәк париси, уларниң бүгүни вә әтиси, өз вуҗудиниң бир парчиси болған әң әһмийәтлик балилирини өзлири һәр вақит бағриға басмай, башқа бирсиниң тәрбийә қилишиға ташлап қоюши

әпсуслинарлиқ иш; әлвәттә аяллар үчүн иштин вә пүтүн дуния байлиқлиридин уларниң балилири қәдирлик вә әвзәлдур. Тоғра, аилиниң бәзи қийинчилиқлири сәвәплик бәзи аяллар сиртта ишләшкә мәжбур болиду, лекин, ата болған адәмниң қандақла шараитта болмисун, аилисиниң жүкини өзи ялғуз көтүрүш борчи бардур. Шуңа әрләр жисманий жәһәттә аяллардин күчлүк яритилған; аилә еһтияжлирини атилар жайида толуқлиса, аниларму өз өйидә арамида олтуруп балилирини тәрбийәләш, йетиштүрүш ишлири билән мәшғул болиду.

ЗӘҺӘРЛИК ЧЕКИМЛИКЛӘРДИН САҚЛИНИШНИҢ ЧАРИЛИРИ

Зәһәрлик чекимлик адәмни мәс қилидиған, хумар тутқузидиған әпийүн, героин, морфин, нәшә, кокаин қатарлиқ зәһәрлик нәрсиләр болуп, буларда көп миқдарда зәһәрлик маддилар бар; буларниң келиш мәнбәлири, ишләпчиқириш усуллири һәр хил болуп, пүтүн дуния хәлқиниң ләнитигә учриғанлиқтин, көпинчә йошурун һалда, қара нийәтлик кишиләр тәрипидин ишләпчиқирилиду, вә тарқитилиду. Зәһәрлик чекимликләр уни истимал қилғучиларни пүтүнләй кардин чиқирип, өлүм билән түгәштүргәнниң сиртида, инсанийәткә зор балайи-апәтләрни елип келидиған, хусусән милләтниң келәчиги болған яшларни зәһәрләп набут қилидиған рәһимсиз алвастидур. Зәһәрлик чекимликләрниң инсанларға кәлтүридиған зиянлири мөлчәрлигүсиз еғир болуп, тән сақлиғи, ихтисат, аилә, психика тәрәплиридин көп зийини бар. Көплигән дөләтләрниң җинайи ишлар қанунида зәһәрлик чекимлик содигәрлиригә өлүм җазаси беришиму бу зәһәрниң балайи-апитиниң чоңлиғини испатлашқа йетәрликтур.

ЗӘҺӘРЛИК ЧЕКИМЛИКНИҢ ИНСАН ПСИХИКИСИҒА БОЛҒАН ЗИЙИНИ

Зәһәрлик чекимликкә көнүп қалған адәм өз нәпсиниң әсиригә айлинип қалиду, чүнки у, шу әрзимәс хумарини қандуруш йолида нәпси хаһиши уни немигә буйруса, шуни қилиду, әгәр нәпси шәйтан уни адәм өлтүрүшкә күшкүртсә кирпигини қақмастин адәм өлтүриду, әқлини қоллинишқа күчи йәтмәй қалиду. У тәңпуңлуғи йоқалған, ирадиси аҗиз, қорқунчақ, иш бәҗирәлмәйдиған, һорун, ғәйрәтсиз бир адәмгә айлинип қалиду.

ЗӘҺӘРЛИК ЧЕКИМЛИКНИҢ ТӘН САҚЛИҒИҒА БОЛҒАН ЗИЙИНИ

Зәһәрлик чекимликләрниң тән сақлиғиға кәлтүридиған зиянлири һәқиқәтән чоң; тиббий мутәхәсисләрниң ейтишичә, зәһәрлик чекимлик чекидиғанларда тамаққа болған иштәйиниң йоқилиши билән кесәллик башлинип, тәнниң аҗизлишиши, чирайниң сарғийиши, кесәлликкә қарши күчниң зәиплишиши, мүҗәздики тәңпуңлуқниң бузулиши, җинисий күчниң өлүши, җигәрниң, ашқазанниң кардин чиқиши, жүрәкниң еғиши, қан бесиминиң көтүрүлиши, ахирида қизил қан томуриниң йерилиши арқилиқ туюқсиз өлүш билән ахирлишиду.

ЗӘҺӘРЛИК ЧЕКИМЛИКНИҢ ИХТИСАТҚА БОЛҒАН ЗИЙИНИ

Зәһәрлик чекимликниң ихтисатқа болған сәлбий тәсири интайин чоң болуп, бу әһвал аилидин дөләт ихтисадиға қәдәр бир туташ ихтисадий кризисни кәлтүрүп чиқириду. Зәһәрлик чекимликкә хумар болуп қалған адәм бу хумарини қандуруп арам елиш йолида немиси болса шуни сатиду, қолидикиси түгисә, оғрилиқ боламду, булаңчилиқ боламду яки номусини сетиш боламду, қайси йолдин болмисун пул тепип хумарини қандуридиған шу зәһәрни сетивалиду. Бу йолда әң виждансиз ишларни, пәскәш қилиқларни қилишқа, ата-анисини қахшитиш, балилирини вәйран қилиш, пулға ярайдиған һәр қандақ нәрсини нәдә болмисун оғрилашқа рази болиду; ахири аилисидин, уруқ-туққанлиридин вә җәмийәттики кишиләрдин айрилип ялғуз өлүмни күтиду; зәһәрлик чекимликкә үгинип қалған адәм ахири пулдин, өйдин вә аилидин, шундақла һәммидин айрилип қалиду. Чүнки у қанчилик чоң бай болуп кәтсун, униң байлиғи униң хумарини қандуруш үчүн ахириғичә йәтмәйду-дә.

АҚ АЛВАСТИДИН ЖИРАҚ ТУРУҢ

Биз «Ақ алвасти» дәп ататватқан зәһәрлик чекимликниң нәқәдәр хәтәрлик бир балайи-апәт екәнлигини һәммә яхши билип йәтмәктә; һәр ким униңдин жирақ турушни халайду. Һечким уни истимал қилишқа үгинип қелишни яқтурмайду; пәқәт бәзи кишиләр адимий шәйтанларниң һәр түрлүк тузақлири түпәйли билмәстин бу туюқ йолға кирип қалиду. Шуңа, мундақ чиқиши йоқ йолға кирип қелиштин сақлиниш ишида һошияр болуш, өзини һалакәткә атмаслиқ үчүн яман достлардин, әхлақсиз кишиләрдин жирақ туруш толиму муһимдур.

Йеқинқи жиллардин бери, ана вәтинимиздики мусулман яш оғул-қизлиримиз арисиға зәһәрлик чекимлик чекиштәк рәзил адәт кәң тарқилип, хәлқимиз үчүн чоң ижтимаий балайи-апәтләрни, төләп болғусиз маддий вә мәнивий зиянларни елип кәлди; болупму биз мусулман әвлатлири ичидә сезилгән зәһәрлик чекимлик чәккүчиләрниң мутләқ көп қисми хәлқимизниң кәлгүси үмүтлири бағланған яш өсмүрләр болуп чиққан. Бу әһваллар үмүтвар яшаватқан хәлқимизни, келәчәк үчүн жан көйдүрүп ишләватқан, һармай-талмай тәр төкүвақан, етиқади вә ибадәт ишлиридин башқа һәр бир сөзи әшу яш өсмүрләрниң бәхти үчүн сөзлинидиған, қоллириниң һәр бир һәрикити әшу яш өсмүрләрниң бәхти үчүн һәрикәт қилидиған, һәр бир қәдими әшу яш өсмүрләрниң саадити үчүн бесиливатқан, пәрзәнтим дәп бағри кавап болуватқан шу қәдирлик ата-аниларниң үмүтлирини йәрдә қойди. Уларниң ғайилири үчүн тәлпүнүп чақнап турған нурлуқ көзләргә ғәм-қайғу яшлирини башлап кәлди; бу балайи-апәтләрниң асасий сәвәви бизниң миллий вә исламий әнъәнилиримиздин жирақлишип қалғанлиғимиз сәвәвидин болди. Чүнки, бизниң йолбашчимиз Муһәммәд әләйһиссалам: «Адәмни мәс қилидиған һәр қандақ нәрсә, гәрчә башқа исимлар билән аталған болсиму, һарақтур, һарақниң һәр қандиғи һарамдур» дәп көрсәткән (Муслим ривайити).

Ақ алвасти, милләтниң келәчиги болған яшларни зәһәрләш арқилиқ уларни набут қилмақта; шуңа ата-аниларниң вә һәр қандақ бир тәрбийәчиниң балиларни зәһәрлик чекимликләргә йеқинлишиштин қаттиқ чәклиши вә уларни һемишәм бу зәһәрләрниң хәтиридин агаһландуруп туруши, шундақла җәмийәттики начар кишиләргә вә яман достларға арилишиштин уларни тосиши зөрүрдур. Адәм зәһәрлик чекимликләрни «Бир қетим қилип бақай», «Бир синап бақай» дегәнгә охшаш шәйтанниң нәйрәңлиригә алдинип келип, бу зәһәрләрниң әсиригә муптила болуп қелиштин қаттиқ сақлиниш керәк. Ислам пәйғәмбири инсанларни бундақ зәһәрләрдин қоғдаш үчүн: «Көп миқдардики мәс қилидиған нәрсиниң аз миқдариму һарам» дәп көрситиш арқилиқ бу һарам нәрсиләргә қәтъий йеқинлашмаслиқни буйруған. Бу һәдисниң мәнасидин адәмни мәс қилидиған барлиқ нәрсиләрни бир қетим қилип беқишму, азрақ қилип беқишму, бир қетим синап беқишму һарам вә хәтәрлик екәнлигини көрүвалғили болиду.

ЗӘҺӘРЛИК ЧЕКИМЛИКЛӘРДИН САҚЛИНИШ ЧАРИЛИРИ

Зәһәрлик чекимликләрдин сақлинишниң бәзи тәдбирлири төвәндикиләр:

1. Иман, етиқатни сағлам тутуп, гуна мәсийәтләрдин жирақ туруш, һәр ишта тәқвалиқни өлчәм қилиш.
2. Тамака, һарақ, пиво, шампан, конъяк қатарлиқ һәр қандақ хумар туткузидиған, кәйип қилидиған нәрсиләрни бирәр қетим болсиму истимал қилиштин қәтъий жирақ туруш.
3. Зәһәрлик чекимликләрни әң шәпқәтсиз алвасти яки жирткуч һайван дәп тонуп, униңдин нәплрәтлиниш вә у нәрсиләргә нәпрәт көзи билән қараш.
4. Диянәтсиз, әхлақсиз кишиләр билән дост болмаслиқ вә улардин өзини қачуруш.
5. Зәһәрлик чекимликләрни «Бир қетимла қилип бақай», «Бир синап бақай» дегәнгә охшаш шәйтаний нәйрәңләргә қәтъий алданмаслиқ.

АТА – АНИНИҢ УЛУҚЛИҒИ

Ата-ана һәқиқәтән улуктур, уларниң улуқлиғиниң ипадилиридин бири шуки, уларниң балилири тәрипидин кәлгән күлпәт, жапа-мәшәқәтләр вә һәр қандақ қийинчилиқни өзлири һөзүр-һалавәт орнида көриши вә балилири тәрипидин кәлгән тузкорлук, вапасизлиқ вә һәр қандақ яманлиқларни кәчүриветиш билән биллә уларға яхшилиқ тилишидур. Дунияда ким шундақ қилалайду?

Пәқәт ата-ана шундақ қилалайду. Шуңа ата-ана дунияда һәммидин улуқ; шуңа уларниң балилири үчүн қилған яхши-яман һәр қандақ дуаси кечикмәстин тезла ижавәт болиду; бу ата-аниниң улуқлиғидин еди. Бу һәқиқәтни испатлайдиған тәҗрибиләр вә реаллиқтики вақиәләр интайин көп. Һәммигә мәлумки, адәм

балисиниң башқа җанлиқлардин алаһидә пәриқлинип туридиған хисләтлиридин бири шуки, адәм балиси яхшилиқни сөйиду, өзигә яхшилиқ қилғанни һөрмәтләйду вә бу яхшилиқни қайтурушқа тиришиду. Чүнки адәмниң ички һиссияти өзигә яхшилиқ қилған, бешиға күн чүшкән чағларда униңға һәмдәм болған, еғирчилиқ, хошаллиқ күнлиридә биллә болған кишиләрдин сөйүниду, қәлби дайим шундақ кишиләргә интилиду, әшундақ кишиләр билән хиял сүргинидә көңли арам тапиду, шуңа улурни һемишәм яд етип туриду, улар қилған яхшилиқлирини әсләп туриду. Үндақта биз үчүн әшундақ сөйүнүшкә, әшундақ әсләп турушқа әң лайиқ кишиләр ким? Шубһисизки, бизни йоқлуқтин бар қилип, дунялиқ турмушимиздики тоғра-хата йолларни көрситип, тоғрисини бизгә тәғдим қилған пәрвәрдигаримиз Аллаһ тәаладин қалсила, бизләргә көп әҗир сиңдүргән, дәрдимизни тартқан, бизгә яхшилиқ тилигән бизниң ата-анимиз болуп, дунияда бизләр үчүн улардәк җапа чәккән, ғемимизни йегән кишиләр йоқ.

Ата-аниға яхшилиқ қилиш улук иш. Чүнки у ибадәт һәм мәҗбурийәт; ата-анилар бизни бекип, тәрбийәләп мошу һалға кәтүрүш йолида нурғунлиған җапа-мәшәқәтләрни чәккән кишилиримиздур. Биз кичик бир балиниң әһвалиға нәзәр селип, униң туғулуп чоң болғичә болған арилиқтики умумий әһвалини тәсәввур қилип баққинимизда, шу һаман Қуръан кәримдики: «Әй пәрвәрдигарим! Сән ата-анам иккисигә мени кичигимдә тәрбийәлигинидәк рәһмәт қилғин» дегән дуани оқуғимиз келиду; қени ойлап бекиң! Сизниң аниңиз күнсири аҗизлап туридиған тоққуз ай ичидә сизни миң җапа билән қосиғида көтәрди, йәнә шу аҗизлиқ һалитидә сизни туғди, сизниң қосақ ичидики күнсайин чоңийишиңиз, еғирлишишиңиз аниңизға күнсайин еғирлиқ-аҗизлиқларни елип кәлди. Бу һәтта сизни туғуш алдида башқа бир дунияға берип қайтқандәк, дунияниң һәммисини қараңғулуқ бесип кәткәндәк, худди өлүмни өз көзи билән көргәндәк болди. Лекин сиз туғулғандин кейин сизниң меһри иссиқ аниңиз көзини ечип сизниң йенида ятқанлиғиңизни көргән һаман барлиқ дәрт-әләмләрни, дунияни зил-зилигә кәлтүргән толғақ ағриқлирини пүтүнләй унтуп кетиду, барлиқ үмүт йоллирини сизгә бағлайду, сиздә гөзәл турмушниң хошаллиқлирини, бәхит-саадәтлирини көриду. Шуниң билән кечә-күндүзләп сиз үчүн ишләйду, сизгә хизмәт қилиду, сизниң күндилик озуғиңиз униң қимматлик ақ сүти болиду, сизниң туридиған өйиңиз униң иссиқ бағри болиду, сизниң олтуридиған, минидиған нәрсиңиз униң икки қоли-дүмбиси болиду, у пүтүн вуҗуди билән сизниң һалиңиздин хәвәр алиду, у сизни тойғузуш бәдилигә өзи ач қалиду, сизни арам алдуруш, ухлитиш үчүн кирпик қақмай түнәйду; ана сизниң дуч кәлгән, қорқунуч һис қилған ишлириңизда сизни қойниға елип жиғлайдиған, дәрт төкидиған, дәрдиңизгә йетидиған, бешиңизни силайдиған бирдинбир шәпқәтчиңиздур. Чүнки сиз әшу чағларда аниңизниң қучиғини өзиниңизниң пана җайидәк, униң иссиқ бағрини өзиңизниң арзу-истәклириңиз билән толған кәң бир дунядәк һиссиятларда болисиз. Һәмдә өзиңизни униң қучиғиға ташлиған һаман қорқунучлардин хали болимән дәп қарайсиз.

АТИНИҢ ӘҖРИМУ АНИНИҢКИДИН ҚЕЛИШМАЙДУ

Әнди атиңизға келәйли, атиңиз кечә-күндүзләп сизни ойлайду, сиз үчүн җан көйдүрүп ишләйду, йол жүриду, сәпәр қилиду, тағ-даванлардин ашиду, сизниң кийим-кечәк, йемәк-ичмәклириңизни тәл қилиш үчүн нурғун дәрт-әләм, җапа-мәшәқәтләрни тартиду, көплигән хәтәрләргә йолуқиду, у мушундақ сәзгүзәштиләрни, турмуш җәриянлирини, хилму-хил кәчүрмишләрни баштин өткүзүп сизни тәрбийәләйду, сизниң һалиңиздин хәвәр алиду, сиз атиңизниң йениға кирсиңиз сиздин хошал болиду, көңли ечилиду, һәм сиздин пәхирлиниду, у сизгә нурғунлиған үмүт нәзәрлири билән қарайду. Яхши өсүп йетилип кәлгүсидә ярамлиқ адәм болушиңизни Аллаһтин тиләйду; атиңиз сиртқа чиқиш үчүн сиздин айрилишқа тәмшәлгинидә, сиз уни қучақлавалисиз, униң пешигә есиливалисиз, у худди иккинчи қайтип кәлмәйдиғандәк бар авазиңиз билән яш төкүп жиғлиғиниңизда меһри-шәпқәтлик қоллири билән баш-көзиңизни силап сизгә тәсәлли бериду. Атиңиз қайтип кәлгәндә, хошаллиғиңиздин өзиңизни униң қучиғиға ташлайсиз, яйрап кетисиз. Әнә әшу икки киши сизниң ата-аниңиздур; әнә шу вақтлар сизниң гөдәк, өсмүр чағлириңиз, уларниң бу яхшилиқлирини қайтуруш сизниң борчиңиздур.

Хуласә қилип ейтқанда, ата-аниниң һәқлири бәк көп болуп, уларниң балилар үчүн қилған яхшилиқлири төләп болғусиздур. Шундақтиму биз көз алдимиздики бәзи мәҗбурийәтләрни иқтидаримизниң йетишичә орунлап турушимиз лазим; мәсилән: уларни әң камалий еһтирам билән һөрмәтләш, қәдирләш, хизмәтлирини қилиш, һәр хил васитиләр билән уларға иллиқлиқ йәткүзүш қатарлиқ ишлар билән уларниң разилиғини вә дуасини елиш, уларниң арзу-истәклирини әмәлгә ашуруш йолида һеч нәрсимизни айимаслиғимиз лазим. Пәйғәмбәр әләйһиссалам атам мениң пул-мелимни сораватиду, дәп кәлгән бир адәмгә: «Сән вә сениң мал-дунялириң атаңға тәвә» дәп җавап бәргән. Бу һәдис бала вә балиниң қолидики барлиқ нәрсә-керәк, пул-малниң атиға тәвә екәнлигини, ата у нәрсиләрни халиғанчә ишлитишкә һоқуқлуқ екәнлигини ипадиләйду.

АТА – АНИҢИЗНИ ҺАЯТ ВАҚТИДА ХУШ ҚИЛИҢ

Нурғун кишиләр ата-аниси һаят вақтида уларниң қәдрини билмәйду, уларни йоқлап турмайду, гоя улар һемишәм шундақ һаят туридиғандәк ғәпләтниң кәйнигә кирип, бир күн болсиму балдуррақ уларниң яхши дуалирини еливелишқа алдиримайду. Ата-аниси бу дунийадин көз жумғандин кейин, жүриги езилгән, дили юмшиған вә бурун уларға көпрәк һәмра болуп, уларни рази қилалмиғанлиғи сәвәплик һәсрәт-надамәт чәккән вақтида, бирдинла ата-аниси үчүн көп яхши ишларни қилғуси келип, һәшәмәтлик нәзир-чирақларни өткүзүшкә башлайду; соввини ата-анисиға атап, халис Аллаһ разилиғи үчүн пекирларғила өткүзүп бәргән нәзир-чирақларниң совави ата-анисиға йетидиғанлиғида һеч гәп йоқ. Амма, ата-аниси өлгәндин кейин хираҗәт қилғанлириниң йеримини болсиму, улар тирик вақтида уларниң еһтияҗлири үчүн хираҗәт қилип берип, уларни тирик вақтида хуш қилғанға немә йәтсун?!

Һалбуки, Аллаһ тәала бизни ата-анимиз өлгәндин кейин, улар һәққидә нәзир-чирақ өткүзүшкә әмәс, улар өлүштин бурун, уларниң хизмитини қетирқинип қилишқа, пул-мелимизни уларға улар һаят вақтида хәшләп беришкә чақирған әмәсму? Ата-аниси һаят вақтида бәрмәй, улар өлгәндин кеийн: «Зәмзәм қуюп берәй десәм сән йоқ» дәп жиғлиғанниң немә әһмийити болсун?!

Ата-анининиң хизмитини улар өлмәстин бурун қетирқинип қилип, мал-дунийасини улар үчүн айимай хәшләп, уларни һаят вақтида рази қиливалғанлар, ата-аниси һаяттин көз жумғандин кейин, Аллаһниң қазасиға рази болуп, артуқчә һәсрәт чәкмәйду. Чүнки улар қилишқа тегишликлирини қилип, борчини орунлап болғанлардур. Амма ата-аниси һаят вақтида уларниң қәдрини билмигәнләр, уларни һемишәм шундақ һаят туриверидy, дәп гуман қилғанлиқтин, уларниң хизмәтлирини қилип, бурунрақ дуасини еливелишқа алдиримиғанлар ата-аниси өлгәндин кейин һәшәмәтлик нәзир-чирақларни өткүзүп совавини уларға атисиму, бәрибир бир өмүр һәсрәт-надамәттә өтиду. Чүнки улар ғәпләт ичидә қелип, пурсәтни өткүзүп қойғанлардур. Бу худди буғдайни орма вақтида орушқа әһмийәт бәрмигәнликтин, орма вақтини өткүзүп қоюп, буғдайниң данлири төкүлүп кәткән деханниң зиян тартқиниға охшаш бир иш. Чүнки һәр ишниң бир вақти-саати бар, емтиһан вақти түгигәндә кәлгән оқуғучини муәллим синипқа киргүзмәйду.

ПӘРЗӘНТ ТӘРБИЙӘСИ

Балиниң әң дәсләп көридиғини өй вә аилидур. Бала йоруқ дунияға көз ачқандин башлап, көзигә челиққан һәр қандақ нәрсә униң зеһнигә орнап кетиду; униң характериму, зеһнидә қалған нәрсиләргә қарап шәкиллиниду, бу басқучта һәр қандақ нәрсә балиға тәсир көрсәткүчи амил болиду. Имам Ғәзалий мундақ дегән: «Бала ата-аниға амәнәттур, у йеңи туғулғанда, униң қәлби һеч нәминиң тәсиригә учримиған сап гөһәргә охшайду; бу мәзгилдә у көзигә челиққан яки тәсир қилған һәр қандақ нәрсиниң қияпитини зеһнидә қалдуриду; майил қилинидиған һәр қандақ нәрсигә дили майил болиду, немигә үгитилсә шуниңға адәтлинип чоң болиду; яхшилиққа үгитилсә яхшилиқ үстидә чоң болиду. Буниң сәвәви билән ата-аниси, тәрбийәлигүчиси икки аләмдә яхшилиққа еришиду. Навада, у яманлиқ үстигә көндүрүлсә, униң тәрбийәсигә сәл қаралса, у яман тәбиәтлик адәм болуп чиқиду; униңдин уни тәрбийәлигәнләр җавапкар болиду. Бала тәрбийәләш худди деханниң ишиға охшап кетиду, зираәтләрниң сағлам өсүп йетилиши үчүн дехан зираәт арисида үнгән явайи от-чөпләр вә тикәнләрни жулуп еливетиду» (әлламә әбу Һамид әл Ғәзалийниң «Иһъяу улумиддин» намлиқ әсәридин елинди).

БАЛИЛАРҒА ЯХШИ ҮЛГӘ БОЛУШ КЕРӘК

Яхши ишларда балиларға үлгә болуш уларниң қәлбидә наһайити зор тәсиргә егә, бала көп чағларда ата-анисини дорайду. Һәтта ата-ана балиға әң күчлүк тәсирләрни қалдуралайду; шуңа балиларға камалиға йәткән гөзәл әхлақ вә әң есил кәйпият билән муамилә қилиш тәләп қилиниду. Балилар алдида бирәвгә еғизини бузуш, ғевәт қилиш, ялған сөзләш бәкму әйип иштур. Көпинчә ата-анилар бу ишқа әһмийәт бәрмәйду, улар балиларниң сәзгүсини вә әқлини толиму аддий чағлайду; әмәлийәттә кичик балилар ата-анилар тәсәввур қилғандинму бәк сәзгүр вә әқиллиқтур. Бирәвниң өзи ялған сөзләп туруп, балилирини ялған сөзләштин чәклигини, өзи яман иш қилип туруп баллирини яман ишлардин тосқини пайдисиздур. Чүнки балилар үчүн тәсир қилидиған нәрсә ата-анининиң жүрүш-туруши, гәп-сөзлири вә барлиқ һәрикәтлиридур. Өзиниң әмәлийитигә уйғун кәлмәйдиған вәз-нәсиһәт вә тәлим-тәрбийә үнүм бәрмәйду, шуңа Аллаһ тәала Муһәммәд әләйһиссаламни: **«Аиләңдикиләрни намазға буйруғин вә өзәңму уни орунлашта чидамлиқ болғин»** дәп буйруған *(Таһа сүриси 132-айәт)*.

Әгәр Муһәммәд әләйһиссалам өзи намаз оқумай туруп башқиларни намаз оқушқа буйруса еди, Аллаһниң намаз оқуш буйруғи әмәлгә ашмиған вә Муһәммәд әләйһиссаламниң вәз-нәсиһәтлири пайдисиз болуп қалған болатти. Мана бу, үнүмлүк тәрбийәниң бирдинбир асасидур. Ислам пәйғәмбири һәзрити Муһәммәд әләйһиссалам ата-аниларға балиларни растчил, әхлақлиқ қилип тәрбийәләш борчини һемишәм тәкитләп туратти. Абдуллаһ ибн Ас өзиниң өсмүрлүк вақтидики бир қиссини баян қилип мундақ дәйду: бир күни пәйғәмбәр әләйһиссалам бизниң өйдә еди, анам мени чақирип: «Бу яққа кәл! Саңа бир нәрсә беримән» девиди, пәйғәмбәр әләйһиссалам анамдин: «Сиз немә бәрмәкчи?» дәп сориди, бу чағда анам: «Хорма берәй дәватимән» дәп җавап бәргинидә, пәйғәмбәр әләйһиссалам униңға: «Әгәр бәрмисиңиз, сизгә бир қетимлиқ ялған ейтқанниң гунайи йезилиду» деди. Бу қиссидә ата-аниларниң балилирини растчиллиқни муқәддәс билидиған, ялғанчилиқтин нәпрәтлинидиған қилип тәрбийәлишиниң нәқәдәр зөрүрлиги ипадилиниду. Әгәр ата-анилар бу ишларға сәл қарап йол қойса, балилар чоң болғанлирида ялған ейтишни кичик иш дәп билидиған болуп қалиду-дә, әхлақий хиянәтләрни садир қилиштин иккиләнмәйдиған болиду.

НӘСИҺӘТ ҚИЛИШҚА МУНАСИП ВАҚИТ ТАЛЛАШ ЛАЗИМ

Ата-анилар балилириға нәсиһәт қилмақчи болғинида чоқум мувапиқ вақитни таллиши лазим, чүнки мувапиқ пурсәттә қилинған тәрбийә балиға бесим вә зерикиш туюлмастин, нәқ қәлбигә бариду; балиларға достлириниң алдида, роһий кәйпияти яхши болмиған вақитта нәсиһәт қилмиған яхши; нәсиһәт қилиш үчүн әң мунасип вақит сәйлә-саяһәт қилған, дәстиханға олтарған вақитлардур.

ӘМГӘКНИ СӨЙҮШ ГӨЗӘЛ ӘХЛАҚТУР

Һаятлиқ һәрикәт демәктур; һаятлиқ билән өлүмниң пәрқи һәрикәт билән айрилиду, шуңа һәр бир инсан һаятлиқ йоллирини таллап, өз рисқини өз күчигә тайинип йәп, қәдир-қиммити вә иззәт-абройини сақлашқа буйрулған. Қуръан кәримдә: **«Инсан пәқәт өзиниң ишлигән ишиниң нәтиҗисини көриду»** дәп көрситилгән *(Нәҗм сүриси 39-айәт).*

Луқман һәким балисиға мундақ дәп нәсиһәт қилған екән: «Әй балам! Һалал кәсип арқилиқ йоқсуллуқтин сақлан, чүнки қандақла бир адәм йоқсул болидикән у адәм мону үч хил илләткә муптила болиду: бири, динда турақсизлиқ, чүнки кәмбәғәллик диянәт җәһәттә суслуққа елип бариду; иккинчиси, әқлий аҗизлиқ, чүнки йоқсул адәмдә ғәм тола болиду, ғәм тола болса униң әқлини қараңғулуқ басиду-дә, тәпәккүри үзүлиду; үчинчиси, адәмигәрчиликниң камийиши болуп, адәмгәрчилиги йоқ адәмдә диянәт болмайду; динимизда тени сағлам, иш-һәрикәт қилалайдиған адәмниң башқиларниң сәдиқисигә тайинип җан беқиш койиға киривелиши һарам дәп қарилиду.

ӘМГӘК ИНСАННИҢ ШӘРИПИДУР

Зиминдики моҗутлуқ инсанлар арқилиқ мукәммәллишиду, инсан зиминдики барлиқ шәйъиләрниң илмий-һекмәтлирини егиләп, униңдин мәнпәәтлинип, зиминни гүлләндүрүшкә қадир бир моҗудаттур. Шуңа Аллаһ уни йәр йүзиниң ғоҗайини қилип яратқан вә алаһидә иқтидар ата қилған. Қуръан кәримдики йәтмиштин көп айәттә әмәл билән иманни биллә тилға елиш арқилиқ инсанларни яхши әмәлләрни қилишқа, ишләшкә, әмгәк қилишқа риғбәтләндүргән. Әрәп тилидики «Әмәл» сөзи ишләш, әмгәк қилиш, әмәл қилиш дегән мәналарни ипадиләйду. Қуръан кәримдә кәлгән «Әмәл» сөзи кәң мәнадики бир сөз болуп, дуния вә ахирәтлик үчүн, инсанийәт үчүн, җәмийәт үчүн роһий һаятлиқ вә маддий һаятлиқ үчүн пайдилиқ болған ишларни қилишни өз ичигә алиду. Мусулман адәм яхши нийити билән пүтүн ишлирини, һәтта өзиниң вә аилисиниң еһтияҗи үчүн ишлигәнлириниму ибадәт қатариға өткүзәләйду. Пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Әмәлләрниң Аллаһ дәргайида қобул болуп савапқа лайиқ болуши нийәтләргә бағлиқтур» дәп көрсәткән (Имам Бухарий ривайити). Буниңға асасән, бир адәм ибадәт дәп бәлгиләнмигән, амма һаятлиққа алақидар ишларни қилғанда, мән мошу ишим арқилиқ турмушумни қамдап, Аллаһни рази қилишқа шараит яритимән, дегән нийәттә болса, қилған иши гәрчә ибадәт болмисиму шу яхши нийити билән Аллаһниң дәргайида ибадәт һесаплинип савапқа еришиду. Һәтта шундақ нийәт билән йегән таамлириғиму әҗир-савап ата қилиниду.

РИСҚ ИШЛИМӘСТИН ҚОЛҒА КӘЛМӘЙДУ

Иккинчи хәлипә Өмәр ибни Хәттаб бир күни бир топ кишиләрниң мечит түврүгигә йөлинип дүгдийип олтарғанлиғини көрүп улардин: «Силәр немә қилидиған адәмләр?» дәп сориғанда, улар: «Биз Аллаһқа тәвәккүл қилғучилармиз» дәп жавап бәргән. Һәзрити Өмәр уларға: «Силәр тәвәккүлчиләр әмәс, бәлки тәйяртаплар, ишлимәстин, Аллаһ маңа рисқ бәргин дәп олтурушуңлар тоғра әмәс» дәп кайип, уларни мечиттин қоғлап чиқарған екән.

ҺӘҚИҚИЙ ҒӘЛИБӘ НӘПСИ ХАҺИШНИ ЙЕҢИШТУР

Нәпси хаһиш һәммә кишидә болидиған хаслиқ болуп, һечким униңдин хали болалмайду. Амма, Аллаһ өз панайида сақлиған вә өзини тизгинләп туралайдиған кишиләр нәпси хаһишиниңаздурушидин сақлиниду. Шуңа нәпси хаһишни бәзи адәмләр йеңәләйду, бәзи адәмләр йеңәлмәйду. Нәпси хаһиш әрәп тилидики «Һәвайи нәфсий» сөзиниң тәржимә мәнаси болуп, у кишиниң шәхсий арзу-һәвәслиригә қаритилған. Аллаһниң йолиға хилап келидиған, башқиларға вә җәмийәткә зиян-зәхмити болидиған, кишиләрни һәққаний йолдин аздуруп, азғунлуққа вә зиянкәшликкә елип баридиған нәрсидур. Нәпси хаһишқа йәнә ачкөзлүк, көрәлмәслик, гуманхорлуқ, өчмәнлик, иғвагәрчилик қатарлиқ һәр хил сағлам болмиған мәнивий вә идеявий илләтләрму кириду. Буларниң һәммиси бир шәхсниң қараңғулуқ тәрипи болуп, у кишиниң өз етиқатиға зиян-зәхмәт йәткүзүпла қалмастин, йәнә башқиларғиму зиян-зәхмәт йәткүзиду. Шуңа нәпси хаһиш һәр бир инсанниң әң чоң дүшминидур. Мусулманлар нәпси хаһиш билән күрәш қилишни «Чоң жиһат» дәп тонуйду. Чүнки у һәқиқәтән бир күрәштур; инсанларниң тунжа атиси Адәм әләйһиссаламниң Қабил вә Һабил дегән икки оғли болған, өз вақтида Аллаһ Қабилниң иниси Һабил тәғдим қилған қурбанлиқни қобул қилип, Қабилниңкини қобул қилмиған, шу сәвәптин, Қабил иниси Һабилға болған көрәлмәслиги вә өчмәнлиги түпәйли уни өлтүрүп, инсанийәт тарихидики тунжа қетимлиқ қанлиқ вақиәни садир қилған. Бу һәқтә Қуръан кәримдә мундақ қиссә баян қилинған: **«Нәпси униңға қериндиши** (Һабил) ни **өлтүрүшни чирайлиқ көрсәтти, шуниң билән уни өлтүрүп** (дуния вә ахирәттә) **зиян тартқучилардин болди»** *(Бәқәрә сүриси 30-айәт)*.

НӘПСИ ХАҺИШ ЯМАН ИШҚА БУЙРУЙДУ

Нәпси хаһиш охшашла һәммә адәмни яман ишларға буйруйду, амма бәзи кишиләр нәпсиниң аздурушидин өзини сақлап қалалайду. Қуръан кәримниң Йүсүп сүрисидә, Йүсүп әләйһиссаламниң өзини аял кишиниң аздурушидин сақлиғанлиғи һәққидики қиссә наһайити кәң даиридә баян қилинған; қиссә мундақ еди: Йүсүп әләйһиссалам наһайити келишкән чирайлиқ бир зат болуп, әйни вақитта уни саһипҗамал, алий мәнсәплик бир аял өз нәпсигә риғбәтләндүргән болсиму, у Аллаһниң ярдими билән нәпси хаһишни вә шәһваний һәвәсини тизгинләп қарши тәрәпниң аздурушини вә тәһдитлирини рәт қилған. Шуниң билән Йүсүп әләйһиссалам гуна-мәсийәт алдида өзини тизгинләш бабида инсанийәт үчүн үлгә болуп тарихларда қәйт қилинған.

НӘПСИ ХАҺИШ АДӘМНИҢ ҚӘЛБИДИКИ ШӘЙТАН

Нәпси хаһиш адәмниң қәлбидики шәйтан болуп, униң инсанға кәлтүридиған зиянлири интайин еғирдур; чүнки у етиқатқа зиян йәткүзүп, әхлақни бузуп қалмастин, бәлки йәнә шу шәхсниң умумий мәнпәәтигә, пүтүн инсанийәткә зор дәриҗидә зиян-зәхмәт йәткүзиду; навада инсан нәпси хаһишниң башқуруши астида қалғинида, у әқидә вә әхлақ даирисидин чәтнәп, тоғра йолдин езип кәткән болиду. Шуңа Аллаһ тәала Қуръан кәримдә: **«Нәпси хаһишқа әгәшмигинки, у сени Аллаһниң йолидин аздуриду»** дәп тәлим бәргән *(Сад сүриси 26-айәт)*.

ИСЛАМИЙ САЛАМЛИШИШ ӘНЪӘНИСИ

Биз уйғурларда икки киши өз ара учрашқинида бир-биригә салам бериш адити әң қедимий әнъәниләрдин болуп, саламлишиш диний қаидә-йосун вә миллий әхлақ қатаридин орун алиду. Саламлишиш кишиләр оттурисида меһри-муһәббәтни давам қилдуруш вә көңүлләрни җәлип қилишта әң зор сеһирий күчкә егә бир иштур; инсанлар арисида бир-бири билән саламлишиш адити улар барлиққа кәлгәндин бери мәжут болуп кәлгән болсиму, мусулманлардики өз ара саламлишишниң әһмийити чоң, мәзмуни наһайити молдур.

УЙҒУРЛАРДА САЛАМЛИШИШНИҢ ӨЗГИЧИЛИГИ

Биз уйғурларда саламлишиш бәзидә қол елишип, бәзидә қучақлишип көрүшүш йоли билән болиду; дайим көрүшүп туридиғанлар арисида қол елишип көрүшүш қисқартилиду, қучақлишиш техиму қисқартилиду. Бәзиләр бир тәрәптин саламлишип, бир тәрәптин оң қолини көксигә қойиду; бу саламниң чин жүрәктин чиққанлиғини, чин дилдин аманлиқ тилигәнлигини ипадиләйду; бәзиләр оң қолини берип көрүшүп, сол қолини қарши тәрәпниң оң билигигә қойиду, бу бәдәнниң бир пүтүнлигини вә саламлашқучиларниң худди бир аилә кишилиригә охшаш йеқин екәнлигини ипадиләйду.

САЛАМЛИШИШНИҢ ҚАИДИСИ

Саламни авал башлаш сүннәт болса, уни қайтуруш пәриздур. Аллаһ тәала Қуръан кәримдә мундақ дегән: **«Силәргә бирәв салам бәрсә, униңға техиму яхши салам билән жавап бериңлар яки униң салимини әйнән қайтаруңлар»** дәп көрсәткән *(Ниса сүриси 86-айәт)*. Айәттики, техиму яхши салам билән жавап бериш «Әссаламу әләйкум» йәни (Аллаһниң аманлиғи силәргә болсун) дәп салам бәргән кишигә: «Вә әләйкум әссалам, вә рәһмутуллаһи вә бәракәтуһу» йәни (Аллаһниң аманлиғи, рәһмити вә бәрикити силәргә болсун) дәп жавап қайтуруш; саламни әйнән қайтуруш дегәнлик: «Вә әләйкум әссалам» йәни (силәргиму Аллаһниң аманлиғи болсун) дәп жавап қайтурушгур.

Салам бәргүчи гәрчә ялғуз бирла киши болсиму, униң салимини қайтурушта «вә әләйкә әссалам» йәни (саңаму салам) әмәс, бәлки, «вә әләйкум әссалам» йәни (силәргиму салам) дәп қайтурулиду. Чүнки қарши тәрәп «Көпчилик» ниң вәкили болуп қарилиду, буниңда мусулманлар оттурисидики баравәрлик вә бирлик әкс әттүрүлгән.

МУСУЛМАНЛАРДА САЛАМЛИШИШНИҢ ӘҺМИЙИТИ

Икки киши учрашқинида бир-биригә салам бериш дунияда һәр ким яқтуридиған гөзәл әхлақ вә есил пәзиләттур. Пәйғәмбәр әләйһиссалам мундақ дегән: «Бир мусулманниң йәнә бир мусулманға өтәшкә тегишлик һәқлири алтә болуп, улар: учрашқанда салам бериш, чақирса бериш, нәсиһәт сориса нәсиһәт қилиш, чүшкүрүп «Әлһәмдулиллаһ» (Аллаһқа шүкүр болсун) десә, «Йәрһәмукәллаһ» (Аллаһ сизгә рәһмәт қилсун) дейиш, кесәл болуп қалса йоқлаш, өлүп кәтсә намизиға бериш (Имам Муслим ривайити).

Пәйғәмбәр әләйһиссалам йәнә мундақ дегән: «Силәр мөмүн болмиғичә жәннәткә кирәлмәйсиләр, силәр бир-бириңларни сөймигичә мөмүн болалмайсиләр, силәргә бир-бириңларни сөйидиған ишни көрситип берәйму? Ундақта, араңларда саламлишишни умумлаштуруңлар» (Имам Тирмизи ривайити). Пәйғәмбәр әләйһиссалам йәнә бир һәдисидә: «Силәргә йәһудийләрдин яки христианлардин бири салам қилса, силәрму уларға «Вә әләйкум» (йәни силәргиму шундақ болсун) дәп жавап қайтуруңлар дәп көрсәткән
(Имам Тирмизи вә Муслим ривайити).

«Ислам» сөзи билән «Салам» сөзлириниң әрәпчә түп йилтизи бир болуп һәр иккилиси «Тинчлиқ» дегән мәнани билдүриду; бу мусулманлиқниң тинчлиқни тәшуббус қилидиғанлиғини ипадилигәндин ташқири, саламлишишниң нәқәдәр муһим екәнлигини билдүриду. Саламлишиш пүтүн инсанийәтниң нәзиридә әң есил әнъәнә санилидиған, һечқандақ чиқим тәләп қилмайдиған, өзи асан, пайдиси интайин мол бир иштур.

САЛАМ БЕРИШНИҢ ТӘРТИВИ

Салам берофицит кичикләр чоңларға, өтүп кетиватқанлар олтарғанларға, аз санлиқлар көп санлиқларға вә қатнаш үстидикиләр пиядиләргә салам бериду; шукдақла сирттин кәлгәнләр шу йәрдикиләргә, әрләр аялларға, ери аялиға, меһман саһипханға салам бериду; мусулманлар һаятлиқта үмүт билән, сөйгү билән вә тәбәссүм билән бақидиған есил пәзиләткә егә үммәттур. Чүнки улар: «Сән һаятқа күлсәң һаят саңа күлиду» дегән қаидини убдан билиду.

КЕСӘЛЛӘРНИ ЙОҚЛАШТИКИ ӘДӘП - ӘХЛАҚ ҚАИДИЛИРИ

Кесәлләрни йоқлаш кишилик мунасивәттики алақиларниң қоюқлишишиға, иттипақлиқни техиму илгири сүрүшкә вә өз ара достлуқни күчәйтишкә түрткә болидиған муһим бир амил; кесәлләрни йоқлашниң пәзилити ач қалғанларға тамақ бериш, житимләрниң башлирини силаштәк соваплиқ вә яхши иштур. Бир һәдистә: «Ач қалғанларға тамақ бериңлар, кесәлләрни йоқлаңлар, әсирләрни қутқузуңлар» дәп кәлгән (Имам Бухарий

ривайити). Инсан һәр хил кесәлликләргә дучар болуп туриду, бәзи кесәлләр азрақ сәвәпләрни қилиш билән шипасини тапиду, бәзи кесәлләр у йәр, бу йәрләргә елип берип көп миқдарда ихтисат сәрп қилип давалитиш биләнму шипа тапалмай бу аләмдин айрилиду; шуңа инсан кесәлләрни йоқлап барғанда, у кесәл болған кишиниң наһайити аҗиз һалитини өзиниң сақ-саламәт һалитигә селиштуруш арқилиқ тән сақлиғиниң һәқиқәтән чоң немәт екәнлигини тонуп, униң қәдригә йетип, тени сақ вақтида хәлқигә вә вәтинигә пайдилиқ болған яхши ишларни көпрәк қиливелишқа алдириши лазим.

КЕСӘЛ ЙОҚЛАШ ҮЧҮН СОВҒА ЕЛИП БЕРИШ ШӘРТ ӘМӘС

Кесәлләрни йоқлаш үчүн совға елип беришни шәрт қиливелиш яки кесәл болғучи адәм бир нәрсә алмай кәлгән адәмдин рәнҗип қелиш яхши иш әмәс. Чүнки һәқиқий яхши адәм қериндиши билән очуқ чирай учрашқанниң өзиниму катта шәрәп дәп билиду; шуңа бир һәдистә: «Мусулман қериндишиң билән очуқ чирай учришишиңдәк иш болсиму, яхшилиқтин һеч нәрсини кичик санима» дейилгән
(Имам Бухарий ривайити). Бу һәдисниң мәзмунидин кесәлләрни совға-һәдийә алмай йоқлап барсиму, униң билән очуқ чирай учришип, роһий җәһәттин тәсәлли бәргән адәмни қәтъий төвән көрүшкә болмайдиғанлиғи мәлум болиду. Чүнки кесәлни қанчилик көп адәм йоқлап турса, роһсиз ятқан кесәлгә нисбәтән роһий озуқ болуп, униң көңлидә хурсәнлик пәйда болуп, тетиклишип қалиду вә өзини қовум-қериндашлири ичидә алаһидә һөрмәтлик һис қилиду-дә, шуниң билән уруқ-туққанлири, дост-ярәнлири вә қовум-қериндашлириға болған муһәббити күндин-күнгә ешип бариду.

Кесәлни йоқлап барғанда униң йенида узун олтуруштин вә тола сөзләп кесәлни безар қилиштин сақлиниш керәк; бәлки униң көңли хурсән болуп, роһий тәсәлли тапидиған сөзләрни қилиш лазим.

МУСУЛМАН ӘМӘС КЕСӘЛЛӘРНИМУ ЙОҚЛАШ СОВАПЛИҚТУР

Башқа динда болған уруқ-туққан, холум-хошна вә яр-бурадәрләрдин кесәл болуп йетип қалғанлар болса, уларни башқа динда дәп қарап ташливәтмәстин йоқлаш яхши иш болуп санилиду. Муһәммәд әләйһиссаламниң бир йәһудий динидики балиниң кесилини йоқлап барғанлиғи ривайәт қилиниду; кесәл болуп йетип қалған хошнини гәрчә у башқа динда болсиму йоқлаш толиму муһимдур. Чүнки мусулманниң үстидә мусулман хошнисиға өтәшкә тегишлик икки һәққи бар болуп, уларниң бири, мусулманлиқ һәққи, йәнә бири хошнидарчилиқ һәққидур. Башқа диндики хошнисиға өтәшкә тегишлик бир һәқ болуп, у болсиму хошнидарчилиқ һәққидур; хошнидарчилиқ һәққи наһайити муһим вә чоң һәқтур, уни орунлаш муһимдур. Башқа динда болған кесәл хошнини йоқлашму хошна һәққиниң бир қисмидур.

КЕСӘЛ ЙОҚЛАШТА САҚЛИНИШҚА ТЕГИШЛИК ИШЛАР

Кесәлләрни йоқлап киргән адәм кесәл кишиниң қандақ кесәлгә гириптар болғанлиғини сorимаслиқ лазим; чүнки мундақ қилиш кесәл кишиниң роһини техиму чүширишкә сәвәп болиду. Бәзи кишиләр наданлиқтин кесәл болғучиниң қандақ кесәлгә гириптар болуп қалғанлиғини сорайду, кесәл болғучи кесилини ейтип бәрсә, улар: «Палани адәм мошундақ кесәл билән узун йетип қелип, ахири сақиялмай өлүп кәткән» дегән қамлашмиған сөзләрни кесәлниң үзигә селип, униңға роһий азап болидиған ишларға сәвәп болиду. Шундақла кесәл адәмниң йенида мусибәтлик хәвәрләрни вә ечинишлиқ, паҗиәлик хәвәрләрни ейтмаслиқ лазим, чүнки мундақ қилиш кесәл кишиниң көңлини азаплайду.

СОРУН ВӘ СОРУНДАШЛАРНИҢ ӘДӘП – ӘХЛАҚИ

Инсанлар һаятла болидикән, өз ара бир-бири билән учришип турушқа һәм топлишип яшашқа муһтаҗ болиду. Қуръан кәрим бизгә сорун вә сорундашларға болған әдәп-әхлақ қаидилирини үгитип Муҗадилә сүрисидә: **«Әй мөмүнләр! әгәр сорунда бәзиләр силәргә, орун чиқирип бериңлар, десә, орун чиқирип бериңлар, Аллаһ силәргә, рәһмтини вә җәннитини, кәңәйтип бериду, әгәр силәргә** (башқиларға орун бошитип бериш үчүн), **орнуңлардин туруп бериңлар, дейилсә, орнуңлардин туруп бериңлар»** дәп кәлгән *(Муҗадилә сүриси 11-айәтниң бир қисми)*.

Сорун тоғрилиқ көплигән қаидә-йосунлар бар; булардин бәзисини баян қилип берәй: сорунға кәлгән кишиләр өз арисидики билими жуқури кишиләрни вә талант егилирини авал сорунға киришкә тәклип қилип, андин шу бойичә кириши лазим. Сорунға кәлгән меһманларни күтүвелиш үчүн өй егиси орнидин туруп уларға

еһтирам билдүрүши, сорунға киргәнләр сорундашларға «Әссаламу әләйкум» дәп салам берип кириши, сорунға киргән адәм илим-мәрипәт җәһәттә артуқ, яш җәһәттә чоң болған тәғдирдиму, у сорунға илгири кирип олтарған киши билән орун талишип уни орнидин турғузивәтмәслиги лазим. Шундақла сорунға киргән кишиниң йеқин олтарған икки адәмниң рухситини алмастин, уларниң арисиға қисилип кирип олтуриши тоғра әмәс. Сорунға кәлгән илим әһлилирини вә яшанған кишиләрни һөрмәтләш үчүн, сорундашларниң орнидин туруп беришигә болиду, амма өзини чоң санап, башқиларни өзигә һөрмәт қилдуруш үчүн орунлиридин турғузмақчи болғанларға турмаслиқ лазим.

СОРУНДА ҖАЙ ТАЛАШМАСЛИҚ ЛАЗИМ

Сорунға кечикип кәлгән адәм ким болушидин қәтъийнәзәр сорундашларни қозғап қоймаслиқ үчүн, қәйәрдә бош орун тепилса шу йәрдә олтуруши лазим. Мәйли сорунға кәлгән болсун, мәйли мечиткә кәлгән болсун, униң кишиләрниң мүрилиридин атлап өтүши тоғра әмәс. Шундақла сорунға кәлгән адәм сорундашларни қистап олтармаслиғи вә кәң-кәңри олтуруп бир-биригә раһәт беғишлиши лазим; амма сорунға бурун келип олтарған адәм бир өзрә сәвәви билән яки һаҗитини ада қилиш үчүн сорундин чиқип кәткән болса, қайтип киргәндин кейин өз орниға берип олтурушқа һоқуқлуқтур; бир һәдистә: «Қачанки, бириңлар орнидин туруп кетип андин йәнә орниға қайтип кәлсә, шу орнида олтурушқа һәқлиқтур» дейилгән
(Имам Муслим ривайити).

ЧАҚИРИЛМИҒАН СОРУНҒА БАРМАСЛИҚ ЛАЗИМ

Чақирилмиған сорунға бармаслиқ лазим; сорунға чақирилған адәмгә башқа бир адәм әгишип биллә барған болса, у кишини сорунға башлап кириш яки кирмәслик тоғрисида саһипханниң рухситини елиш шәрт; чүнки чақирилмиған меһман рухсәтсиз сорунға киргәндә, саһипхан яки шу киши үчүн оңайсизлиқ туғулуши яки сорунниң кәйпини бузидиған әһваллар йүз берип қелиши еһтимал; шуңа чақирилмиған адәм мутләқ саһипханниң рухситини алмастин сорунға кирмәслиги лазим. Бу һәр икки тәрәп үчүн яхши иш.

СОРУННИҢ ӘДӘПЛИРИ

Дунияда һәр қандақ бир ишниң өзигә лайиқ қаидә йосуни вә әдәп-қаидилири болғандәк, сорунниңму мәлум қаидә-тәртиплири бардур. Үч адәм болса, иккиси бирини ялғуз қоюп пичирлишиши яки у билмәйдиған тилда сөзлишиши қәтъий тоғра әмәс; бу әхлақлиқ кишиләрниң қилидиған иши әмәс. Шундақла сорунда олтарған адәм башқиларниң ғевитини қилмаслиғи, ғевәт қилғанларға нәсиһәт қилиши лазим; сорундин туруп кәтмәкчи болған адәмниң сорундашларға «Әссаламу әләйкум» дәп уларға саламәтлик тиләп қайтиши муһим әдәп-әхлақлардин санилиду, сорундин чиққан меһманни ишик алдиғичә биллә чиқип узитип қоюш айрим бир әхлақий қаидидур.

ДӘСТИХАНДИКИ ӘДӘП – ҚАИДИЛӘР

Әдәп-әхлақ инсан балиси зенәтлинидиған әң есил кийим болуп, у инсанниң пүтүн иш-һәрикәтлиридә, олтуруш-қопушлирида, һәтта йемәк-ичмәкләрни истимал қилишлиридиму тәләп қилиниду; инсанниң күндилик турмушида кам болса болмайдиған йәп-ичишлиригә мунасивәтлик әдәп-әхлақлар һәр ким диққәт қилишқа тегишлик толиму муһим қаидә-йосунлардин биридур.

Пәйғәмбәр әләйһиссаламниң саһабилиридин Өмәр ибн Әбу Сәләмә рәзийәллаһу әнһу мундақ дәйду: «Мән пәйғәмбәр әләйһиссаламниң һаят вақтида техи кичик бала едим. Дәстиханда олтарсам қолум тавақниң һәммә тәрәплиридә чепип жүрәтти. Бир күни пәйғәмбәр әләйһиссалам билән бир дәстиханда олтуруп қалдим, у маңа: «Әй оғул! Тамақ йейиштин бурун бисмиллаһ дегин, оң қолуң билән алди тәрипиңдин башлап йегин» дәп нәсиһәт қилған еди; шуниңдин башлап мениң тамақ йейишим һемишәм шундақ болуп кәлди» (Имам Муслим вә имам Әһмәд ривайити). Бу һәдис дәстихандики әдәп-қаидиләр үчүн бирдинбир дәстүрдур.

Имам Ғәзалий «Иһъя» намлиқ әсәриниң дәстиханда олтуруштики әдәп-әхлақлар һәққидики бөлүмидә мундақ дәп язған: «Ғизалинишниң әдәп-қаидилирини төвәндикичә ихчамлашқа болиду: тамақни йейиштин бурун бисмиллаһ дейиш, тамақни оң қолида йейиш, өзиниң алдидин елип йейиш, тамаққа башқилардин авал қол салмаслиқ, тамақни бәк тез йемәстин алдиримай, юмшақ чайнап йейиш, тамақни еғизиға арқа-арқидин

селивәрмәстин еғизидикини чайнап жутуп болуп, алдиримастин елиш, тамақни бәк көп йемәслик, меһманларни тамаққа көп зорлимаслиқ вә башқилардур».

ЙЕМӘК – ИЧМӘКНИҢ ӘДӘП – ҚАИДИЛИРИ

«Қабуснамә» намлиқ дидактик әсәрниң автори Шәмсулмаали Әбу әл Һәсән Вәшмигир «Йемәк-ичмәк әдәплири» дегән бөлүмидә мундақ дәп язған: «Тамақ йегәндә уни һәзим қилалиғидәк миқдарда йегин, көп йемә; әгәр бир қанчә киши яки көп кишиләр билән биллә тамақ йейиш тоғра кәлсә, көпчилик тамаққа олтуруштин бурун олтармиғин, әгәр өйүңдә меһман қобул қилсаң, меһманлар келип дәстиханға олтуруштин илгири тамақни дәстиханға әкилип қойма; тамақ йегәндә алдиримай, аста-аста йейишни адәт қил, тамақ йегәндә бешиңни төвән тутқин; кишиниң үзигә вә қолиға алған вә ағзиға салған лоқмисиға қараш наһайити әйиптур. Әнди саңа мундақ бир һекайини сөзләп берәй: Саһип Капи дегән бир падиша өткән екән, у падиша бир күни өзиниң катип хадимлири билән тамақ йәп олтуруп, бириниң қошуғида бир тал қил турғанлиғини көрүп қелип, у кишигә: «Қошуғиңда бир тал қил бар, елип ташливәт» дәпту, шуниң билән у киши қошуқни ташлап тамақ йемәстин чиқип кетипту, сорун әһли пәришан болупту. Падиша у кишини чақиртип: «немә үчүн тамақ йемәй чиқип кәттиң?» дәп сорапту, у киши: «қолумға алған бир лоқмида бир тал қилни көрүп турған кишиниң алдида қандақму тамақ йегили болсун?» дәпту. Падиша буни аңлап қаттиқ хиҗил болупту» («Қабуснамә» намлиқ китаптин елинди).

ӨЙГӘ КИРИШТИКИ ӘДӘП – ӘХЛАҚ ҚАИДИЛИРИ

Инсан иҗтимаий мәхлуқат болғанлиқтин, у өзи ялғуз яшап өтәлмәйду, бәлки җәмийәттики инсанлар билән арилишип өтүшкә муһтаҗдур; инсан тәбиити әслидә яхшилиқни сөйидиған, яманлиқтин нәпрәтлинидиған қилип яритилған болуп, гөзәл әхлақларға интилиду. Инсанлар яшаватқан бу җәмийәт улардин һәр ишта қаидә-йосунлуқ болушни тәләп қилиду; дунияда һәр қандақ бир ишниң өзигә лайиқ қаидә-йосуни вә өзигә хас әдәп-әхлақи бардур. Бирәвниң өйигә кириштә өй егисидин рухсәт сорап киришиму шу әдәп-әхлақ қаидилиридин биридур.

Мусулманларниң әнъәнилири, гөзәл әдәп-әхлақ қаидилири интайин көп; меһман болуш, олтуруп-қопуш, йәп-ичиш, сөзлишиш, ухлаш, тазилиқ, саламлишиш, ишиктин кириш қатарлиқларниң һәммисидә бәлгилик әдәп-қаидиләр бар; төвәндә өйгә киришниң әдәп-қаидилири һәққидә тохтилимиз: бирәвниң өйигә кирмәкчи болған адәм авал ишикни чекип, өй егисидин рухсәт сорап кириши, рухсәт қилинмиса қайтип кетиши лазим. Аллаһ тәала Қуръан кәримдә мундақ тәлим бәргән: **«Әй мөмүнләр! башқиларниң өйлиригә киришкә иҗазәт соримиғичә вә өй егисигә салам бәрмигичә кирмәңлар, вәз-нәсиһәт елишиңлар, йәни бу гөзәл әдәп-әхлаққа әмәл қилишиңлар үчүн бу силәргә яхшидур; әгәр башқиларниң өйлиридә һеч адәм болмиса силәргә иҗазәт берилмигичә кирмәңлар, әгәр силәргә қайтиңлар дейилсә қайтип кетиңлар, қайтип кетиш силәр үчүн әң яхшидур. Аллаһ силәрниң қилидиған әмәллириңларни билип турғучидур; шәхсий туралғу болмиған, йәни дукан-сарайларға охшаш, өйләргә һаҗитиңлар чүшүп кирсәңлар, силәргә һеч гуна йоқтур»** *(Нур сүриси 27-29-айәтләр)*. Пәйғәмбәр әләйһиссалам йәнә бир һәдистә: «Рухсәт үч қетим сорилиду, рухсәт берилсә кириң, әгәр рухсәт берилмисә қайтип кетиң» дәп кәлгән (Имам Бухарий вә Муслим ривайити).

Ишиктин кириштә авал чоңлар, билим әһлилири, андин тәртип бойичә яшлар киргини яхши. Балилар ата-аниларниң өйлиригә киргәндә, авал уларға салам бәргәндин кейин, дәрһал кечикмәстин әң гөзәл вә есил ибариләр билән улардин һал-әһвал сориши зөрүрдур.

ӨЙГӘ КИРИШТӘ ӘДӘПСИЗЛИК САНИЛИДИҒАН ИШЛАР

Гәрчә бирәвниң өйигә келидиғанлиғини алдин ала хәвәр берип қойған болсиму, униң өйигә кириштә ишикни қақмастин яки алдирап салам бәрмәстин кириш, ишикни силиқ қақмастин өй егисини вә хошнилирини беарам қилидиған шәкилдә қаттиқ қеқиш яки үч қетимдин артуқ қеқиш әдәпсизлиқтур. Шундақла бирәвниң, хошниларниң, балиларниң тақақлиқ турған ишик-дәрвазилиридин марап қараш бәкму әдәпсизлиқтур. Пәйғәмбәр әләйһиссалам мундақларға аччиқлинип: «Бирәвниң өйигә ишиктин яки төшүктин рухсәтсиз марап қариған адәмниң көзини оюватсиму болиду» дәп сөккән. Чүнки, мундақ қилиш һәм әдәпсизлик һәм башқларниң мәхпийәтлигигә қилинған еғир хиянәттур.

Ата-аниларму балилириниң ятақ өйлиригә ишигини чекип, рухсәт соримастин халиғанчә кирмәслиги, балиларниңму ата-анисиниң ятиғиға рухсәт алмастин кирмәслиги лазим. Чүнки мундақ қилиш ата-анилар билән балиларниң оттурисидики иппәт-номусниң аҗизлишип қелишиға, арисидики һөрмәт-еһтирамниң суслишип қелишиға сәвәп болиду. Бир аилиниң пәрзәнтлириму бир-бириниң ятиғиға киришта авал ишикни чекип, рухсәт сорап кириши әдәп-әхлақниң җүмлисидиндур.

ЧҮШКҮРҮК ВӘ ӘСНӘКНИҢ ӘДӘП – ҚАИДИЛИРИ

Инсанлар иҗтимаий моҗудат болғанлиғи үчүн, улар һемишәм бир-бири билән арилишип яшашқа муһтаҗдур; көп сандики инсанлар өз ара арилишип яшаш җәриянида бир-бири билән саламлишиш, көрүшүш, сөзлишиш вә башқиму ишлардин өзини чәткә алмайду, шундақ болған екән, уларға бир-бирини асраш, бир-биригә ярдәмлишиш, бир-бириниң әһвалиға көңүл бөлүш қатарлиқ нурғунлиған мәҗбурийәтләр жүклиниду. Бирәв «Әссаламу әләйкум» дәп салам қилса, униңға «Вә әләйкум әссалам» дәп җавап қайтуруш, бирәв чүшкүрүп, «Әлһәмдулилләһ (Аллаһқа шүкүр) десә, униңға «Йәрһәмукәллаһ (Аллаһ сизгә рәһмәт қилсун) дейиш инсаний гөзәл әхлақлардин биридур.

Тәтқиқатчиларниң ейтишичә, чүшкүрүк вә әснәк чоң-кичик инсанларниң һәммисидә, һәтта йеңи туғулған бовақлардиму тәбиий һалда ихтиярсизла пәйда болидиған бир хил аламәттур; зукамдин болмиған чүшкүрүк саламәтликниң әлчиси болуп һесаплиниду; чүнки кесәллик пәйда болған адәм бәдинидики кесәлгә қарши иммунитет күчи билән кесәл бир-бирини чәткә қеқип ахири иммунитет күчи ғалип кәлгәндә кесәл қозғулиду-дә, шуниң билән бәдән худди йәр тәвригәндәк тәвրәш арқилиқ чүшкүрүк һасил болиду, шуңа бундақ чүшкүрүк бәдәнниң йәңгилләп қалғанлиғидин, бурундики нәпәсни тосивалидиған тосқунлуқниң ечилип кәткәнлигидин болиду, у кишини роһлуқ һаләткә кәлтүриду. Әснәк болса, қосақни тоюп кәткәнлигидин вә көп йегәнликтин болиду, у кишини һорунлаштуруп қойиду; чүшкүрүк Аллаһ тәала инсанларға ата қилған бүйүк немәтләр қатаридики бир немәт болуп һесаплиниду, чүнки у қаттиқ силкиниш арқилиқ меңидин бузуқ һавани бурун арқилиқ чиқиривәтип әзаларниң саламәтлигини сақлап қалиду.

Пәйғәмбәр әләйһиссалам мундақ дәп көрсәткән: «Аллаһ чүшкүрүкни яқтуриду, әснәкни яман көриду; бирәв чүшкүрүп «Әлһәмдулилләһ» (Аллаһқа шүкри) десә, уни аңлиған адәм «Йәрһәмукәллаһ» (Аллаһ сизгә рәһмәт қилсун) дейишкә тегишлик. Әснәк шәйтан тәрипидин болиду; әснәк кәлгәндә мүмкинқәдәр уни қайтурғин, әснигән киши «Һа…» десә, шәйтан униңдин күлиду»
(Имам Бухарий вә Муслим ривайити). Тәтқиқатчилар мундақ дәйду: «Адәм зукам болған яки димиғини ғидиқлайдиған пурақни пуриғанда, бурун шилимлиқ пәрдилири ғидиқлинип чүшкүриду, буниң билән димақни ғидиқлайдиған пурақлар яки кесәл микроблири чиқип кетиду. Бу адәм тенидики бир хил өз-өзини қоғдаш инкаси». Мана шундақ пайдилиқ болған бир немәтниң қәдригә йетип, Аллаһқа шүкүр ейткән һалда уни махтап: «Әлһәмдулилләһ» дегән бир мусулманға, аңлиғучи кишиниң униңға рәһмәт тиләп «Йәрһәмукәллаһ» дейиши толиму яхши иштур. Шуниңдәк, чүшкүрмәкчи болған чағда өзиниң қол яғлиғи яки қоли билән еғиз, бурнини тосуп авазини төвән чиқиришқа тиришиш, әснәк кәлгәндә қоли билән ағзини йепип туруп мүмкинқәдәр уни қайтурушқа тиришиш, башқиларға қарап туруп чүшкүрмәслик қатарлиқларму чүшкүрүкниң әдәп-қаидилиридин санилиду. Бир һәдистә: «Пәйғәмбәр әләйһиссалам чүшкүрсә үзини қоли билән яки кийими билән япатти вә униң билән авазини төвәнлитәтти» дейилгән /Имам Тирмизи ривайити/. Шундақла башқа диндики бир киши чүшкүрүп «Аллаһқа шүкри» десә, сән уни башқа диндики адәмсән, дәп чәткә қақмастин, униңға: «Аллаһ сизни һидайәт қилсун вә ишлириңизни оңушлуқ қилсун» дегән тиләктә болуш гөзәл әхлақтин санилиду.

АИЛӘ ҺАЯТИДИКИ БИР ЖҮРҮШ ӘДӘП - ӘХЛАҚЛАР

Ислам дини җәмийәтниң һул теми болған аилигә зор әһмийәт бәргән. Аилә һаятиға мунасивәтлик әдәп әхлақларниң бәзиси төвәндикичә:

1. Өйиңизгә киргәндә вә чиққанда, ишикни қолиңиз билән силиқ йепиң. Һәргиз уни қаттиқ япмаң яки уни өзлигидин қаттиқ йепилишқа қоюп бәрмәң; чүнки мундақ қилиш сиз мәнсүп болған ислам дининиң әхлақиға уйғун кәлмәйду. Пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Юмшақлиқ қайси нәрсигә кирсә, уни чирайлиқлаштуриду, у қайси нәрсидин жулуп елинса, шу нәрсини сәтләштүривәтиду» дәп көрсәткән /Имам Муслим ривайити/.

2. Өйиңизгә киргәндә яки чиққанда, өйдикиләргә – мәйли улар чоң болсун яки кичик болсун, мәйли әр яки аял болсун, салам беришни унутмаң; мусулманниң салими «әссаламу әләйкум» дин ибарәт болуп, бу исламниң шиари вә мусулманниң символидур; бундақ есил бир саламниң қоюп «Хәйрлик әтигән» яки «Яхшимусиз» дегәнләргә охшаш мусулман әмәс қовумларниң сөзлирини доримаң. Пәйғәмбәр әләйһиссалам

мусулманларға исламий салам беришни үгәткән; у хизмәтчиси Әнәс рәзийәллаһу әнһуға тәлим берип: «Әй оғлум! өйүңгә киргиниңдә өйдикиләргә салам бәргин, мундақ қилиш сән вә өйдикилириң үчүн бәрикәтлик иштур» дәп көрсәткән (Тирмизи ривайити).

3. Өйиңизгә киргиниңиздә өй ичидикиләрни чөчүтивәтмәслик үчүн аяқ тивишиңиз билән яки гелиңизни қириш билән уларға сизниң киргиниңизни билдүрүп кириң. Җабир рәзийәллаһу әнһудин ривайәт қилинидуки: «Пәйғәмбәр әләйһиссалам бизни кечидә өйимизниң ишигини қаттиқ қеқиштин вә әһлимизгә туюқсиз кириштин тосқан»
(Бухарий вә Муслим ривайити).

4. Өйиңиздикиләрдин бирәрси өзиниң һоҗрисида бар вақитта униң йениға кирмәкчи болсиңиз ишикни чекип, рухсәт сорап кириң, һәргиз үссүп кирмәң; бир адәм пәйғәмбәр әләйһиссаламдин: «Анамниң йениға кириш үчүнму рәхсәт сорамдимән?» дәп сориған, пәйғәмбәр әләйһиссалам униңға: «Һәә, әлвәттә рухсәт сорап кирисән» дәп җавап бәргән, у адәм: «Я рәсулуллаһ! Мән анам билән бир өйдә туримәнғу» дегәндә, пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Шундақ болсаңму рухсәт соришиң керәк» дәйду, бу адәм йәнә «Я рәсулуллаһ! Мән һемишәм анам билән биллиғу» дегәндә, пәйғәмбәр әләйһиссалам униңға: «Анаңни ялиңач һалитидә көрүшни яқтурамсән» дәйду; бу адәм: «Яқ» дегәндә, пәйғәмбәр әләйһиссалам униңға: «Ундақта, анаңниң һоҗрисиға кириш үчүн һәр вақит анаңдин рухсәт сориғин» дәйду (Имам Малик ривайити).

5. Бирәвниң ишигини қаққиниңизда, сиртта ишикни қеқиватқан бириниң барлиғини билдүргичилик дәриҗидә юмшақ вә силиқ қеқиң. Һәргиз ишикни қаттиқ қеқип, өй егисини чөчүтиветидиған қопаллиқни қилмаң. Бир күни бир аял имам Әһмәд ибни Һәнбәлниң ишигини қаттиқ қеқип әдәпсизлик қилғинида, имам Әһмәд униңға: «Бу сақчиларниң ишик қеқишиға охшап қалди» дегән екән.

Саһабиләр пәйғәмбәр әләйһиссаламниң ишигини наһайити юмшақлиқ билән тирнақлирини ишлитип қақатти, дегән. Бирәвниң ишигини қаққанда, һәр бир қеқиш арилиғида, өй егиси намазда болса, униңдин бекар болғичилик, тамақ үстидә болса, ағзидики лоқмисини алдиримастин жутувалғичилик пурсәт бериш керәк. Ишикни қеқиш үч қетимдин артуқ болмайду. Пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Рухсәт сораш үч қетим болиду, үчинчи қетимдиму ишик ечилмиса қайтип кетиш керәк» дәп көрсәткән (Имам Бухарий вә Муслим ривайити).

6. Бирәвниң ишигини қаққанда ишикниң уддулида туривалмастин, ишикниң ян тәрипидә туруш гөзәл әхлақтин санилиду. «Пәйғәмбәр әләйһиссалам бирәвниң ишигиниң алдиға кәлгинидә, ишикниң оң яки сол тәрипидә туратти, ишиккә үзини қилип турматти» (Әбу Давуд ривайити). Ишиктин киргәндә, авал өй егисигә салам бериш, ишиктин киргичә аяқлирини қеқип, сүртүп, тазилап кириш, өйниң ичигә гиләм-паяндаз селинған болса, аяқни селип кириш лазим.

7. Бирәвниң ишигини қаққанда, өй егисиниң «Ким» дегән соалиға «Мән» дәп җавап бәрмәстин, бәлки өзиниң исмини ениқ ейтиш лазим; Җабир рәзийәллаһу әнһудин ривайәт қилинидуки: «Мән бир күни пәйғәмбәр әләйһиссаламниң ишигини қаққинимда, пәйғәмбәр әләйһиссаламниң «Ким» дәп сориған соалиға «Мән» дәп җавап беривидим, пәйғәмбәр әләйһиссалам буни яқтурмиған қияпәттә: «Мән, мән?» дәп ишикни ачти (Бухарий вә Муслим ривайити).

8. Бирәвни алдин хәвәр бәрмәстин зиярәт қилғиниңизда, қайсибир өзриси сәвәплик сизни қобул қилалмайдиғанлиғини ейтип сиздин өзрә сориса, өзрисини қобул қилишиңиз вә униңдин рәнҗип қалмастин қайтип кетишиңиз лазим. Әгәр зияритиңизни қобул қилғинида, алдин хәвәр қилалмиғанлиғиңиз үчүн униңдин кәчүрүм соришиңиз лазим. Аллаһ тәала Қуръан кәримдә: **«Әгәр силәргә қайтиңлар дейилсә, қайтип кетиңлар, бу силәр үчүн әң яхшидур»** дәйду *(Нур сүриси 28-айәт)*.

9. Бирәв сизни өйигә башлиғинида, өйниң һәр тәрипигә синчилап бeқиштин, өйдикилиригә тикилип қараштин, шундақла өйгә тәклип қилиштин бурун өй ичигә қараштин сақлиниң. Мундақ қилиш ислам әхлақиға уйғун кәлмәйдиған әйип иштур. Бир күни пәйғәмбәр әләйһиссалам өйидә бешини таравататти, бир адәмниң униңға сирттин қараватқанлиғини көрүп қелип, у адәмгә: «Сениң мундақ қараватқанлиғиңни билгән болсам, икки көзүңни ойивалған болаттим, өйгә киришкә рухсәт сораштин мәхсәт пәқәт көзни сақлаш үчүндур» дегән (Бухарий вә Муслим ривайити).

10. Бирәвни зиярәт қилғиниңизда, өйигә силиқ кириң, аяқлириңизни селип, мәхсус орунға рәтлик қоюң, аяқларни селиш вә кийиш тәртиплиригә әһмийәт бериң. Пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Силәр аяқлириңларни киймәкчи болғиниңларда ишни оң тәрәптин башлаңлар, аяқларни селишта ишни авал сол тәрәптин башлаңлар» дәп көрсәткән (Муслим ривайити).

11. Саһипхан билән олтуридиған орниңиз тоғрисида талашмаң, саһипхан қәйәргә тәклип қилса, шу йәрдә олтуруң; көп тәкәллуп қилмаң. «Меһман қойдин жугач болиду» дегән сөз бар, бәлки саһипханниң уни олтурушқа тәклип қилған җай сиз вә саһипхан үчүн әң яхши вә мунасип җай болуши мүмкин.Саһипханниң

өйидә туриватқиниңизда, худди тәкшүрүшкә кәлгән кишидәк өй ичигә синчилап қарап жүрмәң, йепиқ нәрсини ачмаң, сизни башлимиған һөҗрилиригә кирмәң.

12. Бирәв сизни зиярәт қилиш үчүн мунасип күн вә мунасип вақитни таллаш керәк; зиярәт қилғанда, бәк узақ олтуруп саһипханни зериктүридиған ишни қилмаң; бирәвни тамақ вақтида, ухлайдиған вақтида вә дәм алидиған саитидә зиярәт қилиштин сақлиниң.

13. Қандақла бир жайға киргиниңиздә олтурғанларниң һәммисигә салам қилип кириң, қол елишип көрүшмәкчи болғиниңизда, ишни сорунниң чоңдин башлаң, бирақ дәстихан үстидә олтарғанлар билән қол елишип көрүшмәң; Пәйғәмбәр әләйһиссалам бу мавзуда: «Авал чоңдин башлаңлар» дәп көрсәткән (Имам Муслим ривайити).

14. Бирәр соруңға кәлгиниңиздә икки кишиниң оттурисиға кирип олтуривалмаң, бәлки уларниң оң яки сол тәрипидин орун елиң; пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Икки адәмниң оттурисида олтуривалмаңлар» дәп көрсәткән (Әбу Давуд ривайити).

15. Үч киши бир йәрдә олтуриватқан болсаңлар, уларниң бирини қайрип қоюп, йәнә бири билән пичирлашмаң, бу әдәпсизликтур. Пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Үч киши бар йәрдә, иккиси бир-бири билән пичирлашмисун» дәп көрсәткән (Имам Малик вә Әбудувад ривайити). Пәйғәмбәр әләйһиссаламдин «Әгәр улар төрт киши болсичу?» дәп соралғинида, «У вақитта һечқиси йоқ» дәп җавап бәргән. Бу йәрдики чәкләш, кишиләрниң көңлини рәнҗитмәслик үчүндур, чүнки икки кишиниң үчүнчи кишини қаритип қоюп пичирлишиши үчинчи кишиниң көңлини беарам қилмай қалмайду.

16. Бир йәргә кириш яки чиқишта яки илимдә чоңларға йол бериң; әгәр қайсисиниң чоң екәнлигини биләлмисиңиз, оң тәрәптикиләргә йол қоюң; бир нәрсә тәғдим қилиштиму авал чоңларға бериң. Пәйғәмбәр әләйһиссаламниң: «Чоңниң һәққини бәргин» дегән сөзи бу мәнани билдүриду.

17. Ата-аниңизниң алдида һәммидин әдәплик болуң, чүнки улар әдәплик вә әң яхши, силиқ муамилигә лайиқтур. Бир адәм пәйғәмбәр әләйһиссаламдин: «Яхшилиқ қилишим үчүн әң һәқлиқ кишим ким?» дәп сориғанда, пәйғәмбәр әләйһиссалам униң һәр қетимлиқ соалиға «Анаң» дәп җавап берип, төртинчи қетимда: «Дадаң» дәп җавап бәргән. (Имам Муслим ривайити). Йол жүргәндә һәргиз уларниң алдида маңмаң, таамға улардин бурун қол узатмаң, улар олтуруштин бурун сиз олтармаң, улар сөзләштин авал сиз сөз қилмаң.

18. Мечиткә яки қандақла бир соруңға барғанда яки бирәр меһманни күтүвелишқа чиққанда чирайлиқ кийинип, чач-сақаллириңизни рәтләп-тарап, хушпурақ нәрсиләрни чечип чиқиң; йеқимсиз һидиңиз билән башқиларни беарам қилиштин сақлиниң; пәйғәмбр әләйһиссалам: «Силәр башқиларниң алдиға чиқмақчи болғиниңларда, өзәңларни түзәп чиқиңлар, чүнки Аллаһ гөзәлдур, у гөзәлликини яқтуриду» дегән (Имам Муслим ривайити).

19. Сиз бириниң өйигә меһман болуп барғиниңизда униң шараитигә риайә қилишни билиң, униң вақтини исрап қилмаң, униңға еғирлиқ салмаң, уни асрашни билиң, атилиримиз: «Өзини сориған шәһәр сорапту» дәйдиған һекмәтни қалдурған. Шуниңдәк, сизгә бири меһман болуп кәлгинидә униң һөрмитини яхши қилиң; бу йемәк-ичмәктә һәддидин ашуриветип исрап қилиң дегәнлик әмәс, буниңда нормаллиқни сақлаң, амма һөрмәт-икрамда қанчилик ашуралисиңиз шунчилик ашуруп қилиң. Чүнки бу сиздин очуқ көңүл вә тәбәссүмдин башқа һечнәрсә тәләп қилмайдиған иш.

20. Туққанлириңиздин яки достлириңиздин яки хошнилириңиздин бирәрси кесәл болуп қалса, уни зиярәт қилған тунҗа киши сиз болушқа тиришиң; билиңки, бу чоң соваплиқ ибадәттур. Пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Кимки бир кесәлни йоқлайдикән, у Аллаһ тәаланиң рәһмити ичидә болиду, у кесәлниң йенида олтарғинида бу рәһмәт уни техиму толуқ қоршайду» дегән (Имам Әһмәд, ибни Маҗә ривайити). Кесәл йоқлашта униң әдәп-әхлақлириға риайә қилишни унутмаң, кесәлниң йенида узун олтуривалмаң, көп сөзгә салмаң, көңли бузулидиған сөз вә хәвәрләрни униңға ейтмаң, униңға ейтишқа тегишлик шум хәвәрни ейтмақчи болғанда, уни муқәддимисиз һалда тосаттин ейтмаң.

21. Меһмандарчилиқларда яки қайсибир сорунларда йеқинлириңиз билән сөһбәтлишип олтарғиниңизда, авазиңизни оттураһал қилиң; авазиңизни еһтияҗға қарап чиқириң, қаттиқ сөзләп башқиларни беарам қилмаң. Қуръан кәрим Луқмән һәкимниң оғлиға қилған вәсийитини баян қилип мундақ дегән: **«Авазиңни жуқури қилмиғин»** *(Луқман сүриси 19-айәт).*

22. Кишиләр билән сөһбәтләшкиниңиздә, қарши тәрәпниң көңлини асришиңиз лазим; бирәв сизгә сөзләватқанда сөзлигүчиниң сөзини аңлап жим олтуруң, уяқ-баяққа қараштин вә көзиңизни униң көзидин қачуруштин қаттиқ сақлиниң. Луқман һәким оғлиға: «Оғлум! сән чирайлиқ сөзләшни үгәнгиниңдәк чирайлиқ аңлашниму үгәнгин» дегән екән. Сөзлигүчигә пүтүн диққитини беғишлаш вә униң көзигә қарап туруп аңлаш чирайлиқ аңлашқа кириду. Һәтта у сиз билидиған бир мәсилини сизгә чүшәндүрмәкчи болғинида, сиз бу

мәсилини билидиғанлиғиңизни униңға билиндүрмәстин, сөзигә қулақ селишиңиз лазим. Мана бу, ислам әхлақидур; амма муназирә қилишиш, үгиниш қилиш буниңға охшимайду, униңда тартишиш болиду.

23. Сөһбәтниң әхлақлиридин бири шуки, сөзлигүчиниң сөзлиридин сиз чүшинәлмигән мәсилиләр һәққидә соал сорашни у киши сөзини түгитип болғичә қоюп туруң; униңға сөзини давамлаштуруш пурситини бериң. Шуниңдәк, сөһбәттә яки қайсибир сорунда башқилар билән олтарғанда, улардин бири қайсибир мәсилидин сорап қалса, сиз униңға жавап беришкә алдиримаң, әгәр сизниң райиңизни сориса яки соални сиздин сориған болса, бу вақитта жавап бәрсиңиз болиду.

ТӨРТИНЧИ БӨЛҮМ

НАЧАР ӘХЛАҚ ТҮРЛИРИ

Начар әхлақ түрлири көп болуп, уларниң бәзилири төвәндикичә:

1.Адәм өлтүрүш. 2. Өзини өлтүривелиш. 3. Ата-анини қахшитиш. 4. Қара чаплаш. 5.Ялған гувалиқ бериш. 6. Зулум қилиш. 7. Ялғанчилиқ қилиш. 8. Сөзидә турмаслиқ. 9. Ғевәт қилиш. 10. Хиянәт қилиш. 11. Кишиләрниң әйивини издәш. 12. Кишиләрни мәсхирә қилиш. 13. Гәп тошуш. 14. Көрәлмәслик. 15. Кишиләргә ләқәм қоюш.16. Һаясизлиқ. 17. Гуманхорлуқ. 18. Вапасизлиқ. 19. Чеқимчилиқ. 20. Өзини чоң тутуш, 21. Исрапхорлуқ. 22. Парихорлуқ.

НАЧАР ӘХЛАҚ ВӘ УНИҢ ТӘРИПИ

Инсан тәбиити әслидә яхшилиқ сөйидиған, яманлиқтин нәпрәтлинидиған қилип яритилған болуп, гөзәл әхлақларға интилиду; начар әхлақ вә яман қилиқлардин нәпрәтлиниду. Һәр қандақ бир җәмийәт кишилириниң оттурисидики бәхит-саадәт, меһри-муһәббәт, достлуқ, инақлиқ вә бирликкә тосқун болидиған начар илләтләр дәл шу начар әхлақ вә яман қилиқлардур. Ундақта, начар әхлақ дегән немә?

Начар әхлақ – өзимизгә, әтрапимиздикиләргә, җәмийәткә вә пүтүн инсанийәткә зиянлиқ болған, динимизниң принсиплириға уйғун кәлмигән қилиқлар болуп, бир җүмлә сөз билән ейтқанда, начар әхлақ мусулман адәм қилмайдиған яман қилиқлардур.Начар әхлақларниң түрлири интайин көп болуп, ялған ейтиш, алдамчилиқ қилиш, һарам йейиш, ата-анини қахшитиш, аилисидикиләрни рәнҗитиш, хошниларни азарлаш, хизмәтдашлириға чоңчилиқ қилиш, башқиларға дүшмәнлик қилиш, бирәвгә қара чаплаш, көрәлмәслик қилиш, қорқунчақлиқ, сөзидә турмаслиқ, һайванларни қийнаш, һорунлуқ, тамагәрлик, пурсәтпәрәслик, питнихорлуқ, ғевәтхорлуқ вә башқилардур. Китавимизниң төвәндики бәтлиридә начар әхлақ түрлиридин бәзиси баян қилиниду.

НАЧАР ӘХЛАҚ ТҮРЛИРИ

Адәм өлтүрүш

Адәм өлтүрүш әң чоң гуна вә толиму еғир җинайәттур. Шуңа Аллаһ тәала Қуръан кәримдә: **«Кимки наһәқ адәм өлтүрмигән яки йәр йүзидә бузғунчилиқ қилмиған бир адәмни өлтүридикән, у пүтүн инсанларни өлтүргәндәк болиду»** *(Маидә сүриси 32-айәт)*, дейиш арқилиқ бир адәмни наһәқ өлтүрүшниң пүтүн инсанийәт уруғини қурутивәткәнгә охшаш чоң җинайәт екәнлигини баян қилған. Чүнки пүтүн инсанлар Аллаһниң нәзәридә бир аилә кишилиригә охшаш болуп, униңдин бир җанға ишләнгән җинайәт һәммисигә ишләнгәнгә охшаштур. Әнди адәм өлтүрүшниң җазасиға кәлсәк, наһәқ адәм өлтүргәнниң җазаси бу дунияда өлүм, ахирәттә дозақтур. Өлтүрүлгүчи мусулман болса җинайәт дәриҗиси техиму еғирлишиду, шуңа Аллаһ тәала Қуръан кәримдә: **«Кимки бир мөмүнни қәстән өлтүридикән, униң җазаси дозақ болиду, у дозақта мәңгү қалиду, Аллаһниң ләнитигә учрайду, Аллаһ униңға қаттиқ азап тәйярлиди»** *(Ниса сүриси 93-айәт)*. Пәйғәмбәр әләйһиссалам йәнә: «Аллаһниң нәзәридә пүтүн дунияниң йоқ болуши бир мөмүн адәмни өлтүрүштин йәңгилрәктур» дәп көрсәткән /Муслим ривайити/.

Өзини өлтүрүвелиш

Җан Аллаһниң мүлкидур; Аллаһ өзи бәргән бу җанни Аллаһтин башқа бириниң елиши йоллуқ әмәс. әһвал шундақ екән, бирәв гәрчә өзини Аллаһниң йолида дәп етиқат қилған тәғдирдиму, өзини өлтүрүши тоғра әмәс;

чүнки мундақ қилиш Аллаһниң һакимийитигә қарши чиққанлиқ болуп, өзини өлтүрүвалғанниң җазаси дозақтур. Аллаһ тәала мундақ дегән: **«Силәр өзәңларни өлтүрмәңлар, Аллаһ һәқиқәтән силәргә меһрибандур, кимки һәддидин ешип өз нәпсигә зулум қилип шундақ қилидикән, уни дозаққа киргүзимиз, бу Аллаһқа асандур»** *(Ниса сүриси 29-30-айәтләр).*

Пәйғәмбәр әләйһиссалам өзини өлтүрүвелишниң ечинишлиқ ақивити вә еғир җазасидин агаһландуруп мундақ дегән: «Кимки тиғлиқ нәрсә билән өзини өлтүрүвалидикән, өзини өлтүрвалған шу тиғлиқ нәрсини қосиғиға тиқиш билән дозақта мәңгүлүк азаплиниду, кимки зәһәр ичип өзини өлтүрүвалидикән, зәһәр ичиш билән дозақта мәңгү азаплиниду, кимки өзини егиздин ташлап өлүвалидикән, дозақта өзини ташлаш билән мәңгүлүк азаплиниду» (Муслим ривайити).

Ата-анини қахшитиш

Пәрзәнтләр тәрипидин ата-аниларниң көңлигә тегип қойидиған яки уларни рәнҗитип қойидиған һәр қандақ сөз-һәрикәтләрниң садир болуши ата-анини қахшитиштур, ата-анисини қахшатқанлар зиян тартқучилардур. Аллаһқа асийлиқ болмайдиған һәр қандақ ишта уларниң сөзлирини аңлап, уларға итаәт қилиш интайин зөрүрдур. Киши қанчилик яхши болуп кетип, Аллаһқа шунчә садиқ болсиму, атиси яки анисини қахшатқан екән, у һәргизму Аллаһ тәаланиң рәһмитигә еришәлмәйду, йәни җәннәткә кирәлмәйду.

Пәйғәмбәр әләйһиссалам йәнә бир һәдистә мундақ дәйду: «Аллаһ тәала пүтүн чоң гуналарниң җазасидин халиғинини қиямәт күнигичә кечиктүриду, пәқәт ата-анисини қахшатқанниң җазасини өлүштин бурун, мошу дунийадила униңға көрситиду» (Бәйһәқий ривайити). Ата-анисини қахшатқанлиқниң гунайи тоғрилиқ кәлгән һәдисләр наһайити көптур. Ислам нәзәридә әң кәчүрүлмәс еғир гуна шерик кәлтүрүштин кейинла ата-анисини қахшитишниң гунайи келиду. Шуниң үчүн Аллаһ тәала Қуръан кәримдә мундақ дегән: **«Пәрвәрдигариң пәқәт униң өзигила** (йәни шерик кәлтүрмәстин) **ибадәт қилишңларни вә ата-анаңларға яхшилиқ қилишиңларни тәвсийә қилди»** *(Исра сүриси 23-айәт)*, йәни имандин кейинла буйрулған әң авалқи иш – Аллаһқа шерик кәлтүрмәстин, уни бир билип ибадәт қилиш болса, униңдин кейинла буйрулған тәклип ата-аниға яхшилиқ қилиш дегәнликтур. Ата-аниға яхшилиқ қилиш нәқәдәр улуқ ибадәт саналса, ата-анини қахшитишму шунчилик еғир гунайи кәбирәдур.

Пәйғәмбиримиз һәзрити Муһәммәд әләйһиссалам бир һәдистә: «Һалак қилғучи йәттә чоң гунадин қечиңлар, улар: Аллаһқа шерик кәлтүрүш, сеһиргәрлик қилиш, наһәқ адәм өлтүрүш, җазанихорлуқ қилиш, ғазаттин қечиш, ата-анисини қахшитиш вә иппәтлик аялларға боһтан чаплаш» дәп көрсәткән (Бухарий вә Муслим ривайити).

Бирәвгә қара чаплашниң яман ақивәтлири

Гунасиз кишиләрни қарилаш уларни тирик турғузуп өлтүргәнгә охшаш болуп, бу қариланғучиларға ақивитини тәсәввур қилип болғусиз роһий азапни, чидиғусиз һәсрәт-надамәтни елип келиду. Қарам бир сахтипәз ейтқан бир қетимлиқ ялғандин келип чиқидиған зиянниң даириси кәңәйгәнсири униң Аллаһниң вә хәлиқниң нәзәридики җинайити һәссиләп ашиду. Әр-аялларға төһмәт чаплап, уларниң аилисини бузған төһмәтчи бу қилмишлири билән инсанийәткә қанчилик еғир зиян салған болса, уларниң җинайити вә җазасиму шунчилик еғир вә чоң болиду. Аллаһ Қуръан кәримдә мундақ дегән: **«Әр-аял мусулманларға қилмиған ишларни чаплап, уларни рәнҗитидиғанлар** (өзлири чаплиған шу) **төһмәтни вә оп-очуқ гунани үстигә артивалған болиду»** *(Әһзаб сүриси 58-айәт).*

Ялған гувалиқ беришниң ақивити

Ялған гувалиқ бирәвгә асассиз һалда, ялғандин төһмәт қилип, қилмиған ишни қилди, демигән гәпни деди, дәп қарилаштур; ялған гувалиқ бериш бегуна кишиләрниң қенини аққузушқа, һәқ-һоқуқларниң дәпсәндә болуп кетишигә, гунасизларниң қарилинишиға, гунакарларниң җазасиз қелишиға сәвәп болидиған, Аллаһқа әң яман көрүлидиған, кәчүргүсиз әң яман җинайәттур. Аллаһ тәала мундақ дегән: **«Силәр бутлардин ибарәт ниҗистин қечиңлар, ялған гувалиқ бериштин қечиңлар»** *(Һәҗ сүриси 30-айәт).* Ялған гувалиқ беришниң сәвәвидин кишиләрниң мал-мүлки, үз-абройи вә җениға замин болидиған, һәқ-һоқуқлар дәпсәндә қилинидиған ечинишлиқ ақивәтләр келип чиқиду. Буниң яман ақивитини билип йәткән мөмүн адәм көзи

көрмигән, қулиғи аңлимиған, өзи билмәйдиған ишқа ялғандин гувалиқ бәрмәйду; Аллаһ мөмүнләрниң сүпитини баян қилип: **«Улар ялған гувалиқ бәрмәйду»** дегән *(Фурқан сүриси 72-айәт)*.

Биринчи хәлипә һәзрити Әбубәкридин ривайәт қилинидуки, пәйғәмбәр әләйһиссалам әң чоң гуналарни баян қилип бәрмәкчи болуп, саһабиләрдин: «Силәргә әң чоң гуналарни ейтип берәйму?» дәп сорайду, саһабиләр: «Әлвәттә ейтип бериң әй Аллаһниң пәйғәмбири» дәйду, бу вақитта пәйғәмбәр әләйһиссалам уларға: «Билиңларки, әң чоң гуналар: мәхлуқатни Аллаһқа шерик қиливелиш, ата-анини қахшитиш» дәветип, йөлинип олтарған йеридин түзлинип олтуруп җиддийлик билән: «Диққәт қилиңлар, ялған гувалиқ бериш әң чоң гунадур» дәп үч қетим тәкрарлайду (Бухарий вә Муслим ривайити).

Алдамчилиқ вә униң түрлири

Алдамчилиқ Һелә-мекир билән кишиләрни алдаш, қайил қилиш, ишәндүрүш дегәнликтур; алдамчилиқ инсан тәбиитигә ят вә уларниң шәнигә ярашмайдиған бир начар хулуқтур. Алдамчилар пүтүн инсанийәтниң луғитидә сөкүлмәктә; инсанлар яритилгәндин буян кәлгән пүтүн дин, пәлсәпә вә йәрлик қанунларму алдамчилиқни мәнъий қилиду вә алдамчиларни сөкиду.

Ислам пәйғәмбири һәзрити Муһәммәд әләйһиссалам алдамчилиқни сөкүп: «Кимки алдамчилиқ қилидикән, у биздин әмәс» дәп агаһландурған (Имам Муслим ривайити). Бу һәдис алдамчиларниң гәрчә намаз оқуп, роза тутуп, закат берип вә һаҗи болуп, көрүнүштә өзлирини мөмүн мусулманлар қатаридин көрсәтсиму, әмәлийәттә ундақларниң мусулманлардин саналмайдиғанлиғини ипадиләйду, чүнки «Дин – муамилә» дур. Дунйадики пүтүн динларниң асаслиқ мәхсити инсанларни дәхли-тәрузсиз, бәхитлик яшитиштур. Алдамчилиқ болса инсанларни зиян-зәһмәтләргә учритидиған еғир җинайәттур.

Сода-сетиқ ишлиридики алдамчилиқ түрлири

Һазирқи заманда алдамчилиқ түрлири әң көп умумлашқан җай базарлар болуп, сода-сетиқ ишлиридики алдамчилиқ түрлири интайин көптур, улардин бәзиси төвәндикичә:

1) сатмақчи болған малниң әйивини йошуруш арқилиқ, херидарларниң көзини бояшқа тиришиш, мәсилән: мевә-чевә яки отъяш вә һәр қандақ бир нәрсиниң яхшилирини үстигә, начарлирини астиға тизиш арқилиқ херидарларни алдап сатқанға охшаш.

2) сатмақчи болған маллириға башқиларниң маркилирини оғриликчә чаплап сетиш арқилиқ херидарларни алдаш, мәсилән: сүпәтсиз малларға даңлиқ маркиларни яки йәрлик малларға чәт әлниң маркилирини оғриликчә чаплап сатқанға охшаш. Бундақ қилиш инсанларни икки тәрәптин зиянға учратқанлиқ болуп, херидарларни алдап уларни зиянға учратқанниң сиртида, ялғандин чапливалған маркиниң егиси болған ширкәтни зиянға учритиду; буниң билән һәр икки тәрәпниң пулини алдап еливелиш арқилиқ қатму-қат һарамни йегән болиду.

3) таразида яки өлчәмдә кам бериш; бу содидики алдамчилиқ түрлириниң әң ямини болуп, Аллаһ тәала мундақ қилғучиларни ахирәттики һесап беришкә ишәнмәйдиғанлар қатардин (йәни капирлар қатаридин) саниған.

4) херидар әмәс бирини херидар орнида көрситип уни жуқури баһада тәләп қилдуруш арқилиқ растинла алидиған херидарларни алдап сетивелиш; буни пәйғәмбәр әләйһиссалам «Ғәрәр» дәп атиған вә қаттиқ тәләппуз билән мәнъий қилған.

5) чарва малларни сатидиғанларниң бу малларни сетишқа елип чиқиштин бурун мәхсус дорилар билән ялғандин сәмиртип, херидарларниң көзи бойиши; мундақ алдамчилиқ билән тапқан пул һарам болиду.

Иҗтимаий һаяттики алдамчилиқ түрлири

Иҗтимаий һаяттики алдамчилиқ түрлири наһайити көп болуп, улардин бәзилири төвәндикичә:

1) өйләнмәкчи болған қиз-жигитниң өзидә болмиған артуқчилиқлар билән яки камчилиқлирини йошуруп қарши тәрәпни алдиши болуп, бу хил алдамчилиқ бәхитлик аилә қурушқа тосалғу болидиған яман иштур.

2) оқуғучиларниң емтиһанда көчүрүши; бу муәллимни алдаштин авал өзини алдиғанлиқ вә өзини зиянға учратқанлиқтур; емтиһанни көчүрүп яки қайсибир һелә билән тапшуруш арқилиқ диплом алғанларниң, дипломни оқуп, имтиһан берип алмастин сетивалғанларниң бу дипломни ишлитип тапқан пули шәксиз һарамдур. Чүнки мундақ киши у дипломға вә дипломдики кәспини қилишқа лаяқәтлик әмәс. Бир кәсипкә лаяқәтсиз кишиләр униңға лаяқәтлик болғанларниң орнида иш қилғанда, өзиниң билимсизлиги сәвәплик

инсанларни түрлүк зиян-зәхмәтләргә учритиду; шуңа пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Кимки бизни алдайдикән, у биздин әмәс» дегән (Имам Муслимривайити).

3) достларниң, хизмәтдашларниң, савақдашларниң, хошниларниң, туққанларниң, әр-аялларниң, қериндашларниң бир-биридә көрүлгән йетәрсизликләрни, хаталиқларни яки әйипләрни түзитиш үчүн нәсиһәт қилишниң орниға, йошуруш яки көрмәсликкә селиш, һәтта махташму бир хил алдамчилиқ болуп, өзиниң йеқин кишилирини вақитлиқ алдап, уларни зиянға учратқанниң сиртида, Аллаһ тәаланиң вәз-нәсиһәт қилиштин ибарәт әмригә хилаплиқ қилғанлиқтур. Пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Дин – нәсиһәттур» дәп көрситиши арқилиқ «Мусулман мусулманниң әйниги» болуши лазимлиғини җекилигән
(Имам Муслим, Имам Бухарий вә Бәйһәқийривайити).

Алдамчилиқниң зиянлири

Алдамчилиқниң зиянлири интайин көп; униң әң хәтәрлик зийини чин мәнадә мусулман болмаслиқтур. Чүнки пәйғәмбәр әләйһиссаламниң: «Кимки бизни алдайдикән, у биздин әмәс» (Имам Муслимривайити), дегән мәшһур һәдиси алдамчилиқниң һәқиқий мусулманлар қатаридин саналмайдиғанлиғини ипадиләйду. Һәдистики «Биз»дегән сөз ислам үммүтигә мәнсүп болған барлиқ мусулманларни, «Биздин әмәс» дегән сөз, алдамчиларниң һәқиқий мусулманлардин әмәслигини көрситиду, алдамчилиқниң буниңдин башқа зиянлиридин бәзиси төвәндикичә:

1) алдамчилиқ дозаққа кириш йолидур.

2) алдамчилиқ уни қилғучиларниң тәбиитиниң пәслигигә, әхлақиниң рәзиллигигә, иманиниң йоқлиғиға дәлилдур.

3) алдамчилар Аллаһниң рәһмитидин, бәрикитидин вә мәғпиритидин һемишәм мәһрум қалғучилардур.

4) алдамчиларниң дуаси иҗавәт болмайду; ибадәтлириниң қобул болушида шәк бар; чүнки алдамчилиқтин тапқан пул һарам, һарам йегән адәмниң дуасиниң иҗавәт болмайдиғанлиғида шәк йоқ.

5) өлүмалар залимларниң вә куппарларниң мусулманларниң үстигә мусәлләт болувелиши мусулманларниң өз арисидики алдамчилиқтин болудиғанлиғини сөзләйду; чүнки алдамчилиқ бар йәрдә, ишәнч болмайду, ишәнч болмиған йәрдә бирлик, инақлиқ болмайду; бирлик вә инақлиқ болмиған йәрдә күч-қувәт болмайду, күч-қувәт болмиған йәрдә езилиш, бозәк қилиниш, мустәмликә қилиниш болиду.

Ғевәт, униң хәтири вә гунайи

Пәйғәмбәр әләйһиссалам ғевәтни тонуштуруш, униңдин тосуш вә униң яманлиғини баян қилиш үчүн бир күни саһабиләрдин: «Ғевәтниң немә екәнлигини биләмсиләр?» дәп сорайду, саһабиләр: «Аллаһ вә униң пәйғәмбири яхширақ билиду» дейишиду, шу вақитта пәйғәмбәр әләйһиссалам уларға: «Ғевәт дегән бирәв һәққидә яман көридиған сөзләрни қилиштур» дәйду; саһабиләрдин бири орнидин туруп: «Бирәв һәққидә ейтқанлирим раст болсичу?» дәп сорайду. Пәйәғмбәр әләйһиссалам униңға җавап берип: «Униң һәққидә ейтқанлириң раст болса, униң ғевитини қилған болисән, навада униң һәққидә ейтқанлириң ялған болса, униңға қара чаплиған болисән» дәйду (Имам Муслимривайити)/.

Бирәвниң чирай-шәкли, қияпити, нәсәби, миллити, әхлақи, җүрүш-туруши вә униң өзигә мунасивәтлик болған һәр қандақ нәрсә һәққидә ейтилған яман сөзләр ғевәт қатариға кириду. Сөз еғиздин чиқмаста адәм уни башқурған билән, еғиздин чиқип кәткән сөз адәмни башқуриду; җүмлидин ғевәт, шикайәтму еғиз яки йезиқ арқилиқ тарайдиған бузғунчилиқ характеридики сөз-чөчәк, иғва, питнә-пасат болуп, у инсанийәт дунийсини булғап, мәнивийәтни зәһәрләйдиған алвасти маһийәтлик кесәл – мәнивий рактур.

Аллаһ тәала Қуръан кәримдә: **«Бир-бириңларниң ғевитини қилмаңлар, силәрниң бириңлар өлгән қериндишиниң гөшини йейишни яқтурамду? Уни әлвәттә яман көрисиләр; ундақта Аллаһтин қорқуңлар»** дәп тәвсийә қилған *(Һуҗурат сүриси 12-айәт)*. бу айәттә ғевәт қилишниң гунайиниң еғирлиғи бирәвниң гөшини йегәнгә охшитилған. Әһвал шундақ екән, инсан пайдисиз гәп-сөздин, хусусән ғевәт-шикайәттин сақлиниши, сөз қилишта сәмимий, еһтиятчан болуп, еғизидин чиқиватқан һәр бир сөзниң әдәплик, илмий йосунда болушиға етибар бериши, қилсиму, қилмисиму болидиған артуқ сөзләрни қилмаслиғи лазим. Бир һәдистә: «Кимки бирәвниң әйивини ачидикән, Аллаһ униң әйивини ачиду, Аллаһ әйивини ачқан адәмни у адәмниң өйидила рәсва қилиду» дейилгән.

Хиянәтниң рәзиллиги

Хиянәт садақәтсизлик, сетилип кетиш яки сетиветиш характеридики номуссизлиқтур. Авам хәлиқ хиянәт қилишни аманәт қойған нәрсини сақлимаслиқ дегән аддий мәнадила чүшиниду, әмәлийәттә хиянәт қилиш дегәнниң мәнаси чоңқурдур. Хиянәт инсан тәбиитидики начар илләтләрниң бири; буниң зийини шәхслärдин алқип, пүтүн коллектив вә дөләткичә болиду; хаинлиқ кесили қайси милләттә давам қилса, шу әл харап болиду, шуңа Аллаһ Қуръан кәримдә хиянәтчилик қилиштин тосқан.

Хиянәтчилик бир хил рәзил қилмиш; уни мәнивийити булғанған, роһи кор, нәпсанийәтчилик идеяси күчлүк адәмләр садир қилиду; хиянәтчилик ямрап кәткән әлдә адимийлик вә инсаний меһри-муһәббәт өлгән болиду; хиянәтчилик маддий нәрсиләргә хиянәт қилиш вә мәнивий нәрсиләргә хиянәт қилиш дәп иккигә бөлүниду, буниң ичидә мәнивий нәрсигә хиянәт қилишниң ақивити мөлчәрлигүсиз дәрижидә еғир болиду.

Хиянәт бәкму еғир җинайәт болуп, сатқунлуқ вә мунапиқлиққа охшаш рәзилликләрниң баш рольчиси хиянәттур. Қандақла бир җәмийәттә инсанлар бир-биригә хиянәт қилидикән, бу җәмийәт кишилири оттурисида ишәнч йоқилиду, ишәнч йоқалған йәрдә хатирҗәмлик болмайду, адәмләр бир-биригә гуман билән қарайду, ушшақ-чүшәк зиддийәтләр түгимәйду.

Хиянәтниң түрлири

Аллаһ тәала Қуръан кәримдә мундақ дегән: **«Әй мөмүнләр! Аллаһқа, пәйғәмбәргә, силәргә қоюлған аманәтләргә билип туруп хиянәт қилмаңлар»** *(Әнфал сүриси 37-айәт)*. Бу айәт хиянәтчиликниң мундақ үч түрлүк мәнасидин бешарәт бәргән:

1) Хиянәтниң биринчи түрдики мәнаси Аллаһқа хиянәт қилиш, Аллаһниң бәндиниң пүтүн қилмишлирини көрүп туридиғанлиғини әстин чиқириш; бу барлиқ хиянәт түрлириниң әң яминидур. Чүнки қәлбидә худаси болмиған адәмниң пәс вә чакина һәвәслиригә толған нәпсидин башқа немиси болсун! Мундақ адәмләрдин тәсәввур қилип болғусиз яманлиқларни күтүшкә болиду; җәмийәттә йүз бериватқан қатиллиқ, булаңчилиқ, сатқунлуқ, чириклик қатарлиқ җинайәтләр шундақ адәмләр тәрипидин садир болмақта.

2) хиянәтниң иккинчи түридики мәнаси пәйғәмбәргә хиянәт қилиш болуп, Муса, Әйса вә Муһәммәд әләйһиссалам һәм башқа барлиқ пәйғәмбәрләр инсанларниң қәлбидә сөйгү билән әслинидиған, яхши ишларниң башламчиси болған үлгилик кишиләрдур. Шуңа әхлақиға зит келидиған қилиқларни қилғучилар уларға хиянәт қилған болиду.

3) хиянәтниң үчинчи түридики мәнаси кишиләрниң бир-бириниң аманитигә хиянәт қилишидур; бу хил хиянәт кишиләр оттурисидики алақиләрдә көп көрүлидиған рәзил қилмиш. Адәттә кишиләрниң бир-биригә еһтияҗи чүшүп туриду, бир адәмниң йәнә бир адәмгә қойған аманити болиду, бу аманәт бир еғиз сөз болушиму яки ихтисатқа вәкиллик қилидиған маддий нәрсә болушиму мүкин. Һәр ким өз аманитиниң өз вақтида тегишини үмүт қилиду; мундақ бир аманәткә хиянәт қилиш толиму рәзил иштур. Шуңа пәйғәмбәр әләйһиссалам: **«Ялған ейтиш, аманәткә хиянәт қилиш, вәдисидә турмаслиқ мунапиқлиқниң үч аламитидур»** дәп көрсәткән *(Әнфал сүриси 37-айәт)*. Заманимизда хаин сөзи вәтән, милләткә асийлиқ қилғучиларни өз ичигә алғанниң сиртида мунапиқларни, чеқимчиларни, өз миллитиниң зийиниға иш қилидиған ғалчиларни, сатқунларни вә һәқиқәткә көз жумғучиларниму өз ичигә алиду.

Зулум вә униң җазаси

Зулум қилиш – һәқсизлиқ қилиш, наһәқ иш қилиш дегәнликтур. Мусулман адәм башқиларға зулум қилип һәқсизлиқ қилмайду, һәқсизлиқни қобул қилмайду; Аллаһ тәала зулум қилишни қаттиқ яман көриду, шуңа Қуръан кәримдә мундақ кәлгән: **«Силәрдин кимки зулум қилидикән, униңға биз азавимизни тетитимиз»** *(Фурқан сүрси 19-айәт)*.

Зулум йәни һәқсизлиқ һәр түрлүк болуп, башқиларға әзийәт бериш, зиянға учритиш, яманлиқ қилиш, һәққини йәвелиш вә башқиму җинайәтләрниң һәммисини өз ичигә алиду; пәйғәмбәр әләйһиссалам бир һәдистә: «Зулум қилиштин сақлиниңлар, чүнки зулум қиямәт күниниң зулмәтлиридиндур» дегән (Муслим ривайити). Йәнә бир һәдистә: «Кимки башқиларниң йеридин бир ғерич йәрни наһәқ еливалидикән, қиямәт күнидә униң бойниға йәттә һәссиси есилиду» дәп көрсәткән (Бухарий вә Муслим ривайити).

Ялғанчилиқ вә униң ақивити

Ялған сөзләш әң яман қилиқ, начар әхлақ вә иманға зит келидиған чоң гунадур; сахтипәзлик, алдамчилиқ, сөзидә турмаслиқ, аманәткә хиянәт қилиш, вәдигә вапа қилмаслиқ, ялған гуваллиқ бериш, ялған қәсәм қилиш, гунасиз кишиләргә қара чаплаш, чеқимчилиқ, сатқунлуқ, гуманхорлуқ, таразида-өлчәмдә кам бериш қатарлиқ

пүтүн яманлиқларниң вә еғир гуналарниң баш рольчиси ялғанчилиқтур. Бу ишларниң һәммиси ялғанчилиқниң җүмлисидин саналсиму, ялғанчилиқниң гунайи булардин чоң. Пәйғәмбәр әләйһиссалам бир һәдистә мундақ дегән: «Һемишәм растчил болуңлар, чүнки растчиллиқ яхшилиққа башлайду, яхшилиқ җәннәткә башлайду; кимки һемишәм раст гәп қилса, растчиллардин болушни мәхсәт қиливәрсә, ахири у киши Аллаһниң алдида растчил бәндә болуп йезилиду; силәр һәр қандақ бир ялғанчилиқтин сақлиниңлар! Чүнки ялғанчилиқ кишини асийлиққа елип бариду, асийлиқ дозаққа елип бариду; кимки һемишәм ялғанчилиқ қилса вә ялғанчилиқни мәхсәт қиливәрсә, ахири у Аллаһниң алдида ялғанчи болуп йезилиду» (Бухарий ривайити).

Ялғанчилиқ пүтүн рәзилликләрниң мәнбиидур, ялғанчилиқ түпәйлидин иттипақлиқ бузулуп, җәмийәт тәртиви қалаймиқанлишип, инсанлар арисида һәл қилиш қийин болған зиддийәтләр, һадисиләр, зиянлар, адавәтләр вә ейтип түгәткүсиз көңүлсизликләр келип чиқиду; ялғанчи адәм хәлиқниң нәзәридин чүшиду, униң сөзигә һечким ишәнмәс болиду; ялғанчилиқ сәвәвидин ишлар оңушлуқ болмайду, шуңа Қуръан кәримдә: **«Аллаһ исрапхорни, ялғанчи адәмни тоғра йолға башлимайду»** дәп көрситилгән *(Ниса сүриси 28-айәт)*. Аллаһ тилни сөз қилишқа яратқан, бирақ қизил тилниң устихини йоқ, немә десә сөзләвериду; инсан тилини контроль қилмиғинида өзигә зиянлиқ ишларға сәвәп болиду.

Мусулман ялған сөзлимәйду

Һәқиқий мусулман адәм һәргиз ялған сөзлимәйду, пәйғәмбәр әләйһиссаламдин бир күни «Мусулман адәмниң оғрилиқ қилиши мүмкинму?» дәп соралғинида, «Һәә, мүмкин» дәп җавап бәргән, у йәнә «Мусулман адәмниң ялған ейтиши мүмкинму?» дәп соралғинида, «Як, мүмкин әмәс» дәп җавап бәргән (Ибн Маҗә, ибн Әсакирләр ривайити). «Ялған сөзләш қәтъий тоғра әмәс, пәқәт қисмән әһвалда ялған гәп қилишқа болиду; бу хил ялған сөзләш пәқәт зиддийәтни һәл қилиш, әр-аялларниң арисини әпләштүрүп қоюшқа тиришқан адәм ялғанчи әмәс» дәп көрсәткән (Бухарий вә Муслим ривайити). Шундақла, җәңләрдә дүшмәнни қаймуқтуруш үчүн ялған ейтишқа болиду.

Сөзидә турмаслиқ кесили вә униң зийини

Сөзидә турмаслиқ вәдисигә хилаплиқ қилиш дунияда һәммә адәм өч көридиған ялғанчилиқ болуп, бу илләт кимдә болса шу адәм яхшилиқ күтүшкә яримайдиған, ишәнгили болмайдиған, ярамсиз адәм һесаплиниду. Бундақ адәм өзигә вә башқиларға нурғун зиянларни кәлтүриду; вәдигә вапа қилмаслиқ, ләвзи қилған ишқа егә болмаслиқ иманниң аҗизлиғидин дерәк беридиған мунапиқлиқ характеригә егә ялғанчилиқтур. Пәйғәмбәр әләйһиссалам мунапиқлиқниң аламәтлирини баян қилип: «Мунапиқлиқниң бәлгиси үч болуп, улар: ялған сөзләш, вәдигә хилаплиқ қилиш, аманәткә хиянәт қилиш» дәп көрсәткән. Мана бу үч иш ишәнчни йоқитишниң амилидур.

Инсан келишим түзсә келишмигә риайә қилиши, бирәр ишқа вәдә қилған болса униңға вапа қилиши лазим; вәдигә вапа қилиш инсаний гөзәл әхлақ болса, вәдигә хилаплиқ қилиш бәкму қаттиқ рәзилликтур. Шуниң үчүн Қуръан кәримдә сахтилиқтин агаһландуруп, вападарлиққа үндәйдиған айәтләрниң көп болғанлиғи әҗәплинәрлик әмәс. Қаръан кәримниң Исра сүрисидә: **«Әһдигә вапа қилиңлар** (қиямәт күнидә) **әһдә үстидә әлвәттә соал-сорақ қилинисиләр»** дәп көрситилгән *(Исра сүриси 34-айәт)*.

Инсанниң арзу-үмүтлири һәр хил, қилдиған ишлири көп болғанлиғи сәвәплик бәзи ишлар инсанниң есидин көтирилип кетиду; шуниң үчүн сәгәк мейиниң болуши вәдигә вапа қилиш үчүн толиму зөрүрдур, чүнки вәдисини унтуп қалған адәм вәдисигә қандақму әмәл қилалисун?! Инсан бәргән вәдисини есигә алғандин кейин вәдисигә вапа қилиш, ирадисигә келиши, қанчилик бәдәл төләшкә тоғра кәлсиму бу ишни әмәлгә ашуруш йолида күч сәрп қилиши керәк; кишиләр вәдисигә вапа қилиш йолида охшимиған тәғдир-қисмәтләрни бешидин кәчүрүши мүмкин. Чүнки төлинидиған бәдәл еғир болуши мүмки; өзидә сәгәк мейә билән улуқвар қәлбни мужәссәмләштүргән адәм чоқум вәдисигә вапа қилиду.

Өчлүк, адавәт сақлашниң яман ақивәтлири

Өчлүк начар әхлардин болуп, һәқиқий мусулман адәм көңлидә бирәвгә қарши өч-адавәт сақлимайду; бирәр кишиниң пайдиға еришкәнлигини көргинидә униңға сөйиниду, бирәр кишигә зиян йәткәнлигини көргинидә қайғуриду; чүнки һәқиқий мусулман адәм пүтүн инсанийәткә яхшилиқ вә бәхит тиләйду. Инсанларниң һәммиси шундақ болидиған болса, пүтүн дуния хәлқи бәхит-саадәттин ортақ һөзүр алған вә өзара сөйгү-муһәббәттә ортақлашқан болар еди. Дунияда нурғунлиған пәс әхлақлар вә начар қилиқлар бар болуп, диққәт қилидиған адәм униң мәнбиини биләләйду. Уларниң ипадилиниши охшаш болмисму сәвәви пәқәтла бирдур, у болсиму өчлүк вә адавәт сақлаштин ибарәт, мәсилән: башқиларға төһмәт чаплаш қаттиқ өчлүктин келип

чиқидиған бир җинайәт болуп, һәқиқәтни астин-үстүн қиливетиш, гунасиз кишиләргә азар бериштәк рәзил тәсир болғачқа, у пүтүн инсанийәтниң луғитидә әң қәбиһ җинайәт санилиду, мусулманларға нисбәтән әң еғир гунадур. Пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Бир мусулманниң йәнә бир мусулман билән үч күндин артуқ ташлишип кетиши тоғра әмәс» дәп көрсәткән (Бухарий вә Муслим ривайити).

Аллаһ тәала һәқиқий мөмүнләрни мәдһийәләп мундақ дегән: «Мәдиниликләрдин имани күчлүк болғанлар (йәни әнсарлар) йениға һиҗрәт қилип кәлгәнләрни (муһаҗирларни) дост тутиду, уларға берилгән нәрсиләр үчүн ичи тарлиқ қилмайду, улар муһтаҗ туруқлуқ (муһаҗирларниң мәнпәәтини) өзилириниң мәнпәәтидин әла билиду, улар өз нәпсиниң бехиллиғидин сақланғанлар мәхсәткә еришкүчиләрдур;улардин кейин кәлгәнләр: **«Пәрвәрдигаримиз! Бизгә вә биздин иман ейтқан қериндашлиримизға мәғпирәт қилғин, диллиримизда мөмүнләргә қарши дүшмәнлик пәйда қилмиғин, пәрвәрдигаримиз! Сән наһайити мәғпирәт қилғучисән, меһрибансән»** дәйду *(Һәшр сүриси 9-10-айәтләр).*

Кишиләрниң әйивини издәш рәзиллик

Кишиләрниң әйивини издәш, мәхсәтлик һалда уларға әйип қоюш шу адәмниң вуҗудидики рәзиллик вә пәсликниң аламитидур. Аллаһ тәала Қуръан кәримдә мундақ дәп көрсәткән: **«Бир-бириңларниң әйивини издәп жүрмәңлар»** *(Һуҗурат сүриси 12-айәт).*

Ислам дини кишиләрниң мәхпийәтлигини қоғдашқа наһайити зор әһмийәт бәргән, пәйғәмбәр әләйһиссалам мундақ дегән: «Кимки бирәвниң өйиниң ичигә рухсәтсиз қариса, өй егиси униң көзини қуюватсиму болиду» (Бухарий вә Муслим ривайити). Ислам дини кишиләрниң хусусий һаятидики мәхпийәтликни қоғдашни муқәддәс билиду; шуңа пәйғәмбәр әләйһиссалам башқиларниң әйивини йошурун тәкшүрүп жүрүштин тосуп мундақ дегән: «Башқиларниң әйивини йошурун тәкшүрүп жүрмәңлар, кимки бирәр мусулманниң әйивини ачидикән, Аллаһ униң әйивини ачиду. Аллаһ бириниң әйивини ачса, уни өз өйидила рәсва қилиду» (Бухарий ривайити).

Кишиләрниң камчилиқлирини вә әйиплирини йепиш гөзәл әхлақтин санилиду, пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Кимки бирәвниң әйивини билип туруп япса, қиямәт күнидә Аллаһ униң әйивини япиду» дәп көрсәткән (Бухарий вә Муслим ривайити). Кишиләрниң мәхпий параңлирини оғриликчә тиңшаштин қаттиқ тосуп мундақ дегән: «Кимки башқиларниң париңини оғриликчә тиңшайдикән, қиямәт күни униң қулиғиға еритилгән қоғушун қуюлиду» (Бухарий ривайити).

Кишиләрни мәсхирә қилишниң гунайи

Мәсхирә – кишиләрни заңлиқ қилиш, уларни көңүл ечиш вә күлкә пәйда қилиш темисиға айландуривелиш дегәнлик болуп, Аллаһниң вә инсанларниң нәзәридә әң қәбиһ әдәпсизликтур. Аллаһ тәала Қуръан кәримдә кишиләрни мәсхирә қилиштин тосуп мундақ дегән: **«Әй мөмүнләр! бир қовум йәнә бир қовумни мәсхирә қилмисун,** (йәни бир җамаә йәнә бир җамаәни, бир адәм йәнә бир адәмни) **мәсхирә қилғучи қовумдин яхширақ болуши мүмкин, силәрниң араңлардики аялларму өз ара мәсхирә қилишмисун, мәсхирә қилинғучи аяллар** (Аллаһниң дәргайида) **мәсхирә қилғучи аяллардин яхширақ болуши мүмкин»** *(Һуҗурут сүриси 11-айәт).*

Кишиләрни мәсхирә қилиш имансизларниң адити болуп, Аллаһ тәала капирларни сөкүп мундақ дегән: **«Капирлар һәқиқәтән мөмүнләрни мәсхирә қилип күләтти, мөмүнләр уларниң алдидин өткәндә, улар өз ара көз қисишатти»** *(Мутәффифин сүриси 29-30-айәтләр).* Кишиләрни мәсхирә қилиш өз аридики достлуқни дүшмәнликкә, инақлиқни бөлүнүшкә, бирликни парчилинишқа елип баридиған рәзил хулуқ болуп, кишиләрни мәсхирә қилидиғанлар исламий гөзәл әхлақтин несивиси болмиғанлардур.

Көрәлмәслик мәнивий ағриқтур

Көрәлмәслик, өч-адавәттинму күчлүк болған қәбиһ роһий һаләт болуп, қәлбниң зәипләшкәнлигиниң вә етиқатсизликниң ипадисидур. Көрәлмәслик өзи еришиш үчүн башқиларниң мал-мүлүк, һоқуқ-мәнсәп, илим-һекмәт қатарлиқ диний вә дунияви немәтлириниң йоқилишини ойлап қизилкөзлик қилиштур; җәмийәттики бәзи кишиләр бу дуниядин ибарәт қисқиғина һаятлиқ сәһнисидә билип-билмәй бу хил рәзиллик кесилигә гириптар болуп қалиду; дост-бурадәрлири, холум-хошнилири, һәтта қериндашлириниңму азғина мал-мүлкигә,

кичиккинә һоқуқ-мәнсивигә көрәлмәслик қилиду; мундақлар башқиларниң шатлиғидин ғәмкин болиду, әләм тартиду, өзгиләрниң раһитидин зәхмәт чекиду.

Пәйғәмбәр әләйһиссалам бир һәдистә мундақ дегән: «Өз ара дүшмәнләшмәңлар! Бир-бириңларға көрәлмәслик қилмаңлар; үз өрүшмәңлар, силә-рәһим қилишишни тәрк әтмәңлар, бәлки өз ара қериндашлардин болған һалда Аллаһниң яхши бәндилиридин болуңлар» дәп көрсәткән (Имам Муслим ривайити). Пәйғәмбәр әләйһиссалам мундақ дегән: «Көрәлмәсликтин сақлиниңлар, худди от отун яки от-чөпни йегәндәк көрәлмәслик яхши әмәлләрни йәп кетиду» (Имам Әһмәд ривайити).

Гәп тошуш вә униң ечинишлиқ ақивәтлири

Гәп тошуш – бирәвниң башқа бир киши һәққидә аңлиғанлирини, кишиләрниң оттурисида зиддийәт пәйда қилидиған вә мунасивәтни яманлаштуридиған шәкилдә шу кишигә йөткәш дегәнликтур. Гәп тошуштин ибарәт бу рәзил хулуқ сәвәвидин достлар бир-биригә дүшмәнлишиду, бирлик бузулиду, инақ аилиләр парчилиниду, туққанлар бир-биридин жирақлишиду. Һәтта гәп тошуш сәвәплик кишиләр оттурисида беһөддә қан төкүш әһваллириму йүз бериду. Шуңа ислам динида гәп тошуғучилар, питнә-иғва тарқатқучилар қаттиқ сөкүлгән вә уларниң Аллаһниң рәһмитидин мәһрум қалидиғанлиғи баян қилинған. Пәйғәмбәр әләйһиссалам бир һәдистә мундақ дегән: «Аллаһниң әң яман бәндилири гәп тошуғучилар, дост-бурадәрләрни бир-биридин айриғучилар вә гунасиз адәмләрни әйиплигүчиләрдур» (Имам Әһмәд риваити).

Гәп тошушниң йәнә бир чоң зийини шуки, гәп тошуғучилар ахирәттә чоң зиян тартқучилардур. Чүнки улар инсанларға дүшмәнлик қилип туруп қанчилик көп ибадәт қилсиму, җәннәткә кирмәйду, шуңа пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Гәп тошуғучилар җәннәткә кирмәйду» дегән (Бухарий вә Муслим ривайәт қилған). Гәп тошуп кәлгән кишиниң сөзини ениқлимастин бурун ишәнмәслик лазим. Аллаһ тәала Қуръан кәримдә мундақ дәп тәлим бериду: **«Әй мөмүнләр! Силәргә бир пасиқ адәм хәвәр елип кәлсә,** (ишниң һәқиқитини) **билмәстин бирәр қовумни рәнҗитип қоюп, қилмишиңларға пушайман қилип қалмаслиғиңлар үчүн,** (у хәвәрни) **ениқлап көрүңлар»** *(Һуҗурат сүриси 6-айәт).*

Кишиләргә ләқәм қоюш әдәпсизлик

Кишиләргә қандақла бир ләқәмни қоюшқа болмайду, чүнки инсанларниң һөрмитини, үз-абройини қоғдаш диний зөрүрийәттур. Кишиләргә ләқәм қоюш яки уларни улар яман көридиған ләқәмләр билән чақириш, аташ әң яман әхлақсизлиқ болуп, мундақ қилиш кишиләр оттурисидики достлуқ, инақлиқ вә барчә йеқинлиқларни бузуп ташлайду. Шуңа Аллаһ тәала Қуръан кәримдә бу қилиқтин алаһидә тосуп мундақ дегән: **«Бир-бириңларни әйиплимәлар, бир-бириңларни яман ләқәм билән чақирмаңлар»** *(Һуҗурат сүриси 11-айәт).*

Һаясизлиқ — Имансизлиқтур

Һаясизлиқ гуна, яман ишларни һечкимдин тәп тартмастин яки хиҗил болмастин қилиш дегәнлик болуп, һаясизлиқ имансизлиқ билән баравәр яманлиқтур. Пәйғәмбиримиз һәзрити Муһәммәд әләйһиссалам: «Һая билән иман иккиси бир пүтүн нәрсә, уларниң бири йоқалса, иккинчисиму йоқилиду», дегән. (Имам Һаким ривайити). Йәнә бир һәдистә у: «Һая яхшилиқтин башқини елип кәлмәйду», дегән. (Имам Бухарий вә Муслим ривайит) сөзиму буниңға асасән ейтилған болуши мүмкин.

Шәрм – Һая вә номусчан болушниң зөрүрлиги

Һаялиқ болуш, инсан тәбиитиниң маһийитини көрситип беридиған тоғра мизан; у бизгә шу кишиниң иманиниң вә әдәп-әхлақиниң қанчилик дәрижидә екәнлигини көрситип бериду; пәйғәмбәр әләйһиссалам мундақ дегән: «Һәр қандақ бир динниң әхлақи бардур, ислам дининиң әхлақи – һаядур» (Ибни Маҗә, Тәбәраний, имам Малик ривайити). Сиз бир адәмниң тегишлик болмиған һәрикәттин өзини тартиватқанлиғи яки тегишлик болмиған бир ишни қилип қойған вақитта чирайиниң қизирип кәткәнлигини көрүп, униң қәлбиниң ойғақ, әслиниң пак, тәбиитиниң сап екәнлигини биливалалайсиз. Шундақла бирәрсиниң пәс гуна ишларни һая қилмастин қилип жүргәнлигини, алған-қойғининиң қандақ екәнлигигә пәрва қилмайватқанлиғини көргән вақтиңизда, униң қолидин яхши иш кәлмәйдиған көңли қара, үзи қелин адәм екәнлигини биливалалайсиз.

Шәрм-Һая билән номусчанлиқ инсан әқлиниң һул теми, иманниң постидур. Пости оюветилгән дәрәқ қуруп кәткәндәк, шәрм-һая номустин айрилған инсанму иманий хисләттин айрилип қалиду; виждан болса ички

номустур, шәрм-һая билән номусчанлиқ һәр қандақ инсанниң инсаний қәдир-қиммитини бейитип һөрмитини ашуридиған йошурун гөзәлликтур. Иман бәндә билән пәрвәрдигари оттурисидики бүйүк алақә болуп, қәлбни паклаш, әхлақни тоғрилаш, һәрикәтни дуруслаш қатарлиқлар бу бүйүк алақиниң тәливи, бәлки униң тунҗа изнасидур; қәлбниң сәзгүрлигини ашуруп, хаталиқлар вә пәс ишлардин өзини тартмиғичә бу тәләпни әмәлгә ашурғили болмайду; яман ишларни қилиштин тәптартмаслиқ тәдрижи һалда гуналарни қилишқа қарап тәрәққий қилиду, андин униңға әгишип иманниму йоқитиду, ахирида өзини әң пәс вә төвән орунда көриду, мана бу, һаясизлиқниң ахирқи нәтиҗисидур.

Гуманхорлуқ вә униң аваричилиқлири

Гуманхорлуқ кишиләрдин шәклиниш, улар һәққидә яман хиялларни ойлаш дегәнлик болуп, башқилардин сәвәпсиз ағринип, кейин болидиған ишлар һәққидә «Мундақ болармикин, ундақ болармикин, етәрмикин» дегәндәк қошумчилар билән гәп иқилишму гуманхорлуқтур. Бу сөзни иккинчи бир киши раст қилип сөзләш арқилиқ пәйда болидиған ялғанчилиқму гуманхорлуқниң нәтиҗисидур. Шуңа пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Силәр гуманхорлуқтин сақлиниңлар, чүнки гуман билән қилинған сөз әң ялғинидур», дәп көрсәткән. (Имам Бухарий вә Муслим ривайити).

Аллаһ тәала Қуръан кәримдә: **«Әй мөмүнләр! көп гуманлардин сақлиниңлар** (йәни аилидикилириңларға вә кишиләргә гуманхорлуқ қилмаңлар), **бәзи гуманлар һәқиқәтән гунадур»** *(Һуҗурат сүриси 12-айәт)*.

Вапасизлиқниң рәзиллиги вә вапасизлиқ түрлири

Вапасизлиқ ишәнчни йәрдә қоюш, күткән йәрдин чиқмаслиқ вә тузкорлуқ қилиштин ибарәт намәртлик болуп, виждансиз, имансиз вә әдәп-әхлақтин несивиси болмиған адәмләр қилидиған рәзил қилиқтур. Вапасизлиқниң түрлири интайин көп болуп, жуқуриси Аллаһниң немәтлиригә вә инъамлириға тузкорлуқ қилип, униңға шүкүр қилиштин баш тартиш, буйруғанлириға асийлиқ қилиштин башлап, өсүп йетилгән Ана вәтәнниң ғемини йемәслик, уни унтуп кетиш, ата-анисиниң яхшилиқлирини қайтурмаслиқ, урук-туққанлирини ташливетиш, мундин башқа қандақла бир яхшилиқни көргән кишиләрниң шу яхшилиқни қайтурмаслиқ қатарлиқларғичә берип йетиду.

Шундақла, бир адәмниң өткән күнлирини унтуп қелишиму вапасизлиқниң җүмлисидиндур, мәсилән: илгири намрат болуп, һазир Аллаһ байлиқ бәргән болса, илгири кесәлчан болуп, һәзир сақлиққа еришкән болса, худди һечқачан намрат болмиғандәк, ағрип йетип бақмиғандәк мәғрурлиниши, намратларниң вә кесәлчанларниң һалиға йәтмәстин өзинила ойлап яшиши толиму яман вапасизлиқтур. Вападарлиқ есил пәзиләт болуп, у барлиқ инсанларға уларниң дини, ирқи вә рәңгидин қәтъийнәзәр умум болуши лазим. Чүнки пәзиләт дегән парчиланмайдиған бир пүтүн нәрсә, адәмниң бәзи кишиләргә вападар болуп, бәзи кишиләргә рәзил вә сөзидә турмайдиған болуши тоғра әмәс; қилинған вәдә, түзүлгән келишим қандақла бир киши билән болсун, униңға риайә қилиш шәрттур. Һәқиқий диянәтлик тоғра адәм инсанларға муамилә қилишта, уларниң рәңги, дини, ирқи сәвәплик айрим муамилидә болмайду, бәлки һәммигә бир хил муамилә қилиду, чүнки яхшилиқ кимгә қилинмисун, у һаман яхшилиқтур, шундақла яманлиқ кимгә қилинмисун, у һаман яманлиқтур.

Чеқимлиқ, униң хәтәрлири вә җазаси

Чеқимчилиқ бирәвни зиянға учритиш үчүн униң һәққидә башқилардин аңлиған бир-икки еғиз гәпни, ялған сөзләр билән көптүрүп қарши тәрәпкә аңлитиш ялғанчилиғи болуп, адәттики гәп тошуштин пәрқлиқ җинайәтур; чүнки гәп тошуш мәхсәтсизму әмәлгә ашиду, амма чеқимчилиқ рәзил мәхсәтләр арқисида елип берилиду; бундақ чеқимчилиқ шу инсанниң нийити бузуқ, роһий кесәл, бепәрва адәм екәнлигини билдүриду.

Бир қетимлиқ чеқимчилиқниң сәвәви билән достлар вә аилиләр оттурисида өчмәнлик пәйда болуп, бәхитниң асасий болған хатирҗәмлик, инақлиқ бузулиду; чеқимчилиққа қарши турушниң үнүмлүк чариси – чеқимчиниң сөзигә қулақ салмаслиқ яки ишәнмәсликтур. Чеқимчиниң яман ақивити тоғрилиқ пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Кимки бир кишиниң башқиларниң аңлап қелишини яқтурмайдиған сөзини аңлитип қойидикән, қиямәт күни униң икки қулиғиға қоғушун қуюлиду» дәп көрсәткән (Имам Бухарий ривайити).

Өзини чоң тутушниң зийини вә гунайи

Өзини чоң тутуш өзини алаһидә чағлиғанлиқтин, өзидә аз-тола бар болған артуқчилиқларни толиму жуқури мөлчәрләп, өзини қалтис чағлап, башқиларни төвән көрүш вә ғадийиш дегәнликтур. Өзини чоң

тутқучиларни Аллаһ тәала зади яқтурмайду, чоңлуқ Аллаһқа хас бир сүпәттур; инсанлар өзини чоң тутқучилардин нәпрәтлиниду.

Атақлиқ шаиримиз Тейипжан Илиев мундақларға өз баһасини бәргән:

Егилидикән алма шахлири, мевиси қанчә охшиғансири,
Кәмтәрлик билән адәм чирайлиқ, сәтлишидикән ғадайғансири.

Өзини чоң тутуш роһий һалитигә егә кишиләр сағлам, нормал роһий һаләттин чәтнәп кәткән кишиләр болуп, бир хил роһий кесәлликкә, психика ажизлиғиға гириптар болған кишиләрдур. Бу хил роһий һаләт һаман уларниң җисманий сағламлиғиға, шундақла роһий психикисиға зор дәриҗидә сәлбий тәсир көрсәткәнликтин, уларда җәмийәткә маслишалмаслиқ яки башқиларниң әйиплишгә учраш, көплигән кишиләр еришкән хошаллиқ, роһий азадиликкә еришәлмәслик, сиқилиш ичидә яшаш, җисманий җәһәттин балдур зәиплишиш әһвали көрүлиду.

Бирәвдә өзини чоң тутуш роһий һалитиниң болғанлиғи униң әхлақий җәһәттинму сағлам әмәслигини ипадиләйду; шуңа Қуръан кәрим бу хил начар илләттин мәнъий қилип, Луқман Һәкимниң оғлиға қилған мону вәсийитини баян қилған: **«Кишиләрдин мәнситмәслик билән үз өрүмигин, зиминда ғадийип маңмиғин, Аллаһ һәқиқәтән һакавур, өзини чоң тутқучиларни дост тутмайду»** *(Луқман сүриси 18-айәт)*. Өзини чоң тутуштин ибарәт бу иплас роһий һаләт инсанийәткә роһий психика, әхлақий вә җисманий җәһәтләрдин көп тәрәплимилик зиянларни елип келиду.

Чирайлиқ кийиниш өзини чоң тутқанлиқ әмәс

Пәйғәмбәр әләйһиссалам бир күни саһабилиригә тәлим берип: «Қәлбидә зәрричилик кибир (өзини чоң тутуш роһийити) болған адәм җәннәткә кирәлмәйду» дегәндә, саһабилиридин бири қорқуп кетип: «Әй Аллаһниң пәйғәмбири! Адәм кийиминиң чирайлиқ, айиғиниң чирайлиқ болушини яқтуриду, буму кибирдин саниламду?» дегәндә, пәйғәмбәр әләйһиссалам униңға җавап берип: «Аллаһ гөзәлдур, у гөзәлликни яқтуриду, кибир дегән көрәңләш вә башқиларни көзгә илмаслиқтур» дегән (Муслим ривайити). Бу һәдискә асасән, чирайлиқ кийиниш, есил, гөзәл җүрүш өзини чоң тутқанлиқтин саналмайду, бәлки тәләп қилинған ишлардур.

Исрапхорлуқниң яман ақивити

Исрап – бир нәрсини һәддидин артуқ бузуп-чечиш дегәнлик болуп, исрапчилиқни вә исрапхорларни дунияда һечқандақ дин яки қанун қоллимайду, чүнки исрап қилип бузуп-чачқан нәрсиләрдин һечким пайдилиналмайду. Һәр қандақ бир нәрсини исрап қилиш һарамдур; эксичә, һәр нәрсини нормал һалда қаидә-йосун бойичә ишлитиш пүтүн инсанлар тәрипидин қарши елинидиған, Аллаһ тәалани мәмнун қилидиған яхши усулдур. Қуръан кәримдә: **«Йәңлар, ичиңлар, исрап қилмаңлар, Аллаһ исрап қилғучиларни һәқиқәтән яқтурмайду»** дәп көрситилгән *(Әъраб сүриси 31-айәт)*. Аллаһ мошу айәт арқилиқ бизгә рисқ қилип берилгән нази-неъмәтләрни кәңташа йейишкә, ичишкә тәрғип қилиду, лекин исрапхорлуқ қилишимизни қаттиқ чәкләйду.Аллаһ тәала исрап қилғучиларни сөкүп мундақ дәйду: **«Бузуп чачмиғин, бузуп чачқучилар һәиқәтән шәйтанларниң қериндашлиридур»** *(Исра сүриси 26-27-айәтләр)*. Ихтисатчанлиқ кәмбәғәл болуп қалмаслиқниң капалитидур; бузуп-чечиш вә исрап қилиш болса, кәмбәғәлликниң башланмисидур;

Парихорлуқ вә униң рәзиллиги

Парихорлуқ – бирәвниң һәққини йәвелиш яки униң хизмәт орнини тартивелиш яки униңға кәлгән амәтни өзигә қаритивелиш яки гунасиз бирини қариалаш яки бирәр җинайәтчини ақлаш яки униң җинайитини йеникләтиш яки қандақла бир дава ишида қарши тәрәпниң һәққини өзигә қаритиштин ибарәт рәзил мәхсәтни әмәлгә ашуруш үчүн иш үстидикиләргә мәлум миқдарда пул яки пулға ярайдиған бир нәрсә бериш дегәнлик болуп, парини бәргән вә алған һәр иккиси Аллаһниң алдида қаттиқ гунакар, инсанийәт алдидә әйипкар болиду.

Пара бериш яки елишниң гунайи вә хәтири

Парихорлуқ әң яман хиянәтчилик болуп, һәқ-һоқуқларниң зайә болушиға, адаләтсизлик вә һәқсизликкә, кишиләрниң мәнпәәтигә намәртләрчә хирс қилишқа, уларниң һәқлиригә таҗавуз қилишқа, төһмәтләрни артип

уларниң абройини төкүшкә, җәмийәт тәртивини бузушқа, хатирҗәмлик, аманлиқ вә ишәнчниң йоқилишиға сәвәп болидиған интайин қәбиһ вә рәзил қилмиш болғанлиғи үчүн пара бериш яки пара елиш ислам динида әмәс, бәлки пүтүн динларда вә пүтүн қанунларда қәтъий һарамдур. Пәйғәмбәр әләйһиссалам: «Аллаһ пара бәргүчигә, уни алғучиға вә униңға васитә болғучиға ләнәт қилди»
(Имам Бухарий вә Әһмәд ривайити), дейиш арқилиқ парихорлуқ җинайитиниң җазасини баян қилған. Аллаһниң ләнитигә учриғанлиқ ахирәтлик несивисидин пүтүнләй қуруқ қалғанлиқтур.

Совға – салам беришниң һәр қандиғи пара һесапланмайду

Өз затида яхши нәрсә, яман ғәрәзниң арилишиши яман нәрсигә айлинип қалиду, мәсилән: инсанлар арисида бир-биригә һәдийә, совға-салам бериш яхши иштур, чүнки мундақ қилиш өз ара сөйгү-муһәббәтни, йеқинлиқни, дostлуқни күчәйтиду, шуңа пәйғәмбәр әләйһиссалам бир һәдистә: «Бир-бириңларға совға-салам тәғдим қилишсаңлар араңлардики муһәббәт ашиду» дәп көрсәткән (Имам Бухарий ривайити). Амма совға-салам башқиларға зиян йәткүзүштин ибарәт бирәр яман нийәтни көзләп яки һәққи болмиған бир нәрсигә еришиш үчүн берилсә, у вақитта, бу совға-салам әмәс, бәлки пара бәргәнликтур. Бундақ қилиш қәтъий һарам. Бәргүчи билән алғучи вә сала қилип васитә болғучи һәммиси гунаға шерик болиду. Ривайәт қилинишичә, пәйғәмбәр әләйһиссалам бир күни Абдулла ибни Лутбийә исимлик бир саһабини закатларни жиғип келишкә буйруған болуп, Абдулла пәйғәмбәр әләйһиссаламниң алдиға елип кәлгән закат маллирини тапшуруш вақтида: «Маву закатқа бәргәнлири, маву совғат» дәп чүшәндүргәндә, пәйғәмбәр әләйһиссалам Абдуллаға: «Сән өйүңдә җим олтарған болсаңму саңа бу совғат келәттиму?» дәп рәт қилған вә униму закат маллири билән биллә бәйтулмал (дөләт ғәзниси) ға қоштуривәткән.

Әнди, бирәв өзиниң һәққини елиш үчүн пара беришкә мәҗбур болуп қаласа немә қилиду?

Өзиниң һәққини елиш яки йоллуқ һоқуқини қоғдаш үчүн пара бәрсә болиду

Инсан өзиниң һәққини елиш яки йоллуқ һоқуқини қоғдаш үчүн пара беришкә мәҗбур болуп қалса, башқиларға зиян-зәхмәт йәткүзмәслик шәрти билән пара берип болсиму өз һәққини қутқазса гуна болмайду, бу мундақ болиду:

1) рәһимсиз залимниң яки қатилниң қолиға чүшүп қелип, пара бериш арқилиқ өзини қутулдуруштин башқа чариси қалмиғанда пара бәрсә болиду.

2)өзини, мал-мүлкини, аилисини, номусини, динини вә вәтинини қоғдаш йолида пара беришкә мәҗбур болуп қалса, пара бәрсә болиду.

3) өзи яки аилә әзалиридин бири яки туққанлиридин бири қарақчиларниң яки булаңчиларниң қолиға чүшүп қелип, пара бериш билән қутулдурғили болса, пара берип қутулдуруш дурустур.

4) өзиниң қанунлуқ һәққини елиш үчүн пара бериштин башқа һечқандақ чарә қалмиған шараитта, башқиларни зиян-зәхмәткә учратмаслиқ шәрти билән пара беришкә болиду, амма башқиларниң һәққини өзигә қаритиш үчүн пара бериш қәтъий һарамдур, мәсилән: башқа биригә тәхсим қилинған хизмәт орниға өзи орунлишиш үчүн яки өзиниң балисини орунлаштутурш үчүн пара бәргәнгә охшаш.

*ӘХЛАҚ ҺӘҚҚИДӘ КӘЛГӘН АЙӘТЛӘРДИН ТАЛЛАНМИЛАР**

ЯХШИ ӘХЛАҚҚА ЧАҚИРҒАН АЙӘТЛӘР

«Билмисәңлар, билидиғанлардин сораңлар» *(Әнбия сүриси 7-айәт).*

Әхлақни йетилдүрүш һәққидә

«Даван ешишниң немилигини қандақ биләттиң? (даван ешиш дегән) **қул азат қилмақтур яки ачарчилиқ күндә туққанчилиғи болған житимгә яки топида ятқан мискин** (йәни һали начар кәмбәғәл) гә **тамақ бәрмәктур»** *(Бәләд сүриси 11-15-айәтләр).*

Нәпсини паклаш

«Роһни пак қилидиған адәм чоқум мурадиға йетиду, нәпсини (купри вә писқи-фуҗур билән) **камситқан адәм чоқум наүмүт болиду»** *(Шәмс сүриси 7-10-айәт).*

Истиқамәт һәққидә

«Аллаһ сени буйруғандәк тоғра йолда болғин, саңа иман ейтқанларму тоғра йолда болсун. (мәнъий қилинған ишларни қилип) **Аллаһниң чәклиридин чиқип кәтмәңлар, шубһисизки, Аллаһ қилмишиңларни билип турғучидур»** *(Һуд сүриси 112-айәт).*

Иппәт-номусни сақлаш

«Мүмүн әрләргә ейтқинки, (намәһрәмләргә) **тикилип қаримисун, әврәтлирини** (зинадин) **сақлисун, мундақ қилиш улар үчүн әң яхшидур. Аллаһ һәқиқәтән уларниң қилмишлиридин толуқ хәвәрдар; мөмүнләргә ейтқинки, намәһрәмләргә тикилип қаримисун, әврәтлири япсун, ташқи зенәтлиридин башқа зенәтлирини ашкарилимисун, лечәклири билән көкрәклирини япсун,** (ташқи зенәтлиридин башқа) **зенәтлирини әрлиридин, атилиридин, я қейин атилиридин, я оғуллиридин, я әрлириниң оғуллиридин, я һәмширилириниң оғуллиридин, я диндаш аяллардин, я қол астидики чөриләрдин, я хотунларға еһтияжи йоқ хизмәтчиләрдин** (йәни қери, дәлдүш болғанлиқтин җинисий шәһвити йоқлар) **дин, я аялларниң уятлиқ җайлирини уқмайдиған** (йәни балағәткә йәтмигән) **балилардин башқа кишиләргә көрсәтмисун, зенәтлирини кишилиәргә билдүрүш үчүн аяқлирини йәргә урмисун. Әй мөмүнләр! бәхиткә еришишиңлар үчүн һәммиңлар Аллаһқа товва қилиңлар»** *(Нур сүриси 30-31-айәтләр).*

Һавайи-һәвәсни йеңиш һәққидә

«Пәрвәрдигариниң алдида (сораққа тартилиштин) **қорқидиған, өзини нәпси хаһишиға берилиштин** (йәни һарам қилинған нәрсиләрдин) **чәклигән адәмгә кәлсәк, һәқиқәтән униң җайи җәннәт болиду»** *(Назиат сүриси 40-41-айәт).* **«Нәпси хаһишқа әгәшмигинки, у сени Аллаһниң йолидин аздуриду»** *(Сад сүриси 26-айәт).*

Нәпсни назарәт қилиш

«Әй мөмүнләр! (гуналардин) **сақлинишар үчүн, силәрдин илгирикиләргә** (йәни илгирики үммәтләргә) **роза пәриз қилинғандәк, силәргиму** (рамизан розиси) **пәриз қилинди»** *(Бәқәрә сүриси 183-айәт).* **«Улар сәндин һәйз тоғрилиқ (йәни һәйздар аял билән җинисий алақә қилишниң дуруслиғи яки дурус әмәслиги** тоғрилиқ) **сорайду, ейтқинки: һәйз зиянлиқтур,** (йәни һәйз мәзгилидә җинисий алақә қилиш әр-хотун һәр иккисигә зиянлиқтур), **һәйз мәзгилидә аяллириңлардин нери туруңлар,** (һәйздин) **пак болғичә уларға йеқинчилиқ қилмаңлар, пак болғанда, уларға Аллаһ буйруған йәрдин йеқинчилиқ қилиңлар, Аллаһ һәқиқәтән товва қилғучиларни дост тутиду.** (һарамдин вә ниҗасәттин) **пак болғучиларни һәқиқәтән дост тутиду»** *(Бәқәрә сүриси 222-айәт).*

Ғәзәпни йеңиш һәққидә

«Тәқвадарлар кәңчиликтиму, қийинчиликтиму Аллаһ йолида (пул-мал) **сәрип қилидиғанлар,** (өч елишқа қадир туруқлуқ) **аччиғини жутидиғанлар,** (яманлиқ қилған яки бозәк қилған) **кишиләрни кәчүридиғанлардур. Аллаһ яхшилиқ қилғучиларни дост тутиду»** *(Ал имран сүриси 143-айәт).*

Тәқвалиқ вә растчилиқни йетилдүрүш һәққидә

«Әй мөмүнләр! Аллаһтин қорқуңлар! Растчиллар билән биллә болуңлар!» *(Товва сүриси 119-айәт).* **«Әй мөмүнләр! Аллаһтин қорқуңлар! Тоғра сөзни қилиңлар!»** *(Әһзаб сүриси 70-айәт).*

Гуманхорлуқтин сақлиниш һәққидә

«Әй мөмүнләр! нурғун гуманлардин сақлиниңлар, (йәни аилидикилириңларға вә кишиләргә гуманхорлуқ қилмаңлар), **бәзи гуманлар һәқиқәтән гунадур»** *(Һуҗурат сүриси 12-айәт).*

Алдирап бирәвни қарилимаслиқ һәққидә

«Әй мөмүнләр! әгәр силәргә бир пасиқ адәм бирәр хәвәр елип кәлсә, (ишниң һәқиқитини) **билмәстин бирәр қовумни рәнҗитип қоюп, қилмишиңларға пушайман қилип қалмаслиғиңлар үчүн** (у хәвәрни) **ениқлап көрүңлар»** *(Һуҗурат сүриси 6-айәт).*

Билмигәнни сөзлимәслик

«Билмәйдиған нәрсәңгә әгәшмә, (йәни билмигәнни билимән, көрмигәнни көрдүм, аңлимиғанни аңлидим) **демә,** (инсан қиямәт күни) **қулақ, көз, дил** (йәни сәзгү әзалири) ниң **қилмишлири үстидә соал-сорақ қилиниду»** *(Исра сүриси 36-айәт).*

Сәвирчанлиқни йетилдүрүш һәққидә

«Әй мөмүнләр! таәт-ибадәтниң мәшәқәтлиригә вә силәргә йәткән еғирчилиқларға сәвир қилиңлар, дүшмәнләргә зиядә чидамлиқ болуңлар» *(Ал имран сүриси 200-айәт).*

Яхши үлгә яритиш һәққидә

«Ирадилик пәйғәмбәрләр сәвир қилғандәк сәвир қилғин» (Әһқаф сүриси ахирқи айәт). **«Силәргә Аллаһни, ахирәт күнини үмүт қилған вә Аллаһни көп яд әткәнләргә – рәсулуллаһ әлвәттә яхши үлгидур»** *(Әһзаб сүриси 21-айәт).*

Оттураһаллиқ һәққидә

«Намаз вә дуа қатарлиқ ибадәтләрдә мундақ дәп тәлим бәргән: намизиңда (қираәтни) **жуқури аваз биләнму оқумиғин, пәс аваз биләнму оқумиғин, уларниң арисида оттура йол тутқин»** *(Исра сүриси 110-айәт).*

Аллаһ яқтуридиған мөмүнләрниң сүпити һәққидә

«Улар (йәни Аллаһ яхши көридиған бәндиләр) хираҗәт қилғанда, исрапчилиқму қилмайду, бехилликму қилмайду, оттура һал хираҗәт қилиду» *(Фурқан сүриси 67-айәт).*

Аилә һаятидики ихтисатчанлиқ һәққидә

«Қолуңни бойнуңға бағливалмиғин (йәни бехиллиқ қилмиғин), **қолуңни толиму ечивәтмигин,** (йәни исрапчилиқ қилмиғин), **ундақ қилсаң пулсиз қелип, маламәткә, пушайманға қалисән»** *(Исра сүриси 67-айәт).*

Яхши әмәлләргә тәшәббус қилиш һәққидә

«Силәрдин қайсиңларниң әмәли әң яхши екәнлигини синаш үчүн, Аллаһ өлүмни вә тирикликни яратти, Аллаһ ғалиптур, (товва қилғучини) **наһайити мәғпирәт қилғучидур»** *(Мулк сүриси 2-айәт).*

Яхши ишларға бәслишиш һәққидә

«Силәрниң һәр бириңларға бир хил шәриәт вә очуқ йол тайин қилдуқ, әгәр Аллаһ халиса, әлвәттә, силәрни бир үммәт қилатти (йәни пүтүн инсанларни бир динда қилатти), **лекин Аллаһ силәргә бәргән шәриәтләр арисида силәрни синаш үчүн** (көп үммәт қилип айриди); **яхши ишларға алдираңлар. Һәммиңлар Аллаһниң дәргайиға қайтисиләр, силәр ихтилап қилишқан нәрсиләрни** (униң қайси һәқ, қайси наһәқ екәнлигини) **Аллаһ силәргә ейтип бериду»** *(Маидә сүриси 47-айәт).*

Яхши сөзни аңлаш һәққидә

«Сөзгә қулақ селип униң әң яхшисиға әгишидиғанларға (йәни тәқвадар бәндилиримгә) **хуш хәвәр бәргин, әнә шулар Аллаһ һидайәт қилған кишиләрдур, әнә шулар** (сағлам) **әқил егилиридур»** *(Зумәр сүриси 17-айәт).*

Нийәтни дуруслаш һәққидә

«Мелиңлардин немини хәйр-еһсан қилмаңлар, у өзәңларниң пайдиси үчүндур, силәр пәқәт Аллаһниң разилиғи үчүнла хәйр-еһсан қилисиләр» *(Бәқәрә сүриси 272-айәт).* **«Уларниң йошурун сөһбитиниң толисида хәйрийәт йоқтур, пәқәт сәдиқигә яки яхшилиққа яки кишиләрни әпләштүрүшкә әмр қилған кишиләрниң йошурун сөһбити буниңдин мустәсна. Кимки у ишларни Аллаһниң разилиғини тиләш йүзисидин қилидикән, униңға бүйүк әҗир ата қилимиз»** *(Ниса сүриси 114-айәт).*

НАЧАР ӘХЛАҚЛАРДИН ТОСҚАН АЙӘТЛӘР

Өзини һалакткә етиштин тосуш

«Аллаһниң йолида (пул-мал) **сәрп қилиңлар, өзәңларни һалакәткә ташлимаңлар, еһсан қилиңлар, еһсан қилғучиларни Аллаһ һәқиқәтән дост тутиду»** *(Бәқәрә сүриси 195-айәт).*

Ялғанчилиқтин тосуш

«Пәқәт Аллаһниң айәтлиригә ишәнмәйдиғанларла (Аллаһқа) **ялған чаплайду,** (Муһәммәд әләйһиссалам) **ялғанчи әмәс, дәл уларниң өзлири ялғанчидур»** *(Нәһл сүриси 105-айәт).*

Нифақтин тосуш

«Кишиләр арисида шундақ кишиләр барки, униң дуния тирикчилиги тоғрисидики сөзи сени қизиқтуриду (лекин у ялғанчи мунапиқтур), **у дилидики нәрсигә** (йәни дили башқа тили башқа әмәслигигә) **Аллаһни гува қилиду. Һалбуки, у** (саңа вә саңа әгәшкүчиләргә) **әшәддий дүшмәндур, көрүнүштә у шерин сөзи арқилиқ диндар қияпәткә киривалиду»** *(Бәқәрә сүриси 203-айәт).*

Сөзи билән әмәли бирдәк болмаслиқтин тосуш

«Әй мөмүнләр! немә үчүн қилмайдиған ишларни дәйсиләр» *(Сәф сүриси 2-айәт).*

Бехилликтин тосуш

«Өз нәпсиниң бехиллиғидин сақланғанлар мәхсәткә еришкүчиләрдур» *(Һәшр сүриси 9-айәт).* **«Аллаһ мутәкәббир, махтанчақни яқтурмайду, улар бехиллиқ қилиду, кишиләрни бехиллиққа үндәйду»** *(Ниса сүриси 36-37-айәтләр).*

Исрапхорлуқтин тосуш

«Туққанға, мискингә, ибин-сәбилгә (мусапирға) (хәйри-сахавәттин) **һәққини бәргин,** (пул-мелиңни натоғра йолларға) **исрап қилмиғин; исрап қилғучилар һәқиқәтән шәйтанларниң қериндашлиридур»** *(Исра сүрси 26-27-айәтләр).*

Әмәлләрни кишиләргә көрситиш үчүн қилиштин тосуш

«Аллаһ мутәкәббир, махтанчақни яқтурмайду… улар маллирини кишиләргә көрситиш үчүн сәрип қилиду» *(Ниса сүриси 37-айәт).* **«Шундақ намаз оқуғучиларға вайки, улар намазни ғәпләт билән оқуйду, намазни кишиләргә көрситиш үчүн оқуйду»** *(Маун сүриси 4-7-айәтләр).*

Өзини чоң тутуштин тосуш

«Кишиләрдин мәнситмәслик билән үз өрүмигин, зиминда ғадийип маңмиғин, Аллаһ һәқиқәтән һакавур, өзини чоң тутқучиларни дост тутмайду» *(Луқман сүриси).*

Дунияликқа қәлбтин берилиштин тосуш

«Сән пәрвәрдигариңниң разилиғини тиләп, әтигән-ахшамда униңға ибадәт қилидиғанлар (йәни аҗиз, кәмбәғәл мусулманлар) **билән сәвирчан биллә болғин, һаятий дунияниң зибу-зенитини** (йәни мушрикларниң чоңлирининиң сөһбитини) **дәп, уларни көзгә илмай қалмиғин»** *(Кәһф сүриси 28-айәт).* **«Биз** (куппарлардин) **түрлүк җамаәни бәһримән қилған дунияниң немәтлири вә зибу-зенәтлиригә көз салмиғин, буниң билән уларни синаймиз, пәрвәрдигариңниң рисқи** (йән совави бу паний немәттин) **яхшидур вә әң бақийдур»** *(Таһа сүриси 131-айәт).*

Көрәлмәсликтин тосуш

«Яки улар Аллаһ өз пәзлидин кишиләргә бәргән нәрсигә һәсәт қилишамду?» *(Ниса сүриси 54-айәт).* **«Әй мөмүнләр! Аллаһ силәрдики бир-бириңлардин артуқ қилған нәрсиләрни** (һәсәт йүзисидин) **арзу қилмаңлар»** *(Ниса сүриси 32-айәт).*

Зинадин тосуш

«Зинаға йеқинлашмаңлар, чүнки у қәбиһ иштур, яман йолдур» *(Исра сүриси 32-айәт).*

Һарақ ичиш вә қимар ойнаштин тосуш

«Әй мөмүнләр! һарақ ичиш, қимар ойнаш, бутлар (йәни чоқунуш үчүн тикләнгән ташлар) **ға чоқунуш, пал оқлири билән пал селиш шәйтанниң иши, паскина қилиқлардур, бәхиткә еришишиңлар үчүн шәйтанниң ишидин жирақ болуңлар, шәйтан һарақ-қимар, арқилиқ араңларда дүшмәнлик, адавәт туғдурмақчи, силәрни намаздин вә Аллаһни яд етиштин тосмақчи болиду, силәр энди** (һарақтин, қимардин) **янмамсиләр»** *(Маидә сүриси 90-91-айәт).*

Маддий вә мәнивий паскиничилиқлардин тосуш

«Аллаһ (ички вә ташқи җәһәттин) **пак болғучиларни дост тутиду»** *(Ниса сүриси 29-айәт).*

Һарам кәсиптин тосуш

«Әй мөмүнләр! бир-бириңларниң маллирини наһақ йәвалмаңлар, (оғрилиқ, хиянәт қилиш, булаш, җазанихорлуқ, қимар ойнаш қатарлиқ) **наһәқ йоллар билән йәвалмаңлар, икки тәрәп рази болушуп қилишқан сода-сетиқ арқилиқ еришилгән нәрсә буниңдин мустәсна»** *(Товва сүриси 108-айәт).* **«Бир-бириңларниң маллири наһәқ йәвалмаңлар, билип туруп кишиләрниң бир қисим маллирини зулум билән йәвелиш үчүн һакимларға пара бәрмәңлар»** *(Бәқәрә сүриси 188-айәт).*

Өсүм муамилисидин тосуш

«Аллаһ сода-сетиқни һалал қилди, җазанини һарам қилди; җазанә, өсүм йегән адәмләр (қиямәт күни гөрлиридин) **җин тегип қалған сараң адәмләрдәк туриду»** *(Бәқәрә сүриси 275-айәт).*

АИЛӘ ҺАЯТИДИКИ ӘХЛАҚЛАР ҺӘҚҚИДӘ КӘЛГӘН АЙӘТЛӘР

Ата-аниға қаритилған мәҗбурийәтләр

«Пәрвәрдигариң пәқәт униң өзигила ибадәт қилишиңларни вә ата-анаңларға яхшилиқ қилишиңларни тәвсийә қилди, уларниң бири, я иккилиси сениң қол астиңда болуп яшинип қалса, уларға оһуй демигин (йәни малаллиқни билдүридиған шунчилик сөзниму қилмиғин), **уларни дүшкәлимигин, уларға һөрмәт билән юмшақ сөз қилғин, уларға камалий меһрибанлиқтин наһайити кәмтәр муамилидә болғин вә: «Әй пәрвәрдигарим! Улар мени кичигимдә тәрбийәлигинидәк уларға мәрһәмәт қиғин, дегин»** *(Исра сүриси 23-24-айәтләр).*

Балиларниң һаятиға қаритилған мәҗбурийәтләр

«Намратлиқтин қорқуп балаңларни өлтүрмәңлар, биз уларға вә силәргә ризқ беримиз» *(Әнъам сүриси 151-айәт).*

Балиларниң тәрбийәсигә қаритилған мәҗбурийәтләр

«Әй мөмүнләр! өзәңларни вә бала-чақаңларни инсан вә ташлар йеқилғу болидиған, рәһим қилмайдиған қаттиқ қол периштәләр муәккәл болған дозақтин сақлаңлар, у периштәләр Аллаһниң буйруғидин чиқмайду, немигә буйрулса шуни иҗра қилиду» *(Тәһрим сүриси 6-айәт).*

Әр-аялларниң бир-биригә қаритилған мәҗбурийәтләр

«Улар билән чирайлиқчә тирикчилик қилиңлар, әгәр уларни яктурмисаңлар (сәвир қилиңлар), **чүнки силәр яктурмайдиған бир ишта Аллаһ көп хәйрийәтләрни пәйда қилиши мумкин»** *(Ниса сүриси 19-айәт).* **«Анилар** (балиларни емитиш муддитидә) **толуқ емитмәкчи болса, толуқ икки жил емитиши лазим; ата-аниларни қаидә бойичә йемәк-ичмәк вә кийим-кечәк билән тәминләп туруши керәк, киши пәқәт қолидин келидиған ишқила тәклип қилиниду, анини балиси сәвәплик зиян тартқузмаслиқ лазим»** *(Бәқәрә сүриси 233-айәт).* **«Силәр аялларни талақ қилсаңлар, уларниң иддитигә** (лайиқ пәйттә йәни паклиқ һалитидә) **талақ қилиңлар.** (нәсәп арилишип кәтмәслиги үчүн) **иддәтни санаңлар, пәрвәрдигариңлардин қорқуңлар** (уларниң иддити тошмиғичә) **уларни өйлиридин чиқиривәтмәңлар, уларму өйдин чиқмисун, улар пәқәт очуқ паһишә қилсила андин** (һәдни ижра қилиш үчүн) **чиқиду, әнә шу Аллаһниң қанунидур, кимки Аллаһниң қанунидин алқип кетидикән, у өзигә зулум қилған болиду, сән билмәйсәнки, Аллаһ шуниңдин кейин** (йәни талақтин кейин) **бирәр ишни мәйданға кәлтүрүши мумкин. Уларниң иддити тошқан чағда, улар билән чирайлиқчә йенишиңлар яки улар билән чирайлиқчә үзлишип кетиңлар,** (йенишқан, ажрашқан чеғиңларда) **араңлардики икки адил гувачини гува қилиңлар, Худалиқ үчүн** (тоғра) **гува болуңлар»** *(Талақ сүриси 1-2-айәтләр).*

Урук-туққанларға қаритилған мәжбурийәтләр

«Хиш-әқрибаларға, мискинләргә, ибин-сәбилләргә (мусапирларға) (силә-рәһим вә яхшилиқтин тегишлик) **һәққини бәргин, Аллаһниң разилиғини көзләйдиғанлар үчүн мундақ қилиш яхшидур, әнә шулар мәхсәткә еришкүчиләрдур»** *(Рум сүриси 38-айәт).* **«Әгәр силәрдин бирәрси өлүш алдида көп мал қалдурса, униң ата-анисиға вә хиш-әқрибалириға адиллиқ билән вәсийәт қилишни тәқвадарларниң өтәшкә тегишлик борчи сүпитидә пәриз қилинди»** *(Бәқәрә сүриси 180-айәт).*

ИЖТИМИЙ МУНАСИВӘТЛӘРДӘ ГӨЗӘЛ ӘХЛАҚЛАРҒА БУЙРУЛҒАН АЙӘТЛӘР

Аманәтни ада қилишқа үндәш

«Шубһисизки, Аллаһ силәрни аманәтләрни егисигә қайтурушқа, кишиләр арисида һөкүм қилғанда адил һөкүм қилишқа буйруйду» *(Ниса сүриси 58-айәт).*

Вәдигә вапа қилиш

«Әй мөмүнләр! әһдиләргә вапа қилиңлар» *(Маидә сүриси 1-айәт).* **«Әһдигә вапа қилиңлар,** (қиямәт күни) **әһдә үстидә** (йәни әһдигә вапа қилған-қилмиғанлиқ үстидә) **әлвәттә соал-сорақ қилинисиләр»** *(Исра сүриси 34-айәт).*

Сөздә вә гуваліқ бериштә растчил болуш

«Сөз қилған (Һөкүм чиқарған яки гувалиқ бәргән) **чеғиңларда адил болуңлар»** *(Әнъам сүриси 152-айәт).* **«Әй мөмүнләр! Худалиқ үчүн гувалиқ бериштә, өзәңларниң яки ата-анаңларниң яки туққанлириңларниң зийиниға** (гувалиқ беришкә) **тоғра кәлгән тәғдирдиму, адаләтни бәрпа қилишқа тиришиңлар,** (гувалиқ берилгүчи) **бай болса** (униңға риайә қилмастин), **яки пекир болса** (униңға ич ағритмастин) **һаман адил гува болуңлар»** *(Ниса сүриси 153-айәт).*

Ариси бузулғанларни әпләштүрүп қоюш

«Мөмүнләр һәқиқәтән (динда) **қериндашлардур,** (урушуп қалса) **қериндашлириңларниң арисини түзәңлар, рәһмәткә еришишиңлар үчүн Аллаһтин қорқуңлар»** *(Һужурат сүриси 10-айәт).*

Хиянәткә қарши чиқиш

«Хаинларни тәрипини алмиғин… (гуна қилиш билән) **өзлиригә хиянәт қилғучиларниң тәрипини алмиғин, хиянәткә адәтләнгән, гуваға чөккән кишини Аллаһ һәқиқәтән дост тутмайду»** *(Ниса сүриси 105-107-айәләр).*

Әпу қилиш

«Уларни кәчүргин, Аллаһ һәқиқәтән яхшилиқ қилғучиларни дост тутиду» *(Маидә сүриси 13-айәт).* **«Кимки** (интиқам елишқа қадир туруқлуқ) **әпу қилса вә** (өзи билән яманлиқ қилғучиниң арисини) **түзисә, униң әжрини Аллаһ бериду, Аллаһ һәқиқәтән зулум қилғучиларни дост тутмайду»** *(Шура сүриси 40-айәт).*

Зулумға қарши туруш

«Зулумға учриғучи адәм интиқамни алса уни әйипләшкә болмайду» *(Шура сүриси 41-айәт).*

Яманлиқни яхшилиқ билән қайтуруш

«Яхши иш билән яман иш баравәр болмайду, яхши хисләт арқилиқ (яман хисләткә) **тақабил турғин,** (шундақ қилсаң) **сән билән өзиниң арисида адавәт бар адәм гоя сирдаш достуңдәк болуп қалиду»** *(Фуссиләт сүриси 34-айәт).*

Яхши ишқа үндәп, яман иштин қайтуруш

«Силәрниң араңларда хәйрлик ишларға дәвәт қилидиған, яхши ишларға буйруп, яман ишларни мәнъий қилидиған бир җамаә болсун; әнә шулар мәхсәткә еришкүчиләрдур» *(Ал имран сүриси 104-айәт).* **«Яхши ишқа вә тәқвадарлиққа ярдәмлишиңлар, гунаға вә зулумға ярдәмләшмәңлар»** *(Маидә сүриси 2-айәт).*

Һәр ишта адаләтлик вә меһир-шәпқәтлик болуш

«Аллаһ һәқиқәтән (кишиләр арисида) **адил болушқа,** (барлиқ хәлиққә) **яхшилиқ қилишқа, хиш-әқрибларға силә-рәһим қилишқа буйруйду, қәбиһ** (сөз-һәрикәтләрдин), **яман ишлардин вә зулум қилиштин тосиду; нәсиһәтни қобул қилсун дәп, Аллаһ силәргә пәнд-нәсиһәт қилиду»** *(Нәһл сүриси 90-айәт).*

Хәйр-еһсан

«Әй мөмүнләр! сода-сетиқ, достлуқ вә (Аллаһниң изнисиз) **шапаәт болмайдиған күни** (йәни қиямәт күни) **йетип келиштин бурун, силәргә бир рисқ қилип бәргән мал-мүлүкләрдин** (яхшилиқ йоллириға) **сәрип қилиңлар, купраний немәт қилғучилар** (өзлиригә) **зулум қилғучилардур»** *(Бәқәрә сүриси 254-айәт).* **«Бириңларға өлүм келип: «Пәрвәрдигарим! Немишкә мени** (йәни әҗилимни) **бир аз кечиктүрмидиң, сәдиқә қилип яхшилардин болар едим, дейиштин бурун, өзәңләргә рисқ қилип берилгән нәрсиләрни сәдиқә қилиңлар»** *(Мунафиқун сүриси 10-айәт).*

Хәйр-еһсанни мәхпий қилиш

«Сәдиқини ашкарә бәрсәңлар, бу яхшидур, әгәр уни мәхпий бәрсәңлар вә йоқсулларға бәрсәңлар, техиму яхшидур. Бу, силәрниң бәзи гуналириңларға капарәт болиду, Аллаһ силәрниң қилған әмәллириңлардин хәвәрдардур» *(Бәқәрә сүриси 271-айәт).*

ИҖТИМАИЙ МУНАСИВӘТЛӘРДӘ НАЧАР ӘХЛАҚЛАРДИН ТОСҚАН АЙӘТЛӘР

Бехилликтин тосуш

«Аллаһ өз пәзлидин бәргән нәрсиләргә (йәни пул-малға) **бехиллиқ қилидиғанлар бехиллиқни өзлири үчүн пайдилиқ дәп гуман қилмисун, әмәлдә бу улар үчүн зиянлиқтур; уларниң бехиллиқ қилған нәрсиси қиямәт күни уларниң бойниға тақақ қилип селиниду. Асманларниң вә зиминниң мираси Аллаһниңдур**, (йәни каинаттики һәммә нәрсә Аллаһниң мулки болуп, улар паний болғандин кейин Аллаһниң дәргайиға қайтиду) **Аллаһ қилған әмәллириңлардин хәвәрдардур»** *(Ал имран сүриси 180-айәт).*

Бехилларға тәһдит

«Алтун-күмүч жиғип, уни Аллаһниң йолида сәрип қилмайдиғанларға (дозақта болидиған) **қаттиқ азап билән бешарәт бәргин; у күндә** (йәни қиямәт күнидә) **у алтун-күмүчләр җәһәннәмниң отида қизитилип, униң билән уларниң пешанлири, янлири вә дүмбилири дағлиниду, уларға: «Бу силәрниң өзәңлар үчүн жиққан алтун-күмүчүңлар силәр бу дунияриңлардики Аллаһниң һәққини ада қилмидиңлар; жиққан алтун-күмүчүңларниң угалини тетиңлар»** дейилиду *(Товва сүриси 34-35-айәтләр).*

Аманәткә вә ишәнчкә хиянәт қилиш

«Әй мөмүнләр! Аллаһқа, пәйғәмбәргә хиянәт қилмаңлар, силәргә қоюлған аманәтләргә билип туруп хиянәт қилмаңлар» *(Әнфал сүриси 27-айәт).*

Кишиләргә азар бериштин тосуш

«Мөмүнләр вә мөмүнләргә қилмиған ишларни (чаплап) **уларни рәнҗитидиғанлар, шу боһтанни вә рошән гунани үстигә артивалған болиду»** *(Әһзаб сүриси 58-айәт).*

Кишиләргә зулум қилиштин тосуш

«Силәрдин кимки зулум қилидикән, униңға биз (ахирәттә) **қаттиқ азапни тетитимиз»** *(Фурқан сүриси 19-айәт).* **«Аллаһ залимларни қәтъий яқтурмайду»** *(Шура сүриси 40-айәт).*

Яманлиқ қилғучиларға ян бесиштин тосуш

«Гунаға вә зулумға ярдәм қилмаңлар» *(Маидә сүриси 2-айәт).*

Хаинларға яндаш болуштин тосуш

«Хаинларниң тәрипини алмаңлар» *(Ниса сүриси 105-айәт).*

Әһдини бузуштин тосуш

«Силәр әһдә түзүшкәнлириңларда, Аллаһниң әһдигә вапа қилиңлар, қәсимиңларни (Аллаһиң намини тилға елип) **қилғандин кейин бузмаңлар, чүнки силәр Аллаһни гувачи қилдиңлар, шубһисизки, Аллаһ қилмишиңларни билип туриду»** *(Нәһл сүриси 91-айәт).*

Алдамчилиқтин тосуш

«Хиянәткә адәтләнгән, гунаға йолуққан кишини Аллаһ һәқиқәтән дост тутмайду. Улар (хиянәтлирини) **инсанлардин** (хиҗил болуп) **йошуриду, Аллаһтин** (хиҗил болуп) **йошурмайду; улар Аллаһ рази болмайдиған сөзни** (йәни боһтан чаплаш, ялған гувалиқ бериш вә ялған қәсәмни) **планлиған чағда, Аллаһ улар билән биллә еди** (йәни уларниң әһвалини билип туратти, сөзини аңлап туратти). **Уларниң қилмишлирини Аллаһ тамамән билгүчидур»** *(Ниса сүриси 107-108-айәт).*

Ялған гувалиқ бериштин тосуш

«Ялған гувалиқ бериштин сақлиниңлар» *(Һәҗ сүриси 30-айәт).*

Һәқиқәтни йошуруштин тосуш

«Гуваликни йошурмаңлар, кимки уни йошуридикән, һәқиқәтән униң дили гункар болиду Аллаһ қилмишиңларни тамамән билгүчидур» *(Бәқәрә сүриси 283-айәт).*

Житимларға вә пеқирларға қопал муамилә қилиштин тосуш

«Житимни хорлима, саилға (тиләмчигә) **қопаллиқ қилма»** *(Дуһа сүриси 9-10-айәтләр).*

Кишиләрни мәсхирә қилиштин тосуш

«Әй мөмүнләр! бир қовум йәнә бир қовумни (йәни бир җамаә йәнә бир җамаәни, бир адәм йәнә бир адәмни) **мәсхирә қилмисун, мәсхирә қилинған қовум** (Аллаһниң нәзаридә) **мәсхирә қилғучи қовумдин яхширақ болуши мүмкин, силәрниң араңлардики аялларму өз ара мәсхирә қилишмисун, мәсхирә қилинғучи аяллар** (Аллаһниң дәргайида) **мәсхирә қилғучи аяллардин яхширақ болуши мүмкин, бир-бириңларни әйиплимәңлар, бир-бириңларни яман ләқәм билән чақирмаңлар, имандин кейин писқи билән аташ (йәни мөмүнни пасиқ) дәп аташ немидегән яман!** (мундақ нәһий қилинған ишлардин) **товва қилмиғанлар залимлардур»** *(Һуҗурат сүриси 11-айәт).*

Кишиләрни төвән көрүштин тосуш

«Кишиләрдин мәнситмәслик билән үз өрүмигин, зиминда ғадийип маңмиғин, Аллаһ һәқиқәтән һакавур, өзини чоң тутқучиларни дост тутмайду» *(Луқман сүриси 18-айәт).*

Кишиләрниң әйивини издәштин тосуш

«Кишиләрниң әйивини издимәңлар» *(Һуҗурат сүриси 12-айәтниң бир қисми).*

Ғевәт қилиштин тосуш

«Бир-бириңларниң ғевитини қилмаңлар, силәрниң бириңлар өлгән қериндишиңларниң гөшини йейишни яқтурамсиләр» *(Һуҗурат сүриси 12-айәтниң бир қисми).*

Гәп тошуштин тосуш

«Кишиләрни әйиплигүчи сухәнчигә вай!» *(Һумәзә сүриси 1-айәт).*

Кишиләргә боһтан чаплаштин тосуш

«Мөмүнләр үстидә яман сөзләрниң тарилишини яқтуридиған адәмләр, шубһисизки, дуния вә ахирәттә қаттиқ азапқа қалиду, Аллаһ (сирларни вә нийәтләрни) **билип туриду, силәр билмәйсиләр»** *(Нур сүриси 19-айәт).*

ИҖТИМИЙ ҺАЯТТИКИ ӘДӘП-ӘХЛАҚЛАР ҺӘҚҚИДӘ КӘЛГӘН АЙӘТЛӘР

Башқиларниң өйигә рухсәт сорап кириш

«Әй мөмүнләр! башқиларниң өйлиригә (киришкә) **иҗазәт соримиғичә вә өй егисигә салам бәрмигичә кирмәңлар, вәз-нәсиһәт елишиңлар** (йәни гөзәл әхлақ-әдәпкә әмәл қилишиңлар) **үчүн бу** (йәни иҗазәт сорап вә салам берип кириш уштумтут кириштин) **силәргә яхшидур. Әгәр башқиларниң өйлиридә һеч адәм болмиса силәргә иҗазәт берилмигичә кирмәңлар, әгәр силәргә қайтиңлар дейилсә қайтип кетиңлар, қайтип кетиш силәр үчүн әң яхшидур. Аллаһ силәрниң қилидиған әмәллириңларни билип турғучидур, шәхсий туралғу болмиған** (йәни дукан-сарайларға охшаш) **өйләргә һаҗитиңлар чүшүп кирсәңлар, силәргә һеч гуна йоқтур, Аллаһ силәрниң ашкарилиғиниңларниму, йошурғиниңларниму билип туриду»** *(Нур сүриси 27-29-айәтләр).*

Өйгә киришттә салам бериш

«Силәр өйгә киргән чеғиңларда өзәңләргә (йәни өйдики кишиләргә) **Аллаһ бәлгилигән мубарәк, пак саламни бериңлар,** (әссаламу әләйкум дәңлар), **Алла силәрни чүшәнсун дәп айәтләрни мошундақ баян қилиду»** *(Нур сүриси 61-айәт).*

Саламни қайтуруш

«Силәргә бир киши салам бәрсә, униңға техиму яхши салам билән жавап қайтуруңлар, (йәни бир киши әссаламу әләйкум дәп салам бәрсә, униңға әссаламу әләйкум вә рәһмәтуллаһи вә бәрәкатуһу дәңлар), **яки униң салимини әйнән қайтуруңлар** (йәни вәәләйкум әссалам дәңлар). **Аллаһ һәқиқәтән һәммә нәрсидин** (йәни бәндилириниң чоң-кичик ишлиридин һесап алғучидур» *(Ниса сүриси 86-айәт).*

Сорунда жай талашмаслиқ

«Әй мөмүнләр! әгәр (сорунда) **бәзиләр силәргә: орун чиқирип бериңлар, десә, орун чиқирип бериңлар, Аллаһ силәргә** (рәһмитини вә жәннитини) **кәңәйтип бериду, әгәр силәргә** (башқиларға орун бошитип бериш үчүн): **орнуңлардин туруп бериңлар дейилсә, орнуңлардин туруп бериңлар, Аллаһ силәрдин иман ейтқанлар вә илим берилгәнләрни бир қанчә дәрижә жуқури көтириду, Аллаһ силәрниң қиливатқан ишиңлардин толуқ хәвәрдардур»** *(Мужәдилә сүриси 11-айәт).*

Кишиләргә яхши сөз қилиш

«Бәндилиримгә ейтқинки, улар яхши сөзләрни қилсун, шубһисизки, шәйтан уларниң арисида питнә қозғайду, шәйтан инсанға һәқиқәтән ашкарә дүшмәндур» *(Исра сүриси 53-айәт).*

X X X

ПАЙДИЛАНҒАН МАТЕРИАЛЛАР

1. Хулуқ әл муслим – Автори – шейх Муһәммәд әл Ғәзалий.
2. Әхлақу әл муъмин – Автори – устаз Дәғиййә Әмру Халид
3. Әл әхлақ әл исламийә – Автори – шейх Абдураһман Һусни Һәбнәк әл Мидәний
4. Әдәбу әл усрати фил ислам – Автори – Әл алим әл Мисри әшшәһир
5. Әл әдәбу исламийә фи низам – Автори – Әссәйид Муһәммәд бин Әълуй әл Маликий
6. Мунәһиж әшшәриәту исламийә – Автори – шейх Муһий Әддин әл Әжуз

МУҺӘММӘТ ЙҮСҮП

ИСЛАМ ӘХЛАҚИ

Муһәррир: *Алишер ХӘЛИЛОВ*

Нәширгә тәйярлиған вә
компьютерда тәргән: *Садиқжан ЮНУСОВ*
Тех. муһәррир: *Зульфия СУЛТАНОВА*
Дизайн: *Зульфия СУЛТАНОВА*
Корректор: *Дилшат ӘЗИЗОВ*

.

Офсетлиқ қәғәз
Һәрип түри: Times New Roman
.Һәҗими: 17, 5 б.т
Тарилими: 1000 данә

«МИР» НӘШРИЯТ ӨЙИ
Алмута шәһири, Жибек Жолы кочиси, 64
(+7 727) 273-39-89 .Тел